Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Charles Tilly

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, 1492-1992



ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

Βιογραφικό του Συγγραφέα

Ο Charles Tilly είναι ένας διακεκριμένος καθηγητής πανεπιστημίου και διδάσκει στη Νέα Σχολή Κοινωνικών Ερευνών της Νέας Υόρκης, όπου και διευθύνει το Κέντρο Μελετών της Κοινωνικής Αλλαγής. Τα έργα του επικεντρώνονται στην κοινωνική αλλαγή και τη συλλογική δράση, ειδικά στη Δυτική Ευρώπη από το 1500. Στο συγγραφικό του έργο συμπεριλαμβάνονται: **Coercion, Capital and European States** (1989), **Cities and the Rise of States in Europe, AD 100-1800** (1994) και **Popular Contention in Great Britain, 1758-1834** (1995).

Πρόσφατα ασχολήθηκε με την έρευνα της αγοράς εργασίας, την προέλευση της ανισότητας και την εμφάνιση μαζικών εθνικιστικών πολιτικών στη Γαλλία και τη Βρετανία.

Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992

Σειρά: Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
Επιμέλεια: JACQUES LE GOFF
4 - ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, 1492-1992

Τίτλος πρωτοτύπου
Charles Tilly
European Revolutions, 1492-1992

Εκδόσεις «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»
Ακαδημίας 88, 106 78 Αθήνα. Τηλ.: 3302415, 3820612 - fax: 3836658

Βιβλιοπωλεία:
• Γ. Γενναδίου 6, 106 78 Αθήνα. Τηλ.: 3817826, 3806661 - fax: 3836658
• Στοά Ορφέως, Στοά Βιβλίου
Πεσμαζόγλου 5, 105 59 Αθήνα. Τηλ.: 3211246

ISBN 960-344-444-8

CHARLES TILLY

Οι Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις, 1492-1992

Μετάφραση
Κώστας Θεολόγου

Επιμέλεια
Μαρία Αποστολοπούλου

1998
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΑΘΗΝΑ

ΣΕΙΡΑ
Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

επιμέλεια
Jacques Le Goff

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η Ευρώπη οικοδομείται. Είναι μια ελπίδα που θα πάρει σάρκα και οστά, μόνο αν λάβει υπόψη της την ιστορία: μια Ευρώπη χωρίς ιστορία θα ήταν ορφανή και θλιβερή. Γιατί το σήμερα πηγάζει από το χθες και το αύριο είναι προϊόν του παρελθόντος. Ενός παρελθόντος που δεν πρέπει να ακινητοποιεί το παρόν, αλλά να το ωθεί να είναι διαφορετικό και ταυτόχρονα πιστό, καινοτόμο και προοδευτικό. Ανάμεσα στον Ατλαντικό, την Ασία και την Αφρική, η Ευρώπη μας υπάρχει εδώ και χιλιάδες χρόνια, γεωγραφικά σχηματισμένη και ιστορικά διαμορφωμένη, από την εποχή που οι Έλληνες της έδωσαν το όνομά της. Το μέλλον πρέπει να στηριχτεί στην κληρονομιά που, από την αρχαιότητα και μάλιστα από την προϊστορία, πλούτισε σταδιακά την Ευρώπη, κάνοντάς την εξαιρετικά δημιουργική μέσα στην ενότητα αλλά και μέσα στις διαφορές της, ακόμη και σε παγκόσμιο πλαίσιο.

Η σειρά «Η Διαμόρφωση της Ευρώπης» γεννήθηκε χάρη στην πρωτοβουλία πέντε εκδοτών, διαφορετικής εθνικότητας και γλώσσας (των: Beck στο Μόναχο της Βαυαρίας, Basil Blackwell στην Οξφόρδη, Critica στη Βαρκελόνη, Laterza στη Ρώμη και το Μπάρι, Seuil στο

Παρίσι) και αποσκοπεί στο να ρίξει φως στην ιστορική πορεία και διαμόρφωση της Ευρώπης και στα αλησμόνητα ισχυρά σημεία της, χωρίς να αποκρύπτει τις δυσκολίες που της κληροδότησε το παρελθόν. Στην πορεία της για την ένωση η γηραιά ήπειρος έζησε διχόνοιες, συγκρούσεις, διαιρέσεις, εσωτερικές αντιφάσεις. Αυτή η σειρά δεν θα τις αποκρύψει: η ενασχόληση με το ευρωπαϊκό εγχείρημα πρέπει να στηριχτεί στη συνολική γνώση του παρελθόντος και στην προοπτική του μέλλοντος. Εξού και ο «ενεργητικός» τίτλος της σειράς. Δεν νομίζουμε ότι έχει έρθει η ώρα να γραφεί μια συνθετική ιστορία της Ευρώπης. Τα δοκίμια που προτείνουμε οφείλονται στους σημαντικότερους σύγχρονους ιστορικούς, Ευρωπαίους και μη, καταξιωμένους και μη. Αντιμετωπίζουν τα ουσιαστικότερα ζητήματα της ευρωπαϊκής ιστορίας σε διάφορους τομείς -οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό- με στήριγμα τη μακρά ιστοριογραφική παράδοση, που εκτείνεται από τον Ηρόδοτο ως τις νέες αντιλήψεις, οι οποίες, μέσα από τις μελέτες του 20ού αιώνα και κυρίως των τελευταίων δεκαετιών, ανανέωσαν σε βάθος την ιστορική επιστήμη. Χάρη στη σαφήνεια που επιδιώκουν, τα δοκίμια αυτά είναι προσιτά σε ένα ευρύτερο κοινό.

Φιλοδοξία δική μας είναι να φέρουμε στην επιφάνεια στοιχεία που θα απαντήσουν στα μεγάλα ερωτήματα που ορθώνονται μπροστά σ' αυτούς που χτίζουν και θα χτίσουν την Ευρώπη, αλλά και σε όσους ενδιαφέρονται για την Ευρώπη σ' ολόκληρο τον κόσμο: «Ποιοι είμαστε; Από πού ερχόμαστε; Πού πηγαίνουμε;»

Jacques Le Goff

στον Κρις, την Κιτ, τη Λόρα και τη Σάρα
κάποτε παιδιά μου, τώρα φίλοι μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΧΗΜΑΤΑ

ΠΙΝΑΚΕΣ



Χάρτης 1. Η Ευρώπη το 1519



Χάρτης 2. Η Ευρώπη το 1992

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν μου ζήτησε ο Ζακ Λε Γκοφ να γράψω ένα βιβλίο για τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις, δέχθηκα μετά χαράς. Μόλις είχα τελειώσει κάποιο βιβλίο για τα ευρωπαϊκά κράτη και ένα δοκίμιο σχετικά με το μεταβαλλόμενο χαρακτήρα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων. Τι λοιπόν θα ήταν ευκολότερο και διασκεδαστικότερο από το να επεξεργασθώ το πρώτο και να επεκτείνω το δεύτερο; Οι Ροντ Έιγια, Τζακ Γκόλντστοουν, Μάικλ Κίμελ και Τζέιμς Ρουλ είχαν προσφάτως καταφέρει να φαίνεται πιο κατορθωτό το εγχείρημα δημοσιεύοντας σημαντικές κριτικές και μελέτες σχετικά με τη φιλολογία της επανάστασης, της εξέγερσης και σχετικών διαδικασιών. Ως εκ τούτου κι εγώ φαντάστηκα μια εκτενή εργασία που θα έμοιαζε με το προπτυχιακό μάθημα που θα δίδασκε κάποιος μ' αυτό το αντικείμενο: γενικές θεωρίες περί επαναστάσεως, κατάσταση του ζητήματος σε μείζονες ευρωπαϊκές επαναστάσεις, γρήγορες περιλήψεις των γεγονότων, προκλητικές συγκρίσεις, προσωρινά συμπεράσματα, προτάσεις για περαιτέρω έρευνα.

Το σχέδιο ήταν πολύ σαγηνευτικό. Αλίμονο, έκανα τους υπολογισμούς μου χωρίς συνείδηση και περιέργεια. Μολονότι είχα γράψει για διάφορες επαναστάσεις επί 30 χρόνια και ενίοτε είχα παραστρατήσει προς το να ιδεατοποιώ τις επαναστατικές διαδικασίες, ποτέ δεν προσπάθησα

πραγματικά να διατυπώσω μια γενική θεωρία -ή για τον ίδιο λόγο, μια γενική ιστορία- των επαναστάσεων. Ανακάλυψα την ανικανότητά μου να γράψω αυτό το βιβλίο όταν άρχισα να σκέπτομαι τι συνεπάγονται τέτοιου είδους γενικεύσεις. Το αποτέλεσμα υπήρξε διασκεδαστικό και εκπαιδευτικό, αλλά καθόλου εύκολο. Κατέληξα να έχω κάποιο σκεπτικισμό ως προς όλες τις απόπειρες να διατυπώσω απλά πρότυπα επανάστασης. Επίσης έχασα και την καταληκτική προθεσμία, κάτι που έγινε επιτακτικότερο από την ενοποίηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας στα 1992 και 1993.

Ως ειδικός ιστορικός, έχω εργασθεί κυρίως με αντικείμενο τη Γαλλία από το 17ο αι. μέχρι τις μέρες μας και τη Μεγάλη Βρετανία στη διάρκεια του αιώνα που ακολούθησε μετά το 1750. Κατά τ' άλλα βασίστηκα σε ακαδημαϊκές μελέτες που υπήρχαν διαθέσιμες στις συνηθισμένες βιβλιοθήκες. Η βιβλιογραφία του βιβλίου απεικονίζει τα είδη των εργασιών που συμβουλεύτηκα. Παρόλο που, με διαφορετικό βαθμό ευκολίας, μπορώ και τα καταφέρνω με τα αγγλικά, γερμανικά, ρωσικά και τις περισσότερες από τις ρωμανικές γλώσσες και άλλες γλώσσες που συνδέονται στενά μ' αυτές, προτίμησα εργασίες στα αγγλικά και αγνόησα εντελώς εργασίες στα τουρκικά, στα φιλανδικά, στα ουγγρικά ή στα αραβικά. Ως αποτέλεσμα, τα μοναδικά «γεγονότα» σε τούτο το βιβλίο, που θα προκαλέσουν την έκπληξη των ειδικών στις διάφορες εποχές και περιοχές που καλύπτει, είναι οπωσδήποτε τα συγκεκριμένα σφάλματά μου. Προσεγγίζοντας την ιστορία της ηπείρου επί μισή χιλιετία, σίγουρα συνέχυσα πρόσωπα, τόπους και διαδικασίες, έσφαλα σε αιτίες και συνέδεσα λανθασμένα κάποια γεγονότα. Σ' εκείνες τις αναλογίες επιστήμης που γνωρίζω καλά, οι νέες ερμηνείες αυτού του βιβλίου έχουν όλες τους πολλούς

προκατόχους: παρουσιάζουν καινούργιες εκδοχές παλαιών επιχειρημάτων. Σίγουρα, αυτό θα αποδειχθεί να είναι η περίπτωση στις φιλολογίες που κατέχω λιγότερο καλά, όπως είναι οι μελέτες των Βαλκανίων. Επιτρέψτε μου να ζητήσω από ειδικούς ιστορικούς να μη με λυπηθούν για τα λάθη μου, αλλά να ρωτήσω, προτού απορρίψουν ολόκληρη την ανάλυση, κατά πόσο τα λάθη ακυρώνουν τις γενικές συγκρίσεις του βιβλίου.

Κάποια χωρία στο βιβλίο υιοθετούν υλικό από προηγούμενες δημοσιεύσεις: «Κράτος και αντεπανάσταση στη Γαλλία», *Κοινωνική Έρευνα 56* (1989), 71-97, «Μεταβαλλόμενες μορφές επανάστασης», στο *Επανάσταση και Αντεπανάσταση* (επιμ. Ε.Ε. Ράις) σελ. 1-25 (Oxford: Blackwell Publishers, 1991), «Συμπεράσματα», στο *Απεργίες, κοινωνική σύγκρουση και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Μια διεθνής προοπτική* (επιμ. Leopold Haimson & Giulio Sapelli) σελ. 587-98 (Μιλάνο: Feltrinelli, 1992). Μπορεί να είναι παλιές οι ιδέες, αλλά το υπόλοιπο κείμενο είναι καινούργιο.

Δέχθηκα έντονη κριτική σε διάφορους τομείς σε πρώιμες σημειώσεις και σε προφορικές παρουσιάσεις μου από τον Ροντ Έιγια, την Κάρεν Μπάρκυ, τον Πέρυ Τσανγκ, τον Ράντολ Κόλινς, τον Ράφαελ Κρουζ, τον Τζεφ Γκούντγουιν, τον Μάικλ Χάναγκαν, τον Ρόμπερτ Τζέρβις, τον Νίκι Κέντι, τον Σαντρούλ Καν, τον Ρόυ Λίκλιντερ, την Γκλόρια Μαρτίνες Ντοράντο, τον Τόνυ Περέιρα, τον Αράιελ Σάλτσμαν, την Τέντα Σκόκπολ, τον Τζακ Σνάιντερ, τη Μισέλ Στοντάρ, τον Σίντνυ Τάροου, τον Γουέιν Τεμπρέικ, την Μπρίντζετ Γουέλς, τον Χάρισον Γουάιτ και τη Βιβιάνα Ζέλιτσερ. (Ο Τάροου και ο Τεμπρέικ επέβαλαν σημαντικές αλλαγές στη δομή του βιβλίου που τελικώς δεν ήμουν σε θέση να υλοποιήσω, πράγμα που τους παρέχει το δικαίωμα να μου

υπενθυμίσουν ότι με είχαν προειδοποιήσει σε περίπτωση που οι αναγνώστες παρερμηνεύσουν το επιχείρημά μου. Κι οι δυο τους, ευτυχώς, έχουν εμπειρία από βιβλία εν εξελίξει και θα τους επιτρέψει να διορθώσουν τα λάθη μου). Η Κάρολ Στήβενς συνέδραμε γενναιόδωρα με τις ρωσικές πηγές. Το σεμινάριο προετοιμασίας του Νέου Σχολείου πάνω στο σχηματισμό του κράτους και στη συλλογική δράση καθώς και ένα ειδικό σεμινάριο που πραγματοποίησε ο Χάρισον Γουάιτ στο Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κολόμπια, αμφότερα εξέτασαν με εμπειρία σημαντικά σημεία του χειρογράφου. Η Λώρα Καλμανοβιέσκι και ο Χονγκ Ζου παρείχαν απαραίτητη βοήθεια με πηγές, ενώ η Μπριζίτ Λη επιμελήθηκε άψογα το χειρόγραφο. Η οξεία ματιά του Ροντ Έιγια συνέλαβε αρκετά λάθη στην αμερικανική έκδοση με σκληρό εξώφυλλο, αρκετά σύντομα ώστε να προλάβω να κάνω διορθώσεις για την έκδοση με μαλακό εξώφυλλο. Η Αντέλ Ρότμαν μού παρείχε πολύτιμες συμβουλές περί του πώς να οργανώσω και να ολοκληρώσω το βιβλίο. Ουδείς από αυτούς τους φίλους που βοήθησαν είδε το τελικό κείμενο, οπότε ουδείς εξ αυτών φέρει ευθύνη για τα δικά μου λάθη. Θα δεχθώ εγώ το χτύπημα.

Νέα Υόρκη

1.
ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ, ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η επιστροφή της Επανάστασης

Η Ιστορία απεχθάνεται την ύβρι. Το 1989 οι Γάλλοι λόγιοι και οι γαλλόφωνοι εν γένει συνόδευσαν την επέτειο των διακοσίων χρόνων της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης με επικηδείους για την επανάσταση καθαυτή. Ο εκνευριστικός ιστορικός Φρανσουά Φυρέ δήλωσε πως η Γαλλική Επανάσταση, που είχε αρχίσει το 1789, τελείωσε επιτέλους από τη στιγμή που θεσμοθετήθηκε ο λαϊκώς εκλεγμένος πρόεδρος και που ένα συνταγματικό συμβούλιο είχε οριστικώς περιορίσει τις εξουσίες της εθνοσυνέλευσης, καθώς η Καθολική Εκκλησία συνθηκολογούσε με τα δημοκρατικά πολιτικά κόμματα, και –χωρίς να είναι έλασσον!– το Κομμουνιστικό Κόμμα, διάδοχος των Ιακωβίνων, εξασθενούσε βαθμηδόν ως βασική πολιτική δύναμη. Και σ' άλλες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής, συνέχιζε ο Φυρέ, ο μαρξισμός διαλυόταν καθώς οι λαοί ανακάλυπταν τους «κινδύνους του επαναστατικού μαξιμαλισμού» (Furet 1989: 28).

Στον πρόλογο ενός επιτυχημένου εμπορικά λεξικού της Επανάστασης που είχε εκδοθεί κατά την ίδια χρονιά, οι Φυρέ και Μόνα Οζούφ εξέθεσαν ένα παράδοξο της γαλλι-

κής πολιτικής σκηνής: ένα *πραξικόπημα* ίασε την Επανάσταση, που επί 200 περίπου έτη έχαινε ως ανοικτό τραύμα. Η κατάληψη της εξουσίας από τον Ντε Γκολ με την παράλληλη εξέγερση των Γάλλων εθνικιστών κατά της αποαποικιοποίησης σηματοδότησε το τέλος του επαναστατικού μύθου: «ο Ντε Γκολ προφανώς επέτυχε τη λύση της δημιουργίας μιας μοναρχικής δημοκρατίας, η οποία ύστερα από διακόσια χρόνια συμφιλίωσε το παλαιό πολίτευμα (ancien régime) και την Επανάσταση» (Furet & Ozouf 1989: xxi). Η Επανάσταση είχε αποβιώσει. Η Γαλλία μπορούσε επιτέλους να επιδοθεί στα πολιτικά δρώμενα που τα ατυχή γεγονότα του 1789 είχαν τόσο βάναυσα διακόψει. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι, Γάλλοι ή άλλοι, είχαν την κοινή αίσθηση ότι η εποχή της επανάστασης είχε ανεπιστρεπτί παρέλθει. Στη Δυτική Ευρώπη οι λαοί φαίνονταν ότι ευημερούσαν σε μεγάλο βαθμό και νοιάζονταν πολύ για τον εαυτό τους, ώστε να ενδιαφέρονται για επανάσταση. Στην Ανατολική Ευρώπη, από την άλλη, οι κυβερνήσεις έμοιαζαν πολύ αυταρχικές και οι πολίτες πολύ διασπασμένοι για επαναστάσεις.

Το 1988, μιλώντας γενικώς για τη Δύση και ειδικώς για τη Γαλλία, ο Ζακ Ντενουαγιέλ διακήρυξε ότι η εμπειρία του απολυταρχικού σοσιαλισμού και η έλευση του δημοκρατικού ατομικισμού «ενώθηκαν ώστε να μετατρέψουν σε βίαιη επανάσταση κάποια απομεινάρια του παρελθόντος, μια ουτοπία χωρίς φτιασίδια» (στους Φαμπιέν Γκαμπρέλ και Μισέλ Τρεμπίτς, 1989: II, 306). Σε μια εποχή καταναλωτισμού και ισχυρών κρατών, τέλος πάντων, φαινόταν ότι πολύ δύσκολα οι διαφωνούντες εντός των ευρωπαϊκών κρατών μπορούσαν να κάνουν περισσότερα πράγματα από το να τοποθετούν βόμβες, να συλλαβίζουν συνθήματα,

να μουρμουρίζουν κατάρες ή να παραιτούνται. Μεταρρυθμίσεις ή καταστολή ίσως, αλλά επανάσταση ποτέ! Μήπως δεν μας δίδαξαν τόσα πολλά οι αξιοθρήνητες παρωδίες επαναστατικών προγραμμάτων του 1968;

Το 1989, ωστόσο, οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης με ορμητικότητα ακύρωσαν κάθε ανάλυση που υπαινισσόταν ένα τέρμα στην εξέγερση. Προέβησαν στις δικές τους επαναστάσεις. Και το επιστέγασμα ήταν ότι το επικυρίαρχο κράτος τους, δηλαδή η Σοβιετική Ένωση, τους βοήθησε ανυστερόβουλα. Στη διάρκεια των χρόνων, μετά την άνοδο στην εξουσία το 1985, ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ κατέστησε σαφές, ενώ περιέκοπτε τα επαχθή για την οικονομία στρατιωτικά κονδύλια, ότι όχι μόνον θα προσπαθούσε να συνάψει ειρηνευτικές συμφωνίες με τις ΗΠΑ και το ΝΑΤΟ, αλλά επιπλέον θα συγκρατούσε τη σοβιετική στρατιωτική επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις άλλων κρατών. Η ακριβή και αποθαρρυντική ακινητοποίηση στο Αφγανιστάν –η πιο άμεση και μεγάλης κλίμακας αναμέτρηση με αμερικανική στρατιωτική δύναμη για πολλά χρόνια– είχε εξασθενήσει το σοβιετικό στρατιωτικό γόητρο και είχε εγείρει αμφιβολίες ως προς την πολιτική της στρατιωτικής ισορροπίας με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το πρόγραμμα του Γκορμπατσόφ περί αποστρατιωτικοποιήσεως και μη επεμβάσεως επεκτάθηκε και στους Ανατολικοευρωπαίους δορυφόρους της Σοβιετικής Ένωσης.

Ενώ λοιπόν η Σοβιετική Ένωση περιόριζε τη στρατιωτική παρουσία της και τα αντίστοιχα κονδύλια, πολίτες άλλων κρατών της Ανατολικής Ευρώπης άρχιζαν να αντιλαμβάνονται ότι οι δικοί τους ηγέτες μάλλον δεν θα ελάμβαναν σοβιετική στρατιωτική υποστήριξη, για την αντιμετώπιση εσωτερικών προκλήσεων. Στο εσωτερικό της Σοβιε-

τικής Ένωσης, κάτοικοι μη ρωσικών περιοχών κατέληγαν στο ίδιο συμπέρασμα. Η χαλάρωση λοιπόν των μηχανισμών καταστολής ενθάρρυνε τη δημοσιοποίηση αιτημάτων που παρέμεναν στη σιωπή επί μακρό χρονικό διάστημα.

Οι προκλήσεις εμφανίστηκαν γρήγορα, και ποικιλόμορφα, στην Πολωνία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Ανατολική Γερμανία. Στις πρώτες τρεις, διάφοροι τρόποι αντιπολίτευσης διαμορφώνονταν επί μία και πλέον δεκαετία, επεκτάθηκαν δε πολύ κατά την περίοδο ύφεσης μετά το 1985. Τον Ιούνιο του 1989 οι Πολωνοί ψήφισαν τους 99 από τους 100 συνολικώς αντικομμουνιστές υποψηφίους της «Αλληλεγγύης» σε μια δημοκρατικώς εκλεγμένη βουλή. Στη μικρή Βουλή ο εκλογικός νόμος είχε περιορίσει την «Αλληλεγγύη» στο 35% των εδρών, αλλά τον Αύγουστο του 1989 το Αγροτικό Κόμμα έσπασε τη σαραντάχρονη συμμαχία του με τους κομμουνιστές, ώστε να δώσει την πλειοψηφία στην «Αλληλεγγύη» και στη χώρα έναν μηκομμουνιστή πρωθυπουργό, τον Ταντέους Μαζοβιέτσκι. Οι Σοβιετικοί απλώς παρακολουθούσαν τα δρώμενα. Μια παρόμοια, αν και σε πιο αργό ρυθμό, αποσταθεροποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος λάμβανε χώρα την ίδια περίοδο και στην Ουγγαρία. Με το τέλος της χρονιάς είχε διαλυθεί το πρώην ηγεμονικό Κόμμα των Ούγγρων Σοσιαλιστών Εργατών, ενώ ένα εθνικό δημοψήφισμα είχε επιδοκιμάσει με συντριπτική πλειοψηφία το ξήλωμα των πυρήνων του Κόμματος στα εργοστάσια, τη διάλυση της πολιτοφυλακής του και την αποκάλυψη των περιουσιακών στοιχείων του.

Οι Τσεχοσλοβάκοι ηγέτες συνέχιζαν να ασκούν βία για την καταστολή των διαδηλώσεων μέχρι το Νοέμβριο. Το ρεύμα των Ανατολικογερμανών προσφύγων, που διερχό-

ταν μέσα από τη χώρα τους, η καταδίκη της εισβολής στην Τσεχοσλοβακία το 1968 από την πλευρά δύο εκ των συμμετεχόντων σ' αυτήν (Πολωνία και Ουγγαρία) και η ορατή ζωηρή μεταμόρφωση των πρώην κομμουνιστών γειτόνων της χώρας αύξησαν με τον τρόπο τους την πίεση για τη μεταβολή του πολιτεύματος. Στα μέσα Νοεμβρίου οι μαζικές διαδηλώσεις στην Πράγα και σε άλλες πόλεις επέφεραν το πάγωμα της κυβέρνησης, τροφοδότησαν τη διαμόρφωση μιας δημόσιας αντιπολίτευσης σε Πολιτικό Φόρουμ και υποκίνησαν μια σειρά πολιτικών αυτοσχεδιασμών που κατέληξαν στην ανάδειξη του επί μακρόν απαγορευμένου Αλεξάντερ Ντούμπτσεκ ως αγορητή στο Κοινοβούλιο και του προσφάτως φυλακισθέντος Βάτσλαβ Χάβελ ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Θρίαμβος της ειρωνείας.

Οι Ανατολικογερμανοί, σε αντίθεση με τους γείτονές τους, είχαν κατά το παρελθόν εμφανίσει μικρή αντίσταση απέναντι στο κομμουνιστικό καθεστώς τους. Κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου του 1989, ωστόσο, οι τσεχοσλοβακικές, πολωνικές και ουγγρικές αρχές επέτρεψαν σε χιλιάδες Ανατολικογερμανούς να περάσουν στη Δυτική Γερμανία με το πρόσχημα ότι έμπαιναν στις χώρες τους ως αδελφοί περιηγητές και τουρίστες δήθεν για διακοπές. Η μη επέμβαση των σοβιετικών δυνάμεων και η ανικανότητα του ανατολικογερμανικού καθεστώτος να παύσει η αιμορραγία σήμανε ακόμη πιο δραματικά ότι οι καιροί είχαν πλέον αλλάξει. Οι Ανατολικογερμανοί στην πατρίδα τους είχαν αρχίσει να διαδηλώνουν με αίτημα τη δημοκρατική μεταρρύθμιση και βελτίωση των κακών συνθηκών διαβίωσής τους. Το γεγονός ότι η Σοβιετική Πρεσβεία της Πράγας δέχθηκε αντιπροσωπεία του αντιφρονούντος Πολιτικού Φόρουμ αντί να αρνηθεί να το δεχθεί ελήφθη υπόψη από

όλους τους Ανατολικοευρωπαίους ηγέτες της αντιπολίτευσης. Σύντομα, με ποικίλους τρόπους και σε διάφορους βαθμούς, λαϊκές εξεγέρσεις στη Ρουμανία, Βουλγαρία και Αλβανία επίσης εξεδίωξαν από την εξουσία τους κομμουνιστές ηγέτες τους.

Επίσης, αιτήματα για ανεξαρτησία ή αυτονομία ενδυναμώθηκαν σε περιοχές της Γιουγκοσλαβίας, της Τσεχοσλοβακίας και της ίδιας της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία, μετά από μία σχετική χαλάρωση, διελύθη εντέλει οριστικά στα τέλη του 1991. Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στη Σοβιετική Ένωση προξένησαν επίσης μεγάλες μετακινήσεις από την εξουσία και σε περιοχές εκτός Ευρώπης, δηλαδή στη Μογγολία, στην Αιθιοπία, στη Σομαλία και αλλού. Ένας αριθμός αφρικανικών κρατών, όπου ο Ψυχρός Πόλεμος είχε μεταβάλει το πολίτευμά τους σε τυραννίες, άρχισαν να μεταλλάσσονται σε δημοκρατικά ή αναρχικά καθεστώτα. Με κανέναν τρόπο όμως όλοι αυτοί οι αγώνες λογαριάζονται ως επαναστάσεις. Ωστόσο, όλοι αυτοί οι αγώνες επέδειξαν την επαναστατική δυναμική πληθυσμών που επί μακρόν πιστεύαμε ότι είναι αποδιοργανωμένοι και πειθήνιοι.

Ποια ευρωπαϊκά γεγονότα λοιπόν του 1989 χαρακτηρίζονται ως επαναστάσεις; Αυτό εξαρτάται από το πόσο ευρέως ορίζουμε την έννοια. Αν επιμείνουμε στη στενή αντίληψη ότι η επανάσταση μοιάζει συγκεκριμένα με τους αγώνες της Γαλλίας μεταξύ του 1789 και του 1799 ή της Ρωσίας ανάμεσα στα 1917 και 1921, τότε καμία σύγκρουση στην Ανατολική Ευρώπη το 1989 δεν χαρακτηρίζεται επανάσταση. Θα περιέλθουμε σε αδιέξοδο αναζητώντας τα αντίστοιχα για τη Γενική των Τάξεων, τα σοβιέτ, τον Ροβιεσπιέρο, τον Λένιν ή το Αστικό Σύνταγμα του Κλήρου.

Εάν πάλι από την άλλη πλευρά συμπεριλάβουμε στον όρο μας κάθε βίαιη, ευρείας κλίμακας και λαϊκής αποδοχής μεταβολή των ηγετών, τότε οι περισσότερες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες είχαν την εμπειρία της επανάστασης εκείνη τη χρονιά.

Ένας ορισμός υπό τη στενή έννοια μπορεί να αποδοθεί στα πλαίσια της ιδέας της επανάστασης όπως τη συναντάμε στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, ότι δηλαδή πρόκειται για ένα σπάνιο γεγονός, δυνατό μόνο κάτω από εξαιρετικές συνθήκες, το οποίο μεταβάλλει την ιστορία ενός ολόκληρου λαού. Από την εποχή των Μαρξ και Ένγκελς, πάρα πολλοί στρατευμένοι φιλόσοφοι διαμόρφωσαν θεωρία και πράξη γύρω από μια τέτοια ιδέα περί επαναστάσεως, που χρήζει ειδικής αντιμετώπισης. Κάποιος ευρύς ορισμός, όμως, διατηρεί το πλεονέκτημα του να έλκει την προσοχή σε σοβαρά προβλήματα που δεν αποσαφηνίζει ο υπό στενή έννοια ορισμός: μέχρι ποίου βαθμού και με ποιους τρόπους συμμορφώνονται οι μεγάλες επαναστάσεις στις νόρμες μιας μη επαναστατικής πολιτικής; Ειδικότερα μάλιστα, πώς οι ευρείας κλίμακας αλλαγές στην οργάνωση των κρατών επηρεάζουν τις επαναστάσεις; Αυτές οι δύο ερωτήσεις αποτελούν και το κίνητρο συγγραφής του παρόντος βιβλίου, αναζητώντας απαντήσεις στην Ευρώπη σε μια περίοδο που εκτείνεται από το 1492 μέχρι το 1992.

Οι ιστορικοί έχουν μελετήσει τις σχέσεις μεταξύ κρατών και επαναστάσεων επί αιώνες. Κατά τη διάρκεια ορισμένων δεκαετιών, ιστορικοί όπως ο Ρ. Ρ. Πάλμερ, ο Πέρεζ Ζαγκόριν, ο Ρολάν Μουνιέ, ο Πήτερ Μπλικλ και ο Υβ-Μαρί Μπερσέ είχαν αποτολμήσει ακόμη και να συγγράψουν γενικές ιστορίες εξέγερσης και επανάστασης που αναφέρονταν σε περιορισμένες περιόδους της ευρωπαϊκής ιστορίας

(βλέπε Πάλμερ, 1959 και 1964, Ζαγκόριν 1982, Μουνιέ 1967, Μπλικλ 1988, Μπερσέ 1980). Δεν μας λείπουν οι ιστορικοί απολογισμοί. Ούτε εξάλλου μας λείπουν ευρείες θεωρίες περί επανάστασης (για παράδειγμα, περιλήψεις και κριτικές, ίδε Αμμάν 1962, Άρεντ 1963, Έιγια 1990, Μπέκλερ 1970, Μπρίντον 1938, Ντουν 1989, Φρίντριχ 1966, Γκολντστόουν 1986, Χόμπσμπομ 1986, Κίμμελ 1990, Λακέρ 1968, Ρουλ & Τίλλυ 1972, Τρότσκυ 1932). Αυτό που μας λείπει όμως είναι μια συστηματική, ιστορικώς βασισμένη ανάλυση των επαναστατικών διαδικασιών που να τις συνδέει μεταξύ τους σε μια σχέση συνοχής με τη σωρευόμενη γνώση για τη δημιουργία του κράτους και την πολιτική διαμάχη ρουτίνας. Αυτό το βιβλίο εξετάζει τη συγκεκριμένη πρόκληση για τα τελευταία 500 χρόνια της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Το παρόν εγχειρίδιο συσχετίζει τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις των τελευταίων πέντε αιώνων με τις αλλαγές στο χαρακτήρα των κρατών, και στη σχέση μεταξύ τους. Μας παρουσιάζει ένα γενικό απολογισμό των επαναστάσεων της Ευρώπης, τα αίτια και τις συνέπειές τους, ενώ δίνει ιδιαίτερη σημασία στις σχέσεις μεταξύ των μεταβολών στην κρατική εξουσία, και εξετάζει τη φύση, τον τόπο και την έκβαση των επαναστάσεων. Εξάλλου, ενώ εστιάζει την προσοχή του στην Αγγλική, Γαλλική και Ρωσική Επανάσταση, το βιβλίο δεν ενδιαφέρεται τόσο για τις κοινές ιδιότητες των μεγάλων επαναστάσεων όσο για την κατάταξή τους στις μακρόχρονες πολιτικές μεταμορφώσεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Κάνοντάς το αυτό συνδέει αναπόφευκτα το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον.

Οι σελίδες που ακολουθούν παρακολουθούν τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις, όπως αυτές ορίζονται υπό την ευ-

ρεία έννοια, και μάλιστα από τρεις οπτικές γωνίες. Η πρώτη εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο οι βίαιες μετακινήσεις κρατικής εξουσίας έχουν μεταβληθεί σε σχέση με το χαρακτήρα τους σε λειτουργία μεταμορφώσεων στην ευρωπαϊκή κοινωνική δομή, ιδιαιτέρως στην οργάνωση των κρατών και των σχέσεων μεταξύ κρατών. Η δεύτερη εξετάζει το ζήτημα του τρόπου συσχέτισης των αλλαγών στο επίπεδο της επανάστασης με τις μεταβολές στη μη επαναστατική σύγκρουση και συλλογική δράση. Η τρίτη προσεγγίζει το θέμα του τρόπου λειτουργίας των επαναστάσεων και του εάν οι νόρμες στο πλαίσιο των επαναστάσεων έχουν αλλάξει συστηματικώς κατά τους πέντε αιώνες της περιόδου της μελέτης μας. Όλες οι οπτικές διατέμνονται σε μια μοναδική κορυφή, δηλαδή στην παρατήρηση ότι:

ασχέτως προς οποιοδήποτε άλλο συστατικό στοιχείο τους οι επαναστάσεις περιλαμβάνουν το στοιχείο των βίαιων μετακινήσεων εξουσίας σε κράτη, και κατά συνέπεια

κάθε χρήσιμος απολογισμός επαναστάσεων πρέπει να αφορά, ανάμεσα σ' άλλα, και στον τρόπο που τα κράτη και οι χρήσεις βίας ποικίλλουν σε χρόνο, χώρο και κοινωνικό περιβάλλον.

Η δυνατότητα και ο χαρακτήρας της επανάστασης μετεβλήθη με την οργάνωση των κρατών και των συστημάτων των κρατών και θα ξαναμεταβληθεί με τις μελλοντικές αλλαγές της κρατικής εξουσίας. Οι επαναστάσεις δεν είναι πλέον αυτές που ήταν, επειδή τα κράτη δεν είναι πλέον αυτά που ήταν. Οτιδήποτε άλλο κι αν περιλαμβάνουν, οι επαναστάσεις προφανώς περιλαμβάνουν την κατάληψη της εξουσίας σε κράτη, και συνεπώς διαφέρουν σε ομοιότητες

και χαρακτήρα ως προς τη λειτουργία του κυρίαρχου συστήματος των κρατών.

Το θέμα δεν είναι απλώς ότι η οργάνωση οποιουδήποτε κράτους επηρεάζει τη ροπή του για επανάσταση. Είναι επίσης ότι και οι σχέσεις μεταξύ κρατών επηρεάζουν τον τόπο, την ομοιότητα, το χαρακτήρα και την έκβαση της επανάστασης. Ας πάρουμε τις Ρωσικές Επαναστάσεις του 1905 και του 1917: και στις δυο ένας απωλεσθείς πόλεμος διασάλευσε το κράτος, τόσο μεταφορικώς όσο και κυριολεκτικώς, εφόσον και τις δυο φορές η χρεοκοπία του κράτους συνέβαλε τα μέγιστα στην πολιτική κατάρρευσή του. Νικώντας το ρωσικό στρατό η Ιαπωνία συνέβαλε στην επανάσταση του 1905, κατά τον ίδιο τρόπο που η Γερμανία συνέβαλε στην υλοποίηση της επανάστασης του 1917. Οι πόλεμοι γενικώς επηρεάζουν έντονα τις προοπτικές επανάστασης στην Ευρώπη. Ο πόλεμος δεν προέρχεται από τη δράση ενός και μόνου κράτους, όσο επιθετικού κι αν είναι. Ο πόλεμος είναι αποτέλεσμα αλληλεπιδράσεων μεταξύ κρατών, από ευθυγραμμίσεις στο κρατικό σύστημα ως συνόλου. Ο τρόπος που αντιδρούν άλλα κράτη στις εσωτερικές διαμάχες ενός κράτους, εξάλλου, επηρεάζει με έντονο τρόπο τις εκβάσεις αυτών των διαμαχών. Ρωτήστε επί παραδείγματι οποιονδήποτε σημερινό κάτοικο του Λιβάνου ή του Αφγανιστάν σχετικά με την έξωθεν επιρροή! Για να γνωρίσουμε ποια κράτη είναι επιρρεπή στην επανάσταση, πρέπει να εξετάσουμε όχι μόνο την εσωτερική πολιτική τους, αλλά επίσης και τη θέση τους στο κυρίαρχο σύνολο των διακρατικών σχέσεων.

Όχι βέβαια ότι οι επαναστάσεις λαμβάνουν χώρα σε κάποια αποκομμένη σφαίρα κρατικής εξουσίας, ανεξάρτητης του περιβάλλοντος κοινωνικού οργανισμού. Αντιθέ-

τως, οι κοινωνικές διαδικασίες στο περιβάλλον κάποιου κράτους επηρεάζουν βαθύτατα την προοπτική και το χαρακτήρα της επανάστασης. Όμως αυτό το κάνουν εμμέσως, κατά τρεις κυρίως τρόπους: 1) Διαμορφώνοντας τη δομή του κράτους και τη σχέση του προς τον υποκείμενο πληθυσμό. 2) Καθορίζοντας ποιοι είναι οι βασικοί παράγοντες σε κάθε ιδιαίτερη πολιτεία, όπως και με ποιο τρόπο προσεγγίζουν τον πολιτικό αγώνα. 3) Επηρεάζοντας το πόση πίεση αντέχει το κράτος και από ποιες κατευθύνσεις. Η μετάβαση επί παραδείγματι από μια οικονομία αγροτικού τύπου σε μια βιομηχανική μεταβάλλει αφενός το χαρακτήρα του κράτους και εκμηδενίζει αφετέρου τη σημασία των γαιοκτημόνων, των αγροτών ή των άκληρων εργατών της υπαίθρου στο επίπεδο των διεκδικήσεών τους. Ωστόσο, οι επαναστάσεις λαμβάνουν πολύ διαφορετικές μορφές στα αγροτικά και στα βιομηχανικά περιβάλλοντά τους. Από την άλλη, όταν απουσιάζει η επέκταση της παραγωγής και η αυξανόμενη αποτελεσματικότητα στην είσπραξη των κρατικών εσόδων, τότε η συν τω χρόνω αύξηση του πληθυσμού αδυνατίζει την ικανότητα οποιουδήποτε κράτους να διεκπεραιώνει τις υποθέσεις του, περιλαμβανομένης της σύγκρουσης και καταστολής των ντόπιων αντιπάλων. Έτσι συνεπάγεται ότι ένας εξασθενημένος κρατικός μηχανισμός είναι περισσότερο εκτεθειμένος σε μια επανάσταση παρά ένας αντίστοιχος ισχυρός. Αν εστιάσουμε την προσοχή μας σε μεταβολές της δομής του κράτους, πρέπει συχνά να στραφούμε στην εξέταση των μεταμορφώσεων του κοινωνικού σκηνικού μέσα στο οποίο εκτυλίσσονται οι κρατικές μεταβολές και οι επαναστάσεις.

Η ευρεία έννοια υπό την οποία αντιλαμβάνεται την επανάσταση αυτό το βιβλίο υποστηρίζει ότι οι μεγάλες

επαναστάσεις δεν πραγματοποιούνται sui generis υποκείμενες σε νόμους, οι οποίοι τις διαχωρίζουν απολύτως σε σχέση με μορφές πολιτικής μεταβολής σε επίπεδο διαδικασίας. Πάρτε για παράδειγμα τη διαφορά ανάμεσα στις εκλείψεις του ήλιου και στα μποτιλιαρίσματα των δρόμων. Οι επαναστάσεις δεν μοιάζουν με τις εκλείψεις του ήλιου, οι οποίες επαναλαμβάνονται, ένεκα της κανονικότητας που διέπει την κίνηση των ουράνιων σωμάτων, βάσει ενός ακριβούς σχεδίου, κάτω από συγκεκριμένες και απολύτως κατανοητές συνθήκες, που είναι αυτές μόνο και όχι άλλες. Σε αντίθεση λοιπόν μ' αυτές, οι επαναστάσεις μοιάζουν με τα μποτιλιαρίσματα, τα οποία ποικίλλουν σε μεγάλη κλίμακα ως προς το είδος και τη σοβαρότητά τους, αναδύονται αδιόρατα στην καθημερινή κίνηση των οχημάτων, εκδηλώνονται από αυτήν την κίνηση και συμβαίνουν υπό διαφορετικές προϋποθέσεις για μια πληθώρα διαφόρων αιτιών. Παρ' όλα αυτά οι περιπτώσεις κυκλοφοριακής συμφόρησης δεν συμβαίνουν τυχαία. Συμβαίνουν ανάλογα με τις έντονες τακτικότητες στο συγχρονισμό της οδικής κυκλοφορίας, την αντίδραση των οδηγών στις καιρικές συνθήκες, τους τύπους κατασκευής και συντήρησης των εθνικών οδών, τις περιοχές όπου συμβαίνουν αυτοκινητικά δυστυχήματα και βλάβες, καθώς και μια σειρά άλλων παραγόντων, που καθένας τους είναι κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητος από τους άλλους, αλλά σχετικά προβλέψιμος από μόνος του. Η σύμπτωση αυτών των παραγόντων είναι τόσο περίπλοκη, ώστε να φαίνεται σχεδόν σαν αποτέλεσμα της τύχης. Η πυκνή ομίχλη λόγου χάρη συνιστά μάλλον μιαν από μόνη της ικανή αιτία για να προκαλέσει κυκλοφοριακή συμφόρηση σε κάποιο περιβάλλον, ένα σταματημένο αυτοκίνητο υπό κάποιες άλλες προϋποθέσεις προκα-

λεί επίσης μποτιλιάρισμα από μόνο του, όπως επίσης και το άνοιγμα μιας κινητής γέφυρας υπό κάποιες διαφορετικές προϋποθέσεις.

Από τη στιγμή που θα συμβούν τα μποτιλιαρίσματα εμφανίζουν κάποιο τύπο περιοδικότητας, όπως είναι οι προσπάθειες εκείνων που βρίσκονται στην περιφέρεια να αποφύγουν το κέντρο και εκείνων που βρίσκονται στο μέσον να παραβγαίνουν σφοδρά μεταξύ τους διεκδικώντας μικρά πλεονεκτήματα. Αυτά τα μποτιλιαρίσματα παρουσιάζουν επίσης ποικίλες, αλλά σημαντικές συνέπειες, όχι μόνο για τα καθημερινά σχέδια των ανθρώπων που εγκλωβίζονται σ' αυτά, αλλά και για την κατάσταση των οχημάτων τους, για τη μόλυνση του παρακείμενου περιβάλλοντος χώρου, για τη χρήση των δημόσιων μέσων μεταφοράς, για το σχηματισμό των δυνάμεων της αστυνομίας, για τη συχνότητα εμφανίσεως νέων αυτοκινητικών ατυχημάτων και για πολλά άλλα πράγματα.

Αν πάρουμε ξεχωριστά καθέναν από τους περιστασιακούς αυτούς μηχανισμούς, δηλαδή την απόκριση των οδηγών στις καιρικές συνθήκες, τη συντήρηση των εθνικών οδών και τα λοιπά, θα δούμε ότι εμφανίζει αξιόλογες και σαφείς πτυχές τακτικότητας. Τόσο οι τροχονόμοι όσο και οι θεωρητικοί της ροής των οχημάτων στους δρόμους έχουν κωδικοποιήσει αυτές τις πτυχές τακτικότητας με καλύτερο τρόπο απ' ό,τι οι μελετητές της επανάστασης έχουν κωδικοποιήσει τις δικές τους. Αφήνοντας κάποιο περιθώριο σφάλματος για απρόβλεπτα γεγονότα, όπως είναι η ξαφνική ασθένεια κάποιου τροχονόμου και η εκδήλωση χάους με ορισμένους συνδυασμούς παραγόντων, θα μπορούσε κάποιος ακόμη και να τυποποιήσει την αλληλεπίδρασή τους σε ένα ηλεκτρονικό υπολογιστικό πρόγραμμα.

Θα ήταν ευκολότερο να επεξεργαστεί κάποιος ένα συγκεκριμένο πρότυπο για μια ειδική περίπτωση, όπως επί παραδείγματι κατά τη θεαματική σύγκρουση-καραμπόλα δεκάδων αυτοκινήτων σε έναν αυτοκινητόδρομο όταν πιάνει ξαφνική χιονοθύελλα. Ούτε για τα μποτιλιαρίσματα, αλλά ούτε και για τις επαναστάσεις μπορεί μια γενική θεωρία να εξειδικεύσει τις ικανές και αναγκαίες συνθήκες, τις προδιαγεγραμμένες εσωτερικές αλληλουχίες γεγονότων ή τις πιθανές απαράλλακτες συνέπειες. Και στις δυο περιπτώσεις, εξάλλου, όχι μόνον ένας, αλλά ένα πλήθος διαφορετικών συνδυασμών σε συνθήκες και περιστασιακούς μηχανισμούς παράγουν τα κρίσιμα αποτελέσματα, δηλαδή τις επαναστάσεις και τα μποτιλιαρίσματα. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο κάθε φορά που προτείνει κάποιος ένα μοναδικό και γενικό πρότυπο επανάστασης, εμφανίζεται σύντομα κάποιος άλλος με περιπτώσεις που δεν «ταιριάζουν» στο παραπάνω μοντέλο, προτείνοντας συγχρόνως τροποποιήσεις στη θεωρία ή ακόμη και μια καινούργια θεωρία.

Εάν λοιπόν είναι αδύνατο να διατυπώσουμε τις αμετάβλητες ικανές και αναγκαίες συνθήκες που ισχύουν για τις απανταχού επί γης επαναστάσεις κάθε εποχής, είναι μολαταύτα αρκετά δυνατό να δείξουμε ότι παρόμοιοι μεταξύ τους μηχανισμοί εμπλέκονται σε μια ευρεία ακτίνα επαναστατικών καταστάσεων. Αναφερόμαστε σε τέτοιους μηχανισμούς όπως π.χ. η δραματική απόδειξη ότι ένα πρώην ισχυρό και υγιές κράτος είναι πλέον τρωτό ή η μερική διάλυση υπαρκτών κρατικών εξουσιών που συχνά-πυκνά συμβαίνει σε μεταπολεμικές περιόδους αποστράτευσης. Στοιχηματίζω λοιπόν και συγχρόνως ελπίζω να αποδείξω ότι οι ίδιοι μηχανισμοί αποτελούν την εξήγηση για ένα ευ-

ρύ φάσμα γεγονότων, που θα χαρακτήριζα ως επαναστάσεις, και για μια ευρεία ποικιλία συγκρούσεων που δεν καταλήγουν σε επαναστάσεις. Ελπίζω επίσης να καταδείξω ότι η παραλλαγή ως προς το χαρακτήρα και τη συχνότητα εμφάνισης των επαναστάσεων είναι αποτέλεσμα της μεταβολής σ' αυτούς τους περιοδικώς επαναλαμβανόμενους μηχανισμούς. Εντέλει ελπίζω να αποδείξω ότι οι μηχανισμοί κατά κύριο λόγο αφορούν στο επίπεδο της καθημερινής διαδικασίας και στις μεταμορφώσεις των κρατών. Όπως ακριβώς οι πτυχές τακτικότητας στα μποτιλιαρίσματα πηγάζουν από την ομοιομορφία των τρόπων που τα οχήματα κινούνται στους δρόμους και στις εθνικές οδούς –από το πώς δηλαδή οι διαβάτες ανταποκρίνονται στα τροχαία ατυχήματα, το πώς αλλάζει η σήμανση στα φανάρια, το πώς σταθμεύουν οι φορτηγατζήδες για εκφορτώσεις, το πώς οι εργάσιμες ώρες και τα δρομολόγια των τρένων προκαλούν καθημερινή κίνηση προς τα προάστια και ούτω καθεξής– οι πτυχές τακτικότητας στις επαναστάσεις πηγάζουν από χαρακτηριστικά των κρατών που αποτελούν τη βάση της λειτουργίας τους εκτός του πλαισίου των επαναστάσεων. Οι αναλύσεις μου που αφορούν στις ευρωπαϊκές επαναστάσεις έχουν ως αφετηρία τους αυτή την υπόθεση εργασίας.

Ας αποτολμήσουμε λοιπόν έναν πιο τολμηρό ορισμό της επανάστασης. Θεωρήστε πως η επανάσταση πρόκειται για κάποια δυναμική μεταβίβαση εξουσίας σε κάποιο κράτος, που κατά την εξέλιξή της τουλάχιστο δύο διακεκριμένοι συνασπισμοί ανταγωνιστών διεκδικούν με αδιάλλακτο τρόπο τον έλεγχο της εξουσίας, ενώ κάποια σημαντική μερίδα του πληθυσμού που υπόκειται στη δικαιοδοσία αυτού του κράτους συμμερίζεται τα αιτήματα του κάθε συνασπι-

σμού. Αυτοί οι συνασπισμοί μπορούν να είναι μονοδιάστατοι παράγοντες, όπως η τάξη των γαιοκτημόνων, αλλά συχνά αποτελούνται από κοινό μέτωπο μεταξύ ηγετών, μελών και/ή διεκδικητών. Σε μια επανάσταση η πολιτειακή συγκρότηση παύει να συμπεριφέρεται όπως πριν. Οι διακρίσεις μεταξύ ηγετών, μελών και διεκδικητών είναι ακαθόριστες, αλλά αργότερα αλλάζουν. Κατά την εξέλιξη μιας επανάστασης ωστόσο ορισμένοι μη αγωνιστές κινητοποιούνται και συμμετέχουν ενεργά. Από τη στιγμή που η εξουσία σε κάποιο κράτος διακυβεύεται σοβαρά, οποιοδήποτε συμφέρον που εξαρτάται από τη δράση του κράτους διατρέχει κίνδυνο. Έχοντας δε ως δεδομένο την ελάχιστη οργάνωση σε επίπεδο διαδικασίας και τη διασύνδεση μεταξύ των μελών του πληθυσμού, που καταφανώς έχουν κοινά συμφέροντα, τα οποία ξαφνικά διατρέχουν κίνδυνο, το συμφέρον αυτό παρέχει σε κάθε πληθυσμό ισχυρά κίνητρα κινητοποίησης.

Σημειώστε τα στοιχεία: δύο ή περισσότεροι συνασπισμοί δυνάμεων που έχουν σημαντική υποστήριξη, αδιάλλακτες διεκδικήσεις επί της κρατικής εξουσίας και μεταβίβαση της εξουσίας. Μια πλήρης επαναστατική αλληλουχία κατ' αυτό τον τρόπο διατρέχει από το σημείο του χωρισμού της κυριαρχίας και της ηγεμονίας μέσω μιας περιόδου αγώνων στην επανεγκαθίδρυση της κυριαρχίας και της ηγεμονίας κάτω από νέο καθεστώς διαχείρισης. Η διαδρομή του αγώνα και της αλλαγής από την έναρξη μέχρι τον τερματισμό της πολλαπλής κυριαρχίας συνιστά την επαναστατική διαδικασία. Για να αποφύγουμε τις απλώς στιγμιαίες καταλήψεις της εξουσίας, ας προσθέσουμε και τον όρο ότι το νέο καθεστώς πρέπει να κρατηθεί στην εξουσία για μιαν αξιοσημείωτη περίοδο, ας πούμε τουλάχιστον

ένα μήνα. Για να αγνοήσουμε τις απλώς τοπικής κλίμακας διεκδικήσεις της εξουσίας, ας υποθέσουμε επίσης ότι ο μικρότερος συνασπισμός πρέπει να ελέγχει τουλάχιστον ένα βασικό τμήμα του κράτους, γεωγραφικό ή διοικητικό.

Δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο στον ορισμό που να μας αποτρέπει να ξεχωρίσουμε την παραδοσιακή υποκατηγορία των μεγάλων επαναστάσεων, όπου οι διακρίσεις των υποδιαιρέσεων είναι σαφέστατες, οι αγώνες μαζικοί, οι μεταβιβάσεις εξουσίας σαρωτικές και οι αλληλοδιάδοχες μεταμορφώσεις της κοινωνικής ζωής παρατεταμένες και διαρκείς. Τα επόμενα κεφάλαια θα ξεχωρίσουν πράγματι τις περίφημες Αγγλική, Γαλλική και Ρωσική Επανάσταση και θα τις εξετάσουν λεπτομερώς. Ωστόσο, η πραγματεία μου θα ακολουθήσει τον υπό ευρεία έννοια ορισμό, σε μια προσπάθεια να διαφοροποιήσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες συμβαίνουν οι μεγάλες επαναστάσεις, οι μικρές επαναστάσεις, οι εμφύλιοι πόλεμοι και άλλες βίαιες μεταβιβάσεις εξουσίας. Κάτω από ένα τέτοιο πρίσμα, οι ανεπιτυχείς εξεγέρσεις, τα αναίμακτα πραξικοπήματα και οι κοινωνικές μεταμορφώσεις σε επίπεδο ανακατατάξεων δεν χαρακτηρίζονται απολύτως ως επαναστάσεις, αλλά ωστόσο παραμένουν οι πλησιέστεροι συγγενείς τους. Θα μπορούσαμε στην πραγματικότητα να διαστείλουμε ή να συστείλουμε τη διάταξη του ορισμού χωρίς κατά κάποιο τρόπο αυτό να επηρεάσει σοβαρά την ανάλυσή μας. Το βιβλίο μας θα ισχυριστεί κατ' επανάληψη και θα επεξηγήσει ποικιλότροπα ότι αυτοί οι πλησιέστεροι συγγενείς των επαναστάσεων διαθέτουν πολλά χαρακτηριστικά κοινά με γεγονότα που περιλαμβάνονται σ' αυτό τον ορισμό, ότι δηλαδή όλα ανήκουν στο ίδιο συνεχές πεδίο παραλλαγής.

Επαναστατικές καταστάσεις

Σύμφωνα με τον παραπάνω ορισμό, μια επανάσταση έχει δύο συστατικά: μια επαναστατική κατάσταση και ένα επαναστατικό αποτέλεσμα. Η επαναστατική κατάσταση –η ιδέα προέρχεται κατευθείαν από τον Λέον Τρότσκι– συνεπάγεται πολλαπλή κυριαρχία: δύο ή περισσότεροι συνασπισμοί ή και το ίδιο το κράτος προβαίνουν σε αποτελεσματικές και αδιάλλακτες διεκδικήσεις ως προς τον έλεγχο του κράτους. Αυτό συμβαίνει όταν τα μέλη κάποιας υφιστάμενης πολιτείας (π.χ. η Λιθουανία εντός της Σοβιετικής Ένωσης το 1990) διεκδικούν τα κυριαρχικά δικαιώματά τους, όταν αγωνιστές που δεν προέρχονται από το χώρο της ηγεσίας κινητοποιούνται σε ένα συνασπισμό που ασκεί επιτυχώς έλεγχο επί κάποιας συγκεκριμένης μερίδας της εξουσίας (π.χ. οι συνενώσεις μεταξύ διανοούμενων, αστών και ειδικευμένων εργατών που ευρέως σχηματίστηκαν κατά το 1848), και όταν μια υπάρχουσα πολιτεία διασπάται σε δύο ή περισσότερους συνασπισμούς, που ο καθένας ασκεί έλεγχο επί ενός σημαντικού τμήματος του κράτους (π.χ. ο διαχωρισμός των Εγγλέζων ευγενών σε Roundheads και Cavaliers μετά το 1640). Σε μια επαναστατική κατάσταση συνυπάρχουν τρία άμεσα αίτια:

1. Η εμφάνιση αγωνιστών ή συνασπισμών αγωνιστών, που προωθούν αποκλειστικά αγωνιστικά αιτήματα με σκοπό να ελέγξουν το κράτος ή κάποιο τμήμα του.
2. Συστράτευση σ' αυτά τα αιτήματα ενός μεγάλου τμήματος των πολιτών.
3. Ανικανότητα ή απροθυμία των ηγετών να κατα-

στείλουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή τη δέσμευση στα αιτήματά του.

Αυτά τα αίτια είναι μόνον άμεσα. Μια πλήρης ερμηνεία οποιασδήποτε επανάστασης προαπαιτεί να εξηγήσουμε με τη σειρά μας γιατί εμφανίζονται οι συνασπισμοί των αγωνιστών, γιατί ένας μεγάλος αριθμός πολιτών αποδέχεται τα αιτήματά τους και γιατί οι ηγέτες ήσαν απρόθυμοι ή ανίκανοι να καταστείλουν την αντιπολίτευσή τους.

Μεγάλο μέρος αυτού του βιβλίου θα ασχοληθεί με το πώς καθένα από αυτά συμβαίνει και το πώς αλλάζουν οι προϋποθέσεις τους. Θα πρέπει επί παραδείγματι να τεθεί το ερώτημα γιατί οι αγωνιστές διαθέτουν ορισμένες φορές πελατειακά δίκτυα, ορισμένες φορές κοινωνικές τάξεις, κάποιες φορές τοπικές κοινότητες, μερικές φορές θρησκευτικές συνενώσεις ή κάποιες άλλες φορές ομάδες εθνολογικού χαρακτήρα. Περισσότερο κι από την ομοιομορφία, θα αντιμετωπίσουμε το ευμετάβλητο και το εύρος των περιστάσεων κατά τις οποίες υπάρχουν τα άμεσα αίτια. Οι νόρμες θα ενυπάρχουν όχι μόνο στις γενικές προϋποθέσεις για επανάσταση, αλλά και στους μηχανισμούς που συνενώνονται πότε πότε σε αναποτελεσματική διαμαρτυρία, και άλλες φορές σε εμφύλιους πολέμους, κι ακόμη πιο σπάνια σε πολιτικές αποσχίσεις, οι οποίες προκαλούν πλήρεις μεταμορφώσεις της κοινωνικής ζωής.

Το να απαριθμήσουμε τα άμεσα αίτια των επαναστατικών καταστάσεων μοιάζει με το να κατονομάσουμε τα συστατικά ενός μποτιλιαρίσματος. Τα αίτια ακολουθούν αναπόφευκτα τον ορισμό της επανάστασης ως κάποιας διά της βίας μεταβίβασης εξουσίας που περιλαμβάνει και το στοιχείο της διάσπασης της πολιτείας σε δύο τουλάχιστον

συνασπισμούς. Αυτά τα αίτια ταυτολογικώς είναι γνήσια. Τέτοιου είδους γνησιότητες διαθέτουν το πλεονέκτημα ότι εξειδικεύουν ακριβώς αυτό που πρέπει να ερμηνευθεί και κατ' αυτό τον τρόπο κατευθύνουν την έρευνα για πιο μακρόχρονα και πιο έμμεσα αίτια. Αποσαφηνίζουν επίσης ότι οι επαναστατικές καταστάσεις έγκεινται στη σύγκλιση ποικίλων πολιτικών συνθηκών -αποκλειστικά αιτήματα προς την εξουσία, δέσμευση σ' αυτά τα αιτήματα, κρατική ανετοιμότητα καταστολής των αντιπολιτευόμενων συνασπισμών και αιτημάτων-, που επίσης εμφανίζονται ευρέως εκτός των επαναστάσεων.

Οι κρίσιμοι αιτιακοί μηχανισμοί στις επαναστάσεις μπορούν να κατηγοριοποιηθούν κάτω από τις τρεις επικεφαλίδες: αυτοί που προκαλούν την εμφάνιση αντιπολιτευόμενων διεκδικήσεων προς την εξουσία, αυτοί που προκαλούν τη δέσμευση σε τέτοιες διεκδικήσεις και αυτοί που καθιστούν ανέτοιμους τους κρατούντες να καταστείλουν αυτούς ακριβώς τους αντιπολιτευόμενους συνασπισμούς και τις αντίστοιχες διεκδικήσεις τους. Η πρώτη ομάδα, παραδείγματος χάριν, περιλαμβάνει πρώτον την κινητοποίηση των συνδεόμενων πληθυσμών, των οποίων τα κοινά χαρακτηριστικά υποδηλώνουν απειλές δράσης και δεύτερον τη διάδοση απόψεων ότι το κράτος έχει γίνει προσφάτως τρωτό. Οι ίδιοι μηχανισμοί συνενώνονται σε ορισμένες περιστάσεις, ώστε να παραγάγουν μη επαναστατικές έριδες για εξουσία, ενώ άλλες φορές συνδυάζονται για να παραγάγουν επαναστατικές καταστάσεις. Η δική μας προσπάθεια είναι να κατανοήσουμε αφενός αυτούς τους μηχανισμούς γενικώς, αλλά και να ξεχωρίσουμε αφετέρου τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες συνενώνονται, για να διαμορφώσουν επαναστατικές καταστάσεις.

Οι μεγαλύτερης κλίμακας επαναστάσεις εν γένει περιέχουν όχι μόνο μία, αλλά ολόκληρη σειρά επαναστατικών καταστάσεων. Αλλάζουν οι διεκδικητές, αλλάζουν οι ηγέτες, αλλάζουν οι διεκδικήσεις, τροποποιείται η δέσμευση των πολιτών στις διεκδικήσεις καθώς και η ικανότητα των ηγετών να καταστείλουν τις αλλαγές των διεκδικητών. Στις μακρόχρονες και περίπλοκες επαναστάσεις κυμαίνονται παρομοίως το βάθος και ο χαρακτήρας των επαναστατικών καταστάσεων, με κάποιες στιγμές στις οποίες οι περισσότεροι πολίτες συντάσσονται με τη μία ή την άλλη πλευρά και ουδεμία πλευρά ασκεί έλεγχο τακτικής διαδικασίας του κράτους. Οι στιγμές αυτές ακολουθούνται από άλλες κατά τις οποίες ο ένας συνασπισμός έχει αναλάβει αποτελεσματικά τον έλεγχο ολόκληρης της κρατικής μηχανής. Γι' αυτούς και μόνον τους λόγους, είναι συζητήσιμο κατά πόσο η Γαλλική Επανάσταση από το 1789 μέχρι το 1799 αποτελείται από συνεχείς αλληλουχίες επαναστατικών καταστάσεων ή από 5-6 επαναστατικές καταστάσεις που διαχωρίζονται από προσωρινές εδραιώσεις της κρατικής εξουσίας.

Οι επαναστατικές καταστάσεις οδηγούν στα άκρα μια πολιτική κατάσταση που είναι πιο συνηθισμένη και εξίσου αποφασιστικής σημασίας εκτός του πλαισίου των επαναστάσεων: μια μετατόπιση εξουσίας επί του κράτους που απειλεί οποιαδήποτε ομάδα έχει κάποιο συμφέρον στην υπάρχουσα δομή εξουσίας συγχρόνως με την προσφορά νέων ευκαιριών σε κάθε ομάδα –περιλαμβάνοντας και υπάρχοντες νομείς εξουσίας–, που έχουν την ικανότητα να αναπροσαρμόσουν τα αιτήματά τους δρώντας γρήγορα. Ενώ η αιχμή αυτής της συνένωσης μεταξύ ευκαιρίας και απειλής αποτελεί την αφετηρία ολοκληρωμένων επανα-

στατικών καταστάσεων, προερχόμενων από συγγενείς καταστάσεις, αυτή ακριβώς η συνένωση μας βοηθάει να αναγνωρίσουμε το βαθμό συγγενείας τους. Τερματισμοί πολέμων που χάθηκαν, διασπάσεις αυτοκρατοριών και κύκλοι διαμαρτυρίας μπορούν να συμβούν με ή χωρίς ανοιχτό διαχωρισμό των πολιτευμάτων, ωστόσο όλα έχουν κάποια αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά των επαναστάσεων.

Ακόμη κι όταν απουσιάζουν οι ανοιχτού τύπου διασπάσεις στο καθεστώς, οι τερματισμοί πολέμων συχνά διαθέτουν αυτό το χαρακτηριστικό. Σχεδόν κάθε κράτος προβαίνει σε περισσότερες δεσμεύσεις κατά την πορεία της κινητοποίησης για πόλεμο από όσες μπορεί να ικανοποιήσει κατά τη λήξη του πολέμου. Οι δεσμεύσεις παίρνουν τη μορφή του συσσωρευμένου δημόσιου χρέους, των υποσχέσεων προς οργανωμένους εργάτες, κεφαλαιοκράτες, αξιωματούχους ή εθνικούς αγωνιστές που αποσιώπησαν τα αιτήματά τους προς όφελος της συλλογικής συνεργασίας ενόψει του πολέμου, αλλά και της ευθύνης απέναντι στους παλαίμαχους και στις οικογένειές τους και ούτω καθεξής. Άλλωστε τα κράτη συνήθως αναπτύσσουν αξιοθαύμαστο έλεγχο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής σε πολεμική περίοδο μόνο και μόνο για να αρχίσουν την αποκαθήλωση αυτών των ελέγχων με τη λήξη του πολέμου, με τον ίδιο τρόπο που κινητοποιούν τη στρατιωτική παραγωγή και επανενσωματώνουν πρώην πολεμιστές στην πολιτική και οικονομική ζωή. Όσο περισσότερες είναι οι απώλειες του κράτους σε παραγωγική ικανότητα και σε αξιοπιστία κατά τη διάρκεια του πολέμου (λαμβάνοντας ως ακραία περίπτωση την απόλυτη υποταγή σε μια ξένη δύναμη κατοχής) τόσο μεγαλύτερη και η υπερφόρτιση.

Αυτές οι συνθήκες απειλούν τα παλαιά δικαιώματα και

καθιστούν το κράτος τρωτό σε νέες διεκδικήσεις. Αναλογιστείτε τις περιστάσεις στο τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, όπου κάθε εμπόλεμο κράτος περιλαμβανομένων και των ΗΠΑ, που ενεπλάκησαν στο τέλος, είχε να αντιμετωπίσει μείζονος σημασίας προκλήσεις από πολιτικούς παράγοντες που ενωρίτερα είχαν συνεργαστεί για την αντιμετώπιση του πολέμου. Η σοβαρότητα των προκλήσεων που δεχόταν κάθε κράτος ήταν ευθέως ανάλογη με τις απώλειες κάθε χώρας στον πολέμο. Μονάχα η Ρωσία και η Γερμανία, που είχαν άσχημα τρωθεί από τις απώλειές τους στον πόλεμο, εμφάνισαν πλήρως επαναστατικές καταστάσεις. Η μεταπολεμική πολιτική όμως στην Ιταλία, με σοβαρά κτυπήματα, μαζικές καταλήψεις εργοστασίων και ραγδαία εξάπλωση της φασιστικής δράσης, σύντομα έφθασε στα πρόθυρα μιας επανάστασης. Στο μεταξύ η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία και οι ΗΠΑ, με αυτή τη σειρά, αντιμετώπισαν μικρότερης κλίκακας προκλήσεις ως προς την καθεστηκυία τάξη τους. Άλλα μέρη της Ευρώπης, η Ιρλανδία, η Ολλανδία και τα κράτη των υπό διάλυση αυτοκρατοριών, της Οθωμανικής και της Αυστρο-ουγγρικής, δοκίμασαν τη δική τους εμπειρία σε αψιμαχίες που προκλήθηκαν από επαναστατικές καταστάσεις.

Οι διασπάσεις αυτοκρατοριών, συνασπισμών και ομοσπονδιών πράγματι έχουν κοινά στοιχεία με τις επαναστατικές καταστάσεις. Η ατιμώρητη αποσκίρτηση ενός εμφανούς μέλους εκπέμπει ένα ολόκληρο παραπέτασμα σημάτων: τη μεγάλη πιθανότητα αποσκιρτήσεως, τη φθίνουσα ικανότητα της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας να διατηρήσει τις δεσμεύσεις της και να συγκρατήσει τις υπόλοιπες, την ευκαιρία να κυριεύσει περιουσιακά στοιχεία που βρίσκονταν προηγουμένως υπό κεντρικό έλεγχο, την ευκαιρία

για συνεργασία με άλλους αποσκιρτήσαντες και το πιθανόν αυξημένο κόστος αφοσίωσης στο κέντρο. Από τη στιγμή που η Εσθονία, η Λεττονία και η Λιθουανία ξέφυγαν από τη Σοβιετική Ένωση με την ισχυρή ενθάρρυνση της Δύσης, ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ έγινε μάρτυρας αυτής της πικρής λογικής. Το ίδιο συνέβη πριν από δεκαετίες ή εκατονταετίες με τους ηγέτες της Βουργουνδίας, τους Αψβούργους, την Οθωμανική και την Αυστρο-Ουγγρική αυτοκρατορία καθώς χανόταν ο έλεγχος των κτήσεων ένεκα συμπαιγνιών και συνήθως προς όφελος των αντίπαλων δυνάμεων.

Οι επαναστατικές καταστάσεις κατά τον ίδιο τρόπο έχουν κάτι κοινό με τους διάφορους κύκλους διαμαρτυρίας σε πολιτεύματα που επιβιώνουν αυτών χωρίς κάποια θεμελιώδη μεταβολή. Όπως διευκρινίζει ο Σίντνι Τάροου (1989), τα κοινωνικά κινήματα (υφιστάμενες προκλήσεις προς δημόσιες αρχές εν ονόματι αδικηθέντων ομάδων πληθυσμού) συχνά εμφανίζονται κατά κύματα: το καταμαρτυρούν οι διαδηλώσεις φοιτητών-εργατών σε πολλά μέρη της Ευρώπης και της Αμερικής το 1968. Στη διάρκεια αυτών των κυμάτων, η μία δέσμη αιτημάτων μοιάζει να πυρπολεί την άλλη, ενώ οι οργανώσεις με χαρακτήρα κοινωνικού κινήματος ανταγωνίζονται μεταξύ τους για υποστήριξη, οπότε τα αιτήματα γίνονται περισσότερο ακραία για ένα μικρό διάστημα προτού αποδυναμωθούν. Καθώς συμβαίνει αυτό, τα ενεργά στελέχη δοκιμάζουν συχνά νέους τρόπους οργάνωσης, διατύπωσης των αιτημάτων τους, καταπολέμησης των εχθρών τους και διατήρησης των κεκτημένων τους. Στο τέλος του κύκλου, κάποιοι νέοι παράγοντες έχουν τυπικώς κερδίσει τουλάχιστον μια ρανίδα εξουσίας, κάποια στελέχη του καθεστώτος έχουν χάσει την εξουσία τους, η διατύπωση των δημόσιων ζητημάτων έχει κατά κά-

ποιον τρόπο αλλάξει, ενώ τα επικρατέστερα δραματολόγια των διαφωνιών έχουν μεταβληθεί τουλάχιστον ελαφρώς.

Στους κύκλους διαμαρτυρίας τα πρώιμα αιτήματα κάνουν δύο ζωτικής σημασίας πράγματα. Πρώτον, επιδεικνύουν το ευπρόσβλητο των αρχών σε τέτοιου είδους αιτήματα, πράγμα που δίνει αμέσως σήμα και σε άλλους αγωνιστές ότι ο χρόνος μπορεί να είναι κατάλληλος και για την προώθηση των δικών τους αιτήματων. Δεύτερον, αναπόφευκτα προκαλούν τα συμφέροντα των άλλων αγωνιστών, είτε διότι η απονομή παραχωρήσεων σε μια ομάδα θα περιορίσει τις διαθέσιμες δυνατότητες για παραχωρήσεις προς κάποια άλλη, ή γιατί οι απαιτήσεις προσβάλλουν κατά άμεσο τρόπο τα συμφέροντα μιας καθεστηκυίας ομάδας. Οι παράλληλες προς τις επαναστατικές καταστάσεις είναι πρόδηλες. Πράγματι, ο πολλαπλασιασμός των επαναστατικών καταστάσεων σε παρακείμενα κράτη, όπως συνέβη με πολλές επαναστάσεις στην Ευρώπη και σε σχεδόν επαναστάσεις του 1848, έχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με πιο συγκρατημένους κύκλους διαμαρτυρίας (Τάροου και Σόουλ, 1991). Η εμφάνιση του γεγονότος ότι ένα σημαντικό κράτος είναι ευπρόσβλητο σε επαναστατικού τύπου απαιτήσεις σηματοδοτεί τη δυνατότητα να πραγματοποιηθούν αντίστοιχες απαιτήσεις και αλλού, καθιστά εφικτή τη δυνατότητα μεταφοράς της επαναστατικής τέχνης και του δόγματός της, και παραλλήλως ελαττώνει την πιθανότητα η επαναστατική διαδικασία την οποία υφίσταται κάποιο κράτος να παρέμβει με σκοπό να στηρίξει τα παλιά καθεστώτα των γειτονικών χωρών.

Οι πολιτικές κρίσεις όταν τερματίζουν οι πόλεμοι, οι διαλύσεις των αυτοκρατοριών, των ομοσπονδιών ή των συνασπισμών, και οι κύκλοι διαμαρτυρίας έχουν παρόμοια

άμεσα αίτια με τις επαναστατικές καταστάσεις: (1) Εμφάνιση των αγωνιστών ή των συνενώσεων των αγωνιστών, που προωθούν αποκλειστικά αιτήματα για έλεγχο της κρατικής εξουσίας, ή κάποιο τμήμα της. (2) Δέσμευση σ' αυτά τα αιτήματα από ένα σημαντικό τμήμα των πολιτών. (3) Αδυναμία ή απροθυμία των ηγετών να καταπνίξουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή τη δέσμευση στα δικά τους αιτήματα. Η διαφορά βρίσκεται ιδιαιτέρως στην έκταση και αποκλειστικότητα των διεκδικήσεων επί του κράτους. Υπό τον όρο λοιπόν ότι όλοι οι βασικοί συντελεστές αντιμετωπίζουν το κράτος ως έναν παράγοντα που θα συνεχίσει να δρα και που οφείλει να ανταποκρίνεται στα αιτήματά τους, δεν έχει εμφανιστεί μέχρι τώρα κάποια επαναστατική κατάσταση. Όταν ένας ή περισσότεροι συμμέτοχοι, διάφοροι των επιβεβλημένων αρχόντων, αρχίζουν να διατυπώνουν αποκλειστικά αιτήματα για πρόσκτηση του ελέγχου επί του ίδιου του κράτους, η τυπική διατύπωση αιτημάτων έχει περιέλθει σε μια επαναστατική κατάσταση.

Επαναστατικές συνέπειες

Μια επαναστατική συνέπεια συμβαίνει με τη μεταβίβαση της κρατικής εξουσίας από αυτούς που τη νέμονται πριν από την έναρξη της πολλαπλής επικυριαρχίας σε κάποιο νέο συνασπισμό ηγεσίας, ο οποίος μπορεί, βεβαίως, να περιλαμβάνει και ορισμένα στοιχεία του παλαιού συνασπισμού ηγεσίας. Δοθείσης μιας επαναστατικής καταστάσεως, μια επαναστατική συνέπεια είναι πιθανότερο να συμβεί στην περίπτωση που μια μορφή αξιόλογων συνασπισμών μεταξύ διεκδικητών και ενεργών μελών του καθε-

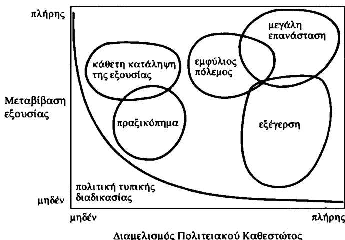
στώτος (δηλαδή κάποια στελέχη ή ακόμη και ηγέτες) αυτομολήσουν από την υπάρχουσα κυβέρνηση και αν ο επαναστατικός συνασπισμός φθάσει στο σημείο να ελέγχει σημαντικό ποσοστό των ενόπλων δυνάμεων. Γενικότερα, τα άμεσα αίτια των επαναστατικών αιτιών είναι οι αποστασίες μελών του καθεστώτος, η προσάρτηση μέρους των ενόπλων δυνάμεων από επαναστατικούς συνασπισμούς, η εξουδετέρωση ή η αποστασία των ενόπλων δυνάμεων του καθεστώτος και ο έλεγχος της κρατικής μηχανής από στελέχη κάποιου επαναστατικού συνασπισμού. Όταν όλα αυτά συμβούν γρήγορα, μιλούμε για επαναστατική μεταβίβαση εξουσίας. Τα αίτια και πάλι ακολουθούν κατά ταυτολογικό τρόπο τον ορισμό της επανάστασης ως μιας επιβαλλόμενης μεταβίβασης εξουσίας επί ενός κράτους, όπου περιλαμβάνεται και η διάρρηξη του καθεστώτος, και επίσης χρησιμεύουν κυρίως στο να προσανατολίσουν την αναζήτηση προς πιο μακροπρόθεσμα αίτια.

Λίγες μόνο επαναστατικές καταστάσεις έχουν επαναστατικές συνέπειες. Σε πολλές περιπτώσεις, οι προηγούμενοι κρατούντες την εξουσία επανέρχονται εις βάρος αυτών που τη διεκδικούν. Οι κρατούντες μάλιστα συχνά αποδέχονται την εισδοχή νέων μελών από την ομάδα των διεκδικητών, θέτοντας κατ' αυτό τον τρόπο υπό έλεγχό τους τους υπολοίπους. Μερικές φορές ο εμφύλιος πόλεμος είναι η αιτία που οδηγεί στον οριστικό διαμελισμό του καθεστώτος. Σε άλλες περιπτώσεις οι επαναστατικές συνέπειες –σημαντικές μεταβιβάσεις της κρατικής εξουσίας– είτε συμβαίνουν τόσο σταδιακά, είτε τόσο απότομα που δεν εμφανίζεται κάποτε η κυριαρχική εξουσία. Μονάχα σε κάποιες λίγες περιστάσεις, κατά τις οποίες οι νέοι κρατούντες αναδύονται από τους κόλπους της ανώτατης αρχής, μπο-

ρούμε να κάνουμε λόγο για κανονική ώριμη επανάσταση.

Ωστόσο, βάσει ενός τέτοιου ορισμού, πολλοί εμφύλιοι πόλεμοι και επακόλουθοι αγώνες χαρακτηρίζονται ως επαναστάσεις, που διαρκούν τόσο όσο χρειάζεται για να αλλάξει η ηγεσία μετά από μια βίαιη πτώση της κυριαρχικής εξουσίας. Το ίδιο συμβαίνει και με τα νικηφόρα κινήματα εξουσίας που ασκούν βία. Οι βρετανικές επαναστάσεις του 1640-60 και του 1687-89 χαρακτηρίζονται σαφώς ως τέτοιες, μολονότι δεν χαρακτηρίζεται ως επανάσταση η ηττηθείσα Κομμούνα του Παρισιού το 1871, από την οποία απουσιάζει η μακρόσυρτη μεταβίβαση εξουσίας. Σύμφωνα μ' αυτό τον ορισμό ουδεμία θεμελιακή μεταβολή της κοινωνικής δομής χρειάζεται να συμβαίνει –παρόλο που γενικώς όσο μεγαλύτερη είναι η μεταβολή που επιφέρει μια επανάσταση στον κρατούντα συνασπισμό τόσο πιο ευρεία είναι και η μεταμόρφωση άλλων πτυχών της κοινωνικής ζωής. Με λίγα λόγια αυτή η έννοια της επανάστασης καλύπτει μια ευρύτερη ακτίνα γεγονότων απ' ό,τι οι μεγάλες επαναστάσεις, αλλά και πάλι παραμένει πιο στενή από την εμφύλια σύρραξη, τη διαμαρτυρία και τη μεταβίβαση εξουσίας ή την επανάσταση.

Η διάκριση των επαναστατικών καταστάσεων από τις επαναστατικές συνέπειες μας διευκολύνει να εντοπίσουμε τις σχέσεις μεταξύ πολλών τύπων πολιτικής δράσης που διαθέτουν επαναστατικά στοιχεία. Το σχήμα 1.1 παραθέτει σχηματικά ορισμένα από αυτά. Μια μεγάλη επανάσταση εξ ορισμού συνεπάγεται αφενός ένα βασικό διαμελισμό στο πολιτειακό καθεστώς (μια βαθιά επαναστατική κατάσταση) και αφετέρου μια ευρεία μεταβίβαση εξουσίας (μια ουσιαστική επαναστατική συνέπεια). Ένας εμφύλιος πόλεμος οπωσδήποτε περιλαμβάνει μια βαθιά επαναστατική



Σχήμα 1.1. Τύποι επανάστασης ως συνάρτηση επαναστατικών καταστάσεων και συνεπειών.

κατάσταση, αλλά δεν οδηγεί κατ' ανάγκην σε μια επαναστατική συνέπεια, σε μια μείζονος σημασίας μεταβίβαση εξουσίας. Μια κάθετη κατάληψη της εξουσίας μπορεί να περιλαμβάνει μια σημαντική μεταβίβαση εξουσίας (μια επαναστατική συνέπεια) αλλά όχι ένα σημαντικό διαμελισμό του πολιτειακού καθεστώτος (μια επαναστατική κατάσταση). Αυτά όλα είναι οπωσδήποτε ζητήματα μεγέθους και χρονικού συντονισμού: οι εξεγέρσεις μεταβάλλονται σε μεγάλες επαναστάσεις, τα πραξικοπήματα αγωνίζονται άγρια να προαχθούν σε σημαντικές μεταβιβάσεις εξουσίας. Όμως όλες αυτές οι περιστάσεις διαθέτουν κάποια επαναστατικά χαρακτηριστικά.

Αυτός ο ευρύς ορισμός της επανάστασης θέτει κάποιο εμπειρικό ερώτημα: γιατί άραγε οι διά της βίας μεταβιβά-

σεις της εξουσίας χαρακτηρίζονται από τόσο αξιοπερίεργα ποικίλλουσες συνέπειες, που κυμαίνονται από βαθιές αλλοιώσεις της κοινωνικής ζωής μέχρι τις επαναφορές των προηγούμενων (status quo ante) καθεστώτων; Προτείνει, μάλιστα, την αναγκαιότητα να απαντηθεί το ερώτημα με το να κοιτάξουμε από κοντά την αλληλεπίδραση μεταξύ της φύσεως του συνασπισμού που ανεβαίνει στην εξουσία, τη διαδικασία μέσω της οποίας διαμελίζεται το πολιτειακό καθεστώς, αλλά και την ίδια την επαναστατική διαδικασία.

Προοπτική

Πρέπει να αποσαφηνιστεί κάτι σχετικά με την ανάλυση της επανάστασης: για να κατανοήσουμε τον τρόπο που συνδυάστηκαν οι επαναστατικές καταστάσεις και οι επαναστατικές συνέπειες στις ώριμες επαναστάσεις, πρέπει να τις προσεγγίσουμε κατά κάποιον τρόπο ξεχωριστά. Η ιστορία των επαναστατικών καταστάσεων μας παραπέμπει στην εξέταση πολλών αγώνων που έληξαν χωρίς αξιόλογες μεταβιβάσεις εξουσίας, όπως η μελέτη των επαναστατικών συνεπειών μάς εξωθεί στο να εξετάσουμε τον τρόπο που έχει αλλάξει ο έλεγχος επί των κρατών. Αντικείμενο αυτού του βιβλίου είναι να ακολουθήσουμε αυτά τα διακριτά νήματα και στη συνέχεια να τα πλέξουμε. Επειδή παλαιότερα έργα έχουν δώσει τόση μεγάλη έμφαση στους προσδιοριστικούς παράγοντες των επαναστατικών συνεπειών, το βιβλίο προσπαθεί να τα εξισορροπήσει, εστιάζοντας την προσοχή του στην έναρξη των επαναστατικών καταστάσεων και στις επαναστατικές διαδικασίες καθαυτές.

Το βιβλίο, επίσης, επιζητεί να αποφύγει κάποιο από τα

κυρίαρχα αμαρτήματα στις αναλύσεις της επανάστασης: την τελεολογία. Οι ιστορικοί του 17ου αιώνα στην Αγγλία, στη Γαλλία του 18ου ή στη Ρωσία του 19ου και των αρχών του 20ού περιπίπτουν στο ολίσθημα να θεωρούν τις περιόδους μελέτης τους ως προπαρασκευές για τις μεγάλες επαναστάσεις που συμπεριλαμβάνονται σ' αυτές. Τα πάντα συγκλίνουν στο 1640, στο 1688, στο 1789, στο 1799, στο 1905 ή στο 1917. Αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης είναι να χάνεται η πιθανότητα του τυχαίου όσον αφορά στα γεγονότα του παρελθόντος, να ανατρέπεται το αίτιο με το αιτιατό, και να εξαφανίζεται η πιθανότητα να έχουν συμβεί άλλες συνέπειες απ' ό,τι η επανάσταση που όντως συνέβη. Μολονότι ο ανιχνευτής της τελεολογίας δεν θα παραλείψει να αναζητήσει την προς το παρελθόν αιτιακή σχέση σε διάφορα σημεία στις σελίδες που ακολουθούν, η ιστορία θεωρείται γενικώς ως άνοιγμα και κλείσιμο πιθανοτήτων, ως μια διαδικασία επιλογής που βιάζεται έντονα από την προηγούμενη ιστορία.

Στην έκταση που οι εξηγήσεις τους επικαλούνται αιτιακές γενικεύσεις, οι επερχόμενες αναλύσεις αφορούν σε κοινωνικούς μηχανισμούς που λειτουργούν και αλληλεπιδρούν σε μικρή κλίμακα μάλλον, παρά επιφέρουν μεγάλης εμβέλειας συνηθισμένες συνέπειες, ομοιόμορφες γραμμικές μεταβολές τεράστιων κοινωνικών δομών ή παγκόσμιων ιστορικών δυνάμεων. Υποστηρίζω, λόγου χάρη, ότι η σχέση μεταξύ μιας μορφής φορολόγησης και της περιβάλλουσας αυτήν οικονομίας (π.χ. η επιβολή έμμεσων φόρων καθίσταται καθαρώς θέμα κέρδους για τις οικονομίες που μετά βίας επιβιώνουν) δεν επηρεάζει έντονα μόνο την οικονομική αποτελεσματικότητά της, αλλά επίσης και την έκταση της αντίδρασης που προξενούν στους πολίτες ο φόρος

και το είδος της κυβερνητικής οργάνωσης που επιφέρει η επιδίωξή της. Από την άλλη σε ουδεμία περίπτωση υποδηλώνει ότι κάποιο δεδομένο είδος ή επίπεδο φορολόγησης προωθεί αξιόπιστα επαναστατικές καταστάσεις σε οποιοδήποτε είδος κράτους και κοινωνικού σκηνικού. Ο βασικός μηχανισμός αποτελείται από τη δημιουργία λαϊκής αντίστασης υπό ορισμένους συνδυασμούς δημοσιονομικής στρατηγικής και οικονομικού σκηνικού. Όμως αν μια τέτοιου είδους αντίσταση τροφοδοτεί μια επαναστατική κατάσταση, εξαρτάται από άλλες περιστάσεις που εμφανίζονται ανεξάρτητα της δημοσιονομικής πολιτικής – και είναι περιστάσεις όπως η παρουσία ή η απουσία υποστήριξης επαναστατών που προέρχονται από δυνάμεις έξωθεν.

Και πάλι θα δώσω έμφαση στον τρόπο που στα πρώιμα χρόνια της νεότερης Ευρώπης συνδυαζόταν η κληρονομική στελέχωση της ηγεσίας του κράτους στο πλαίσιο των βασιλικών οίκων με τις στρατηγικές του διακρατικού γάμου μεταξύ κάποιων δυναστειών, ώστε να τις καταστήσουν τρωτές σε κρίσεις κατά τις περιόδους διαδοχής. Τα μοναρχικά καθεστώτα που βασίζονταν σε δυναστείες διέτρεχαν τον κίνδυνο επαναστατικών καταστάσεων όταν ο κληρονόμος (ή ακόμη περισσότερο η κληρονόμος) του θρόνου ήταν πολύ νέος (ή νέα) ή ανίκανος (ανίκανη) και όταν δύο ή περισσότεροι οίκοι εξέφραζαν βάσιμες δικδικήσεις προς το θρόνο. Ωστόσο, θα ήταν γελοίο να υποστηρίξουμε ότι η διαδοχή του θρόνου από κάποιον ανίκανο συνιστά μιαν ικανή ή αναγκαία συνθήκη για εκδήλωση επανάστασης στην Ευρώπη της εποχής μας. Φανταστείτε και να 'ταν! Η μορφή φορολόγησης και η οργάνωση της βασιλικής διαδοχής επηρεάζει τη λειτουργία της κυβέρνησης σε μια ευρεία κατηγορία κρατών. Όμως μόνο σε κάποιες

προκαθορισμένες καταστάσεις προωθούν πράγματι ή αναστέλλουν μια επανάσταση. Οι κανονικότητες της ιστορίας δεν εμφανίζονται σε αλληλοδιάδοχες συνέπειες, πανομοιότυπες δομές και μεγάλης κλίμακος περιοδικώς επαναλαμβανόμενες τάσεις, αλλά στους αιτιακούς μηχανισμούς που συνδέουν ενδεχόμενες ομάδες περιστάσεων.

Δεν υποστηρίζω ότι καθετί είναι ειδική περίπτωση, ότι δηλαδή δεν κρύπτονται κάποιες νόρμες πίσω από την αμπώτιδα ή την πλημμυρίδα των επαναστατικών καταστάσεων και των επαναστατικών συνεπειών. Αντιθέτως, τα κεφάλαια που ακολουθούν θα δείξουν κατ' επανάληψη τον τρόπο που, υπό διαφορετικούς συνδυασμούς, ο χαρακτήρας της φορολογίας, η διαθεσιμότητα ισχυρών συμμάχων για δημοφιλείς επαναστάτες, οι μορφές διαδοχής, η ευπάθεια των μοναρχιών σε διαδοχές, που αμφισβητήθηκαν, και ορισμένοι άλλοι μηχανισμοί δημιούργησαν ή ανέστειλαν επαναστατικές διαδικασίες. Αυτοί οι μηχανισμοί μεταβλήθηκαν συστηματικά ανάλογα με τις ευρείες αλλαγές στις ευρωπαϊκές οικονομίες, στα κράτη και στα συστήματα κρατών. Οι ιστορικές συνηθισμένες διαδικασίες υπάρχουν και εναπόκεινται στη λειτουργία αυτών των μηχανισμών.

Αλίμονο, τα ακόλουθα κεφάλαια δεν θα σταθούν ικανά να αποδείξουν τα όσα υποστηρίζω χωρίς να αφήσουν ίχνη αμφιβολίας. Σύμφωνα με τις δικές μου προδιαγραφές ιστορικής έρευνας και συγγραφής, το βιβλίο δεν περιέχει κάτι περισσότερο από μια διά παραδειγμάτων εξήγηση των βασικών θέσεών του. Έχω εργασθεί επιλεκτικά σε σχετικά βρετανικά εθνικά αρχεία που περιλαμβάνουν υλικό των δεκαετιών από το 1750 μέχρι το 1830 και σε γαλλικά εθνικά, περιφερειακά ή τοπικά αρχεία από το 1600 μέχρι το 1980. Κατά τ' άλλα τα πορίσματά μου εξαρτώνται απολύ-

τως από μιαν ατελή ανάγνωση δημοσιευμένων αναλύσεων και αναφορών άλλων ιστορικών. Δεν κατέχω εξίσου όλες τις γλώσσες και το απαραίτητο ιστορικό λογοτεχνικό υλικό, ώστε να επιχειρήσω εκτεταμένη έρευνα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων μεταξύ του 1492 και του 1992 –η σκέψη και μόνο με κάνει να διστάζω! Ωστόσο, μια μέρα κάποια πολυμαθής, ερευνητική ομάδα ή κάποιος ηλεκτρονικός επεξεργαστής θα μπορεί να συγκεντρώσει όλα τα ουσιώδη στοιχεία σε μια κοινή δέσμη. Στο μεταξύ το μόνο που θα μπορεί να κάνει ένας και μόνο μελετητής είναι είτε να εξετάζει ένα μικρό τμήμα του προβλήματος ή να τολμά μια υπό αίρεση συνθετική διερεύνηση. Πέρασα ένα μεγάλο τμήμα της ζωής μου ως ερευνητής κάνοντας το πρώτο. Εδώ αποπειρώμαι το δεύτερο.

Οι χρονολογικές αναφορές στους πολέμους και στις επαναστατικές καταστάσεις ταυτίζονται με όσα πρόκειται να εξηγήσουμε στα περισσότερα από τα ακόλουθα κεφάλαια. Αυτές οι χρονολογίες προέρχονται από βασικές συνοψίσεις, όπως είναι το *War in the Modern Great Power System*, 1495-1975 του Τζακ Σ. Λίβαϊ, και το *War in International Society* του Ήβαν Λιούαρντ, τροποποιημένες βάσει πληροφοριών που εντόπισα στις εθνικές ιστορίες που συμβουλεύτηκα. Εμπειρικά περιέλαβα ως επαναστατικές καταστάσεις αλληλοδιάδοχα γεγονότα όπου αυτά τα πορίσματα δείχνουν ότι επί ένα μήνα ή περισσότερο, κάποιο σημαντικό τμήμα, περιοχή ή πόλη, στο πλαίσιο ενός υπάρχοντος εκ των προτέρων κράτους, έζησε υπό τη διακυβέρνηση ενός αντιπάλου ή ομάδας αντιπάλων ως προς τον κατεστημένο ηγέτη. Στην έρευνά μου υπήρξα ειλικρινής, και ως εκ τούτου ευάλωτος σε κριτική, κατατάσσοντας σε χρονολογικούς πίνακες τα βασικά γεγονότα που επρόκειτο να

εξηγήσω. Δεν αμφιβάλλω ότι μου διέφυγαν πολλά σχετικά γεγονότα, ενώ ίσως κατέταξα εσφαλμένα κάποια άλλα. Προτού λοιπόν οι ειδικοί στη μια ή στην άλλη χώρα απορρίψουν τους χρονολογικούς πίνακές μου, άρα και τα όσα υποστηρίζει τούτο το βιβλίο, χωρίς δισταγμό θα τους ζητούσα να αναλογιστούν κατά πόσο τα λάθη διαστρέφουν τα γενικά συμπεράσματά μου, τα οποία αφορούν σε τάσεις και διαφοροποιήσεις. Στην περίπτωση που οι αμφιβολίες για τα επιχειρήματά μου λειτουργήσουν ως ερέθισμα των ενημερωμένων κριτικών, ώστε να ερευνήσουν και να με αντικρούσουν, τότε δεν μπορώ παρά να τους ενθαρρύνω να το κάνουν. Άλλωστε το βιβλίο δεν το έγραψα για να κλείσω μια έρευνα, αλλά για να την ανοίξω.

Εάν υπάρξει κάποιος λογικός απολογισμός μεταβολών και παραλλαγών του χαρακτήρα των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, όπως εξάλλου ελπίζω να συμβεί, οι παρατηρητές σε άλλες περιοχές του κόσμου θα έχουν λόγο να προσέξουν. Θεωρητικώς, οι απανταχού στον κόσμο απολογισμοί των επαναστάσεων έχουν αντέξει το δυσανάλογο βάρος των ευρωπαϊκών επαναστάσεων. Άλλωστε η Γαλλική και η Μπολσεβίκικη επανάσταση συνεχίζουν να χρησιμεύουν ως πρότυπα αυτού που θα μπορούσε να συνεπάγεται η επανάσταση στη Λατινική Αμερική ή στην Ασία. Επίσης, εξαιτίας της κυρίαρχης θέσης των ευρωπαϊκών κρατών, οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις έχουν επηρεάσει την πολιτική αλλαγή πολύ πέραν της ευρωπαϊκής ηπείρου, όπως τότε που ο Τουσαίν Λ. Οβερτύρ με τους συμμάχους του εκμεταλλεύθηκαν τη Γαλλική Επανάσταση για να ιδρύσουν μια μαύρη δημοκρατία στη γαλλική αποικία της Ταϊτής. Η σημερινή ανανέωση της ευρωπαϊκής οικονομικής δύναμης αποτελεί την έμπρακτη εγγύηση ότι οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις

του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος θα συνεχίσουν να έχουν αντίκτυπο και σε άλλες περιοχές του κόσμου. Τέλος, το κρατικό σύστημα που πρυτανεύει στο σύγχρονο κόσμο ως σύνολο προήλθε αρχικώς από την Ευρώπη και φέρει ακόμη και τώρα το ευρωπαϊκό στίγμα του. Έχουμε βάσιμους λόγους να πιστεύουμε ότι μια σωστή κατανόηση των σχέσεων μεταξύ επανάστασης και του μεταβαλλόμενου συστήματος ευρωπαϊκών κρατών, θα συμβάλει να κατανοήσουμε τις τωρινές και μελλοντικές επαναστάσεις εκτός Ευρώπης.

Επιδιώκοντας αυτή τη γενική κατανόηση, το βιβλίο προχωρεί σε ένα γενικό σχεδιασμό της κοινωνικής και πολιτικής αλλαγής στην Ευρώπη και στον αντίκτυπό του στις επαναστατικές καταστάσεις μεταξύ του 1492 και του παρόντος (κεφάλαιο 2), σε μια πρωταρχική σύγκριση των επαναστατικών καταστάσεων στις Κάτω Χώρες, στην Ιβηρική Χερσόνησο και στα Βαλκάνια από το 1492 (κεφάλαιο 3), και σε μια προσεκτικότερη εξέταση των επαναστάσεων στα Βρετανικά νησιά, ιδιαιτέρως κατά τη διάρκεια των αναταραχών του 17ου αιώνα (κεφάλαιο 4), στη Γαλλία, με ιδιαίτερη αναφορά στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα (κεφάλαιο 5), και στη Ρωσία, κυρίως κατά τον 20ό αιώνα (κεφάλαιο 6), τελειώνει δε με κάποιες συγκρίσεις μεταξύ επαναστάσεων και συμπερασματικών σκέψεων (κεφάλαιο 7). Τα κεντρικά κεφάλαια επικεντρώνονται στους αιώνες που περιέχουν τους επαναστατικούς αγώνες στις Κάτω Χώρες (1550-1650), τα Βρετανικά νησιά (1600-1700), τη Γαλλία (1750-1850) και τη Ρωσία (1900-1992). Τελειώνοντας θα πρέπει να μπορούμε τουλάχιστο να εντάξουμε απολύτως τις Ανατολικοευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1989 κι εξής στο ίδιο πλαίσιο επαναστάσεων που διήρκεσαν 500 χρόνια πριν.

2.
ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Μεταβολή από το 1493

Ας αρχίσουμε την έρευνά μας πριν από μισή χιλετία, το 1492. Το σημείο της αφετηρίας μας είναι αυθαίρετο, αλλά όχι παράδοξο. Το τέλος του 15ου αιώνα έθεσε μια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις ευρωπαϊκές οικονομίες και στα πολιτειακά καθεστώτα. Οι εξερευνήσεις του Κολόμβου το 1492 υπήρξαν η αφετηρία της οριστικής πρόσδεσης της Βόρειας και Νότιας Αμερικής στην τροχιά της Ευρώπης. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι Ισπανοί επέκτειναν στην Καραϊβική τους πειραματισμούς τους σε φυτείες, οργανώνοντας τροπικές καλλιέργειες, όπως της ζάχαρης, τις οποίες οι ίδιοι και οι Πορτογάλοι γείτονές τους είχαν ήδη οργανώσει σε πιο κοντινά νησιά του Ατλαντικού, π.χ. τα Κανάρια, αγοράζοντας μάλιστα σκλάβους από την Αφρική, για να διεκπεραιώνουν τις βαριές δουλειές. Αντιστοίχως προς τα ευρωπαϊκά γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα (π.χ. ραδίκια, άλογα και σπόροι), που αφθονούσαν κατά μήκος και της Βόρειας και της Νότιας Αμερικής, τα προϊόντα της αμερικανικής ενδοχώρας έγιναν γρήγορα τα στηρίγματα της ευρωπαϊκής ζωής. Η Ευρώπη χρωστάει στην αμερικανική περιπέτειά της κατά το 15ο αιώνα όχι

μόνο την κόκα κόλα, το τανγκό και την τζαζ, αλλά επίσης και το καλαμπόκι, τον καπνό και ενδεχομένως τη... σύφιλη.

Αυτή η εξάπλωση στην Αμερική, Βόρεια και Νότια, αποτέλεσε ένα μόνον τμήμα της απόπειρας της Ευρώπης να γίνει το οικονομικό κέντρο του κόσμου. Μέχρι το 14ο αιώνα η Ευρώπη είχε ζήσει ως η βορειοδυτική περιφέρεια ενός αχανούς οικονομικού συστήματος που εκτεινόταν μέχρι τον Ειρηνικό Ωκεανό και στρεφόταν κυκλοτερώς στις κατεχόμενες από τους Μογγόλους περιοχές της Κεντρικής Ασίας. Πριν από εκείνη την περίοδο, ολόκληρες αυτοκρατορίες ανέρχονταν και κατέρχονταν στην Ευρώπη, και κυρίως γύρω από τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα, αλλά μόνο η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε καταλάβει το ήμισι της ευρωπαϊκής περιοχής και την είχε ενσωματώσει σταθερά στο ευρασιατικό σύστημα εμπορίου, πολιτικής και κουλτούρας. Ούτε τα αδύναμα, ταλαντευόμενα νήματα του εμπορίου, ούτε οι διάσπαρτοι θύλακες αγροτικής παραγωγής μπορούσαν να αντέξουν τόση εξαγωγή, ώστε να συντηρήσουν μεγάλες στρατιές, ιεραρχίες κληρικών, περίπλοκες γραφειοκρατίες ή πολυδάπανες βασιλικές αυλές. Στη Βορειοδυτική Ευρώπη, ούτε ακόμη και οι τολμηροί και αρπακτικοί Σκανδιναβοί μπορούσαν να συστήσουν μιαν αξιόλογη αυτοκρατορία.

Καθώς, λοιπόν, η Βυζαντινή, Περσική, Αραβική και αργότερα η Μουσουλμανική Αυτοκρατορία εκτόπισαν τους Ρωμαίους, και άλλη μια φορά το υποταγμένο νοτιοανατολικό ήμισι της Ευρώπης στον άξονα του δρόμου του μεταξιού μεταξύ Βαγδάτης και Χανγκ-Τσέου, το υπόλοιπο τμήμα της Ευρώπης κατακερματίστηκε και περιφερειοποιήθηκε. Ωστόσο, από το 10ο μέχρι το 13ο αιώνα, ολόκληρο το ευρασιατικό σύστημα λειτούργησε τόσο αποδοτικά που

ευημέρησε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης: άνθισε το εμπόριο, εξαπλώθηκε ο πληθυσμός και επεκτάθηκαν οι πόλεις, ιδίως σ' εκείνες τις περιοχές της ηπείρου που συνδέονται πολύ στενά με τις μεγάλες ζώνες του ευρασιατικού εμπορίου. Κατά το έτος 1000 οι μεγαλύτερες πόλεις του κόσμου ήσαν η Κωνσταντινούπολη, η Κόρδοβα, η Κάιφενγκ, η Σιάν, το Κιότο, το Κάιρο και η Χάσα. Σε τούτη τη διάταξη οι ευρωπαϊκές Σεβίλλη, Παλέρμο και Κίεβο έμεναν παρασάγγας πίσω. Στην τότε χιλιετία, οι μεγαλύτερες πόλες του κόσμου βρίσκονται πολύ μακριά, εκτός Ευρώπης, ενώ οι μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης στρέφονταν γύρω από την τροχιά του Ισλάμ.

Μέχρι το 1300 ο κατάλογος ξεκινούσε με το Χανγκ-Τσέου, το Πεκίνο, το Κάιρο και την Καντόνα, ενώ στις είκοσι μεγαλύτερες περιλαμβάνονταν τώρα και το Παρίσι, η Γρανάδα, η Κωνσταντινούπολη, η Βενετία, το Μιλάνο και η Γένοβα. Γύρω στα 1500 οι μεγαλύτερες πόλεις ήσαν πολύ πιθανόν το Πεκίνο, η Βιζαγιαναγκάρ, το Κάιρο και το Χανγκ-Τσέου -δύο στην Κίνα, μία στην Ινδία και μία στη μουσουλμανική Αφρική-, με το Παρίσι, την Κωνσταντινούπολη, την Αδριανούπολη και τη Νάπολη να ηγούνται της ευρωπαϊκής κατάταξης, αλλά να υστερούν κατά πολύ σε μέγεθος εν σχέσει με τις αντίστοιχες ασιατικές. Παρόλο που κατά το 1700 πολύ πιθανό να είχε πάρει τα παγκόσμια πρωτεία μεγέθους η ιαπωνική Έντο, για πρώτη φορά τρεις από τις δέκα μεγαλύτερες πόλεις στον κόσμο ήσαν ευρωπαϊκές: η Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι (Τσάντλερ & Φοξ, 1974: 308-21). Μια σαφής μετατόπιση της κατάταξης προς τη Βόρεια Ευρώπη συνέβη μεταξύ του 1000 και του 1700, ιδιαιτέρως μάλιστα μετά το 1500.

Τι συνέβη στη διάρκεια αυτών των 700 ετών; Κατά τους

δύο αιώνες μετά το 1300, ο Μαύρος Θάνατος (πανώλη) περιοδικά διέκοψε τη σύνδεση μεταξύ Ευρώπης και Ασίας, η διάσπαση της Μογγολικής Αυτοκρατορίας έθεσε ανυπέρβλητα εμπόδια στους χερσαίους εμπορικούς δρόμους, η Κίνα απεσύρθη από τη διεξαγωγή του πρώην εκτεταμένου θαλάσσιου εμπορίου, πλεούμενα των δυνάμεων του Ατλαντικού άρχισαν να πιέζουν τις γαλέρες που κυριαρχούσαν προηγουμένως στη Μεσόγειο, ενώ οι Ευρωπαίοι άρχισαν να χρησιμοποιούν την πυρίτιδα που είχε φθάσει από την Ασία και οι Οθωμανοί άλωσαν την Κωνσταντινούπολη το 1453 (η πρώτη και υποδειγματική μεγάλης κλίμακας χρήση βαρέων πυροβόλων σε πολιορκία). Όλα αυτά επικαθόρισαν την αναμέτρηση Χριστιανισμού και Ισλάμ, ενώ παγιωνόταν μια σχέση αγάπης-μίσους μεταξύ της Μουσουλμανικής Τουρκίας και της Ορθόδοξης Ρωσίας. Το σύνολο αυτών των μεταβολών έκαναν την Ευρώπη περισσότερο συνεκτική και αυτόνομη απ' όσο ήταν στο παρελθόν. Η Ευρώπη και οι παρακείμενες περιοχές του αχανούς συμπλέγματος χρειάστηκαν περισσότερο από έναν ολόκληρο και παραπάνω αιώνα μέχρι να συνέλθουν από το δημογραφικό αφανισμό που επέφερε ο Μαύρος Θάνατος. Έχοντας διατηρήσει έναν ταχύ ρυθμό μεταξύ 10ου και 13ου αιώνα, και μετά την κατακόρυφη πτώση στο μέσο του 14ου, οι πληθυσμιακοί δείκτες άρχισαν και πάλι να ανέρχονται κατά το 16ο αιώνα. Από κει κι έπειτα η Ευρώπη κατέλαβε μια εξαιρετικά διακεκριμένη θέση σε σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο, περισσότερο εξέχουσα κι από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Όχι ότι η Ευρώπη πέρασε τη χρυσή πύλη κατά το 1492 ή περίπου τότε. Η πολιτική σύσταση του 1492 ήταν εκ διαμέτρου διαφορετική από τη δική μας. Εκείνη την ιστορική

στιγμή το Βασίλειο της Αραγωνίας, που το τροφοδοτούσε η ναυσιπλοΐα των Καταλανών, εκτεινόταν από την ενδοχώρα της Ιβηρικής Χερσονήσου μέχρι τη Σαρδηνία και τη Σικελία. Ο Πάπας της Καθολικής Εκκλησίας ηγείτο ενός από τα σημαντικότερα ιταλικά κράτη. Ένα τεράστιο κράτος της Πολωνίας ασκούσε τεχνητή κυριαρχία στο μεγαλύτερο τμήμα της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ η περιοχή που τώρα ονομάζουμε Ρωσία ήταν διασπασμένη σε ζώνες που ελέγχονταν από τον πρίγκιπα της Μόσχας, τη Δημοκρατία του Πσκοβ, τη Χρυσή Ορδή, τους Τατάρους της Κριμαίας και πολλούς άλλους κατακτητές από την ευρασιατική στέπα. Μεγάλο τμήμα της «Γερμανίας» βρισκόταν συμβολικώς υπό την επικυριαρχία των Αψβούργων, αλλά στην ουσία αποτελείτο από σχεδόν αυτόνομες επισκοπές, ελεύθερες πόλεις, δουκάτα και άλλες πολύ μικρές διοικητικές περιοχές.

Ούτε και η Ευρώπη βασίλευε στον κόσμο. Το 1492 η Κίνα ασκούσε αξιόλογη επιρροή στην Ανατολή. Οι χώρες και οι θάλασσες του Ισλάμ υπερτερούσαν των κεντρικών εμπορικών και πολιτιστικών οδών όλου του κόσμου, και η ισλαμική επιρροή εκτεινόταν από τη Νοτιοανατολική Ασία μέχρι την Αφρική. Στον Ινδικό Ωκεανό και στις χερσαίες διαδρομές προς την Ασία, οι Ευρωπαίοι για ένα μακρό χρονικό διάστημα ακολουθούσαν τους μουσουλμάνους εμπόρους ή ενσωματώνονταν στα καραβάνια τους πριν αρχίσουν να τους εκτοπίζουν. Η αναζήτηση του Κολόμβου για ένα προς δυσμάς πέρασμα «προς τις Ινδίες» δεν ήταν ένα πολυδάπανο καπρίτσιο, αλλά μια επιχείρηση με απολύτως χειροπιαστή ανταμοιβή, αν πετύχαινε. Μέχρι το 1492 τα ευρωπαϊκά καράβια απέκρουαν τις επεκτατικές βλέψεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και εισέδυαν

στον από τους μουσουλμάνους ελεγχόμενο χώρο του Ινδικού Ωκεανού. Το 1498 ο Βάσκο ντα Γκάμα είχε φθάσει στην Ινδία, εκκινώντας από την Πορτογαλία. Πορτογάλοι, έπειτα Ισπανοί, αργότερα Ολλανδοί έμποροι και θαλασσοπόροι ξεκίνησαν να κυριαρχούν σε μη ευρωπαϊκές θάλασσες. Το 1500-1 ο στόλος του Πεδράλβαρεζ Κάμπραλ προσέγγισε σε απόσταση αναπνοής τη Βραζιλία πριν κάνει τη στροφή ανατολικά προς την Ινδία και επιστρέψει αργότερα στην Πορτογαλία. Ανάμεσα στα 1519 και στα 1522, ένα πλοίο από το στόλο του Φερδινάνδου Μαγγελάνου έκανε το γύρο της γης, παρόλο που εγκατέλειψε κάπου στις Φιλιππίνες νεκρό τον ίδιο τον Μαγγελάνο.

Μέσα από μια θεώρηση των παγκόσμιων γεγονότων η Ευρώπη γινόταν μια σημαντική εστία οικονομικής και πολιτικής δραστηριότητας. Όμως, από μια πιο στενή ευρωπαϊκή θέαση των πραγμάτων, τα τέλη του 19ου αιώνα αποτέλεσαν τη χρονική αφετηρία μιας μετακίνησης του κέντρου βάρους του εμπορίου από το νοτιοανατολικό χώρο στο βορειοδυτικό, δηλαδή από τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα προς τον Ατλαντικό. Μολονότι οι ιβηρικές χώρες ηγήθηκαν αυτού του επαναπροσανατολισμού, πολύ σύντομα συμμετείχαν σ' αυτόν τα γαλλικά λιμάνια, οι Κάτω Χώρες, τα Νησιά της Βαλτικής στην αρχή και αργότερα και τα Βρετανικά. Το 1496, λόγου χάρη, η Φλάνδρα υπέγραψε με την Αγγλία την εμπορική συμφωνία Intercursus Magnus που όριζε αμοιβαία προνόμια και αναγνώριζε τη σημασία της εμπορίας του μαλλιού και των υφασμάτων, που ήδη τους συνέδεε. Ο Ατλαντικός Ωκεανός, ο οποίος επί μακρόν αποτελούσε ένα απομακρυσμένο περιφερειακό άκρο, σιγά σιγά αποκτούσε τη δική του αυτονομία.

Το 1492 η δυαδική μοναρχία της Καστίλλης και της

Αραγωνίας –οι συνδεδεμένες, αλλά όχι συγχωνευμένες κληρονομιές του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας– ολοκλήρωσε την κατάληψη της Γρανάδας. Η κατάληψή της εξάλειψε από την Ιβηρική Χερσόνησο τα τελευταία υπαρκτά ίχνη μιας πάλαι ποτέ μεγάλης Μουσουλμανικής Αυτοκρατορίας και παράλληλα, υπό την απειλή θανάτου, όσοι Ισπανοεβραίοι δεν ασπάστηκαν, τουλάχιστον συμβολικά, τον Καθολικισμό, άρχισαν τη διασπορά τους κατά μήκος της Ευρώπης και γύρω από τη Μεσόγειο. Ανταποκρινόμενη εν μέρει στην απειλή μιας ενωμένης Ισπανίας, η Γαλλία εκκίνησε μια μοιραία στρατιωτική εισβολή στην Ιταλία, μόλις δυο χρόνια αργότερα. Η Ισπανία απέστειλε στρατιωτικές δυνάμεις στην Ιταλία σχεδόν αμέσως, και οι πρώην αμφισβητούμενες, αλλά σχετικώς αυτόνομες, ιταλικές πόλεις-κράτη βρέθηκαν να είναι πιόνια της πολιτικής των μεγάλων δυνάμεων.

Η απόπειρα της Γαλλίας να ηγεμονεύσει στην Ιταλία υπήρξε το έναυσμα μιας εποχής πολέμων σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Μόνον οι Γάλλοι Βαλλόνοι και οι Ισπανοί Αψβούργοι διεξήγαγαν πόλεμο μεταξύ τους ένδεκα φορές από το 1494 μέχρι τη Συνθήκη του Κατό-Καμπρεζί το 1559. Με αφετηρία το 1492 ο χαρακτήρας της διεξαγωγής πολέμου και το διεθνές σύστημα άλλαζαν ραγδαία. Στη διάρκεια των πολέμων της Βουργουνδίας, τη δεκαετία του 1470, το ελβετικό πεζικό, αναπτυγμένο σε πυκνούς ρομβοειδείς σχηματισμούς, απέδειξε την ικανότητά του να νικά εκπαιδευμένο ιππικό. Αυτή η στρατηγική μετακίνηση, προστιθέμενη στη διευρυμένη χρήση εκτεταμένων οχυρωματικών έργων, με σκοπό την άμυνα απέναντι σε πυροβόλα όπλα πολιορκίας, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τις απαιτήσεις των στρατευμάτων σε οικονομικούς πόρους και έμψυχο δυνα-

μικό, χωρίς να αναφέρουμε την απαίτηση για στρατιωτικούς αρχιτέκτονες και Ελβετούς μισθοφόρους. Αυτοί οι πόλεμοι, με τη σειρά τους, διαμόρφωσαν το ευρωπαϊκό σύστημα κρατών, δημιούργησαν την υποδομή για ευρωπαϊκές κατακτήσεις εκτός της ηπείρου, και συνέβαλαν στη δημιουργία του κράτους με κεντρική διοίκηση, ενός διαφοροποιημένου, δηλ., αυτόνομου και γραφειοκρατικού κράτους, το οποίο κυριάρχησε στην Ευρώπη κι αργότερα σ' ολόκληρο τον κόσμο.

Συγχρόνως η επέκταση του ευρωπαϊκού εμπορίου κατά μήκος των θαλάσσιων οδών του Ατλαντικού, του Ειρηνικού και του Ινδικού Ωκεανού προσέφερε ένα ισχυρό ερέθισμα για συσσώρευση κεφαλαίου, το οποίο με τη σειρά του παρείχε στις χώρες που διεξήγαγαν πολέμους αυξημένο πλούτο, στηρίζοντας τις ένοπλες δυνάμεις τους. Αυτό που ο Ιμάνουελ Βαλερστάιν ονομάζει παγκόσμιο σύστημα κεφαλαιοκρατίας, με επίκεντρο την Ευρώπη, άρχισε πλέον να σχηματοποιείται. Βέβαια, τα γεγονότα του 1492 δεν εκκίνησαν όλες αυτές τις βαρυσήμαντες διαδικασίες. Ωστόσο, η ραγδαία μεταβολή στη θέση της Ιβηρίας και η εξάπλωση πέρα από τον Ατλαντικό, για την οποία ήταν κρίσιμο ορόσημο το 1492, έδωσε σ' αυτές τις διαδικασίες μια ισχυρή ώθηση. Ξεκινώντας την ανάλυση των μεταβαλλόμενων κρατών, οικονομιών, πολιτικών συγκρούσεων και επαναστάσεων το 1492, μας επιτρέπεται να ρίξουμε μια προσεκτική ματιά σ' ολόκληρη την περίοδο κατά την οποία υπήρχε κάπως ένα συνεκτικό σύστημα ευρωπαϊκών κρατών.

Στο χάρτη του 1492, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι αναγνωρίζουμε πως τα όρια της Αγγλίας, της Ιρλανδίας, της Σκοτίας και της Γαλλίας εγγίζουν κατά κάποιον τρόπο τα σύγχρονα σύνορά τους, αλλά κάτι τέτοιο θα προ-

υπέθετε να αγνοήσουμε τις προς ανατολάς ευρείας κλίμακας μετέπειτα κτήσεις της Γαλλίας, για να μην αναφέρουμε και τον ταραχώδη σχηματισμό αυτού που αποκαλούμε τώρα, με μια δόση υπερβολής, Ηνωμένο Βασίλειο. Συνολικώς στο χάρτη της Ευρώπης του 1492 διακρίνουμε περίπου 200 μονάδες που θύμιζαν κράτη, από τις οποίες πολλές αλληλεπικαλύπτονται σε εδαφική έκταση και πολλές αποτελούνται από ανομοιογενείς συρραφές ημιαυτόνομων κυβερνήσεων.

Μέχρι το 1992, παρόλο που είχε διασπασθεί η Σοβιετική Ένωση, αυτές οι 200 μονάδες είχαν παγιωθεί σε 35 περίπου εθνικώς κυρίαρχα κράτη, από τα οποία μόνο η Ανδόρα, το Λιχτενστάιν, το Μονακό, ο Άγιος Μαρίνος και το Βατικανό θύμιζαν τους θύλακες των μικρο-κρατών που συναντούσαμε πριν από πέντε αιώνες. Ακόμη και η αναγνώριση κάθε βασικού αιτήματος για ανεξαρτησία εντός των προηγούμενων ορίων της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας δεν θα γύριζαν την Ευρώπη σε κάτι που να παρέπεμπε στον πολιτικό κατακερματισμό του 1492. Όντως το 1992 πολλά σημάδια έδειχναν, αντί της αυξανόμενης σταθεροποίησης των ευρωπαϊκών κρατών, μια τάση για σχηματισμό μεγάλων ενοτήτων που περιλαμβάνουν ή μοιάζουν με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ενώ δε περιοχές και εθνότητες πολύ πιθανό να αποκτήσουν στο μέλλον μεγαλύτερη αυτονομία απέναντι σε σημερινά κράτη, η εθνική κυριαρχία στην πραγματικότητα αυξάνεται σε συσπειρώσεις κρατών. Αν η Κοινότητα δημιουργήσει τις δικές της ενοποιημένες ένοπλες δυνάμεις, η απόκλιση από την εθνική κυριαρχία θα γίνει μια αντεστραμμένη χιονοστιβάδα.

Επιπροσθέτως, το 1992 ολόκληρο το παγκόσμιο σύστημα κρατών υπέστη βαθιές μεταβολές: η Σοβιετική Ένωση

διαμελίστηκε, η διπολική αναμέτρηση των δύο συνασπισμών στους οποίους ηγούνταν η ΕΣΣΔ και οι ΗΠΑ έπαυσε πλέον να κυριαρχεί στην παγκόσμια πολιτική σκηνή, η δύναμη των στρατιωτικώς αδύνατων αλλά κεφαλαιοκρατικώς ισχυρών κρατών, όπως είναι η Ιαπωνία και η Γερμανία, συνεχίζει να διευρύνεται, ενώ το πολυεθνικό κεφάλαιο το οποίο αντιπροσωπεύεται με τη διακίνηση των ναρκωτικών, των όπλων, των ηλεκτρονικών, εκδοτικών δραστηριοτήτων, του πετρελαίου ή των ιδιοκτησιακών συνεταιρισμών έρχεται να ασκήσει μεγάλη επιρροή και να ελέγξει την κινητικότητα ως προς τη μερική ανεξαρτησία των κρατών, των οποίων οι κάτοικοι δημιούργησαν και συσσώρευσαν αυτό το κεφάλαιο. Κοντολογίς, το 1492 δεν μας προσφέρει μια θύρα για να εισχωρήσουν τα είδη των ευρωπαϊκών κρατών που κυριάρχησαν κατά τους πρόσφατους αιώνες. Μας παρέχει, όμως, μιαν αφετηρία για να διαπιστώσουμε τις τεράστιες μετέπειτα αλλαγές στη δομή των κρατών.

Όπως διαπιστώνουμε άλλαξαν πολλά περισσότερα πράγματα απ' ό,τι ο αριθμός των κρατών. Ολόκληρη η ευρωπαϊκή ζωή πήρε μια διαφορετική όψη μετά το 1492. Θυμηθείτε την Ευρώπη στα τέλη του 15ου αιώνα: πυκνοκατοικημένη και με μεγάλες πόλεις, αποτελούσε ήδη, με την Ινδία και την Ανατολική Ασία, μιαν από τις τρεις μεγαλύτερες περιοχές γεωργικής παραγωγής. Γύρω από τις Άλπεις και κατά μήκος του αιγιαλού της Μεσογείου, του Ατλαντικού Ωκεανού, της Βαλτικής και της Μαύρης Θάλασσας, πλέχτηκε ένα καλοσυνδεδεμένο δίκτυο εμπορικών πόλεων, που οι περισσότερες από αυτές είχαν αξιόλογη ενδοχώρα, η οποία συνδύαζε τη μικρής κλίμακας βιοτεχνία με την εμπορική αγροτική παραγωγή. Η υπόλοιπη Ευρώπη χωρι-

ζόταν σε δύο είδη περιοχών: εκείνες των πολεμιστών γαιοκτημόνων (ορισμένοι από τους οποίους ήσαν και άνθρωποι της Εκκλησίας), πρώτον, που εξασφάλιζαν τα εισοδήματά τους από τα νοικοκυριά των αγροτών και, δεύτερον, από άλλες περιοχές, όπου οι μικροκαλλιεργητές, οι ψαράδες και οι ξυλοκόποι συνυπήρχαν με τους εμπόρους, τους στρατιώτες, τους ιερείς και τους αξιωματούχους. Η Ουγγαρία αποτελεί παράδειγμα για την πρώτη περίπτωση, ενώ η Σκανδιναβία για τη δεύτερη.

Μετά το 1492, αυτή η ποικιλόμορφη, αλλά όλο και πιο συγκροτημένη Ευρώπη έδειξε σ' έναν απορημένο κόσμο μια χωρίς προηγούμενο έκρηξη βιομηχανοποίησης, αστικοποίησης, προλεταριοποίησης και δημογραφικής αύξησης. Όχι κατευθείαν ούτε και αμέσως βέβαια. Αν ο 16ος αιώνας, υπό την ευρεία έννοια, υπήρξε φορέας μιας σημαντικής αστικοποίησης και δημογραφικής αύξησης, ο 17ος υπήρξε μια περίοδος άπνοιας και προς τις δύο κατευθύνσεις. Μετά το 1750 και τα δύο επιτάχυναν το ρυθμό τους όσο ποτέ άλλοτε, ο οποίος επιβρανδύθηκε μόνο στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Πράγματι, η δημογραφική εμπειρία έζευξε την Ευρασία, με την εκτεταμένη αύξηση του πληθυσμού κατά τη διάρκεια του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα, με έναν αιώνα δημογραφικής ύφεσης, με τη μεγαλύτερη ανάπτυξη στις αρχές του 18ου αιώνα, με την ανεπαρκή παραγωγή τροφίμων και με την αύξηση των τιμών σε περιόδους ραγδαίας ανάπτυξης (Γκόλντστοουν, 1991:355).

Ωστόσο, η πληθυσμιακή αύξηση είχε σημαντικά διαφορετικά αποτελέσματα στα διάφορα τμήματα της Ευρασίας. Στην Κίνα και στην Ιαπωνία, το κράτος κατάφερε να συμπεριλάβει γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες, που διοχέτευαν ένα σημαντικό μερίδιο των ενοικίων και των κερ-

δών τους στις αρχές. Στην Ευρώπη δεν υπήρξε κάποια αυτοκρατορία που να ελέγχει τους γαιοκτήμονες ή τους κεφαλαιοκράτες σε ηπειρωτική κλίμακα. Εκεί η αύξηση των τιμών και η μείωση του κόστους της εργασίας λειτούργησε προς όφελος και των γαιοκτημόνων και των κεφαλαιοκρατών, δίνοντας περιθώρια και στις δυο τάξεις να συμμαχούν ή ακόμη και να συγχωνεύονται σε πολλά μέρη της ηπείρου. Όπου οι αγορές για τις σοδειές τους βρίσκονταν σε βολική απόσταση, οι γαιοκτήμονες, οι μεγαλοενοικιαστές τους και οι πιο σημαντικοί αγρότες ιδιοκτήτες γης αποτέλεσαν την αιχμή του δόρατος για τον αγροτικό καπιταλισμό, που πολλαπλασίασε τους μεροκαματιάρηδες ακτήμονες ανάμεσά τους.

Η εκβιομηχάνιση ορίζεται χρονικά πιο δύσκολα απ' ό,τι η αστικοποίηση ή η αύξηση του πληθυσμού, επειδή η βιομηχανική παραγωγή πρωτοεπεκτάθηκε στα αγροτικά νοικοκυριά και στα μικρά, σκόρπια μαγαζιά, όπου συνήθως οι άνθρωποι περνούσαν τα χρόνια τους –ή και τις μέρες τους– μεταξύ της κατασκευής, της εμπορικής συναλλαγής και της γεωργίας. Σε γενικές γραμμές όμως, μπορούμε να εκλάβουμε το 17ο και το 18ο αιώνα ως περιόδους που τις χαρακτήριζε η μαζική ανάπτυξη διασκορπισμένων και μικρής κλίμακας βιοτεχνιών σε πόλεις και στην ύπαιθρο γύρω από πόλους συγκέντρωσης κεφαλαίου, όπως ήταν η Λιέγη και η Ζυρίχη, ενώ το 19ο και τον 20ό αιώνα μπορούμε να τους θεωρήσουμε ως εποχή απότομων καταρρεύσεων: Κεφάλαιο, εργατικό δυναμικό και βιοτεχνική παραγωγή συγκεντρώνονται γύρω από τις πόλεις καθώς η ύπαιθρος γίνεται όλο και περισσότερο περιοχή για αγροτική εκμετάλλευση. Στη διάρκεια του 20ού αιώνα, εξάλλου, άρχισε να σταθεροποιείται η βιοτεχνική παραγωγή ως τμήμα

της εργατικής δύναμης, ενώ οι υπηρεσίες – η κυβέρνηση, οι μεταφορές, οι τράπεζες, η εκπαίδευση, η υγεία κ.λπ. – συνέχιζαν να αναπτύσσονται εις βάρος της γεωργίας, της δασοκομίας και της αλιείας.

Ως συνέπεια των μεταβολών στην οργάνωση παραγωγής, ο ευρωπαϊκός πληθυσμός προλεταριοποιήθηκε. Η προλεταριοποίηση συνίσταται σε μιαν αύξηση της εξάρτησης των νοικοκυριών από τη μισθωτή εργασία και/ή σε μια μείωση του τρόπου ελέγχου των μέσων παραγωγής. Παρ' όλη την εικόνα των προλετάριων κατά το 19ο αιώνα ως ρυπαρών βιομηχανικών εργατών, η προλεταριοποίηση στην Ευρώπη μέσα στον ίδιο αιώνα επεκτάθηκε στην ύπαιθρο και τις κωμοπόλεις. Πολλαπλασιάστηκαν λοιπόν μεταξύ των γαιοκτημόνων, των εμπόρων, των χωρικών και των τεχνιτών οι ακτήμονες γεωργοί, οι υφαντές μερικής απασχόλησης και οι λοιποί εργάτες που αμείβονταν με την ώρα, με την ημέρα, με το μήνα, με το χρόνο, με το έργο ή με το κομμάτι. Μια υποθετική εκτίμηση της μεταβολής φαίνεται στον πίνακα 2.1 (προσαρμοσμένος από τον Τίλλυ, 1984:36).

Πίνακας 2.1. Η ευρωπαϊκή προλεταριοποίηση, 1500-1990

	Εκατομμύρια ατόμων, περιλαμβανομένων και των εξαρτώμενων μελών			
	1500	*1800*	*1900*	*1990*
Σύνολο πληθυσμού	56	150	285	800
Μη προλετάριοι	39	50	85	200
Προλετάριοι στα αστικά κέντρα	1	10	75	450
Προλετάριοι της υπαίθρου	16	90	125	150

Αυτοί οι αριθμοί αποτελούν τάξεις μεγέθους, όχι ακριβείς αριθμούς. Οι αριθμοί του 1990 ανταποκρίνονται περισσότερο στα πράγματα απ' ό,τι εκείνοι των παλαιότερων ετών. Η δημιουργία σοσιαλιστικών καθεστώτων μετά το 1917 δυσχεραίνει τις εκτιμήσεις για τον αριθμό των προλετάριων καθώς βελτιώνεται η ποιότητα της στατιστικής. Ήταν επί παραδείγματι τα μέλη των κολχόζ προλετάριοι; Ωστόσο, σε γενικές γραμμές είναι σαφές ότι πριν από το 1800 η αύξηση των προλετάριων στην ύπαιθρο υπήρξε ραγδαία, ότι κατά το 19ο αιώνα συνέβησαν μεγάλες μετακινήσεις προς την κατεύθυνση της αστικής προλεταριοποίησης, και ότι από το 1900 παρατηρήθηκε μια σχετική σταθεροποίηση των προλετάριων της υπαίθρου, ενώ το αστικό προλεταριάτο επεκτάθηκε πολύ γρηγορότερα απ' ό,τι ο γενικός πληθυσμός.

Αυτές οι μεταμορφώσεις σήμαιναν ότι τα πρόσωπα του δράματος της πολιτικής σύγκρουσης, της συλλογικής δράσης και των επαναστάσεων άλλαξαν ριζικά μεταξύ 1492 και 1992. Πολλοί νέοι παράγοντες, όπως οι εργοστασιακοί εργάτες και οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες, εισχώρησαν στο σκηνικό. Ακόμη και αυτοί των οποίων οι χαρακτηρισμοί παρέμειναν κατ' όνομα οι ίδιοι, όπως οι ιερείς, οι αγρότες και οι γαιοκτήμονες, ελάχιστα θύμιζαν τους προκατόχους τους. Εξάλλου, οι κοινωνικές καταστάσεις που αντιμετώπισαν οι ηγέτες, οι υποτακτικοί τους, οι σύμμαχοί τους και οι διεκδικητές της εξουσίας τους άλλαξαν εκ βαθέων. Ένας κόσμος μισθωτών εργατών της πόλης διαμόρφωσε ένα εντελώς διαφορετικό είδος πολιτικής σε σχέση με τον προηγούμενο κυρίαρχο κόσμο των εμπόρων και γεωργών της υπαίθρου. Εν μέσω τέτοιων αλλαγών, οι επαναστάσεις και οι σχετικές πολιτικές διαδικασίες μετά δυσκολίας

θα έμεναν σταθερές. Ακόμη περισσότερο συνέβαινε αυτό, διότι τα κράτη, οι στόχοι των επαναστάσεων, υπέστησαν επίσης βαθιές μεταμορφώσεις.

Από τα κατακερματισμένα στα συγκεντρωτικά κράτη

Για χιλιάδες χρόνια οι βασικές ιστορίες των κρατών σ' ολόκληρο τον κόσμο απέρρεαν από τις αλληλεπιδράσεις των πολέμων, τους ποικίλους τρόπους οργάνωσης που διεξήγαγαν πολέμους και τους διάφορους πληθυσμούς που επωμίζονταν το κόστος των πολέμων. Μόνο κατά τους πρόσφατους αιώνες έχουν μια τόσο ρωμαλέα ανάπτυξη τα κράτη που μπορούν να εγγίζουν καθημερινώς –και κατά τις βραδινές ακόμη ώρες– τις ζωές των περισσότερων από τους πολίτες τους. Η πρόσφατη επέκταση των κρατών άρχισε με τον πληθωρισμό του πολέμου και τα κοστολόγιά του μετά το 1750, αφ' ης στιγμής δημιουργήθηκαν πολυάριθμοι, καλοεξοπλισμένοι και χρηματοδοτημένοι από το δημόσιο προϋπολογισμό μόνιμοι στρατοί που προέρχονταν από τον εθνικό πληθυσμό κάθε κράτους. Οι μαζικοί αγώνες, που υπήρξαν συνέπεια του πληθωρισμού του πολέμου, μεταμόρφωσαν το κράτος σ' ένα πανίσχυρο όργανο που χρησίμευε για περισσότερους από έναν σκοπούς. Από τη στιγμή δε που απέκτησε μια τέτοια δύναμη, πράγματι, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού προέβαλαν τις αξιώσεις τους απέναντί του, ικανοποιώντας δικούς τους (και κατά βάση μη στρατιωτικούς) σκοπούς. Μέσα σε εκατό ή και περισσότερα χρόνια αγώνων, τα κράτη ανέλαβαν το φορτίο της δημιουργίας οικονομικής υποδομής, εκπαίδευσης, κοι-

νωνικής πρόνοιας, ακόμη και οικονομικής διαχείρισης. Κατά συνέπεια, τα σημερινά συμπαγή, απαιτητικά και εκτεταμένα δυτικά κράτη θυμίζουν στο ελάχιστο τους πριν από μερικούς αιώνες αδύναμους, ιδιόμορφους, και όχι συχνά ολέθριους, κρατικούς μηχανισμούς.

Τα πρώιμα ευρωπαϊκά κράτη δεν ήταν απλές μικρογραφίες των διαδόχων τους, νάνοι ελέφαντες που προηγούνταν των μαστοδόντων. Η περίοδος μετά το 1492 σφυρηλάτησε μαζικές αλλαγές στην ανατομία των ευρωπαϊκών κρατών. Αυτές οι αλλαγές σημειώθηκαν στη διάρκεια του αιώνα που ξεκίνησε το 1750, αν και κάποιες περιοχές της Ευρώπης τις είχαν επισπεύσει πριν από το 18ο αιώνα παρόλο που αυτή η διεύρυνση του κράτους συνεχίστηκε με ταχύτατους ρυθμούς μετά το 1850. Στην πορεία της κρίσιμης μετάβασης, οι στρατιές των μισθοφόρων και οι στρατιωτικοί εργολάβοι λαφυραγωγοί, που είχαν κυριαρχήσει στον ευρωπαϊκό τρόπο διεξαγωγής του πολέμου για αρκετούς αιώνες, κατ' ουσίαν εξαφανίστηκαν από την ευρωπαϊκή σκηνή. Οι στρατιωτικές δυνάμεις περιήλθαν πρωτοφανώς υπό πολιτικούς διοικητές. Ο διαχωρισμός ανάμεσα στους στρατούς και στην αστυνομία (οι πρώτοι είχαν ως βασική υποχρέωσή τους να μάχονται εναντίον ένοπλων οργανισμών, η δεύτερη ασχολείτο με τους πολίτες) έγινε ακόμη οξύτερος. Τα κράτη δημιούργησαν διευρυμένες και σχετικά ομοιόμορφες διοικήσεις ανά τομέα δράσης σε επίπεδο κοινότητας και περιοχής. Οι κεντρικές γραφειοκρατίες (τόσο αυτές που υπηρετούσαν το στρατό όσο και αυτές, και μάλιστα περισσότερο, που προσανατολίζονταν σε πολιτικές δραστηριότητες) διευρύνθηκαν και συστηματοποιήθηκαν. Τα συστήματα φορολογίας και δημοσιονομίας έγιναν γιγάντιες μονάδες του κράτους. Τέλος, οι αντιπροσωπευτικοί

θεσμοί (όσο ελιτίστικοι κι αν ήταν) φαίνονταν ακόμη πιο σπουδαίοι και ευρείς σε εθνικούς αγώνες εξουσίας καθώς βγήκε στην επιφάνεια μια δημοφιλής πολιτική που προσανατολιζόταν στην επιρροή τόσο των αντιπροσωπευτικών θεσμών όσο και της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας.

Παρακινημένα από τη στρατιωτική αναδιοργάνωση τα μεγαλύτερα ευρωπαϊκά κράτη γενικώς υπέστησαν μια μετάβαση από την έμμεση στην άμεση ηγεσία. Αντί δε να στηρίζεται σε ευρέως αυτόνομους μεσολαβητές, όπως ήταν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι άνθρωποι της Εκκλησίας, τα δημοτικά συμβούλια και οι έμποροι, που ασκούσαν τη διακυβέρνηση για λογαριασμό τους, η ηγεσία αυτή δημιούργησε κρατικούς μηχανισμούς που έφθανε μέχρι τις κοινότητες, ακόμη και στα μονομελή σπιτικά, μέσω της φορολόγησης, της στρατολόγησης, της απογραφής πληθυσμού, της δημόσιας εκπαίδευσης και άλλων μορφών ελέγχου. Παράγοντες των κεντρικών κυβερνήσεων ασχολήθηκαν όσο ποτέ άλλοτε με το να προωθούν την προτεραιότητα μιας μοναδικής εκδοχής εθνικής κουλτούρας με τη μορφή της γλώσσας, της επικοινωνίας, των τεχνών, της εκπαίδευσης και της πολιτικής πίστης. Περιέβαλαν τους πόρους τους –κεφάλαιο, εργασία, αγαθά, χρήματα, τεχνολογίες– μέσα στα εθνικά όριά τους, ελέγχοντας τη μεθοριακή κίνηση που οριζόταν με ολοένα και μεγαλύτερη ακρίβεια από γεωγράφους, στρατηγούς και πολιτικούς. Παράλληλα, υιοθέτησαν εθνικές πολιτικές, ώστε να επηρεάσουν την απασχόληση του εργατικού δυναμικού τους, συντονίζοντας τις χρήσεις τους και επιβάλλοντας την προτεραιότητα των διεκδικήσεων του κράτους ως προς αυτούς τους πόρους απέναντι σ' όλες τις υπόλοιπες διεκδικήσεις.

Η Γαλλική Επανάσταση και η Γαλλική Αυτοκρατορία

επέδειξαν τις πλέον σαρωτικές αλλαγές (εν μέρει ως μια συνέπεια της γαλλικής κατάκτησης και/ή του γαλλικού παραδείγματος, ή ανταποκρινόμενες στην τεράστια αύξηση στρατιών και στόλων που γεννήθηκαν από τους γαλλικούς πολέμους), ενώ και άλλα ευρωπαϊκά κράτη κινήθηκαν προς τις ίδιες κατευθύνσεις. Στην πορεία δημιούργησαν ευρύτερους, πιο δραστικούς, πιο σαφείς ορισμούς της υπηκοότητας: έντονες ετεροβαρείς υποχρεώσεις των κατοίκων και των κρατικών παραγόντων επί τη βάσει μόνο της εγκεκριμένης διαμονής. Με εμφανείς, ισχυρές διακυμάνσεις από μια Ρωσία απαλλαγμένη από ευγενείς μέχρι μια κατακερματισμένη και φιλόνεικη Ελβετία και με μια ταξικώς διαστρωματωμένη, αλλά μερικώς δημοκρατική Μεγάλη Βρετανία, οι ηγέτες γενικώς αύξησαν την ισχύ των εξουσιών τους εις βάρος μιας εκτεταμένης διαπραγμάτευσης με τους εθνικούς πληθυσμούς τους.

Οι αρχικές τροχιές αυτών των αλλαγών διέφεραν δραματικά από περιοχή σε περιοχή και εποχή σε εποχή. Κατά καιρούς μετά από το 1492, άκμασαν κάπου στην Ευρώπη οι πόλεις-κράτη, οι αυτοκρατορίες, οι ομοσπονδίες, οι δημοκρατίες, τα κεντρικά βασίλεια, οι χαλαρές αιρετές μοναρχίες και πολλές παραλλαγές σ' όλα αυτά. Όλα τους ήταν μέχρις ενός βαθμού κατακερματισμένα: είτε αποτελούνταν από ένα μικρό τμήμα όπως μια επισκοπή βασισμένη σε πόλεις και την ενδιάμεση ενδοχώρα, είτε περιείχαν έναν αριθμό από μονάδες διαφορετικών ειδών, που η καθεμιά τους ξεχώριζε σημαντικά και διέθετε αντίστοιχη αυτονομία. Οι μεγαλύτερες διαφορές εξαρτώνταν από τις σχετικές συγκεντρώσεις κεφαλαίου και από τα μέσα εξαναγκασμού που υπήρχαν στα περιβάλλοντα των διαφόρων κρατών. Εκεί όπου εμφανίζονταν οι μεγάλες συγκεντρώσεις κεφαλαίου

–ιδιαιτέρως στη ζώνη πόλεων που εκτεινόταν από τη Βόρεια Ιταλία γύρω από τις Άλπεις μέχρι την ενδοχώρα των Κάτω Χωρών– έμποροι και χρηματοδότες διαδραμάτισαν κεντρικούς ρόλους στο σχηματισμό και στη διαμόρφωση των κρατών. Σ' εκείνες τις περιοχές οι κεφαλαιοκράτες διευκόλυναν τη χρηματοδότηση των κρατικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα των πολεμικών, αλλά έθεταν ισχυρούς φραγμούς στη δημιουργία μεγάλων τακτικών στρατών, ανθεκτικών γραφειοκρατιών ή ισχυρών εκτελεστικών εξουσιών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να κυριαρχήσουν στις αστικές περιοχές οι πόλεις-κράτη και οι ομοσπονδίες, που ασκούσαν μεν επιρροή, αλλά είχαν μέτρια οργανωτική υποδομή, όπως η Γένοβα, το Ντουμπρόβνικ, η Ελβετία και η Ολλανδική Δημοκρατία. Όλες τους ακολούθησαν το μονοπάτι της εντατικοποίησης του κεφαλαίου.

Στις ευρωπαϊκές ζώνες βοσκής και στοιχειώδους γεωργίας –το κεφάλαιο που επί μακρόν παρέμενε πενιχρό και διασκορπισμένο–, οι μεγιστάνες έπνιξαν τις πόλεις και το εμπόριο, ενώ η κατάκτηση και η δυναστική πολιτική βρίσκονταν στην ημερήσια διάταξη και ο μόνος τρόπος με τον οποίο οι ηγέτες δομούσαν τη δύναμη των κρατών τους ήταν με κατασχέσεις ή με εισδοχή ιδιωτικών στρατών που οργάνωναν οι μεγάλοι γαιοκτήμονες. Σ' εκείνες τις περιοχές η προσπάθεια να δημιουργήσει κάποιος μαζικοποιημένη και κεντρικώς ελεγχόμενη στρατιωτική δύναμη, εάν απέβαινε επιτυχής, έφερε στην επιφάνεια τον παράδοξο συνδυασμό των διευρυμένων, προνομιούχων τάξεων ευγενών και τις σημαντικές κρατικές γραφειοκρατίες. Η Ρωσία, η Ουγγαρία, η Πολωνία, η Πορτογαλία και η Καστίλλη δείχνουν ανάγλυφα τις διαφορετικές εκδοχές αυτού του δρόμου εντατικοποίησης του εξαναγκασμού.

Ανάμεσά τους βρίσκονται εκείνες οι περιοχές που συνδύαζαν τη συγκέντρωση σημαντικού κεφαλαίου με αξιόλογη ένοπλη δύναμη στα χέρια αυτόνομων γαιοκτημόνων -περιοχές στις οποίες οι ιστορικοί που μελετούν το Μεσαίωνα έχουν πολύ βολικά αποδώσει το χαρακτηρισμό φεουδαρχικές, ενώ στις περιοχές του 17ου και 18ου αιώνα έχουν αποδώσει το χαρακτηρισμό απολυταρχικές. Τυπικώς συνέπλεξαν δίκτυα μεταπρατικών πόλεων με μεγάλες αγροτικές περιοχές που δημιουργούσαν αποθέματα (περιλαμβανομένων και των οικοτεχνικών προϊόντων) για την αγορά των πόλεων. Σε τέτοιου είδους περιβάλλοντα, οι ηγέτες μπορούσαν συχνά να διευρύνουν τη δύναμή τους, βάζοντας την αστική τάξη να φιλονικεί με την τάξη των ευγενών απλώς και μόνο με σκοπό να τις συγχωνεύσουν τελικώς στην υπηρεσία του στέμματος. Καθώς ο πόλεμος άρχισε να είναι μια εξαιρετικά ακριβή υπόθεση μετά το 1700 ή εκεί γύρω, τέτοια κράτη έγιναν περισσότερο αποτελεσματικά, σε σχέση με τους γείτονές τους που είχαν εντατικοποιήσει το κεφάλαιο ή τον εξαναγκασμό, στο να στρατολογούν, να συγκροτούν και να χρηματοδοτούν πολυάριθμους τακτικούς στρατούς από τους πόρους και το ανθρώπινο δυναμικό των ντόπιων πληθυσμών τους. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα, από στρατιωτική και διπλωματική πλευρά, να καταστούν αυτά τα κράτη κυρίαρχα στην Ευρώπη. Η Αγγλία, η Γαλλία και η Πρωσία αποδίδουν ανάγλυφα αυτό το μονοπάτι του κεφαλαιοκρατικού εξαναγκασμού.

Η οργάνωση του πολέμου διαφοροποίησε ουσιαστικά το χαρακτήρα των κρατών και κατά συνέπεια των επαναστάσεων. Με ποιο τρόπο μάς ενδιαφέρει ο πόλεμος; Μετά από τους πειραματισμούς με τους εθνικούς στρατούς κατά το 17ο αιώνα, κυρίως στη Σουηδία και στη Ρωσία, ο 18ος

αιώνας είδε την οριστική δύση των μισθοφορικών ένοπλων δυνάμεων. Άνοιξε λοιπόν έτσι ο δρόμος για πολυάριθμους τακτικούς στρατούς και στόλους που συγκροτούνταν ή στρατολογούνταν αποκλειστικά σχεδόν από τους ντόπιους εθνικούς πληθυσμούς και χρηματοδοτούνταν κυρίως από τη φορολόγηση των ντόπιων πληθυσμών. Η γαλλική *levée en masse* του 1793 σηματοδότησε μια σπουδαία στιγμή ως προς αυτή την αλλαγή. Εκτός από τις περιοχές όπου διαφαινόταν απειλητική και μεγάλης έκτασης η εισβολή, οι συνηθισμένοι άνθρωποι αντιστάθηκαν με σφοδρότητα απέναντι στις συμμορίες πίεσης και στην επιστράτευση. Παρ' όλα αυτά όμως οι παράγοντες του κράτους κατανίκησαν την αντίστασή τους. Από τη στιγμή που η Γαλλία, η Πρωσία και μερικές άλλες δυνάμεις συγκροτούσαν κατ' αυτό τον τρόπο τεράστιες στρατιές και πελώριους στόλους, η αγορά μισθοφόρων κατέρρευσε στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης. Κάθε κράτος που αξίωνε μια στρατιωτική παρουσία έκανε ό,τι και οι μεγάλες δυνάμεις.

Ο σχηματισμός τέτοιων τεράστιων στρατιωτικών δυνάμεων κατ' αυτό τον παράξενο τρόπο προκάλεσε μια ολόκληρη σειρά απροσδόκητων αλλά θεμελιακών συνεπειών: την εμπλοκή των ηγετών σε παρατεταμένους αγώνες και διαπραγματεύσεις με τους υπηκόους τους, τη διεύρυνση των ορισμών της υπηκοότητας, την προώθηση ιδεών και πρακτικών της λαϊκής κυριαρχίας, την πρόκληση εκτελεστών αιτημάτων εκ μέρους των υπηκόων προς τα κράτη υπό τη μορφή των δικαιωμάτων σε αιτήματα και συνεταιρισμούς, την επανενίσχυση των ποικίλης μορφής αντιπροσωπευτικών θεσμών, τη μετακίνηση κρατών από την έμμεση στην άμεση διακυβέρνηση, την επέκταση των κρατικών ελέγχων στα αποθέματα των εμπορευμάτων και στη διακί-

νηση του εργατικού δυναμικού, του κεφαλαίου, των αγαθών και του χρήματος στο πλαίσιο και κατά μήκος των ολοένα και καλύτερα προσδιορισμένων εθνικών ορίων, τη διεύρυνση των κρατικών υποχρεώσεων απέναντι στους παλαίμαχους του στρατού και στις οικογένειές τους, τη συγκρότηση των αποστράτων ως συλλογικών πολιτικών παραγόντων, και, τέλος, την προώθηση της κατανεμημένης εμπειρίας στη στρατιωτική θητεία καθαυτή. Στη Μεγάλη Βρετανία, λόγου χάρη, τα χρόνια πολέμου από το 1792 μέχρι το 1815 δεν γνώρισαν μόνο τεράστιες αυξήσεις σε ένοπλες δυνάμεις και φορολογήσεις, αξιόλογη ανάπτυξη και συγκεντρωτισμό του εθνικού κράτους, καθώς και μια μεγάλη αύξηση στις δυνάμεις του κοινοβουλίου, αλλά επίσης γνώρισαν και μια μεγάλης κλίμακας μετάλλαξη της λαϊκής συλλογικής δράσης προς την κατεύθυνση των συνεταιριστικών βάσεων, των εθνικών θεμάτων και διεκδικήσεων στο κοινοβούλιο (Τίλλυ 1982, 1991a, 1991b).

Αυτές οι πολυσχιδείς αλλαγές περιέπεσαν σε τρεις αλληλεπικαλυπτόμενες κατηγορίες: (1) περιορισμός, (2) έλεγχος, (3) υποχρέωση. Τα κράτη περιόρισαν εντός των ορίων τους όσο ποτέ στο παρελθόν το κεφάλαιο, την εργασία, τα εμπορεύματα, την τεχνολογία –εμποδίζοντας τη μετακίνησή τους πέρα από τα σαφώς διακεκριμένα σύνορά τους και μαρκάροντάς τα για χρήσεις εντός των ορίων τους προς όφελος του κράτους και (μερικές φορές) των πολιτών του. Όλα τα κράτη διατηρούν τα πρωτεία εντός των σχετικώς διακεκριμένων συνόρων τους. Αυτό άλλωστε αποτελεί κι έναν τρόπο, ώστε να ξέρουμε ότι είναι όντως κράτη και όχι φάρες, συμμορίες, Εκκλησίες, σωματεία ή κάτι άλλο. Ωστόσο, διαφέρουν αρκετά ως προς το πόσο παρακείμενες και πόσο ευδιάκριτες είναι αυτές οι περιοχές και ανάλογα

με το βαθμό που ασκούν έλεγχο σ' αυτές τις περιοχές και εντός των ορίων τους. Στην Ευρώπη του 18ου αιώνα τα μεγαλύτερα κράτη εν γένει διατήρησαν γενικώς επιεικείς ελέγχους επί πλημμελώς καθορισμένων και απαλλαγμένων από θύλακες συνόρων. Εντός τέτοιων ορίων, όμως, είτε δεν εισέδυαν πολύ βαθιά, είτε επέτρεπαν αυτή τη διείσδυση σε μεσάζοντες που διέθεταν διευρυμένη αυτονομία. Οι πρόσφυγες εργάτες, οι έμποροι, τα προϊόντα και το χρήμα αντιμετώπιζαν πολλούς συμμορίτες και τελωνειακές εισόδους, αλλά κατά τ' άλλα διακινούνταν εύκολα και χωρίς τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας στο εσωτερικό της χώρας ή σε διακρατικό επίπεδο.

Λίγα ωστόσο κράτη διατήρησαν αποτελεσματικά συστήματα καταγραφής των περιουσιών ή των ανθρώπων. Μπορεί κάποιος να διαπιστώσει τη σπανιότητα του καθορισμού των εθνικών φόρων και την έκπληξη που προκαλούσαν τα αποτελέσματα των απογραφών του πληθυσμού κατά το 19ο αιώνα. Ακόμη και η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, όπου προβλεπόταν κατά το 18ο αιώνα, εξαρτιόταν από το κατά πόσο γνώριζε κάποιος τους ικανούς προς στράτευση άρρενες, οπότε στο θέμα της θητείας μπορούσαν να υπάρξουν και παραπλανήσεις. Με τη δημιουργία εθνικών τακτικών στρατών και με τη συνεπακόλουθη υποδομή τους, όμως, τα ευρωπαϊκά κράτη ανέλαβαν με ζήλο το έργο της περιχαράκωσης. Χαρτογράφησαν σύνορα, τα συζήτησαν με τους γείτονες, τα οριοθέτησαν με φρουρούς, είχαν εποπτεία των προϊόντων και των ανθρώπων που τα περνούσαν, θεωρούσαν ή δεν εξέδιδαν άδειες για ανθρώπους είτε από τη μια, είτε από την άλλη πλευρά των συνόρων και τα περιέβαλαν με μια μυθογραφία που τα ήθελε φυσικά, σωστά και, ακόμη, προκαθορισμένα από τη μοίρα.

Εντός αυτών των συνόρων, τα κράτη άρχισαν επίσης να ασκούν ακόμη πιο εντατικούς ελέγχους στους πληθυσμούς, στα εισοδήματα και στις δραστηριότητες, φορολογώντας, επιστρατεύοντας, επιτάσσοντας, ρυθμίζοντας, αστυνομεύοντας και θεσπίζοντας μηχανισμούς εποπτείας. Με την ανάπτυξη των τεράστιων εθνικών ενόπλων δυνάμεων και τη συνεπακόλουθη ανάπτυξη των κρατικών προϋπολογισμών, όλα σχεδόν τα κράτη θεσμοθέτησαν ευρύτερα, βαθύτερα και αμεσότερα συστήματα ελέγχου. Ο κεντρικός έλεγχος επεκτάθηκε προφανώς στην ιδιοκτησία, στην παραγωγή και στην πολιτική δράση. Οι ηγέτες έπαυσαν να επαφίενται σε μεγιστάνες με υψηλό βαθμό αυτονομίας, οπότε πίεσαν προς την κατεύθυνση της άμεσης διακυβέρνησης, προς τη δημιουργία διοικήσεων που εκτείνονταν απευθείας από την κεντρική εξουσία μέχρι κάτω στα μονομελή νοικοκυριά και σε κάθε ξεχωριστό άτομο. Ακόμη το κράτος ασκούσε πολιτιστικό έλεγχο, με τον προσδιορισμό ή τη δημιουργία μίας και μόνης γλωσσικής, ιστορικής, καλλιτεχνικής και καθημερινής παράδοσης, ώστε να πρυτανεύσει επί όλων εκείνων που υπήρχαν προηγουμένως εντός της εθνικής μεθορίου. Τα κράτη για πρώτη φορά άρχισαν να δημιουργούν εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα, να επιβάλλουν καθορισμένες εθνικές γλώσσες, να οργανώνουν εκθέσεις, μουσεία, καλλιτεχνικές επιχορηγήσεις και άλλους τρόπους για να προβάλλουν την πολιτιστική παραγωγή ή κληρονομιά τους, να στήνουν επικοινωνιακά δίκτυα, να εφευρίσκουν εθνικές σημαίες, εθνικούς ύμνους, ημέρες αργίας, τελετουργίες και παραδόσεις.

Έτσι λοιπόν, οι εθνικοί πληθυσμοί έγιναν τελικώς λιγότερο πολύγλωσσοι, παρόλο που ορισμένοι μόνον από αυτούς προσέγγιζαν κάπως τα ομογενή χαρακτηριστικά του

ιδανικού εθνικού κράτους. Η απήχηση αυτής της ομοιομορφίας επεκτάθηκε σε πολύ σοβαρά θέματα όπως είναι η δημογραφική συμπεριφορά (Γουότκινς 1990, Γουίντερ 1986). Οι εθνικές αστικές τάξεις και οι τάξεις των διανοουμένων συνήθως συνεργάζονταν στην εν γένει προσπάθεια, που στις πρώιμες φάσεις της συχνά δυσφήμιζε την αποκλειστικότητα και την ιδιοτέλεια της αριστοκρατίας, κι ορισμένες φορές και του στέμματος. Τέλος πάντων, πριν από το 19ο αιώνα οι αριστοκράτες και οι βασιλείς συχνά μιλούσαν διαφορετική γλώσσα από τις μάζες των πληθυσμών που διοικούσαν. Από τη στιγμή που άρχισε, η διαδικασία διαιωνίστηκε προς όφελος του να ομιλείται μια εθνική γλώσσα, ενώ η προσαρμογή σε έναν εθνικό τρόπο μάλλον, παρά η συνέχιση της ζωής μέσα σε ένα συρρικνωνόμενο και στιγματισμένο σύνολο, γινόταν ολοένα και περισσότερο προφανής στα μέλη των εθνικών μειονοτήτων.

Στην πορεία, πρωτοφανείς υποχρεώσεις ήρθαν να συνδέσουν τα κράτη με τους πολίτες και ιδιαιτέρως τους πολίτες με τα κράτη. Ως συνέπεια της επιβολής, του ανταγωνισμού και των διαπραγματεύσεων σε ζητήματα που αφορούσαν τα μέσα του πολέμου, οι κάτοικοι μιας εθνικής περιοχής έπεφταν ολοένα και περισσότερο στην υποχρέωση να αποδώσουν εργασία, αγαθά, χρήμα και αφοσίωση στο κράτος, αλλά επίσης αποκτούσαν δικαιώματα αποκαταστάσεως, ψήφου και αποζημιώσεως. Αυτή η διαδικασία διεύρυνε τη λαϊκή πολιτική και δημιούργησε την ευκαιρία, ώστε να απαιτήσουν οι ομάδες των ενδιαφερομένων υπηρεσίες και τρόπους προστασίας από το κράτος υπό τη μορφή της οικονομικής υποδομής, της αστυνόμευσης, των δικαστηρίων, της εκπαίδευσης, της πρόνοιας και πολλών ακόμη. Με την επέκταση αυτών των διμερών υποχρεώσεων, οι

Ευρωπαίοι δημιούργησαν ένα είδος υπηκοότητας που δεν εκτεινόταν στο μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού αλλά μόνο στις μικρές άρχουσες τάξεις. Η υπηκοότητα άρχισε να αποκτά τη σημερινή της έννοια: ένα σύνολο δικαιωμάτων και υποχρεώσεων απέναντι στο κράτος, το οποίο ισχύει κατά το μάλλον ή ήττον εξίσου για την ευρεία μάζα των ανθρώπων που γεννήθηκαν εντός αυτής της περιοχής ή «πολιτογραφήθηκαν» σ' αυτήν.

Παρόλο που πολλά είδη κράτους, όλα τους κατακερματισμένα κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο, άνθισαν στην Ευρώπη σε διάφορες εποχές πριν από το 1800, από το 18ο αιώνα κι έπειτα άρχισε να επικρατεί ως συνέπεια ένας ειδικός τύπος κράτους το οποίο μπορούμε να ονομάσουμε συμπαγές κράτος: μεγάλο σε έκταση, διαφοροποιημένο, που ηγεμονεύει άμεσα σε ετερογενείς περιοχές, που αξιώνει την επιβολή ενός δημοσιονομικού, νομισματικού, δικαστικού, νομοθετικού, στρατιωτικού και πολιτιστικού συστήματος στους πολίτες τους. Η εμφάνιση του συμπαγούς κράτους αποτέλεσε ένα αξιοθαύμαστο ιστορικό γεγονός. Έκανε σχεδόν όλα τα προηγούμενα κράτη να φαίνονται εν συγκρίσει ασήμαντα. Οι διακεκομμένες συγκεντρωτικές αυτοκρατορίες της Κίνας υπήρξαν οι πιο αξιοσημείωτοι προκάτοχοι του ευρωπαϊκού συμπαγούς κράτους. Ακόμη και το πανίσχυρο, αλλά κατατμημένο ιαπωνικό κράτος δεν ταίριαζε τότε με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά.

Πολλοί παρατηρητές αποκάλεσαν αυτόν το νέο τύπο κράτους ως έθνος-κράτος. Μέχρι που κατάλαβα πόσα ζιζάνια έσπειρε στον κόσμο, εγώ προσωπικώς το αποκαλούσα «εθνικό» κράτος. Ο όρος έθνος-κράτος είναι παραπλανητικός, και εκφράζει ένα πρόγραμμα κι όχι μια πραγματικότητα. Η φράση εθνικό κράτος, επίσης, δημιουργεί άλλη

τόση παρεξήγηση. Μολονότι πολλά συμπαγή κράτη διεκδίκησαν ομοιογενή σύνολα υπηκόων που υπήρχαν σ' ένα συνεκτικό λαό, πολύ λίγα, ωστόσο, διέθεταν αυτό το προσόν: ίσως η Σουηδία και η Νορβηγία μετά το διαχωρισμό τους το 1905 (εξαιρουμένων των Λαπώνων), η Δανία μετά την πτώση της αυτοκρατορίας της, η Ιρλανδία και η Ολλανδία, αν δεν λάβουμε υπόψη μας το σχίσμα Διαμαρτυρομένων-Καθολικών, η Ουγγαρία μετά τη μαγιαροποίησή της, που έλαβε χώρα μετά το 1866 και ύστερα από τη συρρίκνωσή της με τη διευθέτηση του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, κι όχι πολλά άλλα (Έστεργκαρντ 1992). Οπωσδήποτε το Βέλγιο, η Ελβετία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ισπανία, η Γαλλία και η Πρωσία ποτέ δεν έφθασαν στο σημείο να έχουν ομοιογενείς πληθυσμούς. Ωστόσο, η αξίωση αυτή τόνισε δύο κρίσιμα πεδία πραγματικότητας: Πρώτον, η πρωτοφανής απόπειρα εκ μέρους των ηγεμόνων να επιβάλουν κοινές γλώσσες, κοινά εκπαιδευτικά συστήματα, κοινές πολιτιστικές πρακτικές και κοινού τύπου αφοσιώσεις. Δεύτερον, η νέα νομιμοποίηση της αρχής ότι εάν όντως υπήρχε ένας συνεκτικός, συνδεδεμένος και ομοιογενής πληθυσμός, τότε είχε το δικαίωμα σε μια σαφή πολιτική θέση, ακόμη και μέσα στο ίδιο το κράτος του. Αυτές αποτέλεσαν τις δύο ζωτικές αρχές του εθνικισμού.

Αλλαγές στον αγώνα

Η μακρόσυρτη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών κρατών, οικονομιών και πολιτισμών επηρέασε βαθύτατα το χαρακτήρα του αγώνα, περιλαμβανομένων και των επαναστάσεων. Ας αναλογιστούμε ποικίλους τρόπους που γίνεται μια λαϊ-

κή διεκδίκηση: σαφής δήλωση αιτημάτων, απειλών, ικεσιών, επιθέσεων και άλλων καλεσμάτων για δράση ή αναγνώριση. Μπορούμε να επικεντρώσουμε τη μελέτη μας σε τρόπους προώθησης μιας διεκδίκησης που είναι εριστικοί (όταν δηλαδή απειλείται το συμφέρον κάποιου άλλου), συλλογικοί (δηλαδή άτομα που συντονίζουν τις διεκδικήσεις τους) και αν γίνονται από ή εν ονόματι σχετικώς αδύναμων ανθρώπων. Κάτω από ποιες συνθήκες οι συνηθισμένοι άνθρωποι προβαίνουν σε τέτοιες διεκδικήσεις; Πρόσφατη εργασία στο ερώτημά μας αντιτίθεται στην πάλαι ποτέ κυρίαρχη αντίληψη της συλλογικής συμπεριφοράς ως μιας ξεχωριστής κατά μεγάλο μέρος μη πολιτικής περιοχής, που προέρχεται από την αποσύνθεση των συμβατικών κοινωνικών ελέγχων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από επιδόσεις που περιφρονούν τη συμβατική λογική (βλ. π.χ. Έιγια 1990, ΜακΦέιλ 1991, Ρουλ 1989). Μολονότι πολλές συζητήσεις γίνονται σε κάθε επαναφορά του ζητήματος της προώθησης αιτημάτων, οι σύγχρονες αναλύσεις στο σύνολό τους την αντιμετωπίζουν ως μια εξόχως πολιτική διαδικασία που βασίζεται σε διαρθρωμένα συμφέροντα και σχετικώς οργανωμένους πληθυσμούς.

Οι απλοί άνθρωποι προβαίνουν σε συλλογικές διεκδικήσεις, ανάλογα με τη διαφαινόμενη σημασία τους, όταν έχουν κοινά συμφέροντα, τον οργανισμό που διανέμεται, τις κινητοποιημένες πηγές και κάποια ασφάλεια απέναντι στην καταπίεση, καθώς αντιλαμβάνονται μια ευκαιρία ή απειλή εν σχέσει προς τα κοινά συμφέροντά τους. Οι περισσότεροι αναλυτές συμφωνούν στο ότι οι διεκδικήσεις γίνονται πιο πιθανές και πιο πιεστικές, όταν οι εν λόγω άνθρωποι διαθέτουν μια εξέχουσα κοινωνική ταυτότητα και μια εσωτερική οργάνωση που την ενισχύει, όταν τα κεκτημένα

δικαιώματα ή προνόμια προστίθενται στην ταυτότητα και όταν οι άνθρωποι έχουν κοινά παράπονα από συγκεκριμένους εχθρούς ή αντιπάλους. Η αποδεκτή προώθηση αιτημάτων (που απέχει μακράν του να είναι η ειδικότητα των αποδιοργανωμένων ατόμων ή των ξεριζωμένων ομάδων) συμβαίνει μόνο σε περιβάλλον σχετικώς πυκνής κοινωνικής οργάνωσης. Οι διεκδικήσεις, ωστόσο, ανέκαθεν δεν περιείχαν μόνο ομαδική δράση, αλλά ομαδική αλληλεπίδραση. Σ' έναν ελάχιστο βαθμό συνδέουν τους διεκδικητές με ένα στόχο των αιτημάτων τους. Πιο συχνά αποτελούν μονάχα ένα μέρος ενός συνεχούς πάρε-δώσε ανάμεσα σε πολλαπλούς παράγοντες. Έτσι λοιπόν απολογισμοί που φιλοδοξούν να ερμηνεύσουν τη διαμαρτυρία εξετάζοντας μόνο την κατάσταση όπου βρίσκονται αυτοί που διαμαρτύρονται καταφέρνουν να συλλάβουν το πολύ μόνο τις μισές παραμέτρους. Τέτοιου είδους απολογισμοί προέρχονται συνήθως από τις αρχές ή τους συμπαθούντες τους.

Δεν μπορούμε να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι από ό,τι αυτές οι πολύ αφηρημένες συνομολογήσεις χωρίς να ιστορικοποιήσουμε το πρόβλημα. Στην περίπτωση της Ευρώπης από το 1492, ιστορικοποίηση σημαίνει πρώτον να λάβουμε υπόψη μας τις μεγάλες κοινωνικές μεταμορφώσεις της ηπείρου, που έδωσαν το πλαίσιο, για να μεταβληθούν οι τρόποι προώθησης αιτημάτων, και δεύτερον να εξετάσουμε την ιστορία αυτών των τρόπων ως προς τη δική τους ορθότητα, διατρέχοντας τη μελέτη των δραματολογίων της συλλογικής δράσης. Αρκετές δομικές αλλαγές επηρέασαν το χαρακτήρα και τη συχνότητα πραγματοποίησης διεκδικήσεων: η αστικοποίηση που επιταχύνθηκε μετά το 1800, μια μετατόπιση από το μεταπρατικό στο βιομηχανικό καπιταλισμό, η επίσπευση της προλεταριοποίησης της εργα-

σίας τόσο στην ύπαιθρο όσο και στις πόλεις, η άναρχη αύξηση του πληθυσμού, η μαζική μετανάστευση και η ολοένα και μεγαλύτερη κυριαρχία των εκτενών, άπληστων και γραφειοκρατικών κρατών. Αυτές οι διαδικασίες έδωσαν το πλαίσιο για μεταβολές και για παραλλαγές στον τρόπο της προώθησης συλλογικών αιτημάτων.

Μεταξύ αυτών των αλλαγών, μια ιστορική προσέγγιση στον ευρωπαϊκό τρόπο προώθησης αιτημάτων από το 1492 οφείλει να υπογραμμίσει τις κύριες διαδικασίες που παρατηρούνται στην Ευρώπη: τη διαμόρφωση των κρατών και την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Τόσο η διαμόρφωση των κρατών όσο και η ανάπτυξη του καπιταλισμού ενεργοποίησαν τον τρόπο προώθησης αιτημάτων, επειδή και οι δύο διαδικασίες είχαν ως συνέπειες θεμελιώδεις συγκρούσεις. Πρώτον, αναπτύχθηκαν κράτη αντλώντας πόρους –ανθρώπινο δυναμικό, χρήμα και αγαθά– από τους υπηκόους τους. Στο βαθμό που τα κράτη επετύγχαναν το στόχο τους, τότε κάποιοι άλλοι, που είχαν δικαιώματα επί αυτών των πόρων, έχαναν. Ακόμη κι αν σημαντικό μερίδιο το αποτελούσαν ξένοι μισθοφόροι, εφόσον το κράτος διέθετε στις ένοπλες δυνάμεις του το αντίστοιχο του 5 ή 6 τοις εκατό του συνόλου πληθυσμού του (άνδρες, γυναίκες και παιδιά), όπως έκανε η Αγγλία γύρω στα 1700, στις οικογένειες, στα αγροκτήματα και στα καταστήματα ήταν αισθητή η απουσία των νέων ανδρών τους.

Δεύτερον, τα παγιωμένα κράτη ανταγωνίζονταν με άλλες κυβερνήσεις εντός και εκτός της περιοχής τους με στόχο την υποταγή και την υλική υποστήριξη αυτών των ίδιων πληθυσμών. Εκεί όπου οι λόρδοι διέθεταν πολυπληθείς πελατείες, τις έχαναν αναπόφευκτα καθώς τα κράτη αποφλοίωναν την αυτονομία των ευγενών. Τέλος, ομάδες

εντός της τροχιάς του κράτους ανταγωνίζονταν με στόχο τους πόρους, τις διευκολύνσεις και τα προνόμια που ήδη βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του κράτους. Από τη στιγμή που κατέστη σαφές ότι οι βασιλικές αυλές θα ενίσχυαν, και μπορούσαν να το κάνουν, τις αποφάσεις τους, οι λόρδοι, οι αγρότες και οι άνθρωποι της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ανταγωνίζονταν για να κερδίσουν δικαστικές υποθέσεις. Και οι τρεις παραλλαγές της σύγκρουσης παρήγαγαν εκτενείς τρόπους προώθησης αιτημάτων: αντίσταση κατά της στρατολόγησης ή της φορολόγησης, αγώνες μεταξύ βασιλέων και μεγάλων λόρδων, απαιτήσεις για τις οποίες το κράτος προσέφερε ανταμοιβές ή απένειμε ποινές.

Κατά παρόμοιο τρόπο η ανάπτυξη του καπιταλισμού περιελάμβανε τρεις θεμελιώδεις συγκρούσεις: 1. Μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας, 2. Μεταξύ των κεφαλαιοκρατών και άλλων που είχαν δικαιώματα σε γη, εργασία και άλλα μέσα παραγωγής, και 3. Μεταξύ ανταγωνιστών εντός των ίδιων αγορών, δηλαδή στις αγορές προϊόντων, στις αγορές εργασίας, στις αγορές του κεφαλαίου καθαυτού. Αυτές οι παραλλαγές της σύγκρουσης με παρόμοιο τρόπο δημιούργησαν διεκδικήσεις: απεργίες και εξεγέρσεις εργατών, αγώνες κατά των αποκλεισμών, απόπειρες υπεράσπισης του μονοπωλιακού δικαιώματος του επαγγέλματος με βίαιο τρόπο ενάντια στους αλεξιπτωτιστές παρείσακτους. Κατά καιρούς συνέπιπταν οι συγκρούσεις που είχαν κρατικό προσανατολισμό και προσανατολισμό κεφαλαίου, όπως όταν οι εργάτες στασίασαν εναντίον των κρατών, όπου κυριαρχούσαν οι καπιταλιστές.

Εναλλακτικά μονοπάτια και συνδυασμοί διαμόρφωσης του κράτους και του καπιταλισμού, ωστόσο, επηρέασαν σημαντικά τη χρονική επιλογή, το χαρακτήρα, την κοινω-

νική βάση και τις συνέπειες του συλλογικού τρόπου διεκδίκησης των αιτημάτων. Αγροτικές εξεγέρσεις μαζικού χαρακτήρα, λόγου χάρη, συνέβησαν κυρίως σε μεγάλα, ελαφρώς κεφαλαιοκρατικοποιημένα κράτη με εντατικοποίηση της επιβολής, ενώ οι αγώνες των συντεχνιών εξουσίας και προνομίων συγκεντρώθηκαν στις περιοχές έντονου εμπορικού καπιταλισμού και σε κεφαλαιοποιημένα κράτη. Στα 1493 οι Αλσατοί πολίτες που είχαν συρθεί στη δουλοπαροικία από φιλόδοξους γαιοκτήμονες σήκωσαν το λάβαρο που απεικόνιζε μια βαριά μπότα αγρότη (μια *Bundschuh*) ως έμβλημά τους και κήρυξαν την έναρξη της εξέγερσής τους εναντίον των λόρδων εν ονόματι της θεϊκής δικαιοσύνης (Μπλίκε, 1981: xiii). Εντός των αγροτικών περιοχών της καταπιεστικής επικυριαρχίας, όπως μας το αποδίδει ζωηρά τριάντα χρόνια αργότερα ο Γερμανικός Πόλεμος των Χωρικών, η *Bundschuh* ήταν εύστοχα χαρακτηριστική της εποχής της. Όμως με την έλευση του 17ου αιώνα, εκείνη την εποχή της βαθιάς θρησκευτικότητας, τα εξισωτικά κινήματα των χωρικών είχαν εξαφανισθεί σχεδόν απ' όλη την Ευρώπη.

Οι τρόποι σύγκρουσης και εξέγερσης άλλαξαν δραματικά με την πάροδο των αιώνων. Καθώς εθνικοποιούνταν οι οικονομίες και τα πολιτειακά καθεστώτα, το σύνολο της Ευρώπης μετακινήθηκε κάπως από τις τοπικές προς τις εθνικής εμβελείας διεκδικήσεις, από τις διεκδικήσεις που κατευθύνονταν ή πραγματοποιούνταν με τη διαμεσολάβηση αφεντικών προς τις άμεσες διεκδικήσεις επί των τοπικών ή εθνικών κατόχων της εξουσίας, από τις διεκδικήσεις που γίνονταν εν ονόματι συμπαγών και συνδεδεμένων ομάδων προς τις διεκδικήσεις που γίνονταν εν ονόματι όλων των κατηγοριών του πληθυσμού. Αυτές οι μεταβάσεις προ-

φανώς ουδέποτε ολοκληρώθηκαν, αλλά συνέστησαν μια ευρεία αμιγή μετατόπιση προς τους επινοητές και τους στόχους των συλλογικών διεκδικήσεων. Έτσι λοιπόν οι εργάτες κινήθηκαν τουλάχιστον μερικώς από τη διατύπωση αιτημάτων επί συγκεκριμένων αρχόντων προς τη διατύπωση αιτημάτων επί των ιδιοκτητών μιας ολόκληρης βιομηχανίας, ή επί ενός εθνικού κράτους. Ο δρόμος προς την εθνικοποίηση, όμως, κλιμακώθηκε ως μια συνάρτηση των αντιδιαστελλόμενων μεταμορφώσεων στη δύναμη του κεφαλαίου και της επιβολής.

Οι ιστορικές αλλαγές στα δραματολόγια της συλλογικής δράσης αποκρυστάλλωσαν τις επιδράσεις του κεφαλαίου και της επιβολής. Σε οποιονδήποτε συναφή πληθυσμό, οι άνθρωποι διαθέτουν κάποιο συγκεκριμένο αριθμό εδραιωμένων τρόπων να προωθούν διεκδικήσεις και μορφές δράσης οι οποίες επινοούνταν στην πορεία των αγώνων που γίνονταν σε προηγούμενες προωθήσεις αιτημάτων. Οι Εγγλέζοι εργάτες του 18ου αιώνα, επί παραδείγματι, μπορούσαν να υποβάλλουν αιτήματα, να διεξάγουν επαίσχυντες τελετές, να οργανώνουν παγκοινοτικές συναθροίσεις εναντίον των αφεντικών, να χρησιμοποιούνται ως κλακαδόροι (αλλά όχι βέβαια και ως ψηφοφόροι) υποψηφίων του κοινοβουλίου, και να διατυπώνουν κάποιες διεκδικήσεις με μερικούς άλλους τρόπους. Δεν είχαν όμως στη διάθεσή τους τη γενικευμένη από τη μια επιχείρηση στην άλλη απεργία, την οργάνωση συνδικάτων, την προσφυγή σε κάποιο πολιτικό κόμμα, και ορισμένες άλλες δράσεις, που χρησίμευσαν ως δίοδοι των διεκδικήσεων που διατύπωναν οι διάδοχοί τους κατά το 19ο αιώνα. Καθεμιά από τις καθιερωμένες δράσεις συνέδεε ειδικές ομάδες εργατών με κάποιες άλλες συγκεκριμένες: άρχοντες, συνάδελφοι εργάτες,

ντόπιοι ευγενείς και τα λοιπά. Από κοινού αυτοί οι τρόποι προώθησης διεκδικήσεων επί άλλων παραγόντων, καθώς και οι αντιδράσεις των παραγόντων, αποτέλεσαν τα δραματολόγια συλλογικής δράσης των εργατών. Τα κυρίαρχα δραματολόγια διέφεραν από ομάδα σε ομάδα, από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο.

Τα υπάρχοντα δραματολόγια περιόρισαν τις διεκδικήσεις των εργατών και άλλων δυνάμει διεκδικητών, αποδίδοντας κάποια είδη διεκδικήσεων και στόχων που ήταν εύκολα εφικτοί, και κάποια άλλα σχεδόν αδύνατο να επιτευχθούν. Αυτοί οι εργάτες του 18ου αιώνα διέθεταν πολύ αποτελεσματικούς τρόπους να επιδοκιμάσουν έναν απεργοσπάστη, αλλά σχεδόν κανέναν άμεσο τρόπο, για να αντιμετωπίσουν κάποιο απεχθές μέλος του Κοινοβουλίου. Ο αγώνας καθαυτός έφερε καινούργια στοιχεία στα δραματολόγια, όπως το ότι οι διεκδικητές ή οι κάτοχοι εξουσίας νεωτέριζαν –συνήθως με τρόπους ησσόνων παρεκκλίσεων επί καθιερωμένων μορφών δράσης– και πέτυχαν να επιβάλουν τις καινοτομίες στους συζητητές τους. Ο αγώνας, επίσης, εξάλειψε τα στοιχεία του δραματολογίου, όπως η καταστολή ή η αποτυχία σημάδευε τη μια ή την άλλη μορφή δράσης ως αναποτελεσματική ή πολύ δαπανηρή. Η ιστορία της μουσικής ραπ ή του ντάμπα ντούμπα στην Αγγλία και στη Γαλλία μάς φανερώνει στοιχεία αφενός νεωτεριστικά αφετέρου αποτυχημένα (Λε Γκοφ & Σμιτ 1981, Τόμπσον 1972). Στο παλιό καθεστώς, η νεολαία μιας περιοχής μαζευόταν για να χτυπάει κατσαρολικά, να γιουχάρει, να τραγουδάει άσεμνα τραγούδια ή με άλλους τρόπους να προβαίνει σε θορυβώδεις εκδηλώσεις και πειράγματα έξω από σπίτια συζύγων που έδερναν τις γυναίκες τους, που ήσαν μοιχοί, κερατάδες, γέροι που είχαν παντρευτεί νεα-

ρές και άλλοι που είχαν παραβεί τα τοπικά γαμήλια έθιμα –όλα αυτά αποτελούσαν τρόπους έκφρασης εκείνων των συνηθισμένων μορφών ενέργειας. Κατά τη διάρκεια των αρχών του 19ου αιώνα, οι νεωτεριστές επέκτειναν την εμβέλεια αυτού του αρχαίου τρόπου σκωπτικής κοροϊδίας από τις αμαρτίες και τα τοπικού χαρακτήρα πεδία διεξαγωγής του στους αγώνες εθνικής πολιτικής. Αυτή η πολιτική στάση, ωστόσο, είχε ως αποτέλεσμα τη ραγδαία έκπτωσή του σε τρόπο που δήλωνε συλλογική αποδοκιμασία.

Παρομοίως, η απεργία που επεκτεινόταν από τη μια επιχείρηση στην άλλη εκτόπισε τη συνάθροιση, όπου πολλά μέλη ενός κλάδου συγκεντρωμένα στην άκρη της πόλης, σκοπίμως, περιφέρονταν από κατάστημα σε κατάστημα καλώντας τους εργάτες να εξέλθουν, έφθαναν στην άκρη της πόλης, διατύπωναν τα αιτήματά τους κι απέστελναν μιαν αντιπροσωπεία να διαπραγματευτεί με τα αφεντικά του κλάδου. Στο μεγαλύτερο τμήμα της Ευρώπης ένας συνδυασμός παραδειγμάτων, προσεκτικής οργάνωσης και η ντόπια γνώση δίδαξε στους εργάτες ότι η ικανότητά τους να αντιμετωπίζουν όλους τους εργοδότες ακολουθούσε φθίνουσα πορεία καθώς τα μεγάλα καταστήματα και η προλεταριοποίηση εκτόπιζε το σύστημα των μικρομάγαζων που είχαν οι τεχνίτες. Έτσι μετατόπισαν το στόχο τους στο να κλείνουν μια επιχείρηση τη φορά. Εντέλει οι Ευρωπαίοι έφθασαν στο να αντιμετωπίζουν την απεργία της μιας επιχείρησης ως κανονική, και την απεργία ενός ολόκληρου κλάδου ως εξαιρετική.

Ο Σίντνι Τάροου και η Σάρα Σόουλ καταδεικνύουν μιαν ασυνήθιστη καινούργια πτυχή των τρόπων του 19ου αιώνα: ήσαν συναρτησιακές (Τάροου & Σόουλ, 1991). Οι προκάτοχοί τους του 18ου αιώνα προσαρμόστηκαν θαυμά-

σια σε ειδικές καταστάσεις όπως είναι ο αγώνας για την περιχαράκωση της αστικής τάξης χωρίς τίτλους ευγενείας (όπου συνέβαινε συχνά η παραβίαση των φραχτών και η χρήση της γης) ή η διαπόμπευση του εργάτη που δούλευε για λιγότερο από τον ισχύοντα μισθό (όπου διέσχιζαν όλη την πόλη μεταφέροντας τον παραβάτη πάνω σε γάιδαρο ή σε μια μεταλλική ράβδο σιδηροτροχιάς, εκθέτοντάς τον στους χλευασμούς και τους προπηλακισμούς του πλήθους). Ωστόσο, δεν μετακινούνταν εύκολα από μια κατάσταση σε μιαν άλλη. Οι τρόποι του 19ου αιώνα μετακινήθηκαν εύκολα από το ένα θέμα, μια ομάδα ή μια περιοχή σε κάποια άλλη, κι έτσι συχνά κατέληγαν να καθιερώνονται σε εθνική κλίμακα. Η δημόσια συνάντηση, η διαδήλωση και η προώθηση αιτήματος, λόγου χάρη, εξυπηρέτησε ένα μεγάλο φάσμα συμφερόντων. Πράγματι, οι ανταγωνιστές και οι εχθροί ήταν συνηθισμένο να χρησιμοποιούν ακριβώς τους ίδιους τρόπους διατύπωσης αιτημάτων, ελπίζοντας να υπερέχουν των αντιπάλων τους.

Η ανάπτυξη του καπιταλισμού και η διαμόρφωση των κρατών συνυφάνθηκαν για να αλλοιώσουν τα κυρίαρχα δραματολόγια διατύπωσης αιτημάτων, τη φύση των αιτημάτων που διατυπώνονταν, τους διεκδικητές και τους στόχους των διεκδικήσεων. Σε κράτη που συνδύαζαν μια σχετικώς καπιταλιστική οικονομία με ένα κράτος που διέθετε σε εθνικό επίπεδο ισχυρούς θεσμούς αντιπροσώπευσης, για παράδειγμα, το κοινωνικό κίνημα σχηματίστηκε σε εθνικό επίπεδο κατά το 19ο αιώνα. Το εθνικό κοινωνικό κίνημα συνιστά την προώθηση των αποδεκτών, εύλογων, δημόσιων αιτημάτων επί αρχόντων εθνικής εμβέλειας –συνήθως κρατικούς αξιωματούχους– εν ονόματι ενός ολόκληρου μειονεκτούντος τμήματος του πληθυσμού: όλες οι γυ-

ναίκες, όλοι οι Βρετόνοι, όλοι οι εργάτες, όλοι οι Φλέμινγκς και ούτω καθεξής. Παρουσιάζει έντονη ομοιότητα με την προεκλογική εκστρατεία. Οι πλέον σημαντικές διαφορές είναι ότι ένα εθνικό κοινωνικό κίνημα μπορεί να αντέξει πιο πολύ χρόνο σε σχέση με μια προεκλογική εκστρατεία, και ότι τα καθιερωμένα κόμματα σπανίως συμπράττουν με τη διατύπωση αιτημάτων εκ μέρους κοινωνικών κινημάτων. Συνηθέστερα δε αποτελούν στόχους τέτοιων αιτημάτων. Μολονότι παρόμοια αλληλοδιάδοχα γεγονότα κατά καιρούς διαμορφώνονταν πριν από το 1800 σε κινήματα μιας προσωρινά κατακερματισμένης κρατικής κυριαρχίας, όπως υπήρξε η Αγγλική και η Γαλλική Επανάσταση, τα εθνικής εμβέλειας κοινωνικά κινήματα απέβησαν καθιερωμένες μέθοδοι διεκδικήσεων στη Δυτική Ευρώπη μόνο μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους.

Το εθνικό κοινωνικό κίνημα αναπτύχθηκε εκτός των παλαιότερων μορφών οργανωμένων προκλήσεων απέναντι σε πολιτικές αρχές. Όταν τα κράτη πίεζαν τους υπήκοους πληθυσμούς τους για κατά πολύ αυξημένες εισφορές (υπό τη μορφή φόρων, στρατολόγησης και επιτάξεων) στις προσπάθειες διεξαγωγής πολέμου, οι πολιτικοί εργολάβοι ανακάλυψαν ότι μπορούσαν να προσαρμόσουν την ουσιαστικώς συντηρητική ιδέα των αρχαίων λαϊκών δικαιωμάτων σε ένα προοδευτικό δόγμα λαϊκής επικυριαρχίας. Γι' αυτόν το λόγο οι αμερικανικοί και οι γαλλικοί επαναστατικοί και Ναπολεόντειοι πόλεμοι έδωσαν μια ισχυρή ώθηση σε μια καινούργια μορφή διεκδίκησης. Παρ' όλες τις σημαντικές μεταβολές τόσο στα μέσα όσο και στις τακτικές, ο νεωτερισμός διήρκησε μέχρι τη δική μας εποχή. Στη Γαλλία, οι κυβερνητικές αρχές από μόνες τους συμμετείχαν στη θεσμοθέτηση των πρακτικών του κοινωνικού κινήμα-

τος. Καθώς αστυνομία και στρατός αντιμετώπιζαν τους διαδηλωτές στους δρόμους και επινοούσαν νέες τακτικές ανάσχεσης κατά την εξέλιξη, η εθνική νομοθεσία επεξεργάστηκε νόμους υπό το πλαίσιο των οποίων η αστυνομία, ο στρατός και τα δικαστήρια θα μπορούσαν να συνεργαστούν στο να περιορίζονται οι διαδηλώσεις διεκδικήσεων στους δρόμους. Όμως από τις ίδιες τις πράξεις της καταστολής, της διαπραγμάτευσης, της ανασχέτισης και της νομοθέτησης, οι Αρχές κατάφερναν να καθηλώνουν επιτόπου την πρακτική του κινήματος. Τα κατορθώματα στο πεδίο του ελέγχου, λοιπόν, τροποποίησαν την ίδια την οργάνωση των αρχών. Η δημιουργία εθνικής κλίμακας αστυνομικών δυνάμεων, επί παραδείγματι, αύξησε την αποτελεσματικότητα του ελέγχου του πλήθους και της πολιτικής κατασκοπείας, αλλά επίσης εισήγαγε μια γραφειοκρατία κι ένα σύνολο δεσμεύσεων προς το γενικό πληθυσμό που δεν μπορούσαν εύκολα να παρακαμφθούν.

Το κοινωνικό κίνημα εθνικής κλίμακος και στις δυο εκδοχές του, δηλαδή και κατά το 19ο και κατά τον 20ό αιώνα, εστιάζεται στην αλληλεπίδραση μεταξύ των υποτιθέμενων εκφραστών του μειονεκτούντος τμήματος του λαού και των αντιπροσώπων των εν λόγω κατόχων της εξουσίας. Οι χαρακτηριστικοί τρόποι του περιλαμβάνουν πορείες, συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις, συναντήσεις, προώθηση αιτημάτων και διανομή λογοτεχνικού υλικού, που όλα αναδεικνύουν τις ομοιότητές τους με τις προεκλογικές εκστρατείες. Πιο συχνά πολλή από αυτή την εργασία γίνεται μέσω οργανώσεων κοινωνικού κινήματος και συνδέσμων που σχηματίζονται γύρω από κάποιο εξειδικευμένο συμφέρον και ένα καλά καθορισμένο πρόγραμμα, αν και μερικές φορές μεταβαλλόταν. Το γεγονός αυτό έχει αποπροσανατολί-

σει τους ερευνητές στο να αντιμετωπίζουν τις οργανώσεις σαν να ήταν αυτές το κίνημα. Το σφάλμα είναι ευκολότερο επειδή οι οργανωτές κοινωνικού κινήματος έχουν ισχυρά κίνητρα στο να αυτοπαρουσιάζονται ως εκπρόσωποι για σημαντικά, αποφασισμένα, ανθεκτικά, οργανωμένα τμήματα ευρύτερων και πληγέντων πληθυσμών. Οι οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων συχνά επιβιώνουν των κινημάτων καθαυτών. Ανάμεσα στα κινήματα πολλές από αυτές επικεντρώνονται σε επικυρώσεις ταυτότητας, σε συντήρηση της οργάνωσης και σε άσκηση καθιερωμένης πολιτικής πίεσης.

Τα εθνικά κοινωνικά κινήματα συμβαίνουν συχνά μέσω συνασπισμών οργανώσεων και δικτύων ακτιβιστών· έτσι σχηματίζονται νέες οργανώσεις και ψευδο-οργανώσεις που προέρχονται από τις απόπειρες κινητοποίησης ανθρώπων για να διατυπώσουν διεκδικήσεις. Ιστορικώς, οι τρόποι διατύπωσης αιτημάτων που εκπροσωπούνταν από κοινωνικά κινήματα ήσαν εξαιρετικά σπάνιοι. Σε ανακεφαλαιώσεις των επαναστατικών καταστάσεων σε διάφορες περιοχές της Ευρώπης προ του 1800 θα συναντήσουμε μόνο αποδεκτές λαϊκές προωθήσεις αιτημάτων επί εθνικών αρχών σε εξαιρετικά μακρόχρονες και βαθιές διασπάσεις, όπως ο Γερμανικός Πόλεμος των Χωρικών του 1524-6. Ωστόσο, για τα τελευταία 150 χρόνια απέβησαν οι καθιερωμένοι τρόποι με τους οποίους γνωστοποιούσαν τα αιτήματά τους και τα παράπονά τους οι αδικηθέντες πληθυσμοί. Μέσα σε αποδεκτά όρια αυτοί οι τρόποι ήσαν ακόμη και αποτελεσματικοί. Προώθησαν τη διεύρυνση του εκλέγειν, τον εμπλουτισμό των ευεργετημάτων κοινωνικής πρόνοιας και τη θέσπιση νέων πολιτικών παραγόντων σε τούτη ή την άλλη στιγμή στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες.

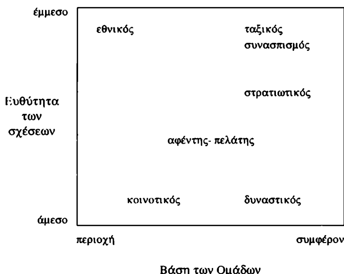
Η προώθηση αιτημάτων, λοιπόν, εκτείνεται από τα ανεπαίσθητα νοήματα μέχρι τις κοινωνικές επαναστάσεις, από τους ασφυκτικούς τρόπους αντιπολίτευσης στη φασιστική Ιταλία μέχρι την κατάρρευση της ρωσικής ισχύος στη Φιλανδία μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη μακρά διαδρομή από το 1492 μέχρι το 1992, οι μεγαλύτερες μετατοπίσεις εντός της Ευρώπης από αυτή την άποψη κατέληξαν στην εθνικοποίηση των διασπάσεων που λάμβαναν χώρα σε σημαντικές συγκρούσεις, στον πολλαπλασιασμό των αιτημάτων που κατευθύνονταν απευθείας στην κρατική εξουσία, στην αναπαραγωγή των εταιρικών βάσεων για συλλογική δράση και στην αυξανόμενη προβολή εντός της συλλογικής δράσης των ταξικών διαιρέσεων που ενυπήρχαν στον καπιταλισμό. Όλες αυτές οι μεταβολές αναχαιτίστηκαν απευθείας από την ανάπτυξη των συγκεντρωτικών κρατών και την εξάπλωση του καπιταλισμού.

Είδη επαναστατικής κατάστασης

Οι ίδιες τεράστιες αλλαγές αλλοίωσαν σε μεγάλο βαθμό το χαρακτήρα της επανάστασης. Οι επαναστάσεις συνέβαιναν συχνά κατά το 16ο αιώνα στην Ευρώπη και συνέχισαν μέχρι και τον 20ό. Από τον 20ό αιώνα, όμως, η φύση τους είχε αλλάξει ριζικά. Σε μια δισδιάστατη απλοποίηση, θα μπορούσαμε να ορίσουμε διακριτά είδη επαναστατικής κατάστασης, ανάλογα με τα είδη επαναστατικών συνασπισμών που συμμετείχαν σ' αυτές. Τα είδη προέρχονται από τη διασταύρωση δύο διαστάσεων: (1) τη βάση του σχηματισμού ομάδων: περιοχή κατά συμφέροντος, (2) την ευθύ-

τητα σχέσεων μεταξύ μελών: άμεσο κατά εμμέσου. Το σχήμα 2.1 συνοψίζει τις σχέσεις.

Αυτές είναι φυσικά συνεχείς σειρές, που αναπαριστούν τη σχετική ευθύτητα των σχέσεων μεταξύ μελών ομάδων και του σχετικού βάρους της περιοχής και του συμφέροντος. Στις επαναστατικές καταστάσεις τύπου αφέντη-πελάτη, για παράδειγμα, ολόκληρες κοινότητες που ήσαν χαλαρά συνδεδεμένες μεταξύ τους προσαρτήθηκαν στους αφέντες τους, που ήταν μεγάλοι λόρδοι, για να μαζικοποιήσουν την αντίσταση κατά της βασιλικής εξουσίας.



Σχήμα 2.1. Είδη επαναστατικών συνασπισμών ως συνάρτηση περιοχής κατά συμφέροντος και ευθύτητας των σχέσεων μεταξύ παραγόντων.

Συνδύαζαν μεταξύ τους βάσεις σύνδεσης, που αφορούσαν σε εκτάσεις γης και σε συμφέροντα. Θα συναντήσουμε πολλές τέτοιες συμμαχίες κατά το 16ο και 17ο αιώνα, που απλώς θα τις δούμε να φθίνουν κατά το 18ο αιώνα. Οι στρατιωτικές χούντες ήσαν συχνές κατά το 19ο αιώνα στην Ιβηρική Χερσόνησο, στα Βαλκάνια και σε αρκετά άλλα μέρη της Ευρώπης, για λόγους που θα ερευνήσουμε. Συνήθως αποζητούσαν την εξουσία συμμαχώντας με κάποια φατρία δυναστείας ή κάποιο τμήμα της αστικής τάξης, είτε ήταν προοδευτικό, είτε συντηρητικό. Εμπεριείχαν ένα συνδεδεμένο συμφέρον, αλλά οι συνδέσεις μεταξύ των διαφορετικών στρατιωτικών μονάδων που καταλάμβαναν την εξουσία συνήθως περνούσε έμμεσα μέσα από φιλόδοξους αξιωματούχους.

Η αντίσταση ολόκληρων κοινοτήτων σε φοροεισπράκτορες, που ήταν συχνό φαινόμενο κατά τις στρατιωτικές διευρύνσεις από το 17ο αιώνα μέχρι το 19ο, ανήκει στην κατώτερη κοινοτική γωνιά της αριστεράς: σχετικώς απλή στη δομή, συγκεντρωτική ευρέως ένεκα της περιοχής και των κοινωνικών δεσμών που δημιουργούσε. Σε γενικές γραμμές, στις κοινοτικές επαναστάσεις συμμετείχαν μέλη συγκροτημένων κοινοτήτων όπως ήταν τα χωριά των αγροτών, οι κλαδικές συντεχνίες και τα θρησκευτικά τάγματα. Πολλές επαναστατικές καταστάσεις πήραν μια κοινοτική μορφή, αλλά όμως δεν συνέβη ποτέ κάποια αμιγώς επαναστατική συνέπεια. Οι πιο κοντινές προσεγγίσεις ήρθαν με επιτυχείς αγώνες για την εγκαθίδρυση των τοπικών προτεσταντικών εκκλησιών στη διάρκεια του 16ου αιώνα. Ακόμη κι εκεί ωστόσο η προστασία των μεγάλων λόρδων ή των αστικών ολιγαρχιών τυπικώς εξασφάλισαν την επιτυχία.

Οι δυναστικές επαναστατικές καταστάσεις περιελάμβαναν και σπουδαίους λόρδους, ειδικά εκείνους που είχαν να ρυθμίσουν δυναστικά αιτήματα, καθώς επίσης και τους πελατειακούς πληθυσμούς τους. Οι σπουδαίοι λόρδοι συχνά δρούσαν είτε προωθώντας τις δικές τους απόπειρες για εθνικής κλίμακας εξουσία ή για να προστατεύσουν τα δικά τους προνόμια απέναντι στη βασιλική βία. Οι δυναστικές επαναστάσεις περιλαμβάνουν την επαναλαμβανόμενη διαδοχή αγώνων που ταλάνιζαν τις ευρωπαϊκές μοναρχίες ως το 18ο αιώνα. Οι δυναστείες συχνά δεν διέθεταν μια σαφώς καθορισμένη βάση περιοχής, αλλά συντηρούσαν δεσμούς που απλώνονταν κατά πολύ πέραν των εθνικών ορίων. Όταν συνδυάστηκαν κοινοτικές και δυναστικές επαναστάσεις αποδείχθηκαν αληθινά ισχυρές.

Οι επαναστάσεις ταξικού συνασπισμού ταιριάζουν περισσότερο με τα κλασικά μαρξιστικά πρότυπα, αλλά περιλαμβάνουν πολλούς αγώνες στους οποίους συμμετείχαν τα βασικά στοιχεία των αρχουσών τάξεων. Ο πόλεμος της «Σφενδόνης» στη Γαλλία και η ολλανδική εξέγερση εναντίον της Ισπανίας είναι το ίδιο σημαντικές όσο και οι μεγάλες επαναστάσεις, η Αγγλική, η Γαλλική και η Ρωσική. Τελικώς, το κοινό χαρακτηριστικό που είχαν οι εθνικές επαναστάσεις με τις κοινοτικές είναι ότι βασίζονταν σε όμορους πληθυσμούς και οι δεσμοί δημιουργήθηκαν λόγω γειτνιάσεως, αλλά λειτούργησαν σε μια μεγαλύτερη κλίμακα και με συνθετότερο διαχωρισμό της εργασίας μεταξύ των διανοουμένων, των πολιτικών εργοληπτών, των στρατιωτικών και των απλών μελών μιας υποτιθέμενης εθνικότητας. Τόσο ο ταξικός συνασπισμός όσο και οι εθνικές επαναστάσεις έγιναν πιο συνηθισμένες και επιτυχείς με την πάροδο του χρόνου, εξαιτίας ακριβώς του γεγονότος

ότι η οργάνωση των κρατών και το σύστημα κρατών είχε μεταβληθεί κατά τέτοιο τρόπο που τους διευκόλυναν.

Το δισδιάστατο σχήμα ταξινομεί τους συνασπισμούς που σχηματίζουν επαναστατικές καταστάσεις μάλλον παρά εκείνες που σημειώνονται στις επαναστατικές συνέπειες. Ταυτίζεται με τις βασικές ευθυγραμμίσεις μεταξύ των αγωνιστών, ωθώντας ιδιαίτερα τους διεκδικητές να αναλάβουν τον έλεγχο του κράτους. Συχνά οι συνέπειες διαφέρουν δραματικά σε σχέση με τις διασπάσεις που βρίσκονταν στην αφετηρία της επανάστασης, όπως συνέβη με τους αγώνες των Οθωμανών κατά το 1826. Ξεκίνησαν με την αντίδραση των Γενίτσαρων στους περιορισμούς του σουλτάνου επί της τεράστιας εξουσίας τους, και κατέληξαν στη σφαγή και τη διάλυσή τους. Κατά τον ίδιο τρόπο, η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 ξεκίνησε με μιαν απόπειρα πραξικοπήματος από κεντρώους, υπερασπιστές του παλαιού γραφειοκρατικού κράτους, και έληξε με τη μια εθνική επανάσταση μετά την άλλη.

Κάθε εποχή –ή μάλλον, κάθε διακριτή σύμπραξη πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών συνθηκών– δημιούργησε τα δικά της είδη επανάστασης, τους δικούς της επαναστατικούς παράγοντες και τις δικές της συνέπειες επαναστατικής δράσης. Κατά τη διάρκεια μεγάλου μέρους του 16ου και 17ου αιώνα, για παράδειγμα, η εξάρτηση των διεκδικήσεων επί της κρατικής εξουσίας που βασιζόταν σε μονομελείς συγγενικές σειρές και τις πελατείες τους ωθούσε τους ηγέτες σε διάσπαση της κληρονομικής διαδοχής (θάνατος ενός βασιλιά χωρίς ενήλικο αρσενικό διάδοχο, αντιπαλότητα μεταξύ δυνάμει κληρονόμων), σε ανταγωνισμό για τις πελατείες τους εκ μέρους άλλων κυρίων (ένας μέλλων βασιλιάς προσφέρει καινούργια προνόμια), ή σε

αντίσταση απέναντι στις υπερβολικές απαιτήσεις των κυβερνώντων (αντίσταση στην πληρωμή νέων φόρων για τους πολέμους των βασιλέων, οι οποίοι θα χρηματοδοτούσαν τους στρατούς τους εκτός των προβλεπόμενων κονδυλίων). Σε οποιονδήποτε συνδυασμό αυτών των περιστάσεων, οι υπάρχοντες εξουσιαστές και οι πελατείες τους είχαν λόγους να στοχεύουν στην κατάληψη της κρατικής εξουσίας, ή να εγκαθιδρύουν κοινοτικές ομάδες, και οι πελατειακές ομάδες τους είχαν αιτίες να αρνηθούν τη βασιλική εξουσία, ενώ αμφότεροι είχαν λόγους να συμμαχήσουν μεταξύ τους.

Ο 17ος και ο 18ος αιώνας, όμως, ανέδειξαν μια γενικευμένη παγίωση της βασιλικής εξουσίας σε μεγάλο τμήμα της Ευρώπης. Κατά την περίοδο της ραγδαίας ανάπτυξης του επαγγελματισμού, στην κλίμακα και στο κόστος της στρατιωτικής δράσης, οι κυβερνώντες αποπειράθηκαν να υποτάξουν τους προηγουμένως αυτόνομους ευγενείς και τις πόλεις και παράλληλα να ελέγξουν τις ένοπλες δυνάμεις τους. Οι κυβερνώντες επίσης αγωνίστηκαν να καταγράψουν χρηματοδότες που θα τους δάνειζαν χρήματα και θα εισέπρατταν τα εισοδήματά τους, όπως επίσης και μισθοφόρους που θα λεηλατούσαν τη γη, τις πόλεις και τους ανθρώπους τους, καθώς οι φόροι αυξάνονταν κατακορύφως. Καθεμιά από αυτές τις προσπάθειες παρ' ολίγο να ξεσηκώσει συλλογική αντίσταση, ιδιαιτέρως στην περίπτωση που οι απαιτήσεις του κράτους εκτόπιζαν διαθέσιμους πόρους, είτε διότι η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος επιβραδύνθηκε, είτε διότι οι απαιτήσεις του κράτους αυξήθηκαν γρήγορα και χειροπιαστά. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, μια ολόκληρη κοινωνική τάξη ή ένα ολόκληρο συμπαγές τμήμα του πληθυσμού ήταν πιθανό να αισθανθεί

ταυτοχρόνως την πίεση του κράτους και να εξεγερθεί. Κατά παράδοξο τρόπο, αλλά έντονο, η μετάβαση των κρατών προς την άμεση εξουσία προώθησε ένα κίνημα επαναστατικών καταστάσεων προς έμμεσες διασυνδέσεις μεταξύ παραγόντων. Σε εθνική κλίμακα, μόνο οι ομάδες που τις συνέδεαν οι μεσίτες, οι εργολήπτες και οι συνενώσεις είχαν τη δυνατότητα να καταλάβουν την κρατική εξουσία.

Ενοποίηση, Εθνικισμός και Επανάσταση

Ποιες ήταν οι σχέσεις των ταξικών συνασπισμών και των εθνικών επαναστάσεων με τα συγκεντρωτικά κράτη; Εκεί όπου τα ευρωπαϊκά κράτη άρχισαν να δημιουργούν τακτικούς στρατούς που τους συγκροτούσαν από τους εθνικούς πληθυσμούς τους, όπως είδαμε, το εύρος και ο όγκος του ίδιου του κράτους αυξήθηκαν με γρήγορο ρυθμό. Οι ηγέτες περιέγραψαν τις εθνικές περιοχές τους και τους πόρους εντός αυτών –κάτι που δεν είχαν κάνει ποτέ στο παρελθόν–, παρακολουθώντας και παρεμβαίνοντας στα αποθέματα και στις κινήσεις κεφαλαίου, εργασίας, προϊόντων και χρήματος. Σε συνεργασία με τάξεις που είχαν δικά τους συμφέροντα σε επίπεδο εθνικής ταυτότητας, οι ηγέτες επίσης αγωνίστηκαν για την ομογενοποίηση των εθνικών πληθυσμών τους, επιβάλλοντας την καθιέρωση συγκεκριμένης γλώσσας, οργανώνοντας εκπαιδευτικά συστήματα, συγκροτώντας και δημοσιοποιώντας μια κοινή πολιτιστική κληρονομιά.

Αυτή είναι η πορεία που συνέβαλε στο σχηματισμό του έθνους-κράτους, καθώς άλλα κράτη και διεθνείς συνομολογήσεις στόχευαν στην ενίσχυση της νομιμοποίησης των

κρατών επί τη βάσει της κοινής ταυτότητας. Συγχρόνως ο αγώνας για τη συγκρότηση της ένοπλης δύναμης οδήγησε σε διαπραγματεύσεις με σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, στη διεύρυνση της υπηκοότητας και στη μετάθεση προς το κράτος πολλών δραστηριοτήτων, θεμάτων και διαμαχών που κατά το παρελθόν δεν είχαν ενδιαφέρον. Αποτέλεσμα αυτής της επέκτασης και ομογενοποίησης, ήταν να αυξηθούν δραματικά τα πλεονεκτήματα όσων είχαν υπό έλεγχο το εθνικό κράτος τους σε σχέση με όσους δεν το είχαν. Αυτό ήταν αληθές για μια ευρεία κλίμακα συμφερόντων, περιλαμβανομένων και τοπικών ισχυρών ανδρών, οι οποίοι είχαν χρηματίσει ως μεσάζοντες σε συγκεκριμένες πολιτιστικές ομάδες. Έτσι τα ερεθίσματα να ζητήσει κάποιος ένα κομμάτι κρατικής εξουσίας ή ένα ξεχωριστό κράτος αυξήθηκαν γρήγορα και υπήρξαν το έναυσμα για επαναστατικές κινητοποιήσεις.

Δύο διαφορετικά φαινόμενα απέκτησαν το όνομα «εθνικισμός». Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τον έναν ως εθνικισμό καθοδηγούμενο από το κράτος και τον άλλο ως εθνικισμό που αναζητεί το κράτος. Στον πρώτο εθνικισμό οι ηγέτες επεδίωξαν με επιθετικό τρόπο ένα σαφές εθνικό συμφέρον ενώ με επιτυχία διεκπεραίωναν αιτήματα επί μιας ευρέως ορισμένης υπηκοότητας εν ονόματι ολοκλήρου του έθνους και αποκλείοντας άλλα δικαιώματα που πιθανόν να είχαν. Στην περίπτωση του δεύτερου εθνικισμού οι αντιπρόσωποι κάποιου πληθυσμού που δεν είχαν συνήθως συλλογικό έλεγχο του κράτους διεκδίκησαν ένα διακεκριμένο πολιτικό καθεστώς, ή έστω ένα ξεχωριστό κράτος. Και οι δυο συγχώνευαν ορισμένες φορές το αίτημα οι περιοχές που καταλαμβάνονταν από συγγενείς πληθυσμούς σε παρακείμενα κράτη να προσαρτώνται στο θεω-

ρούμενο μητρικό κράτος -γι' αυτό και τις κήρυσσαν αλυτρωτικές. Σε οποιαδήποτε περίπτωση τα δύο φαινόμενα συνδέονταν ως προς την επιμονή τους ότι τα κράτη οφείλουν να αντιστοιχούν σε ομογενείς λαούς, ότι οι ομογενείς λαοί είχαν διακριτά πολιτικά συμφέροντα, ότι τα μέλη των ομογενών λαών όφειλαν έντονη αφοσίωση προς τα κράτη που ενσωμάτωναν την κληρονομιά τους, ότι ο κόσμος κατά συνέπεια απαρτίζεται από έθνη-κράτη που διαθέτουν ισχυρές πατριωτικές ιθαγένειες.

Ο ευρωπαϊκός εθνικισμός δεν εμφανίστηκε κατά το 18ο αιώνα, προϋπήρχε. Η ιδέα ότι ένα έθνος υπήρχε και θα έπρεπε να πάρει τα πρωτεία επί άλλων δικαιωμάτων είχε μια πιο μακρόχρονη ιστορία, που προέρχεται από κριτικές στα υπάρχοντα κράτη (Γκρίνφιλντ 1990, Σ.Σ. Ο'Μπράιεν 1989). Το ερώτημα εδώ όμως αφορά στο κατά πόσο μια ιδέα υλοποιήθηκε σε πρόγραμμα -ή μάλλον σε ένα σύνολο ανταγωνιστικών προγραμμάτων-, που ενέπνευσε την υποστήριξη εκατομμυρίων και αποτέλεσε τη λογική ερμηνεία για εκατοντάδες ευρωπαϊκές επαναστατικές καταστάσεις.

Κατά την Προτεσταντική Μεταρρύθμιση του 16ου αιώνα συχνά συνέπιπταν τα αιτήματα για θρησκευτική και πολιτική αυτονομία, και ιδιαίτερα σε εκείνες τις ζώνες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της επιρροής των Αψβούργων, όπου οι δήμοι ή οι πρίγκιπες προκαλούσαν το φεουδάρχη τους αψηφώντας το σύμμαχό του, τον Πάπα. Στη Ρωσία, στη Σερβία και στην Ελλάδα οι εγκαθιδρυμένες Ορθόδοξες Εκκλησίες προώθησαν την κρατική εξουσία, ακριβώς όπως οι εθνικές προτεσταντικές εκκλησίες ενδυνάμωσαν αργότερα τα κράτη της Αγγλίας, της Σκοτίας, της Ολλανδίας και των Σκανδιναβικών χωρών. Η θρησκεία συνέχισε να εξυπηρετεί την αλληλεγγύη της κοινότητας και

την πολιτική αντιπαλότητα εντός των κρατικών ορίων. Αλλά καθώς οι βάσεις των επαναστατικών διεκδικήσεων είχαν κοινή γλώσσα, έδαφος και προέλευση, έφθασε το σημείο κατά το οποίο ο μύθος ήταν πιο σημαντικός από τη θρησκεία.

Από το 1789 κι έπειτα οι Ευρωπαίοι ηγέτες διόγκωναν ολοένα και περισσότερο τις απαιτήσεις τους επί των υπηκόων τους εν ονόματι του έθνους, ενώ επέμεναν ώστε οι ίδιοι οι υπήκοοί τους να αποδώσουν την εθνική προτεραιότητά τους σε σχέση με άλλα συμφέροντά τους. Τα κράτη συνήθως υιοθετούσαν προγράμματα πρότυπης καθοδήγησης που ήταν σχεδιασμένη, ώστε να επιφέρει μια ομοιομορφία στους υπήκοους πληθυσμούς τους και να ενεργοποιεί τις εθνικού χαρακτήρα δεσμεύσεις τους. Η πολιτιστική ομοιομορφία εντός των κρατικών ορίων αυξήθηκε. Η πολιτιστική διακριτότητα των κρατών παρομοίως αυξήθηκε, ενώ οι εκπρόσωποι εθνικών μειονοτήτων απαιτούσαν συγκεκριμένη πολιτική αντιμετώπιση ή ξεχωριστά κράτη πολύ πιο συχνά σε σχέση με την περίοδο πριν το 1789. Μολονότι νομίζουμε την κατά ενάμιση αιώνα μετά το 1789 περίοδο ως το κατ' εξοχήν διάστημα των ταξικών επαναστάσεων, παραδείγματος χάριν, ακόμη και τότε η πλειοψηφία των διά της βίας καταλήψεων της κρατικής εξουσίας λάμβανε χώρα εν ονόματι των καταπιεσμένων και συγκεντρωμένων γεωγραφικώς πληθυσμών (Λιούαρντ, 1987: 54-8).

Γιατί άνθισε ο εθνικισμός; Επειδή εν όψει των πολέμων που απαίτησαν πολύ περισσότερους άντρες, προμήθειες και οικονομικούς πόρους εκ μέρους των εθνικών πληθυσμών, όσο ποτέ άλλοτε στο παρελθόν, εκείνες οι γυναίκες και (κατά συντριπτική πλειοψηφία) οι άντρες που διοικούσαν τα ευρωπαϊκά κράτη διατύπωσαν το σχετικό αίτημα

και περιόρισαν ένα πολύ ευρύτερο φάσμα πόρων σε σχέση με το παρελθόν, θεώρησαν πλεονεκτικό το να ομογενοποιήσουν και να δεσμεύσουν τους πληθυσμούς τους, χρειάστηκαν κάποιες φάσεις για να γίνει αυτό, συμμάχησαν με μερίδες της αστικής τάξης που είχαν κοινό συμφέρον ως προς το να προωθήσουν τους δικούς τους ορισμούς περί εθνικής ταυτότητας επί και κατά των τοπικιστικού χαρακτήρα ταυτοτήτων, εκμηδένισαν την άνοδο και το ρόλο των πολιτιστικών μεσαζόντων κι έτσι αύξησαν τη διαφορά ισχύος ανάμεσα σ' εκείνους που η κουλτούρα τους ήταν κυρίαρχη σε κάποιο υπαρκτό κράτος και σ' εκείνους που η κουλτούρα τους δεν ήταν κυρίαρχη.

Αυτή η εκτεταμένη κάθετη διαδικασία συγκρότησε τον καθοδηγούμενο από το κράτος εθνικισμό, κάνοντάς τον να φαίνεται ως συνηθισμένη πολιτική σ' έναν κόσμο που μόλις πρόσφατα υπήρξε μάρτυρας μιας αλλιώτικης πολιτικής του δυναστικού συμφέροντος, της έμμεσης διακυβέρνησης, της κατά φαντασίαν αντιπροσώπευσης, της διαμεσολάβησης μεταξύ πολλαπλών εθνοτήτων και της μεγάλης κλίμακας ιδιομορφίας. Ο καθοδηγούμενος από το κράτος εθνικισμός ενεργοποίησε το σχηματισμό, την κινητοποίηση και τη διατύπωση αιτημάτων των εθνικών ομάδων. Αυτό έγινε αφού νομιμοποιήθηκε η ισχυρή αρχή της αντιστοιχίας μεταξύ πληθυσμού και κράτους, μέσω της αύξησης κατά μεγάλο βαθμό των πλεονεκτημάτων οποιασδήποτε ομάδας κατείχε τον έλεγχο του δικού της κράτους (για να μην αναφέρουμε τα μειονεκτήματα του μη ελέγχειν το κράτος της), μέσω της συχνότερης τοποθέτησης πολιτιστικών μειονοτήτων εντός ενός κράτους που συνόρευε με πολιτιστικές μειονότητες ενταγμένες σε γειτονικά κράτη, ελαττώνοντας την ανοχή του κράτους σε διακριτούς πολι-

τιστικούς θύλακες και μέσω προσπαθειών για βίαιη αφομοίωση των μειονοτήτων, οι οποίες με τη σειρά τους απειλούσαν τις θέσεις της τοπικής ιντελιγκέντσιας και μπουρζουαζίας ως πολιτιστικών διαμεσολαβητών. Οι ακριβείς τρόποι κινητοποίησης και αντίστασης κυμαίνονταν ανάλογα προς την ταξική σύνθεση του εθνικού πληθυσμού, την ευγένεια των τρόπων, την έκταση και την πολλαπλότητα του ρήγματος και τέλος την επιθετικότητα με την οποία έγιναν οι προσπάθειες αφομοίωσης. Σ' όλη την Ευρώπη, εξάλλου, καθώς αυτές οι ομάδες που είχαν τον έλεγχο της κρατικής μηχανής επεδίωκαν εκστρατείες ομογενοποίησης και αφομοίωσης, είχαν να αντιμετωπίσουν όχι απλώς μια εκτεταμένη αντίσταση, αλλά εκ νέου ενεργοποιημένα αιτήματα για πολιτική αυτονομία, ακόμη και για ανεξαρτησία. Ο καθοδηγούμενος από το κράτος εθνικισμός γέννησε τον εθνικισμό που αναζητούσε το κράτος.

Συλλογική δράση, διαμάχη και επανάσταση

Οι δύο μορφές εθνικισμού, λοιπόν, αποτέλεσαν τις σπουδαιότερες βάσεις συλλογικής δράσης και διαμάχης στην Ευρώπη κατά το 19ο και 20ό αιώνα. Την ίδια περίοδο οι διασπάσεις που προήλθαν από τον καπιταλισμό αγροτικού και βιομηχανικού τύπου έγιναν πιο περίοπτες ως θεμέλια των αιτημάτων, ενώ οι ποικίλες μορφές εξειδικευμένου συνεταιρισμού έγιναν πιο εξέχουσες ως πολιτικά οχήματα. Αυτό είχε ως συνέπεια τόσο οι επαναστάσεις συμφερόντων όσο και οι εθνικές επαναστάσεις, αλλά και οι συνδυασμοί αυτών, να παραγκωνίσουν τις δυναστικές και κοινοτικές επαναστάσεις του 16ου και 18ου αιώνα.

Θυμηθείτε τον ορισμό της επανάστασης: Βίαιη μεταβίβαση της εξουσίας επί ενός κράτους στη διάρκεια της οποίας τουλάχιστον δύο διακριτοί συνασπισμοί ανταγωνιζόμενων παρατάξεων διατυπώνουν αδιάλλακτα αιτήματα ώστε να αναλάβουν τον έλεγχο του κράτους, ενώ μια σημαντική μερίδα του πληθυσμού που υπόκειται στη δικαιοδοσία του κράτους αυτού συναινεί με τα αιτήματα κάθε συνασπισμού. Θυμηθείτε επίσης ότι μπορούμε να διακρίνουμε δύο συστατικά μιας ώριμης επανάστασης: αφενός μια επαναστατική κατάσταση και αφετέρου μια επαναστατική συνέπεια. Οι άμεσες προϋποθέσεις για το καθένα είναι οι εξής:

Επαναστατική κατάσταση

1. Η εμφάνιση αγωνιστών ή συνασπισμών αγωνιστών, που προωθούν αποκλειστικά αγωνιστικά αιτήματα με σκοπό να ελέγξουν το κράτος ή κάποιο τμήμα.
2. Συστράτευση σ' αυτά τα αιτήματα ενός μεγάλου τμήματος των πολιτών.
3. Αδυναμία ή απροθυμία των ηγετών να καταστείλουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή τη συστράτευση στα αιτήματά του.

Επαναστατική συνέπεια

1. Αποστασία μελών του καθεστώτος.
2. Προσοικείωση ενόπλων δυνάμεων από αυτούς τους επαναστατικούς συνασπισμούς.
3. Εξουδετέρωση ή αποστασία των ενόπλων δυνάμεων του καθεστώτος.
4. Έλεγχος του κρατικού μηχανισμού από τα μέλη ενός επαναστατικού συνασπισμού.

Οι μαζικού χαρακτήρα αλλαγές της ευρωπαϊκής κοινωνικής οργάνωσης ανάμεσα στο 1492 και στο 1992 αλλοίωσαν τις προϋποθέσεις για όλα τα παραπάνω άμεσα αίτια. Σε πολλά δυναστικά κράτη επί παραδείγματι οι προσπάθειες να προωθηθούν αποκλειστικά ανταγωνιστικά αιτήματα με στόχο να ελεγχθεί το κράτος συχνά εξαρτώνταν από το θάνατο ενός ηγεμόνα. Αδέλφια, νόθοι γιοι, ανίψια και απλοί διεκδικητές όλοι διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους επί του θρόνου. Το ερώτημα ήταν κατά πόσο οποιοδήποτε τμήμα του υπήκοου πληθυσμού (στη συγκεκριμένη περίπτωση ιδιαιτέρως της τάξης των ευγενών) θα μπορούσε να τους καταρρίψει. Με τη βαθμιαία ωστόσο έκπτωση της δυναστικής τάξης, παράλληλα έφθινε και τούτη η αιτία επαναστατικών καταστάσεων.

Εξάλλου, η πρόσκτηση ένοπλων δυνάμεων εκ μέρους επαναστατικών συνασπισμών και η εξουδετέρωση των ένοπλων δυνάμεων του πολιτεύματος απέβη κατά πολύ δυσκολότερη με την αποστρατικοποίηση των μεγάλων λόρδων, με την εκτόπιση των μισθοφορικών δυνάμεων, με την αποστράτευση των κανονικών πολιτών και με τη δημιουργία τακτικών στρατών υπό κεντρική εποπτεία. Η δυνατότητα μιας επαναστατικής μεταβίβασης εξουσίας κατέληξε να εξαρτάται ολοένα και περισσότερο από εξαιρετικές περιστάσεις όπως, ας πούμε, τη λήξη ενός απωλεσθέντος πολέμου. Η αποστασία κυβερνητικών σωμάτων έγινε αποφασιστικής σημασίας όσο ποτέ σε σχέση με τις επαναστατικές καταστάσεις. Από την άλλη, η άνοδος μιας αστικής βιομηχανικής τάξης και ενός προλεταριάτου που οργανώθηκαν σε σωματεία αλληλοβοήθειας, πολιτικές λέσχες και άλλου είδους συνεταιρισμούς αύξησαν τις πιθανότητες κάποιο σημαντικό τμήμα των υπηκόων να διατυπώσει ή να

υποστηρίξει επαναστατικά αιτήματα. Κάθε σημαίνουσα μεταβολή που ανιχνεύσαμε στην οικονομία, στην κουλτούρα και στην πολιτική δομή επηρέασε την πιθανότητα και το χαρακτήρα της επανάστασης.

Επιπλέον, οι ίδιες μεταβολές που επηρέασαν τη συχνότητα εμφάνισης της επανάστασης αναδιαμόρφωσαν εν γένει τους λαϊκούς αγώνες. Ο ένας μπλεκόταν με τον άλλο καθώς οι εθνικιστές συχνά διαδήλωναν και ορισμένες φορές δημιουργούσαν επαναστατικές καταστάσεις, οι θρησκευτικώς υποκινημένοι αγρότες προέβαιναν σε επιθέσεις εναντίον των τοπικών αρχόντων τους και κάποιοι άλλοι αψηφούσαν τα βασιλικά στρατεύματα, ενώ οι οργανωμένοι ριζοσπάστες συχνά ενώνονταν για να καταγγείλουν το καθεστώς και πότε πότε συμμετείχαν σε εξεγέρσεις. Μέχρι τώρα, λοιπόν, αυτό δεν θα πρέπει να μας εκπλήττει. Οι επαναστάσεις είναι μέρος και πακέτο της συλλογικής διεκδίκησης. Οι ίδιες συνθήκες που διαμορφώνουν τη συλλογική διεκδίκηση αλλοιώνουν τις συνθήκες που έχουν ως αποτέλεσμα επαναστατικές καταστάσεις αλλά και επαναστατικές συνέπειες. Το επόμενο κεφάλαιο θα στοιχειοθετήσει και θα συγκρίνει αυτές τις μεταβολές σε τρεις πολύ διαφορετικές μεταξύ τους περιοχές της Ευρώπης ανάμεσα στα 1492 και στα 1992, δίδοντας εξέχουσα θέση στις Κάτω Χώρες (ιδιαιτέρως κατά τους επαναστατικούς αγώνες τους στα χρόνια 1550-1650) και εν συνεχεία αντιπαραθέτοντας τις χώρες της Ιβηρικής και της Βαλκανικής Χερσονήσου.

3.
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΕΞΕΓΕΡΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΣΤΙΣ ΚΑΤΩ ΧΩΡΕΣ ΚΙ ΑΛΛΟΥ

Οι Κάτω Χώρες, πατρίδα της αστικής επανάστασης

Το 1492 ο επισκέπτης της Βουργουνδικής Ολλανδίας εύκολα θα διαπίστωνε ότι εισήλθε σε ένα σπουδαίο κέντρο πολιτικής εξουσίας –εξουσίας ενός ιδιαίτερα τεμαχισμένου τύπου–, με ζωηρό εμπόριο και υψηλή κουλτούρα. Όπως, άλλωστε, και στο μεγαλύτερο, επίσης, τμήμα της Βόρειας Ιταλίας, της Ελβετίας και της Νότιας Γερμανίας, όπου οι δήμοι και οι ενδοχώρες τους αποτελούσαν τις ουσιαστικές μονάδες διακυβέρνησης, ασχέτως σε ποια ευρύτερη πολιτική μονάδα ανήκαν κατ' όνομα. Η Ολλανδία του 1492 ανήκε, ονομαστικά τουλάχιστον, σε μια συμπαγή αυτοκρατορία που ονομαζόταν Βουργουνδία. Πριν ο δούκας Κάρολος ο Τολμηρός σκοτωθεί στη μάχη του Νανσύ το 1477 είχε γίνει ηγεμόνας όχι μόνο της Βουργουνδίας και ενός μεγάλου τμήματος της Λορραίνης, αλλά επίσης και της Φλάνδρας, της Βραβάντης, του Λουξεμβούργου, της Ολλανδίας, της Ζηλανδίας και του Αινό –των συνεκβολών στα δέλτα του Ρήνου, του Σκάλδου και του Μεύση. Οι εκτάσεις του Καρόλου του Τολμηρού στις Κάτω Χώρες άγγιζαν σχεδόν τα όρια της περιοχής την οποία σήμερα ονομάζουμε Μπενελούξ (Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο), παρ' όλες τις πο-

λύ σημαντικές εξαιρέσεις, αφού παρότι περιελάμβαναν ένα σημαντικό κομμάτι αυτού που τώρα αποτελεί τη Βόρεια Γαλλία, δεν συμπεριελάμβαναν τη Φρισλανδία, ούτε το Γκρόνινγκεν, ούτε και τους ανεξάρτητους θύλακες των επισκοπών του Οβεράισσελ, της Ουτρέχτης, της Λιέγης, του Τουρναί και του Καμπραί.

Το σημερινό Μπενελούξ, παρ' όλες τις συχνές διαμάχες επί του γλωσσικού, της κοινωνικής πολιτικής και της μετανάστευσης, διακρίνεται για την ησυχία που επικρατεί στην περιοχή. Συγκρινόμενοι με τη Γιουγκοσλαβία, ας πούμε, οι υπήκοοι αυτών των τριών, μικρών, εύπορων κρατών φαίνονται να έχουν την τάση να επιλύουν τις διαφορές τους χωρίς να καταφεύγουν στη βία. Ωστόσο, μια πιο μακροσκοπική εξέταση των Κάτω Χωρών αποκαλύπτει αλλεπάλληλους πολέμους, εξεγέρσεις και συχνές επαναστάσεις. Κατά το 15ο αιώνα η Βουργουνδική Ολλανδία είχε ήδη μια μακρόχρονη εμπειρία σε εξεγέρσεις. Οι επόμενοι δύο αιώνες σημαδεύτηκαν από έναν από τους μεγαλύτερους επαναστατικούς αγώνες της Ευρώπης, και στη συνέχεια οι ιστορίες του 18ου και 19ου αιώνα των κρατών που διαδέχθηκαν τον αγώνα αυτό βρίθουν συγκρούσεων. Για να είμαστε ακριβείς, οι μορφές, οι περιστάσεις και οι συνέπειες των επαναστατικών καταστάσεων στις Κάτω Χώρες άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό κατά τους πέντε αιώνες μετά το 1492. Αυτός είναι και ο λόγος που τις ανακεφαλαιώνουμε με προσοχή.

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει το χρονολόγιο των πολλαπλών επαναστάσεων στις Κάτω Χώρες από το 1492 μέχρι το 1992 πριν ασχοληθεί με τις μεταβολές της επανάστασης σε δύο πολύ διαφορετικά κομμάτια της Ευρώπης: την Ιβηρική Χερσόνησο και τα Βαλκάνια. Κατά συνέπεια συγκρίνει

την εξέλιξη της επανάστασης σε μια περιοχή εντατικοποίησης του κεφαλαίου (τις Κάτω Χώρες), σε μια περιοχή εντατικοποίησης του καταναγκασμού (Βαλκάνια) και σε μια περιοχή κεφαλαιοποιημένου καταναγκασμού (Ιβηρική Χερσόνησος). Σε καθεμιά περιοχή γινόμαστε μάρτυρες της μετάβασης των επαναστατικών καταστάσεων από κοινοτικές, δυναστικές και πελατειακές σε εθνικές και ταξικά συνασπισμένες, αλλά όμως μέσα από τροχιές και σχέδια που διαφέρουν σημαντικά ως συνάρτηση των ποικίλων συνδυασμών ανάμεσα στον καταναγκασμό και στο κεφάλαιο. Στην Ιβηρία και στα Βαλκάνια, αν όχι και στις Κάτω Χώρες, διακρίνουμε, επίσης, τις συνθήκες που οδηγούν στην εκτεταμένη εμπλοκή των επαγγελματιών στρατιωτικών σε επαναστατικές καταστάσεις.

Το παρόν κεφάλαιο προσδιορίζει τρία ουσιώδη σημεία: Πρώτον, ο χαρακτήρας των επαναστάσεων αλλοιώθηκε σοβαρά στο πέρασμα αυτών των 500 χρόνων, ως συνάρτηση των ίδιων διαδικασιών που δημιούργησαν τελικώς τα συγκεντρωτικά κράτη. Δεύτερον, η οργάνωση και η συχνότητα εμφάνισης των επαναστάσεων κυμαινόταν σε σημαντικό βαθμό από τη μια περιοχή της Ευρώπης στην άλλη, κυρίως ως συνάρτηση της σχετικής επικράτησης του κεφαλαίου και του καταναγκασμού σε κάθε περιοχή. Τρίτον, οι επαναστάσεις και άλλες μη επαναστατικές πολιτικές συγκρούσεις ποίκιλλαν από περιοχή σε περιοχή και από περίοδο σε περίοδο. Η εμπειρία των Κάτω Χωρών μάς δίδει επαρκώς τη σύνδεση της επανάστασης με το σχηματισμό του κράτους και τη μεταβολή στην επανάσταση από περίοδο σε περίοδο, αλλά δεν μας παρέχει παρά μόνο απλώς κάποιες νύξεις για την ανά περιοχές παραλλαγή μέσα σε ολόκληρη την Ευρώπη. Για να εξερευνήσουμε το

δεύτερο θα ανατρέξουμε σε συγκρίσεις με την Ιβηρική Χερσόνησο και τα Βαλκάνια.

Με τη μάχη του Νανσύ, έληξε και η διάρκεια της μικρής αυτοκρατορίας του Καρόλου του Τολμηρού. Ελβετοί πεζικάριοι συμμάχησαν με τις γαλλικές δυνάμεις, αναχαίτισαν το ιππικό του Καρόλου και κατέλαβαν το πυροβολικό του. Εξάλλου, η μεταβίβαση του θρόνου του χωρίς να φαίνεται κάπου η δυνατότητα αρσενικού κληρονόμου διαίρεσε το βασίλειό του. Η καθαυτό Βουργουνδία στράφηκε κατευθείαν προς το γαλλικό στέμμα, η Λορραίνη ανέκτησε εν μέρει την αυτονομία της ως δουκάτο της Γαλλίας, ενώ οι άρχοντες των παραλιακών επαρχιών συσπειρώθηκαν γύρω από τη θυγατέρα του Κάρολου, τη Μαρία. Σε αντίθεση με την κεντρική εξουσία, οι επαρχίες, τις οποίες είχε διά της βίας συνενώσει ο Κάρολος, αποδείχτηκαν ικανές να επιδείξουν μιαν αλληλεγγύη, την οποία σπανίως μπορούσαν να επιτύχουν στην προοπτική μιας θετικής συνεργασίας. Από αυτό το σημείο κι έπειτα οι επαρχίες των Κάτω Χωρών ανακάλυψαν δύο αντικρουόμενες επιθυμίες: αφενός να διαθέτουν έναν ηγεμόνα που οι διεθνείς διασυνδέσεις του θα τις προφύλατταν από εισβολές και αφετέρου να διατηρήσουν μεγάλη ελευθερία δράσης σε επίπεδο εμπορικών και τοπικών υποθέσεων. Στα 1477, απόντος κάποιου ισχυρού ηγεμόνος, η Συνέλευση των Τάξεων των Κάτω Χωρών, που συνεκλήθη με δική τους πρωτοβουλία, έθεσε σε ισχύ ένα Μεγάλο Προνόμιο που θεμελίωνε τα δικαιώματα των ιδρυτικών πόλεων και επαρχιών τους, δημιουργούσε ένα εφήμερο (αν και επί της αρχής αντιπροσωπευτικό) κυβερνητικό συμβούλιο και θέσπιζε τη χρήση της ολλανδικής γλώσσας στα επίσημα πρακτικά, ενώ συγχρόνως η Μαρία ετίθετο υπό ευγενικό, αλλά στενό κατ' οίκον περιορισμό στη Γάνδη.

Υπό την απειλή της γαλλικής εισβολής και υπό καθεστώς πίεσης εκ μέρους της Συνέλευσης των Τάξεων η δεκαεννιάχρονη Μαρία παντρεύτηκε γρήγορα τον Μαξιμιλιανό, κληρονόμο των χωρών των Αψβούργων. Η Μαργαρίτα του Γιορκ (τρίτη σύζυγος του Καρόλου του Τολμηρού και μητριά της Μαρίας της Βουργουνδίας) ήταν αδελφή του Άγγλου βασιλιά Εδουάρδου Δ'. Η διαμεσολάβησή της είχε ως αποτέλεσμα μια επίσημη συμμαχία με την Αγγλία το 1481. Έτσι, λοιπόν, η κατ' αυτό τον τρόπο διασφάλιση της κληρονομιάς της νεαρής διέγραψε τις μοίρες των εθνών. Οι πόλεμοι με τη Γαλλία και οι διαμάχες με τους κατά τόπους κατόχους της εξουσίας συνεχίστηκαν επί μια δεκαπενταετία. Ο Μαξιμιλιανός ήταν ήδη σε εμπόλεμη κατάσταση με τη Γάνδη και την Μπρυζ από το 1483. Όμως το 1492 οι Αψβούργοι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους το μεγαλύτερο τμήμα της περιοχής μέσω διορισμένων γενικών διοικητών. Ο τελευταίος μέγας επαναστάτης, ο Φίλιππος του Κλέβε, εγκατέλειψε την αντίστασή του και διέφυγε στη Γαλλία τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Για μερικές δεκαετίες οι περισσότερες των Κάτω Χωρών απέκτησαν ένα μέτρο διακριτότητας και ενότητας. Στην περίπτωση που η Βουργουνδία είχε διαλυθεί, η Βουργουνδική Ολλανδία θα ζούσε τώρα ως κάποιο σχετικώς συμπαγές τμήμα των περιοχών των Αψβούργων και ως ένας στενός συνεταίρος της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Το τμήμα, λοιπόν, δεν ήταν μονάχα συμπαγές, αλλά και εύπορο. Οι εργάτες του ύφαιναν μαλλί από την Ισπανία και την Αγγλία, κι έστελναν τα υφάσματά τους σε πολλά μέρη του τότε γνωστού κόσμου. Οι έμποροί του κυριαρχούσαν στο επικερδές εμπόριο της Βαλτικής. Είχαν αρχίσει να ανταγωνίζονται με τους συναδέλφους τους από την Ισπα-

νία και την Πορτογαλία με στόχο το εμπόριο του Ινδικού Ωκεανού. Όταν ο Χιούγκο Γκρότιους δημοσίευσε την περίφημη πραγματεία του για την ελευθερία των θαλασσών στα 1609 είχε βάλει ως υπότιτλο «Η δικαιωματική συμμετοχή των Ολλανδών στο εμπόριο των Ανατολικών Ινδιών». Παρόλο που ήσαν νεοεισαχθείσες σ' εκείνο το εμπόριο ως βασικοί εταίροι, οι πόλεις των Κάτω Χωρών ήδη χρησίμευαν ως διαμετακομιστικά κέντρα για όλο τον κόσμο.

Οι Κάτω Χώρες, καθώς αποτελούσαν μια περιοχή αποτελεσματικής εμπορικής γεωργίας, εκτενών επικοινωνιακών δικτύων, γρήγορων θαλάσσιων μεταφορών και μικρής κλίμακας παραγωγής υφασμάτων, αλλά με καλές διασυνδέσεις, υπήρξαν η υλοποίηση της σύζευξης του κεφαλαιοκρατισμού με την Αναγέννηση. Ποιος λέει ότι η Αναγέννηση κάνει κυρίως λόγο για τις αστικές περιοχές που εκτείνονται γύρω από τις Άλπεις, από τη Βόρεια Ιταλία μέχρι τις Κάτω Χώρες! Κατά το 15ο αιώνα η ζωτικότητα της Αναγέννησης μετακινήθηκε προς τα βόρεια. Προς το 1492, τέλος πάντων, ο Ιερώνυμος Μπος, ο Σεβαστιανός Μπραντ, ο Χανς Μέμλιγκ, ο Γεράρδος Δαυίδ και ο Καντέν Ματσάυς ζωγράφιζαν τα αριστουργήματά τους στις πόλεις και στις περιοχές της Βουργουνδικής Ολλανδίας. Όπως δε συχνά αποκαλύπτεται στα πορτραίτα των ιεραρχών τους και των δωρητών που παρενέβαλαν στους θρησκευτικού χαρακτήρα πίνακες ως σεβάσμιες, γονυπετείς φιγούρες, οι καλλιτέχνες αυτοί έβρισκαν τους χρηματοδότες τους στην εύπορη και καλλιεργημένη κάστα των πατρικίων και των αστών. Από κοινού η τάξη των ευγενών, οι αξιόλογοι κληρικοί, οι αστικές ολογαρχίες και ιδιαιτέρως οι ιθαγενείς έμποροι στις Κάτω Χώρες διαχειρίστηκαν επιδέξια τη μεγάλη ισχύ τους στον ευρωπαϊκό κόσμο του κεφαλαίου και του εμπορίου.

Στο μεγαλύτερο κομμάτι της περιοχής, για τις ανάγκες των καθημερινών συνδιαλλαγών τους οι απλοί άνθρωποι χρησιμοποιούσαν διαλέκτους της γλώσσας που αργότερα ενοποιήθηκε ως ολλανδική. Στη Φλάνδρα και στη Νότια Βραβάντη, ωστόσο, οι πατρίκιοι συχνά έκαναν χρήση της γαλλικής, ενώ οι αστοί γείτονές τους και οι εξ αίματος συγγενείς τους στα βόρεια χρησιμοποιούσαν εναλλακτικά τα λατινικά ή τα ολλανδικά, αναλόγως των αναγκών της διοίκησης ή της κουλτούρας. Νοτίως μιας γραμμής που νοερώς ένωνε το Άαχεν με το Καλαί οι απλοί άνθρωποι κατά κανόνα μιλούσαν παραλλαγές της γαλλικής, περιλαμβανομένου κυρίως και του βαλλονικού ιδιώματος. Σε ό,τι αφορά το γλωσσικό ιδίωμα, παρατηρείται ένας πολύ ισχυρός προσανατολισμός προς τη Γαλλία, ενώ στα νότια της Ολλανδίας επικρατεί, ως προς τη γλώσσα πάντα, εντονότατος πολιτικός διχασμός. Στην Αντβέρπη κι ακόμη βορειότερα οι δεσμοί με την Αγγλία ισχυροποιούνταν. Καθώς αναπτυσσόταν το αγγλο-ολλανδικό εμπόριο και πολλαπλασιάζονταν οι δυναστικές σχέσεις με τους Άγγλους, αυτοί οι δεσμοί έγιναν ζωτικής σημασίας. Παρ' όλες τις ρήξεις μεταξύ Βορρά και Νότου, οι πόλεις απανταχού στις Κάτω Χώρες συνδέθηκαν στενά μεταξύ τους μέσω της αθρόας εισροής προϊόντων, κεφαλαίου, ανθρώπων και πληροφοριών. Οι έμποροί τους εξάλλου ήξεραν συνήθως γαλλικά ή αγγλικά και ήσαν εξοικειωμένοι με κάποια φτωχά γερμανικά που χρησίμευαν ως η εμπορική lingua franca στο μέγα τρίγωνο που ξεκινούσε από τις Κάτω Χώρες κι έφθανε μέχρι τη Σκανδιναβική Χερσόνησο και τη Νότια Γερμανία. Έτσι, η Βουργουνδική Ολλανδία κατέστη ένας σπουδαίος ευρωπαϊκός κόμβος.

Έχοντας ως δεδομένα τα εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα

και τις γεωργικές καλλιέργειες στην ενδοχώρα τους, από το 1492 κι εντεύθεν οι ευρωπαϊκές πόλεις των 10.000 ή περισσότερων κατοίκων κατείχαν εξέχουσες θέσεις στη ζωή ολόκληρης της ηπείρου. Στο σύνολό της η Ευρώπη είχε λίγο περισσότερες από 150 τέτοιες πόλεις. Στο τέλος του αιώνα οι πόλεις των Κάτω Χωρών που αριθμούσαν πάνω από 10.000 κατοίκους περιελάμβαναν το Άμστερνταμ, την Αντβέρπη, το Μπουά-λε-Ντυκ, την Μπρυζ, τις Βρυξέλλες, το Ντελφτ, το Ντόρντρεχτ, τη Γάνδη, την Γκούντα, το Γκρόνινγκεν, το Χάαρλεμ, το Λέιντεν, τη Λουβαίν, τη Λιέγη, τη Λίλη, το Μάαστριχτ, το Μέχελεν, τη Μονς, το Νάιμεχε, την Τουρναί, την Ουτρέχτη, την Υπρ και ίσως τη Βαλανσιέν. Έναν αιώνα ενωρίτερα, η Γάνδη και η Μπρυζ αποτελούσαν τον πυρήνα ενός μεγάλου εμπορικού συστήματος. Η Αντβέρπη είχε πιο πρόσφατα κερδίσει το προβάδισμά της. Τώρα προς το Βορρά αναπτυσσόταν ακόμη πιο γρήγορα ένας όμιλος πόλεων γύρω από το Άμστερνταμ. Η Βουργουνδική Ολλανδία στο σύνολό της συγκέντρωνε περίπου το ένα έκτο των ευρωπαϊκών πόλεων εντός μιας ζώνης που περιείχε το ένα εκατοστό της έκτασης της ηπείρου και το ένα εικοστό πέμπτο του πληθυσμού της. 18,5% του πληθυσμού της περιοχής ζούσε σε πόλεις των 10.000 και άνω κατοίκων, που απείχαν παρασάγγας από εκείνες που κατατάσσονταν στη δεύτερη κατά σειρά ομάδα των ευρωπαϊκών πόλεων (ντε Βρις 1984: 39, βλ. επίσης Prevenier & Blockmans 1984: 392).

Πολιτική διαμάχη στην Ολλανδία

Με τούτη την πυκνή αστυφιλία θα μπορούσαμε να περιμένουμε η πολιτική επικυριαρχία της περιοχής να είναι δια-

σπασμένη, και η αστική τάξη της επιβλητική και σεβαστή. Έτσι άλλωστε ήταν, παρ' όλη την επικάλυψη της βουργουνδικής διοίκησης. Οι γηγενείς κάτοικοι της Βουργουνδίας επεδίωξαν να εξαπλώσουν την επιρροή τους από τις αστικές έδρες τους προς την ενδοχώρα, αλλά και να αντισταθούν περισσότερο στις πρόσκαιρες εδραιώσεις της εξουσίας εκ μέρους ανώτερων αρχών πάνω στις πόλεις τους. Τελειοποίησαν ένα αποκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης όπου οι δήμοι και οι υποτελείς τους, που διοικούνταν από τοπικά ολιγαρχικά σχήματα, αποτέλεσαν τις βασικές μονάδες, οι επαρχίες έπαιζαν το ρόλο των ομοσπονδιών των δήμων, ενώ το περιφερειακό κράτος είχε μια δυσδιάκριτη ύπαρξη. Σε επαρχιακό επίπεδο, εξάλλου, οι γηγενείς κάτοικοι της Ολλανδίας (η κυρίαρχη επαρχία του Βορρά) δημιούργησαν ένα σύστημα δημόσιας χρηματοδότησης μέσω ομολόγων (renten), τα οποία διασφάλιζαν με ειδικό μελλοντικό δασμό τα εισοδήματα που έγιναν η βάση της φθηνής, σίγουρης δημόσιας απόδοσης σε πολλές περιοχές της χώρας. Οι δασμοί στο ανθηρό εμπόριο σήμαιναν ότι οι Ολλανδοί δεν κατέφευγαν στη χρεοκοπία, ούτε στην υποτίμηση του νομίσματος, που αποτελούσαν συχνά τα τεχνάσματα των τόσο καταπιεστικών μοναρχιών, όπως της Γαλλίας και της Ισπανίας. Το δημοσιονομικό σύστημα της Ολλανδίας επέτρεπε στους Ολλανδούς να χρηματοδοτούν τους πολέμους τους γρήγορα και αποτελεσματικά. Αυτό το σύστημα χρησίμευσε ως πρότυπο για τη βρετανική δημόσια οικονομία όταν ο Γουλιέλμος της Οράγγης έγινε βασιλιάς της Αγγλίας το 1689 (Tracy 1985; Hart 1989, 1990, 1991).

Το μόνο πρόβλημα ήταν ότι οι «απέξω», όπως οι δούκες της Βουργουνδίας, συνέχιζαν τις απόπειρές τους να κατα-

λάβουν και να διαχειριστούν την εύφορη περιοχή προς όφελος των δικών τους δυναστικών στόχων, ενώ οι ντόπιοι δεν ήθελαν παρά μόνον εγγυήσεις των μεγαλύτερων δυνάμεων ότι θα τους προστάτευαν από πιθανή εισβολή ή ξένη κατοχή. Επιπλέον, οι πρίγκιπες άλλων περιοχών τυπικώς ήθελαν να στρατολογήσουν και να χρηματοδοτήσουν επαγγελματικούς στρατούς με δαπάνες που θα επιβάρυναν τους ντόπιους, ενώ με εξαίρεση τις περιπτώσεις εισβολής οι γηγενείς κάτοικοι ήταν αυτοί που φρόντιζαν για τους διττής φύσης στόλους τους και την αστυνομία. Οι δυνάστες εξειδικεύτηκαν στην οργάνωση και χρήση στρατιωτικής δύναμης, ενώ οι έμποροι στην προστασία του εμπορίου. Οι πρίγκιπες και οι κάτοικοι των πόλεων είχαν αντίθετα συμφέροντα.

Κατά συνέπεια, η εμποροκρατούμενη περιοχή γέννησε αλλεπάλληλες εξεγέρσεις και μια σειρά επαναστάσεων ανάμεσα στο 1477 και στο 1847, απλώς και μόνο για να σταθεροποιηθεί μετέπειτα σε μια σχετικά συγκρατημένη, αν και εριστική, αστική φιλελεύθερη πολιτική. Ο 15ος και ο 16ος αιώνας μύριζαν μπαρούτι. Το 1848, για παράδειγμα, ο Μαξιμιλιανός προσπάθησε να ασκήσει πίεση στους υποτιθέμενους υπηκόους του, διατάζοντας όλους τους ξένους εμπόρους να φύγουν από το μεγάλο κέντρο της Μπρυζ. Οι ηγέτες της Μπρυζ τότε συνετάχθησαν με τους εχθρούς του Μαξιμιλιανού. Το 1488 οι επαναστατικές δυνάμεις υπό τον Φίλιππο του Κλέβε κράτησαν για τέσσερις μήνες αιχμάλωτο τον Μαξιμιλιανό στην Μπρυζ, πιέζοντάς τον να παραχωρήσει τη διακυβέρνησή του στις Φλάνδρες σε ένα συμβούλιο αντιβασιλείας, όπου θα συμμετείχαν και τοπικοί θρησκευτικοί άρχοντες και η σύζυγός του Μαρία.

Εκείνη την περίοδο ο Μαξιμιλιανός είχε ισχυροποιηθεί

αρκετά. Κατά τη δεκαετία του 1490 οι Φλάνδρες και η Βουργουνδική Ολλανδία έκλειναν τρεις δεκαετίες οικονομικής επέκτασης και πολιτικής ανασυγκρότησης, χωρίς ουσιαστικές εξεγέρσεις κατά της ηγεμονίας των Αψβούργων εκτός της Γκέλντερλαντ και της Φρισλανδίας, που αποτελούσαν ακόμη ζώνες μιας έντονα αμφισβητούμενης ανώτατης αρχής. Μελετώντας τις ως τότε εξελίξεις εύκολα θα μπορούσε κάποιος παρατηρητής να προβλέψει την ενοποίηση των Κάτω Χωρών, λίγο μετά το 1492, σε μιαν ακόμη αυτοκρατορία, τη μεγαλύτερη στην Ευρώπη από τη ρωμαϊκή εποχή, μιαν αυτοκρατορία των Αψβούργων που στηρίχθηκε τόσο σε γάμους και σε κληρομικές διαδοχές όσο και σε κατακτήσεις. Ο Φίλιππος ο Ωραίος, γιος της Μαρίας και του Μαξιμιλιανού, παντρεύτηκε την Ιωάννα, κόρη του Φερδινάνδου της Αραγωνίας και της Ισαβέλλας της Καστίλλης. Η Ιωάννα πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής της έγκλειστη ως παράφρων, αφού στο μεταξύ είχε φέρει στον κόσμο τον Κάρολο του Λουξεμβούργου (γνωστό επίσης και ως Κάρολο της Γάνδης), ο οποίος τελικώς, επικεφαλής όλων των Αψβούργων, έγινε ο αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας Κάρολος ο Ε'. Ο Κάρολος δεν εγκαθίδρυσε χωρίς αντίσταση την ηγεμονία του. Το 1539, για παράδειγμα, οι δημότες της Γάνδης με ευρεία λαϊκή υποστήριξη εξεγέρθησαν κατά του καταναγκασμού των αυτοκρατορικών φόρων έναντι της στρατιωτικής θητείας, στην οποία δεν είχαν συναινέσει. Πρότειναν, μάλιστα, αρκετά εύστοχα να δώσουν στρατιώτες κι όχι χρήματα.

Ο Κάρολος ωστόσο ήθελε χρήματα, για να νοικιάσει το δικό του στρατό, αντί να βασίζεται σε στρατεύματα που επαφίονταν στους απρόθυμους υπηκόους του. Έτσι, επιστρέφοντας στην Ολλανδία από την Ισπανία έφερε μαζί

του περίπου 5.000 στρατιώτες, για να συντρίψει τους αντιπάλους του. Εντέλει ο Κάρολος διέταξε την εκτέλεση εννέα επαναστατών, ανακάλεσε τα προνόμια της πόλης, μετακίνησε την καμπάνα του από το καμπαναριό, δήμευσε τα κανόνια της Γάνδης, γκρέμισε τις πύλες, γέμισε τις τάφρους, εγκατέστησε βασιλική φρουρά... και εισέπραξε τα χρήματά του. Όμως τόσο αυτός όσο και τα στρατεύματά του δεν μπορούσαν να είναι συγχρόνως πανταχού παρόντες. Εξάλλου, ο αυτοκράτορας μεγάλο μέρος του χρόνου του ανάλωσε στην καταστολή των τοπικών αντιστάσεων.

Το 1548 ο Κάρολος προσάρτησε en bloc τις επαρχίες του στις Κάτω Χώρες στο Βουργουνδικό κύκλο της αυτοκρατορίας του. Υπό τον Κάρολο, τυπικώς υπηρετούσε ως κυβερνήτης της Ολλανδίας μια στενή συγγενής του, ενώ σε κάθε επαρχία ένας αναπληρωτής διοικητής (ένας Stadhouder, στην κυριολεξία ένας τοποτηρητής, *lieu-tenant*) εκπροσωπούσε την κεντρική εξουσία. Γεννημένος στην Ολλανδία και μιλώντας ολλανδικά σαν ντόπιος, ο Κάρολος κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του τους ευγενείς της περιοχής και τους αστούς από τη Μαδρίτη, καθ' όλο το διάστημα της βασιλείας του, ως το 1555, οπότε και παραιτήθηκε από το θρόνο. Στη συνέχεια ανέλαβε την εξουσία ο γιος του Φίλιππος Β', που είχε γεννηθεί στην Ισπανία και με τον οποίο ξεκίνησε μία σειρά από νέες διαμάχες.

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Φιλίππου, κάτοικοι πόλεων του Βορρά, όπως και οι Γερμανοί γείτονές τους νωρίτερα, ασπάστηκαν μαζικά τον Προτεσταντισμό, και ιδιαίτερα την καλβινιστική εκδοχή του. Έξω από την Ισπανία και την Ιταλία, ένα είδος Προτεσταντισμού ή κάποιο άλλο είχαν μεγάλη λαϊκή απήχηση σε σημαντικό μέρος της καθολικής Ευρώπης. Στην Πολωνία, τη Λιθουανία

και τη Λιβονία, λόγου χάρη, πολλοί άνθρωποι αλλαξοπίστησαν κατά το 16ο αιώνα. Όμως η ανθεκτικότητα της μεταστροφής τους εξαρτιόταν από τη συνεργασία ή τουλάχιστον από την ανοχή των αρχών. Στις πολωνικές και λιβονικές ζώνες επιρροής, η Εσθονία και η Φιλανδία μόνο παρέμειναν κυριαρχικά προτεσταντικές. Οι Γάλλοι ασπάστηκαν αθρόως τον Καλβινισμό στη διάρκεια του 16ου αιώνα, μόνο και μόνο, για να οδηγηθούν ή να επιστρέψουν στον Καθολικισμό στη διάρκεια του 17ου αιώνα. Εάν ο Πόλεμος των Χωρικών του 1524-6 δεν είχε πνιγεί στο αίμα, το μεγαλύτερο τμήμα της Νότιας και Κεντρικής Γερμανίας θα είχε καταλήξει έντονα προτεσταντικό.

Στην Ευρώπη συνολικώς οι επιτυχείς λαϊκές αποσχίσεις των διαμαρτυρομένων από την Καθολική Εκκλησία έλαβαν χώρα κατά κόρον στις αλληλεπικαλυπτόμενες ζώνες της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της επικράτειας των Αψβούργων, παρόλο που οι ηγεμόνες στη Σκανδιναβική Χερσόνησο και στην Αγγλία είχαν επίσης εγκαθιδρύσει τις δικές τους εκδοχές του κρατικο-εκκλησιαστικού Προτεσταντισμού. Ενώ ο Ζβίγγλιος είχε απήχηση σε ένα συγκεκριμένο «κοινοτιστικό» κίνημα μεταξύ των ανεξάρτητων αγροτικών κοινοτήτων, στο σύνολό του ο Προτεσταντισμός κέρδισε τη μεγαλύτερη ισχύ του στις πόλεις και σε αστικοποιημένα τμήματα της υπαίθρου, όπου οι γαιοκτήμονες ευγενείς είχαν αναλογικά μικρή επιρροή: σ' αυτό το μέτρο ο Προτεσταντισμός ενσωμάτωσε μιαν ανατρεπείσα επανάσταση κατά της συμμαχίας μεταξύ του αυτοκράτορα και των ευγενών (Blicke 1987, Wuthnow 1989: 52- 82). Σε σημαντικά τμήματα της Κεντρικής Ευρώπης, οι λουθηρανικές, ζβιγγλιανιστικές ή καλβινιστικές αστικές ολιγαρχίες συμμάχησαν με πανίσχυρα λαϊκά κινήματα (Brady 1985).

Το 1967 ο Guy E. Swanson δημοσίευσε ένα αξιόλογο βιβλίο με θέμα τη Μεταρρύθμιση, το οποίο και αποσιωπήθηκε σχεδόν αμέσως από τις επιστημονικές συζητήσεις, διότι ουδείς ήξερε τι να το κάνει. Σχεδιάζοντας μια θεωρία έντονα βασισμένη στις ιδέες του Εμίλ Ντυρκέμ, ο Σουάνσον επιχειρηματολόγησε ότι οι προτιμώμενες θρησκευτικές αντιλήψεις του κόσμου εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από τις σχέσεις τους με την εξουσία, υπό το καθεστώς της οποίας ζουν. Σε προηγούμενη εργασία του ο Σουάνσον είχε πραγματευθεί την αντιστοιχία μεταξύ θεολογιών και δομής της εξουσίας, σε μια ευρεία επιλογή μη μορφωμένων πληθυσμών. Στο βιβλίο του 1967 μελέτησε σαράντα μία τοπικές διοικήσεις στην Ευρώπη, περιλαμβανομένων δέκα γερμανικών κρατιδίων, δεκατριών ελβετικών καντονιών, πολλών άλλων βασικών κρατών της Καθολικής Ευρώπης, καθώς και ορισμένων μικρότερων κρατιδίων, και επιπλέον εξέτασε ξεχωριστά τα Σκοτικά Υψίπεδα (Highland) και τις Σκοτικές Πεδιάδες (Lowland). Το σχεδιάγραμμα των αντιστοιχιών του είχε ως εξής:

Τύπος	*Περιγραφή*	*Προσδοκώμενο θρησκευτικό αποτέλεσμα*
επιδοκιμασμένος	**ο ηγέτης εκπροσωπεί τους πολίτες** (Αππεντζέλ, Φλωρεντία, Φράιμπουργκ, Γλάρος, Πολωνία, Σβυτς, Ουντερβάλντεν, Ούρι, Βενετία, Τσουγκ)	Καθολικοί
κεντρώος	**ο ηγέτης έχει την αποκλειστική εξουσία** (Αυστρία, Βαυαρία, Μπεργκ, Γαλλία, Ιρλανδία, Γιούλιχ, Λουκέρνη, Πορτογαλία, Σκοτικά Υψίπεδα, Solothurn, Ισπανία)	Καθολικοί

Τύπος	*Περιγραφή*	*Προσδοκώμενο θρησκευτικό αποτέλεσμα*
περιορισμένος κεντρώος	**ο κυβερνήτης μοιράζεται μέρος της εξουσίας με άλλες αρχές** (Βραδεμβούργο, Δανία, Αγγλία, Έσση, Πρωσία, Σαξονία, Σουηδία, Βυρτεμβέργη)	Αγγλικανοί/ Λουθηρανοί
ισορροπημένος	**ισόρροπη εξουσία ανάμεσα στον κυβερνήτη και αντιπροσώπους των εκλογέων** (Βοημία, Γενεύη, Ουγγαρία, Σκοτικές Πεδιάδες, Τρανσυλβανία, Κλέβε, Μαρκ)	Καλβινιστές
ετεραρχικός	**ηγεμονία εκπροσώπευσης συμφερόντων** (Βασιλεία, Βέρνη, Σαφχάουζεν, Βασίλειο της Προβιγκίας, Ζυρίχη).	Καλβινιστές

Η δομή της εξουσίας ταξινομεί ουσιαστικά τις σχέσεις μεταξύ του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, των αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων και των συγκροτημένων ειδικών συμφερόντων. Ο Σουάνσον τοποθέτησε μια πολιτική μονάδα σε δεδομένη θρησκευτική κατηγορία στην περίπτωση που αποδεχόταν αυτή την κατηγορία ως επίσημη θρησκεία και με διάρκεια ή (σε περίπτωση απουσίας κάποιας επίσημης θρησκείας) εάν τουλάχιστον το 60% του πληθυσμού είχε επιλέξει εκείνη τη θρησκεία από τα τέλη του 18ου αιώνα κι έπειτα. Τα κριτήρια του Σουάνσον εξάλειψαν την περίπτωση να προτεσταντικοποιούνται υποδιαιρέσεις ευρύτερων πολιτικών μονάδων του 16ου αιώνα (π.χ. Εσθονία), οι οποίες αργότερα έγιναν εξέχοντα προτεσταντικά κράτη, αλλά και καθαυτό σημαντικά κράτη του 16ου αιώνα (π.χ. Πολωνία-Λιθουανία), όπου παρότι ο Προ-

τεσταντισμός δημιούργησε αξιοσημείωτες επιθετικές διεισδύσεις, υποχώρησε βαθμηδόν μπροστά στη δίωξή του από το επίσημο κράτος. Βάσει των τοποθετήσεων του Σουάνσον μόνο το Αππεντζέλ και ο Γλάρος (όπου μια σημαντική πλειοψηφία του πληθυσμού υιοθέτησαν το ζβιγγλιανικό ή το καλβινιστικό δόγμα παρ' όλη την άμεση εκπροσώπηση των πολιτών από τον ηγεμόνα τους) δεν αντιστοίχησαν στις θεωρητικές προσδοκίες του.

Εύκολο είναι να διαστρεβλώσουμε τους ορισμούς και τις εκτιμήσεις του Σουάνσον, αλλά και να προχωρήσουμε και σε κριτική της ετερογένειας των μονάδων που συγκρίνει. Μέχρι ποίου σημείου οι ηγεμόνες ασκούσαν την αποκλειστική εξουσία, ακόμη και ως συνταγματική αρχή, στη Γαλλία, στην Ιρλανδία και στα Υψίπεδα της Σκοτίας, για παράδειγμα, είναι ζήτημα αρκετά συζητήσιμο. Ωστόσο, με βάση κάποιες αναθεωρημένες εκτιμήσεις, που αφορούν στις σχέσεις μεταξύ του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας, των αντιπροσωπευτικών συνελεύσεων και των κατεστημένων ειδικών συμφερόντων, θα μπορούσε να δημιουργήσει παρόμοιες δέσμες πολιτικών μονάδων, οπότε θα παρέμεναν το ίδιο χτυπητές οι διαφορές ως προς το θρησκευτικό προσανατολισμό μεταξύ των κατηγοριών. Με οποιονδήποτε τρόπο κι αν αντιμετωπίσουμε την Ντυρκεμιανή εξήγηση του Σουάνσον που αναφέρεται στη σχέση μεταξύ θρησκεύματος και πολιτεύματος, αυτός ο συσχετισμός θα συνεχίσει να μας εντυπωσιάζει.

Επιτρέψτε μου να προτείνω μια ερμηνεία των πορισμάτων του Σουάνσον. Οι αυτόνομες αστικές ολιγαρχίες και οι ισχυρές μοναρχίες έμειναν προσκολλημένες στον καθαυτό Καθολικισμό, οι μονάρχες που μοιράζονταν την εξουσία τους με σοβαρούς αντιπάλους από τις τάξεις των ευγενών

και των αστών τάχθηκαν υπέρ της οικονομικής και πολιτικής επιρροής των επίσημων εκκλησιών που βρίσκονταν υπό βασιλικό έλεγχο, ενώ τα καθεστώτα όπου ο λαός είχε ισχυρό λόγο –έστω και έμμεσο– κινήθηκαν προς τον Καλβινισμό και το Ζβιγγλιανισμό. Τα αντιμαχόμενα δόγματα των διαμαρτυρομένων λίγο διέφεραν ως προς τη θεολογία τους. Τα φλέγοντα ζητήματά τους αναφέρονταν στο ποιος θα ασκούσε εξουσία στις εκκλησίες και με ποιον τρόπο. Οι πλέον ριζοσπαστικές μορφές Προτεσταντισμού, εν ολίγοις, είχαν τεράστια λαϊκή απήχηση σε πολλές περιοχές της Καθολικής Ευρώπης, ιδιαίτερα στις ζώνες του εμπορικού καπιταλισμού. Το αν οι χώρες πράγματι έγιναν και παρέμειναν προτεσταντικές εξαρτήθηκε από το γεγονός του κατά πόσο οι άρχουσες τάξεις τροχοπέδησαν ή συνεργάστηκαν προς την κατεύθυνση επίλυσης των αιτημάτων που προέρχονταν από τους αστούς ή από την εργατική τάξη. Σ' αυτή την έκταση μια μαζική μετακίνηση προς το λαϊκό Προτεσταντισμό προήλθε από κάποια δημοκρατική ώθηση.

Ο Φίλιππος Β' είδε αρκετά καθαρά αυτή την εξέλιξη, δηλώνοντας στα 1559 ότι «μια θρησκευτική μεταβολή δεν συμβαίνει εκτός από την ομήγυρη που κινητοποιείται προς μια δημοκρατία, και συχνά οι πένητες, οι αργόσχολοι και οι αγύρτες συμμετέχουν στο κίνημα αποσκοπώντας στις περιουσίες των πλούσιων πολιτών» (van Kalken 1946: 241). Ο τύπος (ισχυρή πόλη+ασθενής τάξη ευγενών= Μεταρρύθμιση) ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στη γεωγραφική κατανομή των διαμαρτυρομένων στις Κάτω Χώρες. Στα νότια, ο διαπλεκόμενος συνδυασμός μιας ισχυρότερης τάξης γαιοκτημόνων ευγενών, των στενών δεσμών των ευγενών προς τους ανθρώπους του κλήρου και ο πιο εκτεταμένος αυτοκρατορικός έλεγχος περιόρισε τις δυνατότητες για

μιαν ανθεκτική συμμαχία διαρκείας μεταξύ χειροτεχνώναστών προς όφελος της Μεταρρύθμισης. Μολονότι η Αντβέρπη κατέστη ένα ισχυρό προπύργιο του Καλβινισμού στη δεκαετία του 1540, οι νότιες περιοχές παρέμειναν στους κόλπους του Καθολικισμού. Παρ' όλες δε τις απόπειρες του Καρόλου Ε' να αναχαιτίσει την επίθεση κατά της θρησκείας του, οπότε και εμμέσως κατά της ηγεμονίας του, ο Βορράς προσηλυτίστηκε μαζικά στον Προτεσταντισμό. Το 1559 ο Φίλιππος Β' προσπάθησε να ενισχύσει τη θέση του Καθολικισμού πολλαπλασιάζοντας τον αριθμό των επισκοπών και αφαιρώντας τις αναγορεύσεις τους από τη δικαιοδοσία των τοπικών αρχόντων, όμως η απόπειρά του είχε ως αποτέλεσμα απλώς την αντίσταση εκ μέρους των καθολικών πριγκίπων και των ανθρώπων του κλήρου, που διαφορετικά θα έκλιναν προς το μέρος του κατά των διαμαρτυρομένων.

Οι μάχες συνεχίστηκαν. Όταν η Μαργαρίτα της Πάρμας (αδελφή του Φιλίππου Β'), ως γενικός διοικητής, και ο σύμβουλός της καρδινάλιος Γκρανβέλ αποφάσισαν να επιβάλουν κανονική φορολογία για τη συντήρηση της ισπανικής φρουράς και εξέδωσαν διατάγματα κατά των αιρετικών, απειλώντας με εγκατάσταση της Ιεράς Εξέτασης, μία ομάδα ευγενών (η Συνομολόγηση της Μπρέντας-«Σύμφωνο των Ευγενών») έκανε λόγο για τα ντόπια προνόμια, εφόσον βρισκόμαστε στις υφασματοπαραγωγές περιοχές της Φλάνδρας, ενώ οι απλοί άνθρωποι εισέβαλαν σε καθολικές εκκλησίες, τις δήωσαν και κατέστρεψαν τα ιερά εικονίσματά τους. Το 1567 ο Φίλιππος απέστειλε μια ισπανική στρατιά υπό το δούκα της Άλμπα, ο οποίος δεν άργησε να καταστείλει την εξέγερση και να εκτελέσει σπουδαίους ευγενείς, όπως τον Έγκμοντ και τον Χόορν, παρόλο που και

οι ίδιοι είχαν αντιταχθεί στις λαϊκές εξεγέρσεις. Κατά τα επόμενα δυο χρόνια το Πειθαρχικό Συμβούλιο του δούκα της Άλμπα εκτέλεσε περίπου 8.000 ως υπόπτους (van Kalken 1946: 251). Αυτό αποτέλεσε και το έναυσμα των συγκρούσεων που αργότερα οι Ολλανδοί ονόμασαν Ογδοηκονταετή Πόλεμο και που οι σημερινοί ιστορικοί αποκαλούν Επανάσταση της Ολλανδίας.

Ένας άλλος σπουδαίος ευγενής, ο Γουλιέλμος της Οράγγης, δραπέτευσε με την άφιξη του δούκα της Άλμπα. Αργότερα εισέβαλε στις Κάτω Χώρες, αλλά οπισθοχώρησε μπροστά στην υπεροχή των δυνάμεων του Δούκα. Η βαριά φορολόγηση που επέβαλε ο δούκας της Άλμπα ώστε να συντηρήσει τη μόνιμη στρατιωτική δύναμή του υποδαύλισε άλλη μια εξέγερση, γύρω από την οποία συνασπίστηκαν ευγενείς και αστοί. Όταν η επαναστατική δύναμη *Επαίτες της Θάλασσας* (Sea Beggars) κατέλαβε την Μπρίλλη το 1572 η αντίσταση στην ισπανική διακυβέρνηση απλώθηκε σε μεγάλο τμήμα των Κάτω Χωρών, ιδίως στις βόρειες επαρχίες. Από αυτή τη στιγμή κι έπειτα η θαλασσινή Ολλανδία διατήρησε την κυριαρχία της στις γύρω θάλασσες. Επί ξηράς, όμως, τα πράγματα ήσαν διαφορετικά. Όταν οι δυνάμεις της Ολλανδίας μάχονταν επιτυχώς, ο Δούκας και ο διάδοχός του Ρεκβέσενς συχνά μπορούσαν να κατανικούν τους εχθρούς τους και να καταλαμβάνουν επαναστατημένες πόλεις. Αντιμετώπισαν όμως ένα περίεργο ζήτημα: η Ισπανία δεν τους έστελνε αρκετά χρήματα ώστε να πληρώνουν και να συντηρούν τα στρατεύματά τους. Προσπάθησαν, λοιπόν, να αντλήσουν τους απαιτούμενους πόρους και τις προμήθειές τους από τους ντόπιους, κάτι που προξένησε θύελλα αντιδράσεων, τη στιγμή κατά την οποία οι απλήρωτοι μισθοφόροι λεηλατούσαν πόλεις

και απομυζούσαν τις σοδειές. Το 1574, για παράδειγμα, οι στρατιές του Ρεκβέσενς νίκησαν τις αντίστοιχες του Λουδοβίκου και του Ερρίκου του Νασσάου κοντά στο Νάιμεχε, αφήνοντας νεκρούς και τους δυο στρατηγούς των επαναστατών, αλλά ο Ρεκβέσενς δεν ήταν σε θέση πλέον να δώσει τη δέουσα συνέχεια στη νίκη αυτή, διότι τότε στασίασαν τα ισπανικά στρατεύματα που είχαν να πληρωθούν 28 μήνες.

Μετά την ισπανική λεηλασία της Αντβέρπης, του Μάαστριχτ, της Γάνδης και άλλων πόλεων το 1576, όλες οι επαρχίες προσυπέγραψαν τη Συνθήκη Ειρήνης της Γάνδης, που για πρώτη φορά συνένωσε τις προσπάθειές τους να διώξουν τους Ισπανούς. Μεταξύ άλλων, η Συνθήκη Ειρήνης καθιέρωνε και μερική ανοχή έναντι των διαμαρτυρομένων σε δεκαπέντε επαρχίες, όπως επίσης και εγκαθίδρυε την προτεσταντική ηγεμονία στην Ολλανδία και τη Ζηλανδία. Όπως κι αν περιγράψουμε τα προηγούμενα είκοσι χρόνια πολέμου, εκείνη την εποχή η Βουργουνδική Ολλανδία είχε εισέλθει σε μια έντονα επαναστατική περίοδο. Η επαρχία της Ολλανδίας είχε εμπλακεί ανοιχτά στην επανάσταση από το 1572. Το αν θα συνέβαινε κάποιο επαναστατικό αποτέλεσμα όμως παρέμενε ακόμη αβέβαιο.

Ο διάδοχος του Ρεκβέσενς, ο Ιωάννης της Αυστρίας, αποδείχτηκε ανίκανος να αναχαιτίσει την επανάσταση, αλλά ο δούκας της Πάρμας, διοικητής από το 1578 μέχρι το 1592, ανακατέλαβε ταυτοχρόνως τις νότιες πολιτείες διά της βίας και τις εξαγόρασε με την υπόσχεση ότι θα σεβόταν τα παλαιά προνόμιά τους. Αυτή η ανακοπή της επαναστατικής συμμαχίας οδήγησε στο σχηματισμό εκ μέρους των βορείων της Ένωσης της Ουτρέχτης, που συμμάχησε με κάποιες νότιες πόλεις, όπως η Μπρυζ, η Γάνδη και η

Αντβέρπη (1579). Τα επόμενα βήματά τους ήταν η άρνηση αποδοχής της εξουσίας του Φιλίππου Β' (1581) και η αναγόρευση ως τοποτηρητή τους, δηλαδή Stadhouder, του καλβινιστή Γουλιέλμου της Οράγγης. Ο σταντχάουερ στην ουσία εκτελούσε χρέη γενικού διοικητή, εκπροσωπώντας μιαν αδιευκρίνιστη ανώτατη αρχή. Ορισμένοι ισχυρίζονταν ότι η ανώτατη αρχή στηριζόταν στη Γενική Συνέλευση των κρατών-μελών, άλλοι στις κατά τόπους πόλεις και επαρχίες, και λιγότεροι θεωρούσαν ως φορέα αυτής τους λαούς των Κάτω Χωρών γενικά κι αόριστα. Από τότε, παρ' όλους τους αναποτελεσματικούς πειραματισμούς με τη Γαλλική και Αγγλική μοναρχία, οι επαναστατικές επαρχίες δεν ήταν σε θέση να διορίσουν κάποιον ηγεμόνα που να συνδυάζει μια ισχυρή διεθνή θέση με την επιθυμία να αποδέχεται τους περιοριστικούς όρους τους, και η πολιτική δομή την οποία επεξεργάστηκαν οι ηγέτες στη διάρκεια εκείνων των κρίσιμων ετών κόντεψε να διαμορφωθεί ως μία συνομοσπονδία πόλεων-κρατών που τις συντόνιζε κάποιος εκτελεστικός φορέας, του οποίου η διακυβέρνηση θα συνέχιζε να είναι αμφίβολη σε κανονική λειτουργία: δηλαδή ένα είδος δημοκρατίας. Ο σταντχάουερ δεν ήταν βασιλιάς.

Ο Φίλιππος Β' θεώρησε τον Γουλιέλμο της Οράγγης, όσο συζητήσιμη κι αν ήταν η εξουσία του, ως εχθρό του, τόσο ώστε το 1580 τον καθαίρεσε και κήρυξε δημεύσιμα τα περιουσιακά στοιχεία του με την ειδική ρήτρα ότι:

> Για να επιτευχθεί αυτός ο στόχος γρηγορότερα και για να μπορέσουν οι λαοί μας να απαλλαγούν ταχύτερα από αυτή την τυραννία και καταπίεση και με την ευχή να ανταμειφθεί η αρετή και να τιμωρηθεί το έγκλημα, υποσχόμαστε στη βασιλική τιμή μας

και υπηρετώντας τον Θεό ότι, σε περίπτωση που υπάρξει κάποιος, είτε υπήκοος δικός μας είτε ξένος, με τέτοια καλή θέληση και τέτοια ισχυρή επιθυμία να υπηρετήσει εμάς και το κοινό συμφέρον, ώστε να μπορέσει να υλοποιήσει τη ρητή εντολή μας και να μας απαλλάξει από αυτή τη μάστιγα, και να μας παραδώσει τον Γουλιέλμο νεκρό ή ζωντανό, ή απλώς να τον σκοτώσει, θα του παραχωρήσουμε και θα προσφέρουμε σ' αυτόν και στους κληρονόμους του το ποσό των 25.000 χρυσών κορονών, ανάλογα με την επιλογή του σε εκτάσεις ή σε μετρητά, αμέσως αφού πραγματοποιήσει το καθήκον του. Σε περίπτωση που αυτός έχει διαπράξει κάποιο έγκλημα ή έχει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραβεί το νόμο, υποσχόμαστε να τον συγχωρέσουμε εφεξής. Επίσης, εάν δεν έχει τίτλο ευγενείας, θα τον χρίσουμε ευγενή για την ανδρεία του (Rowen 1972: 79).

Δύο άνδρες αγωνίστηκαν για τούτο το έπαθλο. Ο πρώτος τραυμάτισε σοβαρά τον Γουλιέλμο το 1582· ο δεύτερος, ο Βαλτάσαρ Ζεράρ, τον δολοφόνησε στο Ντελφτ. Αυτό συνέβη το 1584, τέσσερα χρόνια μετά την προτροπή του Φιλίππου.

Σκοτώνοντας, ωστόσο, τον Γουλιέλμο, ο Φίλιππος δεν νίκησε τους Ολλανδούς. Με την υποστήριξη του αγγλικού στρατού (η καταστροφή της Ισπανικής Αρμάδας από τους Άγγλους το 1588 ήταν ένα καθοριστικό γεγονός) και με το πλεονέκτημα ότι η Ισπανία βρισκόταν σε εμπόλεμη επίσης κατάσταση με τη Γαλλία, ο Μαυρίκιος του Νασσάου και οι Ολλανδικες δυνάμεις του απώθησαν τους Ισπανούς μέχρι που κάποια ανακωχή του 1609 παραχώρησε de facto

αυτονομία στην περιοχή που είχε γίνει γνωστή ως Ενωμένες Επαρχίες. Πολύ πριν από αυτήν η Αγγλία και η Γαλλία, με υστεροβουλία, είχαν αναγνωρίσει ως αυτόνομο κράτος αυτές τις επαρχίες. Όμως η Ολλανδική Δημοκρατία δεν απέκτησε την επίσημη διεθνή αναγνώριση ως μιας αυτόνομης ομοσπονδίας πριν από τη Συνθήκη της Βεστφαλίας, το 1648.

Όπως συμβαίνει συχνά ο επικρατήσας συνασπισμός είχε πρόβλημα στο να αποφύγει τις δικές του διασπάσεις, ειδικά αφού εξασφαλιζόταν η νίκη. Ανάμεσα στην ανακωχή και στη Συνθήκη ένας βαθύς διχασμός στις δυνάμεις της Καλβινικής Εκκλησίας είχε ως αποτέλεσμα τη δίκη και εκτέλεση του Γιόχαν βαν Ολντενμπάρνεβελτ, ανώτατου αξιωματούχου της Ολλανδικής Περιουσίας και ηγέτη του δημοκρατικού κόμματος, καθώς και τη σε ισόβια κάθειρξη καταδίκη του Χιούγκο Γκρότιους, θεωρητικού του διεθνούς δικαίου και οπαδού του Ολντενμπάρνεβελτ. Μετά από τη συνθήκη ειρήνης του 1648 η Ολλανδική Μεταρρυθμιστική Εκκλησία, όπως και η Αγγλικανική ομόλογός της, καθιερώθηκε ως επίσημη εκκλησία στις περισσότερες επαρχίες, με τα δύο τρίτα του ολλανδικού πληθυσμού, που αποτελούνταν από Καθολικούς, Ιουδαίους ή αιρετικούς, να είναι αποκλεισμένα από τα ανώτερα αξιώματα.

Χαρακτηρίζεται άραγε ως επανάσταση ο Ογδοηκονταετής Πόλεμος ή έστω κάποια περίοδός του; Οπωσδήποτε ο έλεγχος του κράτους άλλαξε χέρια μέσω ένοπλου αγώνα, στην πορεία του οποίου τουλάχιστον δύο διακριτοί συνασπισμοί αγωνιστών διατύπωναν αδιάλλακτα αιτήματα με στόχο τον έλεγχο του κράτους, ενώ κάποια σημαντική μερίδα του πληθυσμού υπό τη δικαιοδοσία αυτού του κράτους συναινούσε με τα αιτήματα κάθε αντιμαχόμενης πα-

ράταξης. Σύμφωνα με τα κριτήριά μας οι ταραχές από το 1567 μέχρι το 1648 σαφώς συνιστούν τουλάχιστον μια επανάσταση. Αν υπήρχαν μονάχα μία ρήξη και μόνο δύο αντιμαχόμενοι συνασπισμοί, όντως θα ήταν πολύ απλή η ανάλυση της Ολλανδικής Εξέγερσης. Δεκαεπτά διαφορετικές επισήμως αυτόνομες ανώτατες αρχές συμμετείχαν στη διάρκεια της εξέγερσης, καθεμιά με κάπως διαφορετική σχέση με την Ισπανία και τους εταίρους της. Οι επαναστατικές καταστάσεις εκρήγνυνταν σαν κρατήρες του Άρη, ενώ οι επαναστατικές συνέπειες συνέβησαν περισσότερο από μια φορά στο Βορρά, στο Νότο και μαζί συγχρόνως.

Αργότερα, το 1618 ο φονικός διχασμός ανάμεσα στον Μαυρίκιο του Νασσάου και τον Γιόχαν Ολντενμπάρνεβελτ υπήρξε η αφετηρία για μιαν ακόμη επαναστατική συνέπεια. Ορισμένοι ιστορικοί έχουν χαρακτηρίσει τον Ογδοηκονταετή Πόλεμο ακόμη και ως μια σημαντική επανάσταση «που συγκρίνεται και δικαιωματικά τής αξίζει μια από τις πρώτες θέσεις στον κατάλογο των μεγάλων επαναστάσεων, όπως μας τον έχουν εισαγάγει στη σύγχρονη εποχή» (Griffiths 1960: 452). Το επιχείρημα είναι ευθύ και επιπλέον αξιόπιστο: αν τους εξετάσουμε ξεχωριστά, οι αγώνες του Βορρά και του Νότου μοιάζουν με κίνημα ανεξαρτησίας στο οποίο προστίθεται και μια αποτυχημένη εξέγερση. Αν όμως τους εξετάσουμε από κοινού μάς αποκαλύπτουν τη μεγάλη μεταμόρφωση των συνθηκών της διοίκησης παντού στις Κάτω Χώρες. Θα μπορούσε κάποιος να διατυπώσει το εύλογο συμπέρασμα ότι οι Κάτω Χώρες έθεσαν το ευρωπαϊκό πρότυπο της αστικής επανάστασης.

Από τη Νότια Ολλανδία μέχρι το Βέλγιο

Βέβαια η επανάσταση δεν εξέλιπε τότε από το Νότο. Η υπό ισπανική κατοχή Ολλανδία πέρασε στον αυστριακό κλάδο των Αψβούργων με τη Συνθήκη της Ουτρέχτης (1713), εκτός από την επισκοπική ηγεμονία της Λιέγης που παρέμεινε αυτόνομο κομμάτι της Αυτοκρατορίας. Ως αποτέλεσμα του πολέμου που μόλις τελείωνε, η αυστριακή πλέον Ολλανδία βρέθηκε υπό ολλανδική κατοχή, με την υποχρέωση να πληρώνει 500.000 écus ετησίως για τη συντήρηση οκτώ ολλανδικών φρουρίων ανά την επικράτεια, ενώ της απαγορεύθηκε ο διάπλους του Σκάλδου. Μολονότι οι γαλλικές δυνάμεις στη διάρκεια του Πολέμου της Αυστριακής διαδοχής (1740-8), μη εκπληρώνοντας το στόχο τους, άφησαν περάσματα στον αποκαλούμενο Αποκλεισμό των οκτώ φρουρίων, οι ολλανδικές φρουρές επέστρεψαν στην αυστριακή Ολλανδία με τη λήξη του πολέμου. Με το πέρασμα του αιώνα η περιοχή συνέχισε να τελεί υπό αυστριακή εποπτεία, που ήταν σημαντικά πιο στενή απ' ό,τι είχε καταφέρει ποτέ η Ισπανία. Οι πανίσχυροι ευγενείς και οι άνθρωποι της Εκκλησίας συνεργάζονταν εν γένει με το αυτοκρατορικό πολίτευμα, ενώ η αστική τάξη αναπολούσε την παλιά εξουσία της. Εκτός από την περίπτωση ενός περιστασιακού ξεσηκωμού οι εργάτες δεν είχαν πλέον τον οποιοδήποτε λόγο.

Το 1781 ο νέος αυτοκράτορας Ιωσήφ Β', πρότυπο φωτισμένου δεσπότη, έκανε στη Νότια Ολλανδία την πρώτη επίσκεψη που είχε κάνει ποτέ αναγορευμένος ηγεμόνας από το 1559. Στη συνέχεια προέβη σε μια σειρά διοικητικών μεταρρυθμίσεων αφενός εξασθενώντας τη δύναμη της Εκκλησίας, αφετέρου αυξάνοντας τον κεντρικό έλεγχο. Με

μια κίνηση που έτυχε ευρείας υποστήριξης, ολοκλήρωσε την απώθηση των ολλανδικών δυνάμεων από το αυστριακό έδαφος. Η προσπάθειά του όμως να αναδιοργανώσει διοικητικά τη χώρα συνάντησε την αντίσταση όλων γενικώς των στοιχείων που σιγά σιγά συντέθηκαν σε ένα μωσαϊκό για να αποτελέσουν την κυβέρνηση της περιοχής – το Συμβούλιο της Βραβάντης, τα κρατίδια της Βραβάντης, οι ξεχωριστές κοινότητες, αλλά και οι συντεχνίες εμπόρων. Η επανάσταση της Βραβάντης πήρε μια συντηρητική στροφή, απαιτώντας τη λήξη της ανεξιθρησκίας και την επαναφορά των επαρχιακών προνομίων, ενώ αναζητούσε και εξωτερική υποστήριξη στην αντίστασή της κατά της Αυτοκρατορίας. Διατηρούσε, ωστόσο, μια λαϊκίστικη πλευρά που συνδεόταν με τον ευρέως διαδεδομένο τεκτονισμό, ο οποίος είχε στο μεταξύ κερδίσει δύναμη καθώς η γειτονική Γαλλία εισερχόταν στη δική της επανάσταση, το 1789. Την ίδια χρονιά ένοπλες εξεγέρσεις, που υποστηρίζονταν από μια στρατιά Πατριωτών με βάση τους την Ολλανδική Δημοκρατία, εξώθησαν τις αυστριακές διοικήσεις από τη Γάνδη, την Μπρυζ, το Ναμούρ και τις Βρυξέλλες. Το μανιφέστο του λαού της Βραβάντης (*manifeste du peuple brabançon*) που εκδόθηκε τότε προσήρμοσε και μετέφρασε τη διακήρυξη του 1581, η οποία εν ονόματι τοπικών και επαρχιακών ελευθεριών είχε αρνηθεί στον Φίλιππο Β' την εξουσία του (Kossmann 1978: 59). Ο αστικός πυρήνας των επαναστατικών κινημάτων της Ολλανδίας είχε γίνει ακόμη πιο εμφανής.

Το 1790 μια ομάδα αντιπροσώπων απ' όλες τις νότιες επαρχιακές διοικήσεις πλην του Λουξεμβούργου διακήρυξαν την πλήρη δημιουργία των Ηνωμένων Πολιτειών *à l'américaine*, με Κογκρέσο και Διακήρυξη Ανεξαρτησίας.

Από τότε δημιουργήθηκε ένα σχίσμα μεταξύ των Κρατιστών και των Δημοκρατών. Το σχίσμα σχεδόν οδήγησε σε εμφύλιο πόλεμο. Λίγο πριν το τέλος του 1790, τα αυστριακά στρατεύματα διέλυσαν ό,τι είχε απομείνει από το επαναστατικό καθεστώς. Πολλοί δημοκράτες διέφυγαν προς τις γαλλικές περιοχές, ενώ οι κρατιστές δοκίμασαν την εξορία στην Αγγλία ή στην Ολλανδία. Στο μεταξύ το πριγκιπάτο της Λιέγης διεκπεραίωσε τη δική του εκδοχή της Παρισινής Επανάστασης, που συμπληρώθηκε με την κατάληψη της τοπικής Βαστίλλης. Πραγματοποιούμενη σε μια εκκλησιαστική χώρα, η επανάσταση της Λιέγης έλαβε μια κατά πολύ πιο αντι-κληρική στροφή σε σχέση μ' αυτήν στο γειτονικό Βέλγιο, με αποτέλεσμα το κατά βάση καθολικό Βέλγιο να γυρίσει την πλάτη του στους υποστηρικτές της. Όταν τα αυστριακά στρατεύματα ανακατέλαβαν τη Λιέγη το 1791, ελάχιστοι αντιστάθηκαν. Τόσο στο Βέλγιο, όσο και στη Λιέγη, η αντίδραση σημειώθηκε από τα μέσα του 1791.

Στη συνέχεια, τη σκυτάλη ανέλαβαν οι Γάλλοι, οι οποίοι και επέλεξαν τις Κάτω Χώρες ως πεδίο μάχης εναντίον της Αυστρίας και των άλλων αντιπάλων τους. Όταν ο Γάλλος στρατηγός Ντυμουριέ οδήγησε τα στρατεύματά του το φθινόπωρο του 1792 στο Βέλγιο, ήλπιζε να τον υποδεχθούν ως δημοκρατικό απελευθερωτή. Ενώ δε μικρές ομάδες δημοκρατών όντως του άπλωσαν αδελφικό χέρι, οι κρατιστές τον αντιμετώπισαν ως απειλή. Εξάλλου, οι Βέλγοι υποστηρικτές του έγειραν έναν πολιτικό μηχανισμό παρόμοιο με των Γάλλων ιακωβίνων. Συνάμα, η Σύνοδος της Λιέγης ψήφισε ένωση με τη Γαλλία. Το 1793 τα αυστριακά στρατεύματα επέστρεψαν ανακαταλαμβάνοντας σημαντικά μέρη της Νότιας Ολλανδίας και μετατρέποντας τα υπόλοιπα σε

πεδίο μάχης. Οι γαλλικές δυνάμεις αντεπιτέθηκαν και μέχρι το 1795 έφθασαν να ελέγχουν τις Κάτω Χώρες μέχρι βόρεια στο Άμστερνταμ. Το 1794 και το 1795 οι Γάλλοι κατακτητές προσέδεσαν το Βέλγιο στο δικό τους πολιτικό σύστημα, επιβάλλοντας την εκκοσμίκευση πολλών θρησκευτικών λειτουργιών και τη γαλλική ως γλώσσα της δημόσιας ζωής. Από αυτό το σημείο μέχρι το 1814 το Βέλγιο τελούσε ως κατεχόμενη περιοχή, και στη συνέχεια προσαρτήθηκε στη Γαλλία, οπότε και άρχισε να γεννιέται ένα κεντρικό κράτος ενάντια στις γαλλικές αντιλήψεις. Οι Βέλγοι διέθεταν τότε μέχρι και τη δική τους μικρή Βαντέ (Vendée), ένα ανοιχτό δηλαδή αγροτικό κίνημα αντίστασης στη στρατολόγηση του 1798.

Οι πολεμοχαρείς Ολλανδοί

Τι γινόταν όμως στο Βορρά; Το 16ο και 17ο αιώνα οι βόρειες επαρχίες εδραιώνονταν ως μεγάλη εμπορική δύναμη σε παγκόσμια κλίμακα, ιδρύοντας επί παραδείγματι την Ολλανδική Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών το 1602. Δημιούργησαν, έτσι, ένα εκπληκτικό κράτος: ένα αρχιπέλαγος αστικών δημοκρατιών, που η καθεμία, με τη δική της εθνοφρουρά, υπερασπιζόταν λυσσαλέα τα τοπικά προνόμια ενάντια στις απαιτήσεις του σταντχάουερ αλλά και του δικού τους δημιουργήματος, της Γενικής Συνέλευσης Κρατιδίων. Ωστόσο, οι επαρχίες και τα κρατίδια επεξεργάστηκαν μια εξαιρετικά αποτελεσματική κατανομή ευθυνών, κατά την οποία οι επαρχίες είχαν την ευθύνη για τους φόρους και τη διοίκηση, ενώ τα κρατίδια για τη διεξαγωγή του πολέμου.

Με την έναρξη του 17ου αιώνα, οι Ενωμένες Επαρχίες βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Αγγλία και άλλους αντιπάλους της αυτοκρατορικής εξουσίας. Συχνά δε τους κέρδιζαν. Ο πίνακας 3.1 καταγράφει τους σημαντικούς πολέμους στους οποίους συμμετείχαν άμεσα οι Ολλανδοί. Σαφώς, οι ημερομηνίες που δίνονται στον πίνακα έχουν μια πλαστή ακρίβεια. Στον Ατλαντικό, στον Ειρηνικό και στον Ινδικό Ωκεανό, οι ολλανδικοί στόλοι ναυμαχούσαν σχεδόν αδιάκοπα, ενώ στην Ευρώπη κάποιοι πόλεμοι του 17ου αιώνα διαιωνίζονταν με μικρό σχετικά αριθμό συγκρούσεων από τον ένα χρόνο στον άλλο.

Εξάλλου τα αρχεία του 17ου και 18ου αιώνα κατατάσσουν τους Ολλανδούς ανάμεσα στους μεγάλους πολεμοποιούς του κόσμου. Σύμφωνα με αυτούς τους υπολογισμούς οι Ολλανδοί βρίσκονταν σε πόλεμο τουλάχιστον τέσσερα στα πέντε χρόνια κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Το χρονολόγιο ακολουθεί την κάθοδο των ολλανδικών δυνάμεων στη Μεσόγειο και στην Αδριατική (όπου ενώθηκαν με την άλλη μεγάλη ναυτική δύναμη, τους Βενετούς, για να πολεμήσουν τους επιδρομείς Ουσκόκους, που είχαν την υποστήριξη των Αψβούργων της Αυστρίας), τη μακρά και επιτυχή εν μέρει διαμάχη τους με τους Πορτογάλους για την κυριαρχία στις ανοικτές θάλασσες, και την τεράστια αποικιοκρατική προσπάθεια που κατεβλήθη προτού επιτύχουν οι Ενωμένες Επαρχίες την επίσημη αναγνώρισή τους ως αυτόνομης δύναμης. Μετά από τον πόλεμο της Ισπανικής διαδοχής, οι Ολλανδοί άρχισαν να εμφανίζονται πιο συγκρατημένοι ως προς τις στρατιωτικές εξορμήσεις τους. Δεν έχουν άλλωστε σημαντική συμμετοχή σε κάποιον ευρωπαϊκό πόλεμο μετά το 1715. Με τη συνέχιση της εξάπλωσης της μερκαντιλιστικής οικονομίας, η εν λόγω

Πίνακας 3.1. Οι Ολλανδικοί πόλεμοι κατά το 17ο και το 18ο αιώνα

1567-1648	(περιοδικός) Ολλανδο-Ισπανικός πόλεμος
1605-6	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για τη Μαλάκκα
1515-18	Πόλεμος των Βενετών εναντίον των Ουσκόκων (Σέρβων) και των Αψβούργων της Αυστρίας
1611-28	Κατάκτηση της Κεϋλάνης από τους Ολλανδούς, που είχε ως συνέπεια τον πόλεμο με τις Πορτογαλικές δυνάμεις
1616-19	Κατάκτηση του Μακάσαρ από τους Ολλανδούς
1619	Κατάκτηση της Ιάβας από τους Ολλανδούς
1622	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για το Μακάο
1624-54	(περιοδικοί) Ολλανδο-Πορτογαλικοί πόλεμοι για τη Βραζιλία
1628-9	Πόλεμος μεταξύ Ολλανδίας-Ματαράμ-Ιάβας.
1638-40	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για την Κεϋλάνη και την Γκόα
1640-1	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για τη Μαλάκκα
1646	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για την Αγκόλα
1648	Κατάκτηση των Μολούκκων από τους Ολλανδούς
1650-6	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος για την Αγκόλα
1651	Κατάκτηση του Ceram από τους Ολλανδούς
1652-3	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος στον Ινδικό και Ατλαντικό Ωκεανό
1652-5	Αγγλο-Ολλανδικός ναυτικός πόλεμος
1654-70	Κατάκτηση της Σουμάτρας από τους Ολλανδούς
1654-60	Μέγας Βόρειος Πόλεμος
1657-61	Ολλανδο-Πορτογαλικός πόλεμος
1661-2	Ολλανδο-Κινεζικός πόλεμος για την Ταϊβάν
1663-7	Αγγλο-Ολλανδικός ναυτικός πόλεμος
1669-81	Ολλανδική παρέμβαση στην Ιάβα
1672-9	Ολλανδικός Πόλεμος του Λουδοβίκου ΙΔ'
1679-80	Ολλανδικός πόλεμος με την Αλγερία
1688-97	Πόλεμος της Λίγκας των Αψβούργων
1701-14	Πόλεμος για την Ισπανική διαδοχή
1703-5	Κατάκτηση της Ιάβας και του Ματαράμ από τους Ολλανδούς
1715-26	Ολλανδικός πόλεμος με την Αλγερία
1718-20	Πόλεμος της Τετραπλής Συμμαχίας
1740-48	Πόλεμος της Αυστριακής διαδοχής
1780-3	Πόλεμος της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας
1795-	Πόλεμοι της Γαλλικής Επανάστασης

στρατιωτική απόσυρση είναι αυτό που έχουν γενικώς κατά νου οι ιστορικοί όταν κάνουν λόγο για την ολλανδική «παρακμή».

Ο πόλεμος είχε ως επακόλουθο την προώθηση εν γένει της πολιτικής δύναμης του σταντχάουερ. Σε περιόδους πολέμου, εξάλλου, συνήθως επικρατούσε μια λαϊκή υποστήριξη προς το σταντχάουερ –ο Οραγγισμός–, ο οποίος δεν προκαλούσε απλώς εκδηλώσεις υπέρ του εθνικού ηγέτη, αλλά και επιθέσεις στις ηγετικές τάξεις των πόλεων (Dekker 1982: 41-5). Από την άλλη, ο πόλεμος επίσης αύξησε τη σημασία της δημόσιας οικονομικής υποστήριξης εκ μέρους των επαρχιών προς την κεντρική εξουσία, η οποία χάρισε σ' αυτές και στις κοινότητές της πλεονεκτική θέση. Το 1650, λίγο μετά την ανεξαρτησία, ο σταντχάουερ Γουλιέλμος Β' δοκίμασε να σφετεριστεί το λαϊκό ενθουσιασμό καταλαμβάνοντας μια πλέον ενισχυμένη ηγετική εξουσία στην Ολλανδία, όμως η αποτυχία του επαναβεβαίωσε την αυτονομία των επαρχιών. Για έναν ακόμη αιώνα, οι διάδοχοί του έπρεπε να συμβιβαστούν με μιαν ασήμαντη εξουσία επί της διακυβέρνησης της περιοχής, παρ' όλα τα κύματα του υποστηρικτικού ενθουσιασμού εν καιρώ πολέμου.

Με το γάμο του με τη θυγατέρα του Ιακώβου Β', Μαρία, το 1677, ο σταντχάουερ Γουλιέλμος Γ' έγινε βασιλιάς της Αγγλίας κατά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688-9. Εκείνη τη στιγμή οι Άγγλοι και οι Ολλανδοί από εχθροί έγιναν στρατιωτικοί σύμμαχοι, εφόσον οι βασιλικές οικογένειές τους παντρεύονταν μεταξύ τους για περισσότερο από έναν αιώνα. Παρόλο που ο σταντχάουερ ανακτούσε μεγαλύτερη ισχύ σε ζητήματα και περιόδους πολέμου, εν τούτοις οι επαρχίες (ιδιαίτερα η Ολλανδία) συμπεριφέρονταν πολλές

φορές ως σχεδόν κυρίαρχα κράτη. Κάθε επαρχία εξέλεγε το δικό της σταντχάουερ, ή επέλεγε να μην έχει κάποιον τοποτηρητή. Όταν ο Γουλιέλμος Γ' εισέβαλε στην Αγγλία για να ηγηθεί της προτεσταντικής εξέγερσης το 1688, δεν ήταν πράγματι γενικός σταντχάουερ των Ενωμένων Επαρχιών, αλλά εκλεγμένος τοποτηρητής στις πέντε από τις επτά ολλανδικές επαρχίες. Όταν δε το 1702 πέθανε, όλες οι επαρχίες, εκτός του Γκρόνινγκεν και της Φρισλανδίας (που είχαν διαφορετικό τοποτηρητή), άφησαν τη θέση κενή. Μονάχα προς το 1747, κατά την εμπλοκή της Νότιας Ολλανδίας στον πόλεμο της Αυστριακής Διαδοχής και μετά από ένα μεγάλο ξεσηκωμό, η Γενική Συνέλευση των Κρατιδίων όρισε εκ νέου κάποιον κληρονομικό σταντχάουερ για όλη τη χώρα. Ακόμη και τότε, όμως, αυτός αντιμετώπιζε την αντίδραση μιας ή περισσότερων επαρχιών.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1780 το Πατριωτικό Κόμμα κινητοποιήθηκε αντιπολιτευτικά προς το σταντχάουερ για πρώτη φορά σε εθνική κλίμακα. Η ολλανδική συμμετοχή στον πόλεμο της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας είχε ενθαρρύνει αντιπάλους του σταντχάουερ να πιστέψουν στη δυνατότητα να τελειώσει η αυθαίρετη ηγεμονία μέσω της λαϊκής συλλογικής δράσης. Η αντίληψή τους περί ελευθερίας επικεντρωνόταν χαρακτηριστικά στην τοπική αυτονομία και στην ηγεσία που ασκείτο από τις προνομιούχες τάξεις, μια προτίμηση που τελικά τους έκανε να απωλέσουν σημαντικό κομμάτι της υποστήριξης των εργατών. Ανάμεσα στα 1785 και στην πρόσκληση των πρωσικών στρατευμάτων από τον Γουλιέλμο Ε' το 1787, όμως, οι Πατριώτες υλοποίησαν αστικο-δημοκρατικές επαναστάσεις, περιλαμβανομένης και της δημιουργίας λαϊκών ανεξάρτητων εθνοφρουρών (Ελεύθερα Σώματα), στην Ολλαν-

δία και αλλού. Η Γαλλία ενίσχυσε μέσω λαθραίας οικονομικής και πολιτικής υποστήριξης τους Πατριώτες, ενώ η Βρετανία έκανε το αντίστοιχο για τους Οραγγιστές εχθρούς τους. Η πρωσική εισβολή κατέπνιξε τελικά μια εν εξελίξει επαναστατική κατάσταση.

Κάποιοι Πατριώτες επέστρεψαν στην εξουσία όταν οι Γάλλοι εισβολείς εγκαθίδρυσαν τη Δημοκρατία της Βαταβίας (1795) και τη διατήρησαν υπό το δορυφορικό βασίλειο της Ολλανδίας, με μονάρχη τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη (1806-10), αδελφό του Ναπολέοντα. Και στις δυο περιστάσεις η εύπορη Ολλανδία πλήρωσε αξιόλογο φόρο στη Γαλλία. Το 1810, αφού ο Λουδοβίκος προτίμησε να παραιτηθεί παρά ν' αφήσει την Ολλανδία να αποστραγγιστεί κατασπαταλώντας τους πόρους της για την αυτοκρατορική επέκτασή της, ο Ναπολέων την προσάρτησε στη φθίνουσα Γαλλική Αυτοκρατορία. Μέχρι τότε η γαλλική διοίκηση είχε αντικαταστήσει την παλαιά ομοσπονδιακή δομή της με ένα κεντρικό γραφειοκρατικό κράτος παρόμοιο με αυτό που είχε αποκτήσει το Βέλγιο. Στα τέλη του 1813 ο γιος του τελευταίου σταντχάοαυερ επανήλθε στην Ολλανδία καθώς θρυμματιζόταν η γαλλική κατοχή, ηγούμενος μιας εξέγερσης που εν πολλοίς δεν ήταν παρά η ανάκτηση της εξουσίας από τον ίδιο μόλις υποχωρούσαν οι Γάλλοι. Μέσα σε δυο εβδομάδες μια επιτροπή επεξεργαζόταν σχέδιο νέου συντάγματος και ο πρίγκιπας της Οράγγης δεν κυβερνούσε παρά ένα προσωρινό κράτος.

Οι νικηφόροι σύμμαχοι τότε συγκόλλησαν τη βόρεια και τη νότια επαρχία, που τώρα συμπεριελάμβανε και τη Λιέγη, σε ένα καινούργιο Βασίλειο της Ολλανδίας, το οποίο έμοιαζε με την πρώην Βουργουνδική Ολλανδία, αλλά είχε μετακινηθεί προς βορράν και ενσωμάτωνε τους θύ-

λακες όπου είχε εισδύσει ο προκάτοχός του. Ο Γουλιέλμος, πρίγκιπας της Οράγγης, έγινε βασιλιάς σε μια συνταγματική μοναρχία που έριχνε εξίσου το βάρος και στο Βορρά και στο Νότο, παρόλο που ο πληθυσμός του Νότου ήταν σημαντικά μεγαλύτερος. Εξασκώντας μια διακυβέρνηση α λα γαλλικά που ακολούθησε το πρότυπο του *Ναπολεόντειου Κώδικα* και του *Ποινικού Κώδικα*, ο βασιλιάς απολάμβανε μια σημαντική αυτονομία μέσω του άμεσου ελέγχου των αποικιακών πόρων.

Η σύγκρουση μεταξύ Βορρά και Νότου συνεχίστηκε μέχρι το 1839 και έληξε με την οριστική διάσπασή τους. Το 1842 μια Βελγική Ένωση των Αντιπολιτευομένων σχηματίστηκε με σκοπό να εκστρατεύσει εναντίον των επίσημων υποψηφίων. Σύντομα πρότεινε μια ομοσπονδιακή αναδιοργάνωση της Ολλανδίας, με το Βορρά ενάντια στο Νότο. Τον Οκτώβριο του 1830 ένας συνασπισμός αστών-εργατών διαδέχθηκε τη γαλλική επανάσταση εκείνης της χρονιάς, απαιτώντας αυτόνομη διοίκηση, απωθώντας τα ολλανδικά στρατεύματα και αποκομίζοντας την έξωθεν παρέμβαση. Μετά από διεθνείς διαπραγματεύσεις ενός έτους οι Βέλγοι εξέλεξαν μονάρχη τους τον Λεοπόλδο του Σαξ-Κοβούργου, που ήταν χήρος της αμέσου κληρονόμου του βρετανικού θρόνου, και κατά συνέπεια θείος και προστάτης της Βικτόρια, που έμελλε έξι χρόνια αργότερα να γίνει βασίλισσα της Βρετανίας. Το Βέλγιο υπέστη μια ολλανδική εισβολή όταν ο Ολλανδός βασιλιάς Γουλιέλμος απέρριψε τις προτάσεις του για διακανονισμό.

Έπειτα από μια γαλλική αντεισβολή και μια παρατεταμένη κατοχή (στην πορεία της οποίας ο Λεοπόλδος ισχυροποίησε το θρόνο του με το γάμο του με τη θυγατέρα του καινούργιου μονάρχη της Γαλλίας Λουδοβίκου-Φιλίππου),

οι Ολλανδοί τελικά συναίνεσαν σε μιαν ανακωχή στα 1833 και υποχρεώθηκαν σε πλήρη αναγνώριση του Βελγίου στα 1839. Στο μεταξύ οι Βέλγοι υιοθέτησαν ένα καταφανώς φιλελεύθερο σύνταγμα, το οποίο υπήρξε το έναυσμα για περαιτέρω πολιτική κινητοποίηση. Επίσης, συνέχισαν να εμμένουν στην πολιτική ουδετερότητα που είχε επιβάλει ο διεθνής διακανονισμός του 1839. Το 1847 ο βελγικός συνασπισμός κληρικών-φιλελευθέρων έδωσε τη δυνατότητα για κάποιο κομματικό σύστημα όπου κυριάρχησαν οι φιλελεύθεροι αστοί. Το νέο καθεστώς προέβλεψε τις επαναστάσεις του 1848 αυξάνοντας σε μεγάλο βαθμό το δικαίωμα ψήφου, κι επιτρέποντας στους μικροαστούς και σε εργατικές οργανώσεις να συμμετέχουν με ουσιαστικότερο τρόπο στην εθνική πολιτική. Κατά παρόμοιο τρόπο πολλαπλασιάστηκαν τα κινήματα μεταρρύθμισης που υποκινούνταν από αστούς και τα οποία κέρδισαν έδαφος στην Ολλανδία πριν συμβούν αλλού οι επαναστάσεις του 1848.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τις περιόδους κατοχής εν καιρώ πολέμου κατά τον 20ό αιώνα, ούτε η Ολλανδία, ούτε το Βέλγιο έζησαν μιαν αληθινά επαναστατική κατάσταση –δηλαδή, μιαν ανοικτή διάσπαση της πολιτείας σε δύο ή περισσότερες παρατάξεις που η καθεμιά τους να ασκούσε σημαντική εξουσία. Στα μέσα του 19ου αιώνα το Βέλγιο σε ταχύ ρυθμό δημιουργούσε μιαν από τις μεγαλύτερες συγκεντρώσεις βαριάς βιομηχανίας στην Ευρώπη, ενώ αντιστοίχως επεκτεινόταν η εργατική τάξη. Με τον ίδιο σχεδόν ρυθμό το Βέλγιο άρχισε επίσης να δημιουργεί αποικίες στην Αφρική. Η βελγική εσωτερική πολιτική είχε διασπαστεί με οξύ τρόπο ανάμεσα σε καθολικούς, φιλελεύθερους και, τελικά, σοσιαλιστές. Οι συγκρούσεις μεταξύ των οργανωμένων Φλαμανδών ρητόρων και των γαλλόφω-

νων, που βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση, κατ' επανάληψη διατάραξαν τη βελγική πολιτική σκηνή. Η γραμμή μεταξύ Φλαμανδών και Γάλλων δεν σημείωνε απλώς μια ζώνη πολιτικής διαμάχης, αλλά επίσης και ένα μείζονα κοινωνικό διχασμό (Lesthaeghe 1977: 111-14).

Ωστόσο, οι συγκρούσεις στο Βέλγιο του 19ου και 20ού αιώνα δεν απείλησαν περισσότερο τη συνέχεια του κράτους απ' ό,τι τα απεργιακά κύματα, οι μαζικές διαδηλώσεις και οι ταραχώδεις προεκλογικές περίοδοι που συνόδευαν κάθε προσπάθεια δημοκρατικής πολιτικής στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης. Οι γερμανικές δυνάμεις κατέλαβαν το Βέλγιο και επέβαλαν το δικό τους πολίτευμα για το μεγαλύτερο μέρος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και ξανά για το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι γλωσσικοί, θρησκευτικοί, τοπικιστικοί και ταξικοί διχασμοί συνοψίστηκαν σε έντονους και μετατοπιζόμενους αγώνες που παρέμειναν για μεγάλο διάστημα αίτια επανάστασης. Μια τέτοια περίπτωση, που απείλησε να εξελιχθεί σε επανάσταση, συνέβη το 1950 με την παραίτηση του Λεοπόλδου Γ', του βασιλιά του πολέμου, όταν ένα δημοψήφισμα απέδειξε ότι είχε την υποστήριξη της πλειοψηφίας, αλλά αντιμετώπισε μεγάλη αντίδραση από τους γαλλόφωνους και αντικληρικούς, που είχαν και τη στήριξη πολλών οι οποίοι πίστευαν εκ των υστέρων ότι είχε πολύ πρόθυμα συνεργαστεί με τους ναζιστές κατακτητές.

Παρομοίως, η Βόρεια Ολλανδία ψήφισε εξ ολοκλήρου φιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις στην περίοδο του 1848, δημιουργώντας μια ετεροβαρή πολιτική ως προς τα ταξικά, θρησκευτικά, αν όχι και γλωσσικά αιτήματα. Μολονότι η Ολλανδία, με τον περιορισμένο ορυκτό πλούτο και την ήδη κυρίαρχη θέση της στο παγκόσμιο εμπόριο, δεν ανέπτυξε

ποτέ βαριά βιομηχανία αντίστοιχη με τη βελγική, κινήθηκε, ωστόσο, κατά το 19ο αιώνα πιο ζωηρά στο χώρο της βιοτεχνίας, χρησιμοποιώντας τόσο το πετρέλαιο όσο και άλλα προϊόντα που προέρχονταν από τις αποικίες της, με σκοπό να υποστυλώσει τη θέση της στην ευρωπαϊκή οικονομία. Η χώρα διατήρησε μια νευρική ουδετερότητα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά στάθηκε αδύνατο να αποφύγει τη γερμανική κατοχή κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ένα επαναστατικό κίνημα ξέσπασε στα 1918, που όμως γρήγορα απώλεσε την έντασή του. Παρόλο που η αριστερά και η άκρα δεξιά ήρθαν σε σύγκρουση στη δεκαετία του 1930, αυτές οι διαμάχες κατά παρόμοιο τρόπο παρ' ολίγον να καταλήξουν σε επαναστατική κατάσταση.

Η δημιουργία μιας οικονομικής και διπλωματικής ένωσης ανάμεσα στο Βέλγιο, την Ολλανδία και το Λουξεμβούργο μετά το 1950 άνοιξε το δρόμο για τη συμμετοχή και των τριών χωρών ως μια ενότητα στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η ένωσή τους μείωσε ακόμη περισσότερο την πιθανότητα επαναστατικών καταστάσεων σε οποιαδήποτε από τις τρεις, αυξάνοντας τις πιθανότητες ότι δύο παρακείμενες δυνάμεις θα επενέβαιναν να υποστηρίξουν οποιοδήποτε καθεστώς βρισκόταν σε αδυναμία. Παρόλο που κάποια απελευθερωτικά κινήματα σαν τους Προβό (*provocateurs*) στη δεκαετία του 1960 συνέχιζαν να ανθίζουν στην Ολλανδία, η εθνική πολιτική διερχόταν μέσω των διαύλων που είχαν καθιερώσει οι φιλελευθερο-δημοκρατικοί θεσμοί του 19ου αιώνα. Τόσο στο Νότο όσο και στο Βορρά οι αστικές επαναστάσεις είχαν καθηλώσει την αστική πολιτική επιτόπου.

Αναλύοντας τις επαναστάσεις των Κάτω Χωρών

Από το 1477 μέχρι το 1992 στις Κάτω Χώρες εμφανίστηκαν πολυάριθμες επαναστατικές καταστάσεις και μια μικρή σειρά επαναστατικών συνεπειών: η κατάληψη της αυτόνομης εξουσίας της Γενικής Συνέλευσης των Κρατιδίων (1477), η προσωρινή επιτυχή επανάσταση του 1484-8, η Ειρήνευση της Γάνδης (1576), η απόρριψη του Φιλίππου Β' ως ανώτατου άρχοντα (1581), η εγκαθίδρυση της Ολλανδικής Δημοκρατίας (1609 και/ή 1648), η Επανάσταση των Πατριωτών και της Βραβάντης κατά τη δεκαετία του 1780, οι πολλαπλές μεταβιβάσεις εξουσίας υπό την επήρεια της Γαλλικής Επανάστασης και Αυτοκρατορίας, η μεταπολεμική δημιουργία του Βασιλείου της Ολλανδίας και η Βελγική Επανάσταση του 1830. Η Ολλανδική Δημοκρατία, που όρισε καινούργιο μονάρχη, διαδραμάτισε επίσης το δικό της ρόλο στην Ένδοξη Επανάσταση της Αγγλίας μεταξύ 1688 και 1689. Κατά τον 20ό αιώνα οι γερμανικές κατακτήσεις είχαν ως συνέπεια κάποιες επαναστάσεις, που, όμως, οι περισσότεροι παρατηρητές θα χαρακτήριζαν διαφορετικά.

Είναι ακόμη πιο συζητήσιμο το κατά πόσο αποτέλεσε επανάσταση η σαρωτική επιτυχία του Καλβινισμού κατά το 16ο αιώνα στην Αντβέρπη και στο Βορρά. Βάσει του ορισμού που χρησιμοποιούμε εδώ, δεν χαρακτηρίζεται ως τέτοια, παρ' όλη την ισχυρή επίδρασή της σε μεταγενέστερους αγώνες, σε επαναστάσεις και στην κοινωνική ζωή. Οι βελγικές αναθεωρήσεις του συντάγματος το 1847 και οι ολλανδικές μεταρρυθμίσεις του 1848 θα μπορούσαν επίσης να χαρακτηρισθούν ως επαναστατικές υπό ορισμένους άλ-

λους ορισμούς, μα όχι με τα κριτήρια που θέτει αυτό το βιβλίο. Άλλωστε, η αιτία είναι προφανής: οι επαναστατικές καταστάσεις και οι επαναστατικές συνέπειες αφθονούσαν κατά τους τελευταίους 5 αιώνες της ολλανδικής και βελγικής ιστορίας. Τουλάχιστον πέντε με έξι φορές συνέπεσαν με ανθεκτικές επαναστατικές μεταβιβάσεις εξουσίας. Επιπλέον, η μεταβαλλόμενη, αλλά αδιαλλείπτως ισχυρή αστική εξουσία της περιοχής ανέκαθεν σχεδόν ζύγιζε περισσότερο ως προς το χαρακτήρα και τη συνέπεια των επαναστατικών καταστάσεων.

Γενικά οι επαναστατικές καταστάσεις και συνέπειες των Κάτω Χωρών πήραν δυναστικές ή κοινοτικές μορφές από το 15ο μέχρι το 17ο αιώνα, όπου τους κεντρικούς ρόλους κρατούσαν οι σημαντικοί πρίγκιπες και οι εγκαθιδρυμένοι δήμοι. Γι' αυτόν το λόγο, οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι διεθνείς πόλεμοι, οι ιδιωτικοί πόλεμοι και οι επαναστάσεις αλληλεπικαλύπτονταν αδιακρίτως. Εν συνεχεία, τόσο οι ταξικοί συνασπισμοί, όσο και οι εθνικές επαναστάσεις διαδέχθηκαν τις κοινοτικές μορφές, καθώς τα εν λόγω κράτη είχαν γίνει πιο σταθερά και πιο απαιτητικά. Σε τούτο το σημείο οι επαναστατικές καταστάσεις και οι συνέπειές τους έγιναν πολύ πιο διακριτές από τους πολέμους, ακόμη κι αν τις χαρακτήριζε η ένοπλη ρήξη. Αφήνοντας κατά μέρος την αναδρομική μυθοπλασία που αντιμετωπίζει την εξέγερση του 16ου αιώνα ως το δικαιολογημένο ξεσηκωμό ενός ενωμένου λαού, στις Κάτω Χώρες πραγματοποιήθηκαν δύο σημαντικοί εθνικιστικοί αγώνες, ο πρώτος μόλις το Βέλγιο αποσπάστηκε βιαίως από το Βασίλειο της Ολλανδίας στη δεκαετία του 1830 και ο δεύτερος καθώς στο εσωτερικό του Βελγίου Φλαμανδοί και Βαλλόνοι μάχονταν με στόχο τον έλεγχο του κράτους, ενώ, αφού απέτυ-

χαν σ' αυτό, επεδίωξαν να οροθετήσουν σαφώς τις περιοχές τους στην ίδια χώρα. Στην πρώτη περίπτωση ανιχνεύουμε μια, αν και περιορισμένη, επανάσταση. Στη δεύτερη, μπορούμε να σημειώσουμε μια μακρά σειρά μαχών και μιαν απειράριθμη μεταμόρφωση της πολιτείας, αλλά όχι και μια σαφή επαναστατική κατάσταση.

Πίνακας 3.2. Επαναστατικές καταστάσεις στις Κάτω Χώρες, 1492-1992

1487-93	Εξεγέρσεις της Γάνδης, της Λιέγης, των Βρυξελλών, της Λουβαίν, του Κλέβε εναντίον της Βουργουνδίας
1498-1500	Αναζωπύρωση εμφύλιου πολέμου στη Φρισλανδία
1514-23	Διαμάχη Βουργουνδίας–Γκουέλντρε για τον έλεγχο της Φρισλανδίας
1522-8	Ευρεία αντίσταση στη διεκδίκηση της ανώτατης αρχής στις Κάτω Χώρες από τον Κάρολο Ε'
1532	Λαϊκή εξέγερση στις Βρυξέλλες
1539-40	Εξέγερση της Γάνδης
1566-1609	Εξέγερση της Ολλανδίας (γερμανική, γαλλική και αγγλική παρέμβαση)
1618	Καταλήψεις εξουσίας από ριζοσπάστες καλβινιστές σε πολλές πόλεις
1650	Αποτυχημένο πραξικόπημα του Γουλιέλμου Β'
1672	Καταλήψεις της εξουσίας από Οραγγιστές σε πολλές κωμοπόλεις
1702	Απομάκρυνση των Οραγγιστών πελατών στην Γκέλντερλαντ και στην Οβεράισσελ
1747-50	Εξέγερση Οραγγιστών στις Ενωμένες Επαρχίες
1785-7	Επανάσταση Ολλανδών Πατριωτών, που τερμάτισε την πρωσική επέμβαση
1789-90	Επανάσταση της Βραβάντης
1795-8	Επανάσταση της Βαταβίας
1830-3	Βελγική επανάσταση κατά της Ολλανδίας (γαλλική και βρετανική επέμβαση)

Η διαφορά μεταξύ των δύο σπουδαίων εθνικιστικών επεισοδίων στο Βέλγιο φέρνει στην επιφάνεια άλλο ένα ζωτικής σημασίας σημείο. Οι επαναστάσεις που σημειώνονταν σε κάθε περίοδο είχαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τις περιόδους μη-επαναστατικής πολιτικής της εποχής τους. Όχι δηλαδή ότι απλώς ήσαν περισσότερες από αυτές. Οι επαναστατικές ρωγμές είχαν ανοίξει, ένοπλες συμπλοκές λάμβαναν χώρα και στην ουσία συνέβαιναν επαναστατικές μεταβιβάσεις εξουσίας, επειδή επικρατούσαν εξαιρετικά ερεθίσματα για κινητοποίηση ενάντια στους κρατούντες και εξαιρετικές ευκαιρίες ανατροπής τους. Το 1567, όταν ο δούκας της Άλμπα έφερε το στρατό του εκατοντάδες μίλια μακριά από τις αξιόπιστες έδρες τροφοδοσίας του, με σκοπό να πολεμήσει τους γερά ενωμένους ευγενείς και τις έντονα κινητοποιημένες πόλεις, τότε δοκίμασε να εξαναγκάσει τους ντόπιους πληθυσμούς να πληρώσουν τα υπέρογκα έξοδά του, με αποτέλεσμα να κάνει περισσότερο τρωτό το καθεστώς, κατά την ίδια ακριβώς στιγμή που έκανε πιο έντονη την απειλή του να καθιερώσει δικαιώματα και προνόμια. Ο συνδυασμός αυτός βάθυνε μια επαναστατική κατάσταση. Ωστόσο, οι παράγοντες, τα συμφέροντα και οι αγώνες είχαν πολλά κοινά σημεία με την ταραχώδη πολιτική σκηνή της περιοχής κατά τα προηγούμενα ενενήντα χρόνια, για να μην αναφέρουμε και τον αιώνα που θα επακολουθούσε.

Όμως το πλέον πολύτιμο μάθημα αυτής της σύντομης επισκόπησης είναι απροσδόκητο, αν και εκ των υστέρων προφανές: οι επαναστάσεις που έμοιαζαν αρκετά διαφορετικές, ειδωμένες από την οπτική των συνεπειών, είχαν πολύ όμοια χαρακτηριστικά και αντίστοιχους παράγοντες. Η «επιτυχής» επανάσταση του 16ου-17ου αιώνα στο Βορρά

και η «ανεπιτυχής» επανάσταση στο Νότο προήλθαν ουσιαστικά από την ίδια συγγενή κατάσταση, ενώ η διαφορά στη συνέπεια εξαρτήθηκε από τη σχετική ένταση των ζωτικών παραγόντων σε καθεμιά από τις ζώνες. Κατά παρόμοιο τρόπο η επανάσταση της Βραβάντης στην Αυστριακή Ολλανδία και η Επανάσταση των Πατριωτών στην Ολλανδική Δημοκρατία είχαν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, παρ' όλο το εμφανώς συντηρητικό επιτελείο της πρώτης, όπως δείχνει το αποτέλεσμα, και το σχετικά φιλελεύθερο επιτελείο της δεύτερης μέχρι τη στιγμή που εισχώρησαν στο παιχνίδι τα πρωσικά στρατεύματα. Μάλιστα υπήρξε και μια αλληλεπίδραση μεταξύ τους, δεδομένης της στρατιωτικής και πολιτικής βάσης των επαναστατών της Βραβάντης που βρισκόταν ψηλά στην Μπρέντα, σε ολλανδική περιοχή, με την υποστήριξη των Ολλανδών Πατριωτών. Η ισορροπία δυνάμεων και πάλι υπήρξε η αιτία της μεγάλης διαφοράς ως προς το εμφανές περιεχόμενο και νόημα της επανάστασης. Αν οι Κάτω Χώρες αποτελούν την πατρίδα των αστικών επαναστάσεων, η τρέχουσα θέση και οι συμμαχίες της αστικής τάξης αυξομειώθηκαν κατά σημαντικό τρόπο από καιρού εις καιρόν και από τον έναν τόπο στον άλλο. Αυτή η διαφοροποίηση υπήρξε και η αιτία δημιουργίας των διαφορετικών τρόπων επανάστασης.

Ως μια ακραία περίπτωση σχηματισμού κράτους με εντατικοποίηση κεφαλαίου, οι Κάτω Χώρες δεν προέβλεψαν την εμπειρία της Ευρώπης γενικώς. Σε άλλα μέρη της Ευρώπης, λόγου χάρη, ο 16ος αιώνας είχε τα χαρακτηριστικά των μεγάλων αγροτικών ξεσηκωμών, όπου οι αγρότες απειλούνταν με δουλοπαροικία από τους γαιοκτήμονες που αποζητούσαν ευρύτερη οικονομική και πολιτική ισχύ. Τέτοια περιστατικά δεν συνέβαιναν στις Κάτω Χώρες, κι

αυτό γιατί εκεί η γεωργία ήταν εμπορικοποιημένη, η ιδιοκτησία των αγροτών ήταν σημαντική και οι γαιοκτήμονες είχαν απλώς περιορισμένη πολιτική δύναμη, εφόσον υπήρχε παρούσα μια αστική τάξη που όλο και επεκτεινόταν. Εξάλλου, ούτε και στη δεκαετία του 1870 γνώρισε ο ολλανδικός Βορράς ή Νότος τις μαζικές επαναστατικές κινητοποιήσεις που συνέβαιναν στην Αγγλία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1640 ή στη Γαλλία στη δεκαετία του 1790. Μετά από το 16ο αιώνα, εν τέλει, το κύμα συλλογικής βίας στις Κάτω Χώρες δεν προσέγγιζε το αντίστοιχο στη Ρωσία, ούτε στην Ουγγαρία. Αναμφίβολα στο παραπάνω αποτέλεσμα συνέβαλαν πλήθος παραγόντων, όπως το ενδιαφέρον των αστών για την τάξη, η πρώιμη εξάλειψη των ιδιωτικών στρατών, η απροθυμία των εθνοφρουρών στις πόλεις να πυροβολήσουν εναντίον συμπολιτών τους και η σχετική αδυναμία των κρατικών μηχανισμών στις Κάτω Χώρες.

Η υπεροχή και η αυτονομία των ντόπιων πατρικίων και μόνιμων κατοίκων συνδυάστηκε με τη μεγάλη εξάρτηση των ηγεμόνων από την οικονομική υποστήριξή τους, ώστε να προβληθούν ως μεσολαβητές για την επιτυχή εκμετάλλευση του ολλανδικού πλούτου. Οι δούκες, οι επίσκοποι και οι κυβερνήτες δεν είχαν άλλες επιλογές παρά να διαπραγματευθούν με τους πλούσιους και με τις πόλεις των περιοχών τους, αν μη τι άλλο επειδή όταν οι ηγεμόνες προσπαθούσαν να επιβάλουν τη θέλησή τους μέσω της απλής επιβολής της στρατιωτικής δύναμης, πάντα σχεδόν είχαν να αντιμετωπίσουν ένα συνασπισμό αστών και διαφωνούντων ευγενών. Όταν οι ηγεμόνες έκαναν αποτελεσματικές διαπραγματεύσεις, τότε τα κράτη τους είχαν μια πολύ καλή πορεία στρατιωτικώς, διότι οι χρηματοδότες της περιοχής μπορούσαν να συγκεντρώσουν γρήγορα μεγάλα ποσά

με χαμηλά επιτόκια. Οι πολίτες έκαναν σημαντικές επενδύσεις σε τίτλους δημοσίου. Άλλωστε στο Βορρά η κεφαλαιοκρατική οργάνωση της διεξαγωγής πολέμου δημιούργησε απλώς μιαν ασθενική και αμφίβολη κρατική δομή, ενώ στο Νότο οι ηγεμόνες κατευθύνθηκαν προς την έμμεση διακυβέρνηση και την ελάχιστη απορρόφηση πόρων στο μεγαλύτερο διάστημα του 18ου αιώνα. Σε καμία περιοχή δεν δημιουργήθηκαν γραφειοκρατικές δομές ενός ακλόνητου κράτους πριν από τη Ναπολεόντεια κατοχή.

Η εδραίωση του κράτους, εξάλλου, συνέβη στις Κάτω Χώρες με μεγάλες δόσεις εξωτερικής παρέμβασης. Μολονότι οι Πατριώτες αποπειράθηκαν να φιλελευθεροποιήσουν την κυβέρνηση και το πρόγραμμα λαϊκής κυριαρχίας των Δημοκρατών, τούτο πράγματι είχε ως αποτέλεσμα το σημαντικό περιορισμό των προνομίων. Χωρίς το παράδειγμα της Γαλλίας, η κατοχή και η σκόπιμη αναδιοργάνωση των δύο πολιτειακών σωμάτων σίγουρα θα είχε διεκπεραιωθεί πολύ πιο αποσπασματικά και σε άνισες μορφές της κυβέρνησης κατά το 19ο αιώνα. Οι Γάλλοι εγκατέστησαν κεντρικά, γραφειοκρατικά, ομοιόμορφα κράτη στις Κάτω Χώρες. Οι ενλόγω μορφές οργάνωσης, αν όχι τα ιδιαίτερα κράτη που είχαν επιβάλει οι Γάλλοι, επέζησαν της γαλλικής ήττας του 1815.

Αυτές οι εμπειρίες στα πεδινά αντανακλούσαν όλες την κυριαρχία του εμπορίου και του κεφαλαίου, και την αδυναμία των συγκεντρωτικών μέσων επιβολής. Όπου το κεφάλαιο ήταν αδύναμο και ο καταναγκασμός έντονος, κυριάρχησαν πολύ διαφορετικά είδη κράτους. Ο συγκεντρωτικός καταναγκασμός σε γενικές γραμμές σήμαινε ισχύ των ευγενών στα εδάφη, στους αγρότες, στο εμπόριο και στο ίδιο το κράτος. Τελικά, η διοργάνωση πολυάριθμων

τακτικών στρατών ενσωμάτωσε τους ευγενείς στα κράτη ως βαθμοφόρους και αξιωματικούς του στρατού. Όσο μεγαλύτερη ήταν η προηγούμενη δύναμη και αυτονομία τους, τόσο πιο πιθανή ήταν ακόμη και τότε η προσφορά πίστης έναντι του ανταλλάγματος των μεγάλων παροχών και των ενισχυμένων προνομίων μέσα στις δικές τους ιδιοκτησίες. Οι Πρώσοι αριστοκράτες υπηρετούσαν το μονάρχη τους λαμβάνοντας αξιώματα όχι μόνο ως συνταγματάρχες, αλλά και ως δικαστές, διοικητές και προνομιούχοι ιδιοκτήτες μεγάλων περιουσιών. Σε τέτοιες περιοχές μόνον η εξειδίκευση των δαπανηρών στρατιωτικών δυνάμεων και η εξάπλωση του καπιταλισμού κατά το 19ο αιώνα μετατόπισε κάποια κράτη προς το συγκεντρωτικό τύπο που είχε αρχίσει να κυριαρχεί στην ήπειρο. Ενδεχομένως, αυτές οι μεταβολές, αλλά μόνον ενδεχομένως, εξασθένησαν την κυριαρχία των μεγάλων γαιοκτημόνων.

Διαφορετικά είδη κρατών συνεπάγονται και διαφορετικά είδη επανάστασης. Κατά το τέλος της εντατικοποίησης του καταναγκασμού επί ευρωπαϊκής κλίμακος, οι επαναστατικές καταστάσεις μακροπρόθεσμα έλαβαν είτε τη δυναστική μορφή, είτε την κοινοτική, είτε την πελατειακή ή και τις τρεις μαζί. Οι δυναστικές επαναστάσεις τυπικά συνέβησαν όταν οι υψηλόβαθμοι ευγενείς αντιστάθηκαν στη βασιλική ηγεμονία ή όταν φράξιες αντίστοιχων ευγενών αγωνίζονταν να καταλάβουν τον έλεγχο του θρόνου. Οι επαναστατικές καταστάσεις δυναστικού τύπου συνέβαιναν συχνά –ιδίως με το θάνατο κάποιου μονάχη– και τελείωναν το ίδιο συχνά με επαναστατικές συνέπειες και βίαιες μετατοπίσεις εξουσίας επί του κράτους. Οι κοινοτικές επαναστάσεις συνέβαιναν κατά κανόνα όταν αγρότες και τεχνίτες συσπειρώνονταν για να αντιμετωπίσουν τις από-

πειρες των ευγενών να απομυζήσουν απ' αυτούς περισσότερους πόρους και υπηρεσίες ή να καταστείλουν τις κοινότητες που τους έδιναν συλλογικές ταυτότητες. Μολονότι η ντόπια αντίσταση στις απαιτήσεις των ευγενών λάμβανε χώρα καθημερινώς, ήταν σπάνιες οι ανοιχτές επαναστατικές καταστάσεις κοινοτικού τύπου, με απλούς ανθρώπους να ελέγχουν τμήματα του κρατικού μηχανισμού ή να κατεργάζονται τη δημιουργία δικών τους.

Οι επαναστατικές συνέπειες ήσαν ακόμη σπανιότερες. Το γεγονός ότι αγρότες, τεχνίτες και αστικές κοινότητες είχαν ελλείψεις σε όπλα, ενώ οι αριστοκράτες τα συσσώρευαν, έθετε τους κοινούς πολίτες σε πολύ υποδεέστερη θέση. Ωστόσο, οι δυναστικές και οι κοινοτικές επαναστάσεις συνδυάζονταν κάποιες φορές, όταν οι διαφωνούντες ευγενείς ευθυγραμμίζονταν με τις επαναστατικές κοινότητες. Τότε η αιματοχυσία φαινόταν να είναι τρομακτική. Οι ποικίλες συμμαχίες των πόλεων της Βουργουνδίας με το δούκα Φίλιππο του Κλέβε, τον κόμη Λαμοράλ του Έγκμοντ και τους πρίγκιπες της Οράγγης –ουδείς εξ αυτών έμπορος, αλλά όλοι τους μεγαλοευγενείς με το σπαθί τους– συνέγειραν τους μόνιμους κατοίκους σε αφανιστικό ανοιχτό πόλεμο με τα ισπανικά στρατεύματα.

Οι ταξικοί συνασπισμοί και οι μορφές επανάστασης τελικά εκτόπισαν τις δυναστικές, πελατειακές και κοινοτικές μορφές στις περιοχές εντατικοποίησης του καταναγκασμού στην Ευρώπη, αλλά μόνον όταν οι μερικώς ανεξάρτητες αστικές τάξεις και τα προλεταριάτα είχαν αναπτυχθεί σε βαθμό ώστε να αρθρώνουν αιτήματα για αστικές ελευθερίες, κυβερνητικές μεταρρυθμίσεις και αυτονομίες κατά περιοχές. Η δημιουργία κρατικών γραφειοκρατιών, εθνικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εκτεταμένων

συστημάτων επικοινωνίας συνεισέφεραν σ' αυτές τις μεταβολές, αλλά οι θεμελιώδεις συνθήκες ήταν η εξάπλωση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η ανάπτυξη του εμπορίου και η επέκταση των πόλεων -κάτι που εξυπονοεί τη φθίνουσα πορεία στην εντατικοποίηση του καταναγκασμού και την αύξουσα στην αντίστοιχη του κεφαλαίου σ' αυτές τις περιοχές. Μέχρι το 1848 οι επαναστάσεις που ήταν καθοδηγούμενες από τους αστούς εκ μέρους της τάξης τους και του έθνους λάμβαναν χώρα σε τέτοιους άλλοτε προμαχώνες του καταναγκασμού, όπως ήταν η Ουγγαρία και η Σικελία.

Η αναφορά μας στην Ουγγαρία (που αποτελούσε τότε τμήμα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων) και στη Σικελία (που τότε αποτελούσε μέρος του Βασιλείου των Δύο Σικελιών) έγινε για να υπενθυμίσουμε ότι οι περιοχές των περισσότερων ευρωπαϊκών κρατών ήσαν πολύ πιο σύνθετες και μετατοπιζόμενες απ' ό,τι υπαινίσσεται η δική μου απλή σχηματική προσέγγιση. Υπάρχουν ζητήματα βαθμού και περιόδου. Ακόμη και εντός των Κάτω Χωρών έχουμε δει αξιοσημείωτη ετερογένεια και συχνές αλλαγές στις κοινωνικές συνθέσεις των διαφορετικών κρατών ως συνέπεια των νέων συνόρων και κυβερνήσεων. Μια σύγκριση με δύο κατά πολύ διαφορετικές περιοχές σχετικά συγκεντρωτικού καταναγκασμού -πρώτα η Ιβηρική Χερσόνησος, κι έπειτα τα Βαλκάνια με την Ουγγαρία- θα μας καταδείξει τη σημασία των αντίθετων οδών διαμέσου των οποίων τα κράτη σχηματίστηκαν και μεταρρυθμίστηκαν.

Οι Ιβηρικές επαναστάσεις

Η Ιβηρική Χερσόνησος, παρ' όλους τους ζωτικής σημασίας δεσμούς της με τις Κάτω Χώρες, είχε μια θεμελιωδώς διαφορετική επαφή με την επανάσταση. Στην πολιτική σκηνή της περιοχής συνυπάρχουν τα αποτελέσματα τεσσάρων επιρροών: 1. Η κληρονομιά ενός μακρόχρονου αγώνα κατά των μωαμεθανών γαιοκτημόνων, στην πορεία του οποίου τόσο οι ευγενείς όσο και οι δήμοι προσεταιρίστηκαν εξαίρετα προνόμια ενώπιον του θρόνου, ιδιαιτέρως του θρόνου της Καστίλλης. 2. Η αντίθεση ανάμεσα σε μια ενδοχώρα που ήταν ιδιοκτησία γαιοκτημόνων -και προσηλωμένη σε μια στοιχειώδη οικονομία ποιμενικού χαρακτήρα- και στις παράκτιες περιοχές που είχαν μια έντονη συμμετοχή στο διεθνές εμπόριο. 3. Η ηγεμονία που διαχειρίζονταν οικογένειες οι οποίες είχαν ευρέα αυτοκρατορικά συμφέροντα και αντίστοιχους πόρους. 4. Η γειτνίαση με τη Γαλλία, που δομούσε μια μεγάλη στρατιωτική μηχανή και μια κεντρική μοναρχία. Και οι τέσσερις παράγοντες διαμόρφωσαν τις ιβηρικές επαναστάσεις απευθείας από το 15ο στο 18ο αιώνα, αφήνοντας τα ίχνη τους στις κατ' επανάληψη βίαιες μεταβάσεις εξουσίας που συνέβησαν από εκεί κι έπειτα.

Οικονομικώς, η Ιβηρία επί μακρόν διατήρησε μια ιδιότυπη σχέση με τον υπόλοιπο κόσμο: στην ενδοχώρα, ανθούσε ένα μωσαϊκό στοιχειωδών οικονομιών που στηρίζονταν ιδιαίτερα στις μετακινήσεις τεράστιων κοπαδιών προβάτων κυρίως, από τα οποία οι Ισπανοί γαιοκτήμονες έστελναν έριο προς το παγκόσμιο εμπόριο υφασμάτων. Κατά μήκος της ακτογραμμής της Χερσονήσου, λιμάνια και πρωτεύουσες συνδέονταν με ισχυρούς δεσμούς με τις εμπο-

ρικές και πολιτικές αυτοκρατορίες. Επί 300 χρόνια μετά το 1492, τόσο η Πορτογαλία όσο και η Ισπανία υποστήριζαν τους θρόνους τους με τα έσοδα από τις αποικίες και το διεθνές εμπόριο, παρόλο που οι τοπικές οικονομίες τους δεν είχαν μεγάλα οφέλη από αυτά τα έσοδα. Τα βασιλικά δάνεια από ξένους δανειστές, η αγορά αγαθών από το εξωτερικό και η επανεξαγωγή τους, ή η εξαγωγή ασημιού που προερχόταν από τις αποικίες θυμίζει την τακτική πολλών μικρών πετρελαιοπαραγωγών κρατών του 20ού αιώνα, όπου οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι ισχυροί ισχυρότεροι, αλλά ο μεγάλος όγκος του λαού (πολλοί από αυτούς μη-μόνιμοι κάτοικοι) μένει εκτός των κυκλωμάτων της ευημερίας.

Εντός της Ιβηρίας η τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων και των ευγενών των πόλεων επανενίσχυσε την αμφίθυμη σχέση της προς τις παγκόσμιες αγορές, επιβράδυνε την οικονομική ανανέωση και διατήρησε την έμφαση στην τοπική αυτάρκεια. Στην περίπτωση της Ισπανίας, τα φθίνοντα έσοδα που προέρχονταν από τη Λατινική Αμερική και αργότερα η εξέγερση σχεδόν όλων των λατινοαμερικανικών αποικιών κατά τη διάρκεια των Ναπολεοντείων πολέμων μείωσε την αξιοπιστία του θρόνου, πριν από τη διάνοιξη του δρόμου προς την αργόσυρτη αγροτική και βιομηχανική εμπορικοποίηση της χώρας μετά το 1815. Η Πορτογαλία, από την πλευρά της, διαμόρφωσε μια σχεδόν διπλή μοναρχία με τις πλούσιες αποικίες της, ιδιαιτέρως τη Βραζιλία, μέχρι το 1820, κι έπειτα συρρικνώθηκε σαν την Ισπανία σε ένα φθίνοντα διεθνή ρόλο.

Οι χώρες της Ιβηρικής για μεγάλο διάστημα λειτούργησαν με δομές κατ' ουσίαν πατρογονικές. Από το 1492, τέσσερις μείζονες πολιτικές ενότητες συνυπήρχαν στη Χερσό-

νησο: η Πορτογαλία, η Καστίλλη, η Ναβάρρα και η Αραγωνία. Η Ναβάρρα, ένα απομονωμένο ηπειρωτικό βασίλειο που το κατοικούσαν κυρίως Βάσκοι και το διοικούσε η γαλλική βασιλική οικογένεια, εκτεινόταν στα Πυρηναία. Το 1516 ο Φερδινάνδος της Αραγωνίας θα προσαρτούσε το ιβηρικό τμήμα του, αφήνοντας ένα πολύ μικρό γαλλικό βασίλειο να επιβιώνει, μέχρι που και αυτό περιήλθε απευθείας στη βασιλική επικράτεια με τον Ερρίκο της Ναβάρρας, όταν αυτός εχρίσθη Ερρίκος Δ΄. Η Πορτογαλία και η Αραγωνία ήσαν παράκτια βασίλεια με έδρα τη Λισσαβόνα και τη Βαρκελόνη αντιστοίχως, ενώ η Καστίλλη αντλούσε πολύ περισσότερο τη δύναμή της από την εξαγωγή του ερίου της ηπειρωτικής ενδοχώρας της. Αν οι Πορτογάλοι και Καταλανοί έμποροι έγιναν πανίσχυροι στις περιοχές τους ενώ πραγματοποιούσαν τις ευρείες συναλλαγές τους στην άλλη άκρη του ωκεανού, οι Γενοβέζοι ομότεχνοί τους είχαν τον έλεγχο ενός σημαντικού μέρους του εμπορίου της Καστίλλης μέσω λιμανιών όπως η Σεβίλλη και το Κάδιξ. Οι ντόπιοι Καστιλλιάνοι έμποροι διεκδικούσαν μικρή μόνο ισχύ.

Οι βασιλικές οικογένειες και των τεσσάρων περιοχών συχνά ισχυροποιούσαν τη θέση τους με επιγαμίες, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε η πολιτική συμμαχία σε επίπεδο Χερσονήσου άνετα να μπορεί να αποδοθεί με το σχήμα: Πορτογαλία+Καστίλλη εναντίον Αραγωνίας+Ναβάρρας. Άλλοτε και οι τέσσερις ενώνονταν υπό ένα κοινό στέμμα, ή και διασπώνταν, εφόσον σε διάφορες εποχές οι γαλαζοαίματοι ευγενείς συνωμοτούσαν με στόχο αυτόνομα βασίλεια στην Ανδαλουσία και στη Βαλένθια. Το 1469 ο γάμος του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας, που ήταν αντιστοίχως κληρονόμοι των θρόνων της Αραγωνίας και της Καστίλ-

λης, είχε προκαλέσει έναν εμφύλιο πόλεμο με όσους έχαναν από αυτή την ένωση, υποβοηθούμενοι από τη Γαλλία, που πάντα καραδοκούσε. Παρ' όλα αυτά ο γάμος αυτός έθεσε τα θεμέλια μιας αυτοκρατορίας. Ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα ενίσχυσαν την εξουσία τους με έναν καθιερωμένο αυτοκρατορικό τρόπο: διασφάλισαν τα προνόμια και τα μέσα εκμετάλλευσης των υψηλόβαθμων ευγενών και των δήμων που συνεργάστηκαν με τα δυναστικά, στρατιωτικά και δημοσιονομικά προγράμματα. Μέχρι το 1492, είχε ολοκληρωθεί η κατάκτηση της Γρανάδας, του τελευταίου μουσουλμανικού προπύργιου επί της Χερσονήσου, από μια ενισχυμένη διπλή μοναρχία, που εξοστράκισε όσους Ιουδαίους αρνήθηκαν να προσηλυτισθούν στον Καθολικισμό και η οποία ακολούθησε την ανεξάρτητη Πορτογαλία προς τον Ατλαντικό και τον Ινδικό Ωκεανό. Σύντομα η Αραγωνία και η Καστίλλη άρχισαν να ανταγωνίζονται με τη Γαλλία για την εξουσία στην Ιταλία και εξόρισαν από τα εδάφη τους τους μουσουλμάνους που δεν αλλαξοπιστούσαν.

Το 1516 είχε πλέον περιέλθει ένας ενωμένος θρόνος στον Κάρολο Α' της Γάνδης, που είχε γίνει ο Κάρολος Α' της Ισπανίας, και ήδη ηγεμόνευε στις Κάτω Χώρες (όσο βέβαια μπορούσε κάποιος να ηγεμονεύσει στην περιοχή σε συλλογικό επίπεδο), και ο οποίος αργότερα, το 1519, ως Κάρολος Ε' αναγορεύθηκε αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Το 1580 ο γιος του Καρόλου, Φίλιππος Β', ενδυνάμωσε την αμφισβητούμενη απαίτησή του προς τον προσφάτως κενωθέντα πορτογαλικό θρόνο, μέσω μιας εισβολής που αποθάρρυνε τους ανταγωνιστές του. Χωρίς να ξεχωρίζει ούτε ως διαφορετική πολιτική ενότητα ούτε και ως εμπορική και αυτοκρατορική δύναμη, η Πορτογαλία έγινε επί 60 χρόνια ένα ισπανικό φέουδο, μέχρι την επιτυχή

πορτογαλική εξέγερση του 1640. Από τότε και στη συνέχεια η Πορτογαλία και η Ισπανία επιβίωσαν ως ξεχωριστά κράτη με σχετικά σταθερά σύνορα. Ωστόσο, η διακριτότητα και η σταθερότητά τους ως κράτη υπήρξε μόνο σχετική: η Ισπανία παρέμεινε απλώς ένα στοιχείο του σύνθετου συνόλου της γαιοκτησίας της ευρωπαϊκής οικογένειας μέχρι την εισβολή του Μεγάλου Ναπολέοντα. Και τα δυο κράτη κατακτήθηκαν και έχασαν μεγάλες αποικιακές κτήσεις τους εκτός Ευρώπης. Η Ισπανία πήρε από τη Γαλλία το ιβηρικό τμήμα της Ναβάρρας ανάμεσα στα 1512 και 1516 και εκχώρησε οριστικά το Σερντάν και τη Ρουσσιγιόν στη Γαλλία το 1659 (Συνθήκη των Πυρηναίων), ενώ οι Γάλλοι κατέλαβαν και αναδιοργάνωσαν μεγάλο τμήμα της Χερσονήσου προσωρινώς υπό τη ναπολεόντεια κατοχή. Όπως στο Βέλγιο και στην Ολλανδία, αυτή η γαλλική αναδιοργάνωση είχε μια μακρά επίδραση επί των κυβερνητικών θεσμών. Έτσι, παρότι διατηρούσαν ακόμη μεγάλο μέρος των κληρονομικού χαρακτήρα θεσμών τους, τόσο η Ισπανία όσο και η Πορτογαλία άρχιζαν να προσεγγίζουν τον τύπο του συγκεντρωτικού κράτους.

Ο δρόμος της αλλαγής, μέσω του εντατικοποιημένου καταναγκασμού στην Ιβηρία, σηματοδότησε τις επαναστάσεις στη Χερσόνησο. Οι χρονολογίες των επαναστατικών καταστάσεων στη Χερσόνησο μεταξύ 1492 και 1992, όπως φαίνονται στον πίνακα 3.3, περιλαμβάνουν και ορισμένες δευτερεύουσες περιπτώσεις, όπως είναι ο εξαναγκασμός σε εξορία των Ιουδαίων, των Μορίσκος (κρυπτομουσουλμάνων) και των Ιησουιτών, όπου οι αφανείς οργανώσεις ήσαν ισχυρές, αλλά η συντονισμένη δημόσια αντίδραση ελάχιστη. Δύο χαρακτηριστικά ιβηρικών επαναστάσεων γίνονται αμέσως αντιληπτά: η μακροχρόνια

διάρκεια που είχαν οι δυναστικές διαμάχες και η εξαιρετική διαδοχή των επαναστατικών καταστάσεων από τους γαλλικούς πολέμους μέχρι και τη δεκαετία του 1930. Μολονότι η Πορτογαλία και η Ισπανία ακολούθησαν τα δικά τους χρονοδιαγράμματα, και οι δύο ιβηρικές χώρες είχαν την εμπειρία φιλοβασιλικών εξεγέρσεων αρκετά μετά το 1850, που πυροδοτούσαν κατ' επανάληψη εμφύλιους πολέμους για περισσότερο από έναν αιώνα.

Οι βασικές επαναστατικές εποχές, ανάλογα με το εύρος και την ένταση του διχασμού τους, υπήρξαν αναμφίβολα οι αγώνες των Κομουνέρος και των Γερμανίας (σχεδόν μεταξύ 1519-22), οι εξεγέρσεις της Πορτογαλίας και Καταλανίας που άρχισαν το 1640, ο πόλεμος της Ισπανικής Διαδοχής (1701-14), οι πολλαπλές εμφύλιες διαμάχες που προκάλεσαν τον πόλεμο με τη Γαλλία (1793- 1814), οι διαδοχικές συγκρούσεις για τον έλεγχο και των δύο χωρών ανάμεσα στα 1820 και 1932, και τέλος ο Ισπανικός Εμφύλιος (1936-9). Μετά από αυτόν, οι σχετικά ειρηνικές μεταβάσεις με το θάνατο του Φράνκο και του Σαλαζάρ (παρ' όλα τα πραξικοπήματα στις δύο πρωτεύουσές τους και τη διεξαγωγή ανταρτοπόλεμου στην ισπανική Χώρα των Βάσκων) γίνονται αισθητές ως απογοητευτικές μεταπτώσεις.

Οι εξεγέρσεις των Κομουνέρος και των Γερμανίας σημειώθηκαν καθόσον ο Κάρολος Ε' και η φλαμανδική ακολουθία του προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν στενότερο δημοσιονομικό έλεγχο επί των ισπανικών περιοχών του και να χρηματοδοτήσουν την εκλογή του ως αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Οι Κομουνέρος απαρτίζονταν κατά βάση από ομάδες που είχαν πάρει τον έλεγχο της Καστίλλης και των περιοχών της υπαίθρου της, αρνούμενοι να εκχωρήσουν κεφάλαια στο βασιλέα, εκτός κι αν

Πίνακας 3.3. Επαναστατικές καταστάσεις στην Ιβηρία, 1492- 1992

1499-1500	Πόλεμος με τους Μαυριτανούς
1509-11	Πόλεμος με τους Μαυριτανούς
1519-22	Εξεγέρσεις των Γερμανίας και των Κομουνέρος στη Βαλένθια και στην Καστίλλη
1568-71	Εξέγερση των Μορίσκος (κρυπτομουσουλμάνων)
1580	Ο Φίλιππος εισβάλλει και διεκδικεί τον πορτογαλικό θρόνο
1591	Εξέγερση της Αραγωνίας
1609	Εξορία των Μορίσκος
1640-59	Καταλανική εξέγερση
1640-68	Εξέγερση των Πορτογάλων
1667	Κατάληψη της εξουσίας από τους Πορτογάλους υπό τον αντιβασιλέα Πέδρο, αδελφό του βασιλιά Αλφόνσου
1701-14	Πόλεμος για την Ισπανική Διαδοχή· επίσης, εισβολές στην Ισπανία και Πορτογαλία· εμφύλιοι πόλεμοι, που λήγουν με την απώλεια της ισπανικής Ολλανδίας, την ενσωμάτωση της Καταλανίας και της Βαλένθια στο καθεστώς της Καστίλλης
1758	Συνωμοσία της οικογένειας Ταβόρα στην Πορτογαλία
1759	Εξοστρακισμός των Ιησουιτών από την Πορτογαλία
1793-1814	Περιοδικός πόλεμος με τη Γαλλία· επίσης, εισβολή, αναπόφευκτος διαμελισμός και εξεγέρσεις στη Λατινική Αμερική
1801	Πόλεμος των περιοχών της Οράγγης–Πορτογαλία εναντίον Ισπανίας
1843	Ο συνασπισμός καθαιρεί τον Εσπαρτέρο. Πρόεδρος ο Ναρβαέζ μέχρι το 1851
1846-50	Πορτογαλικοί εμφύλιοι πόλεμοι
1854-6	Ισπανική επανάσταση καθοδηγούμενη από τους Ο' Ντονέλ και Εσπαρτέρο
1866	Αποτυχημένη εξέγερση του στρατηγού Χουάν Πριμ
1868	Πολιτικό μανιφέστο του ναυάρχου Χουάν Τοπέτε, γενίκευση της εξέγερσης. Καθαίρεση της βασίλισσας, καθιέρωση φιλελεύθερου καθεστώτος
1873-4	Α' Ισπανική Δημοκρατία, εξεγέρσεις οπαδών του Κάρλος
1874	Στρατιωτικό πραξικόπημα, συνέχιση των πολέμων των Καρλιστών μέχρι το 1876, και εν συνεχεία ένα ακόμη πραξικόπημα για λογαριασμό του Αλφόνσου, γιου της καθαιρεθείσης βασίλισσας Ισαβέλλας
1889-1908	Σποραδικές εξεγέρσεις, απεργίες και συνωμοσίες στην Πορτογαλία
1890	Εκδηλώσεις αναρχικών στην Ισπανία
1909	Γενική απεργία στην Καταλανία, εξέγερση
1910	Εξέγερση στη Λισσαβόνα, ανακήρυξη της Δημοκρατίας
1912	Γενική απεργία στη Λισσαβόνα
1915	Πορτογαλική εξέγερση του στρατηγού Πιμέντα ντε Κάστρο, που τη διαδέχεται μια δημοκρατική εξέγερση
1917	Ξεσηκωμός και κατάληψη της εξουσίας από το στρατηγό Σιδόνιο Παές (δολοφονήθηκε το 1918)·

1807	Εξέγερση κατά του δον Μανουήλ Γκοντόυ (Αρανχουέθ)
1808	Λαϊκή εξέγερση στην Ισπανία· μερική υποχώρηση των Γάλλων
1820	Ανταρσία των ισπανικών στρατευμάτων υπό το συν/χη Ραφαέλ Ριέγο· γενικευμένη επανάσταση μέχρι το 1823· λήξη με την εισβολή των Γάλλων
1820	Επανάσταση στο Οπόρτο, Πορτογαλία
1822-3	Φιλοβασιλικό κίνημα στην Ισπανία
1823-4	Πορτογαλικός Εμφύλιος Πόλεμος
1827	Βρετανική απόβαση στην Πορτογαλία προς υποστήριξη των οπαδών του συντάγματος
1827	Εξέγερση των Δυσαρεστημένων στην Ισπανία
1828	Πορτογαλικό πραξικόπημα υπό τον Δον Μιγκέλ, που το διαδέχθηκαν οι πόλεμοι των Μιγκελιτών μέχρι το 1843.
1833-9	Πόλεμος των Καρλιστών στην Ισπανία
1834-53	Συχνές εξεγέρσεις στην Πορτογαλία
1836	Εξέγερση Προοδευτικών στην Ανδαλουσία, Αραγωνία και Μαδρίτη, που κατέληξε στο Σύνταγμα του 1837
1840	Εξέγερση του στρατηγού Βαλδαμέρο Εσπαρτέρο, που κατέλαβε την εξουσία στην Ισπανία
1841	Ανεπιτυχές ισπανικό πραξικόπημα εκ μέρους της βασίλισσας Χριστίνας
1842	Εξέγερση στη Βαρκελόνη, προσωρινή διακήρυξη της δημοκρατίας, που κατέπνιξε ο Εσπαρτέρο
	κήρυξη γενικής απεργίας που καταλήγει σε αποτυχία
1919	Φιλοβασιλική εξέγερση στη Βόρεια Πορτογαλία
1923	Ανταρσία της εθνοφρουράς στη Βαρκελόνη· εκδήλωση αποσχιστικού κινήματος· πραξικόπημα του Πρίμο ντε Ριβέρα
1925	Απόπειρα πραξικοπήματος στην Πορτογαλία
1926	Επιτυχές πραξικόπημα στην Πορτογαλία
1926	Απόπειρα πραξικοπήματος στην Καταλανία
1927	Αποτυχημένη εξέγερση κατά του πορτογαλικού στρατιωτικού καθεστώτος (μέχρι το 1930 στην εξουσία ο Σαλαζάρ)
1930	Ανταρσία της εθνοφρουράς στην Jaca, ζητώντας δημοκρατία
1931	Ισπανικές εκλογές με μεγάλη πλειοψηφία των Δημοκρατικών· αποχώρηση του Αλφόνσου· νέο σύνταγμα
1932	Εξέγερση του στρατηγού Χοσέ Σανχούρχιο
1933	Εξεγέρσεις αναρχικών και συνδικαλιστών στη Βαρκελόνη
1934	Εξέγερση της εργατικής τάξης στην Αστουρία, γενική απεργία και εξέγερση στην Καταλανία
1936-9	Ισπανικός Εμφύλιος
1974	Πραξικόπημα στην Πορτογαλία
1981	Απόπειρα για πραξικόπημα στην Ισπανία.

αυτός εκτόπιζε τους ξένους συμβούλους του, σεβόταν τις ελευθερίες τους κι ερχόταν να ζήσει στην Καστίλλη. Όταν οι ομάδες αυτές δεν μάχονταν η μία την άλλη, έστελναν βασιλικούς αντιπροσώπους, σχημάτιζαν λαϊκούς στρατούς και πολεμούσαν τα βασιλικά στρατεύματα. Σε πολλές μικρές πόλεις, ο λαός επιτίθετο κατά των πλουσίων και των ευγενών. Οι Γερμανίας αναφέρονταν αποκλειστικά στις αδελφότητες, ή στις συντεχνίες της Βαλένθια, οι οποίες εξαπέλυαν επιθέσεις κατά των ευγενών και των Μορίσκων δουλοπαροίκων τους, αφού πολλοί εύποροι είχαν φύγει εσπευσμένα από την πόλη τους μόλις ενέσκηψε μία επιδημία πανούκλας. Τόσο οι Κομουνέρος, όσο και οι Γερμανίας έγιναν περισσότερο αντιμοναρχικοί, καθώς η σώφρων ευγενική τάξη συσπειρώθηκε σαφώς γύρω από το θρόνο. Όταν, όμως, οι λαϊκές δυνάμεις συγκρούστηκαν στο πεδίο των μαχών με τα βασιλικά στρατεύματα ηττήθηκαν ολοκληρωτικά. Οι αντιπρόσωποι του βασιλέα εκτέλεσαν επιδεικτικώς τους αρχηγούς των επαναστατών. Στη Βαλένθια οι νεκροί ήσαν 150 και στη Μαγιόρκα 200. Έτσι, μέχρι το 1522 ο Κάρολος μπορούσε με ασφάλεια να επιστρέψει στην Ισπανία, ηγούμενος του γερμανικού στρατού του.

Παρόλο που ο γιος του Καρόλου, Φίλιππος Β', αντιμετώπιζε σοβαρές εξεγέρσεις από μισοπροσηλυτισμένους Μορίσκος, πολλαπλασίασε τις απαιτήσεις του επί του πορτογαλικού θρόνου με την επιβολή των όπλων, κατέστειλε εξάλλου και μια επικίνδυνη εξέγερση στην Αραγωνία, οπότε η επόμενη μεγάλης κλίμακας ιβηρική κρίση δεν εκδηλώθηκε παρά με τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η ανανέωση του πολέμου με τη Γαλλία το 1635 αύξησε σε μεγάλο βαθμό την απαίτηση του θρόνου για οικονομική υποστήριξη προερχόμενη από όλα τα μέρη. Μέχρι το 1639, ο υπουργός του

Φιλίππου Δ', Ολιβάρες, ασκούσε σκληρές πιέσεις στη Καταλανία με σκοπό να στρατολογήσει άνδρες και να εξασφαλίσει κονδύλια, για να πολεμήσει τους Γάλλους, που είχαν στο μεταξύ καταλάβει τα κάστρα του Σάλσες στα Πυρηναία. Ο Ολιβάρες αποπειράθηκε να στρατωνίσει βασιλικές δυνάμεις στην Καταλανία, για να απαιτήσει πιεστικά υποστήριξη αυτής της στρατιωτικής προσπάθειας, αλλά με την ενέργειά του αυτή κινητοποίησε τεράστια αντίδραση. Τον Ιούνιο του 1640, ομάδα αγροτών στη Βαρκελόνη σκότωσε τον αντιβασιλέα, τον κόμη της Σάντα Κολόμα. Πολύ σύντομα οι δυνάμεις της Καστίλλης προωθήθηκαν προς την Καταλανία, ενώ οι Καταλανοί ηγέτες διαπραγματεύονταν βοήθεια από τους Γάλλους. Ο επικεφαλής της καταλανικής γερουσίας, ο κληρικός Πάου Κλάρις, έσωσε το κύρος του ανακηρύσσοντας την Καταλανία ανεξάρτητη δημοκρατία. Ο αγώνας διήρκησε μέχρι το 1659, όταν οι Καταλανοί επανεισήλθαν στην αυτοκρατορία με ουσιαστικά τις ίδιες ελευθερίες που είχαν και πριν διαχωρισθούν από αυτήν, μολονότι δεν περιλαμβάνονταν και οι περιοχές της Ρουσσιγιόν και της Σερντάν, τις οποίες οι Γάλλοι σύμμαχοί τους είχαν καταφέρει να αποσπάσουν από την Ισπανία.

Στη διάρκεια της καταλανικής εξέγερσης, ο Ολιβάρες διέταξε το δούκα της Μπραγκάντσα και τους Πορτογάλους ευγενείς, που είχαν απωλέσει κάθε ελπίδα περί ανακτήσεως της προηγούμενης αυτονομίας τους, να συνδράμουν στην καστιλιάνικη επίθεση κατά των Καταλανών. Όμως αυτή η διαταγή προκάλεσε την εκδήλωση συνωμοσίας στη Λισσαβόνα, που οδήγησε στην κατάληψη των ανακτόρων, στην εκτέλεση και εξορία των βασιλικών πρακτόρων και στην ανακήρυξη του δούκα της Μπραγκάντσα σε βασιλέα

της Πορτογαλίας, υπό το όνομα Ιωάννης Δ'. Επί τριάντα χρόνια σχεδόν ο ισπανικός στρατός έκανε ανεπιτυχείς απόπειρες να υποτάξει την Πορτογαλία, αλλά το 1668, η Ισπανία αναγνώρισε τελικά την Πορτογαλία (συνεπεία ενός πραξικοπήματος κατά το προηγούμενο έτος από τον αδελφό του Αλφόνσου, Πέδρο) ως ανεξάρτητο κράτος. Το 1648, στη Συνθήκη της Βεστφαλίας, η Ισπανία είχε επίσης αναγνωρίσει την οριστική απώλεια της Βόρειας Ολλανδίας.

Ο πόλεμος για την Ισπανική Διαδοχή (1701-14) επεκτάθηκε εν συνεχεία στην Ιβηρία, καθώς η τελευταία επιτυχής απόπειρα του Λουδοβίκου ΙΔ' να τοποθετήσει Βουρβόνο στον ισπανικό θρόνο αιματοκύλησε τη Χερσόνησο, πυροδοτώντας εμφύλιους πολέμους ανάμεσα στους υποστηρικτές των αντίπαλων υποψηφίων για το στέμμα. Επίσης είχε ως αποτέλεσμα την ενοποίηση της Καταλανίας και της Βαλένθια υπό το καθεστώς της Καστίλλης, ενώ απέκοπτε εντελώς την Ισπανία από την Ολλανδία, της οποίας οι νότιες επαρχίες μεταβιβάζονταν στους Αψβούργους της Αυστρίας. Κατά το 18ο αιώνα οι Βουρβόνοι βασιλείς προσπάθησαν κατ' επανάληψη να θέσουν το στρατό υπό τον έλεγχό τους, αλλά η διαθεσιμότητα των αποικιακών πόρων –τι ειρωνεία!– δυναμίτισε τις προσπάθειές τους: σε καλές εποχές οι μονάρχες δεν μάχονταν κατά των υπηκόων τους για έσοδα, έως ότου το έκαναν για πρώτη φορά οι Γάλλοι εξάδελφοί τους. Εκείνοι άλλωστε δεν δημιούργησαν κάποτε αυτόνομες αστικές γραφειοκρατίες που ενσωμάτωναν και το στρατό; Σε χαλεπούς καιρούς στρέφονταν σε τεχνάσματα με άμεσα οικονομικά οφέλη, που διέσπαζαν την εξουσία τους, τους υποχρέωναν απέναντι στους κατά τόπους ισχυρούς και επέφεραν συμμαχίες μεταξύ των στρατηγών

και των ευγενών ή των δήμων που τους υποστήριζαν. Οι *καπιτάνες χενεράλες* (γενικοί στρατηγοί) της Ισπανίας επαίρονταν με την υπεροχή και την αυτονομία τους.

Μετά τον πόλεμο για την Ισπανική Διαδοχή, ούτε η Πορτογαλία ούτε και η Ισπανία ενεπλάκησαν σε μείζονες επαναστατικές καταστάσεις κατά τα επόμενα εννέα χρόνια. Αντίθετα με τις Κάτω Χώρες, η Ιβηρία κατά τη δεκαετία του 1790 ελάχιστα ένιωσε τον αντίκτυπο της επανάστασης στη γειτονική Γαλλία. Ωστόσο, η Ισπανία συμμετείχε στη διεθνή στρατιωτική προσπάθεια εναντίον της επαναστατικής Γαλλίας το 1793-5. Τότε οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι δημιούργησαν μιαν από τις μεγαλύτερες επαναστατικές κρίσεις της Χερσονήσου.

Η Ισπανία σύντομα άλλαξε σύμμαχο. Υπό την καθοδήγηση του ουσιαστικά δικτάτορά της, Γκοντόυ, η Ισπανία πρώτα συμμάχησε με τον Ναπολέοντα κατά της Πορτογαλίας, αλλά ο Ναπολέων γρήγορα συνέλαβε το σχέδιο να καταστήσει την Ισπανία δορυφόρο του. Το 1808, μια εξέγερση αριστοκρατών-λαού εν ονόματι του κατ' ανάγκην κληρονόμου Φερδινάνδου (η Εξέγερση στο Αρανχουέθ) εξοβέλισε και τον Γκοντόυ και το βασιλιά του. Ο καινούργιος βασιλιάς όμως, ο Φερδινάνδος Ζ', απεδέχθη γρήγορα την απαίτηση του Ναπολέοντα να παραιτηθεί υπέρ του αδελφού του Βοναπάρτη, Ιωσήφ. (Για την ακρίβεια ο Φερδινάνδος επέστρεψε το στέμμα του στον πατέρα του, ο οποίος το παρέδωσε στον Βοναπάρτη). Στη συνέχεια, αλλεπάλληλες λαϊκές εξεγέρσεις εναντίον της γαλλικής διακυβέρνησης γενικεύθηκαν γρήγορα σε εμφύλιο πόλεμο, τύπου αντάρτικου, με πολλές τοπικές αρχές να συμμετέχουν στο αντι-γαλλικό μέτωπο, και απώτερο σκοπό να τη θέσουν υπό έλεγχο. Στη Σαραγόσα, για παράδειγμα, ο μεγά-

λος αριστοκράτης Palofox –που δεν ήταν κάποιος επαναστάτης δημοκράτης– αποδέχθηκε το διορισμό του ως Γενικού Στρατηγού.

Η εισβολή της Γαλλίας στην Ισπανία, η αντίσταση των Ισπανών κατά των Γάλλων εισβολέων και η διάδοση φιλελεύθερων ιδεών μεταξύ των αντιστασιακών διευκόλυναν την εξάπλωση παρόμοιων κινημάτων ανεξαρτησίας και στην αποικιακή Λατινική Αμερική. Επίσης, τα παραπάνω κινητοποίησαν την ισπανική αντιπολίτευση στο να συντάξει ένα σχέδιο για μια συνταγματική μοναρχία. Καθώς οι Βρετανοί υπό τον Γουέλινγκτον εκτόπιζαν τους Γάλλους εκτός της Ιβηρικής, οι φιλελεύθεροι στο Κάδιξ συγκεντρώνονταν για να υιοθετήσουν ένα δημοκρατικό σύνταγμα. Με την επιστροφή του Φερδινάνδου Ζ' από τη γαλλική αιχμαλωσία του το 1814, συντηρητικοί αξιωματικοί συνεργάστηκαν με το βασιλιά σε ένα αντι-φιλελεύθερο πραξικόπημα. Αυτό όμως απλώς υπήρξε η αφετηρία σειράς διαμαχών που σπάραξαν την Ισπανία κατά τις επόμενες δεκαέξι δεκαετίες.

Ο στρατός, στα ταραχώδη χρόνια που θα ζήσει στη συνέχεια η Ισπανία, θα βρεθεί στο επίκεντρο της ισπανικής αντίστασης και θα αποκτήσει τόσο από τους ευγενείς όσο και από τους δήμους εξαιρετικά προνόμια, όπως και κατά την περίοδο της ισπανικής Ενότητας, πεντακόσια χρόνια νωρίτερα: καθοδηγούμενος από φιλοπόλεμους και φιλόδοξους ευγενείς και ελάχιστα ευνοούμενος από τους δημόσιους αξιωματούχους, ο στρατός λειτούργησε ως μια διακριτή πολιτική δύναμη –ή μάλλον ως μια ομάδα διακριτών πολιτικών δυνάμεων, που καθεμιά τους διέθετε και τον αρχηγό της. Η μεγάλη αυτονομία και δύναμη του ισπανικού στρατού κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων

έθεσε τότε κάποιο προηγούμενο για τη μεταπολεμική πολιτική σκηνή, όπου οι στρατιώτες κατ' επανάληψη καταλάμβαναν την εξουσία εν ονόματι του έθνους. Ένα συντηρητικό-κληρικό-φιλοβασιλικό μέτωπο ήρθε αντιμέτωπο με ένα φιλελεύθερο-αντι-κληρικό-συνταγματικό, το καθένα από τα οποία είχε τους υποστηρικτές του στο στρατό. Αυτή η συσπείρωση κατέληξε σε σταδιακή εκδίωξη της Εκκλησίας, σε ήπια προώθηση των φιλελεύθερων θεσμών και σε μια σχεδόν αδιάκοπη ένοπλη ρήξη. Σοβαρές διασπάσεις με ένοπλες καταλήψεις της εξουσίας άρχισαν το 1820-3, 1833-9, 1840-3, 1854 και το 1868-76, μετά από τις οποίες πλήθαιναν οι γενικές απεργίες, οι επιθέσεις των αναρχικών, αλλά ουδεμία πλήρης μετάβαση εξουσίας σημειώθηκε μέχρι το 1917.

Στη συνέχεια, ακολούθησαν έξι ακόμη αβέβαια χρόνια, το 1923 το πραξικόπημα του Πρίμο ντε Ριβέρα, άλλα οκτώ χρόνια στρατιωτικού ελέγχου και στρατιωτικής εξέγερσης, οπότε το 1931 μια σχετικά ειρηνική απέλαση του βασιλιά και του στρατιωτικού καθεστώτος έφεραν τη χώρα σε εθνικές εκλογές. Η δημοκρατία που εγκαθιδρύθηκε τότε κράτησε πέντε χρόνια, πριν ξεσπάσει ανοιχτά ένας εμφύλιος πόλεμος, αν και χωρίς σημαντικές εξεγέρσεις, ούτε από αριστερά ούτε από δεξιά. Στο μεταξύ, η Πορτογαλία ζούσε μια παρόμοια ταραχώδη περιπέτεια: πραξικοπήματα, εμφυλίους και εξεγέρσεις, μέχρι που εγκαθιδρύθηκε μια δημοκρατία το 1910, για να ακολουθήσουν δεκαέξι χρόνια διακοπτόμενων επαναστατικών καταστάσεων και τέλος η εδραίωση της εξουσίας υπό τον Ολιβέιρα Σαλαζάρ προς το τέλος της δεκαετίας του 1920, ο οποίος και κυριολεκτικά «κάθισε στο σβέρκο» της Πορτογαλίας για περισσότερα από σαράντα χρόνια.

Στην Ισπανία, ο Φρανθίσκο Φράνκο επρόκειτο να κρατηθεί στην εξουσία για τρεις δεκαετίες, και αφού προηγουμένως διεξήγαγε έναν φονικότατο αγώνα. Ο Εμφύλιος Πόλεμος άρχισε ως μια απόπειρα στρατιωτικού πραξικοπήματος από τη βάση του Φράνκο στο Μαρόκο, και συνεχίστηκε με μια σειρά τρομερών επιδρομών, αντιποίνων και επαναστατικής δράσης, ακόμη και εντός του Δημοκρατικού συνασπισμού. Ενώ δε ο αποφασιστικός αγώνας έριξε στην αρένα τους Εθνικιστές κατά των Δημοκρατικών, στο δεύτερο στρατόπεδο οι κομμουνιστές σκότωναν συχνά αναρχικούς, οι αναρχικοί σκότωναν κομμουνιστές και οι κομμουνιστές σκοτώνονταν μεταξύ τους. Η παρέμβαση της Ναζιστικής Γερμανίας και της Φασιστικής Ιταλίας από τη μια πλευρά, και της Σοβιετικής Ένωσης και των διεθνών σωμάτων αριστεριστών εθελοντών από την άλλη, επέτεινε τη φονικότητα των μαχών. Μέχρι το 1939 η ανωτερότητα της στρατιωτικής οργάνωσης και των εφοδίων των Εθνικιστών είχαν κατανικήσει τους εχθρούς τους. Για τις επόμενες τρεις δεκαετίες οι Φάλαγγες του Φράνκο ηγεμόνευαν την Ισπανία χωρίς σοβαρό κίνδυνο ανατροπής του.

Και στην Ισπανία και στην Πορτογαλία, εξάλλου, οι γερασμένοι δικτάτορες της δεκαετίας του 1960 προέβησαν σε συνταγματικές ρυθμίσεις που διευκόλυναν τη μετάβαση σε μια περιορισμένης μορφής αντιπροσωπευτική κυβέρνηση –μια μοναρχία στην Ισπανία, μια δημοκρατία στην Πορτογαλία–, χωρίς κάτι περισσότερο από ανώδυνες επαναστατικές απόπειρες. Ο Σαλαζάρ πέθανε το 1970 κι ο Φράνκο το 1975, χωρίς οι χώρες τους να γνωρίσουν σοβαρές κρίσεις διαδοχής τους. Όμως, το 1974 το πραξικόπημα των κατώτερων Πορτογάλων αξιωματικών, που τροφοδοτήθηκε από τη δυσαρέσκεια λόγω της εξαντλητικής στρα-

τιωτικής εμπλοκής του κράτους στις πορτογαλικές αποικίες της Αφρικής, υπήρξε το έναυσμα για μια ευρεία λαϊκή κινητοποίηση κατά του διάδοχου καθεστώτος του Μαρσέλο Καετάνο. Η Πορτογαλία ακροβατούσε επί δύο χρόνια στο χείλος μιας επαναστατικής κατάστασης, κι έπειτα περιήλθε στο γνωστό χάος της κοινοβουλευτικής πολιτικής.

Στην Ισπανία, το καθεστώς του Καρέρο Μπλάνκο από το 1969 μέχρι το 1973 δοκίμασε να χαλιναγωγήσει αφενός το ογκούμενο και από τα προηγούμενα χρόνια κίνημα της εργατικής τάξης και αφετέρου το ολοένα και πιο δραστήριο αποσχιστικό κίνημα των Βάσκων (ΕΤΑ). Η δολοφονία του Καρέρο Μπλάνκο από την οργάνωση ΕΤΑ ολοκλήρωσε αυτή την περίοδο, οπότε και ακολουθούν τρία χρόνια κυβερνητικών διακυμάνσεων κατά τη διάρκεια των οποίων πέθανε ο Φράνκο. Ο διορισμένος διάδοχος του Φράνκο, βασιλιάς Χουάν Κάρλος, ανταπεξήλθε επιδεικνύοντας τεράστια εργατικότητα και οδήγησε τη χώρα γρήγορα προς δημοψηφίσματα και εκλογές, ώστε να καθορίσει το χαρακτήρα του νέου καθεστώτος. Το 1981 μια ομάδα αξιωματικών του στρατού, σύμφωνα με τη συνηθισμένη πολιτική δράση των στρατιωτικών στη χώρα προ πενήντα ετών, απέτυχαν στο πραξικόπημα που επιχείρησαν. Έτσι, λοιπόν, η Πορτογαλία και η Ισπανία άκουσαν τα ύστερα αγκομαχητά της στρατιωτικής επέμβασης προτού να καταλήξουν στις δικές τους εκδοχές κοινοβουλευτισμού.

Στην Ιβηρική, η πορεία από την κοινοτική, πελατειακή και δυναστική προς την ταξική συσπείρωση και τις εθνικές επαναστάσεις πήγε λιγάκι στραβά. Εν ονόματι παλαιών δικαιωμάτων, εθνικές επαναστάσεις, που επέμεναν περισσότερο σε πατροπαράδοτα προνόμια και σε συνθήκες παρά σε γενικά δικαιώματα ανεξαρτησίας, είχαν αρχίσει

στην Αραγωνία ήδη κατά το 16ο αιώνα, και τις διαδέχθηκαν αντίστοιχες στην Πορτογαλία και στην Καταλανία κατά το 17ο αιώνα. Στη δεκαετία του 1870, εξάλλου, η Πορτογαλία και η Ισπανία συνέχιζαν να επιδεικνύουν δυναστικές επαναστάσεις στην κατηγορία των ταξικής συσπείρωσης επαναστάσεων, που ενέπλεκαν σημαντικά και το στρατό. Ο χρονολογικός πίνακας των επαναστάσεων στην Ιβηρική αντιστοιχεί επακριβώς στη διαδικασία με την οποία σχηματίστηκαν τα κράτη σ' εκείνο το μέρος της Ευρώπης. Για να ανακεφαλαιώσουμε το προφανές, τα ιβηρικά βασίλεια του 16ου και 17ου αιώνα παρέμειναν κατακερματισμένα κράτη που υπέφεραν από εξεγέρσεις, εν συνεχεία μειώθηκαν τα έσοδά τους από τις μακρινές αποικίες, περιορίστηκαν τοπικώς από καλά κατοχυρωμένα προνόμια ευγενών, δήμων και επαρχιών, και ενεπλάκησαν κατ' επανάληψη σε απόπειρες ενίσχυσης των εσόδων τους, των δυναστικών προοπτικών και των διεθνών θέσεών τους μέσω της σύσφιγξης του κεντρικού ελέγχου. Οι επαναστάσεις τους εκείνης της εποχής αποτέλεσαν την έκφραση της αντίστασης διαφόρων τμημάτων των πολιτειακών καθεστώτων τους σ' αυτές τις απόπειρες.

Κατά το 18ο αιώνα κεντρομόλες και φυγόκεντρες παρατάξεις συμβίωσαν σε μιαν άνιση ισορροπία, αλλά η ένοπλη αντίσταση στη γαλλική εισβολή και κατοχή μετά το 1800 έδωσε στο στρατό αυτόνομη εξουσία που δεν διέθετε στο παρελθόν. Στο 19ο αιώνα και στα μέσα του 20ού, οι συμμαχίες των αξιωματικών του στρατού με τμήματα των αστών και/ή δυναστικών διεκδικητών (παίρνοντας μάλιστα μια εθνικιστική χροιά στην Καταλανία) κυριάρχησαν στις επαναστατικές καταστάσεις. Συν τω χρόνω οι δυναστικοί συνασπισμοί εξασθενούσαν ενώ δυνάμωναν οι τα-

ξικές συσπειρώσεις, αλλά οι στρατιωτικοί παρέμεναν εταίροι αδιαλείπτως. Με την εγκατάσταση όμως απολυταρχικών καθεστώτων μετά το 1930, και η Ισπανία και η Πορτογαλία συνδέθηκαν αναπόφευκτα ακόμη στενότερα με την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία –μια διαδικασία που με τη σειρά της δημιούργησε σημαντικές εργατικές τάξεις και διευρυμένες αστικές. Καθώς δε γερνούσαν οι δικτάτορες και χαλάρωναν τον κεντρικό έλεγχό τους, σχηματίστηκαν συνασπισμοί εργατών-αστών που αποτέλεσαν σημαντικές πολιτικές παρουσίες. Με το θάνατο του Φράνκο και του Σαλαζάρ, οι κληρονόμοι τους δεν είχαν άλλες επιλογές από το να έλθουν σε συμφωνία με τους συνασπισμούς εργατών-αστών, αλλά και με τα υπολείμματα του απολυταρχικού καθεστώτος και των ενόπλων δυνάμεών τους. Οι διαπραγματεύσεις τους με αυτούς τους τρεις παράγοντες διαμόρφωσαν την πολιτική της δεκαετίας του 1980.

Η Ισπανία και η Πορτογαλία, λοιπόν, ακολούθησαν επαναστατικές οδούς με αξιοσημείωτη απόκλιση από εκείνες των Κάτω Χωρών για να μην πούμε και από τα καθιερωμένα πρότυπα μεγάλων επαναστάσεων. Ίσως η πλέον δραματική απόκλιση να εμφανίστηκε στη γρήγορη μετατόπιση από τις σχετικά αραιές επιθέσεις επί του κράτους, εν ονόματι παραβίασης προνομίων, στην αδιάκοπη παρέμβαση των επαγγελματικών στρατιωτικών δυνάμεων στη λειτουργία του κράτους, συχνά συμμαχώντας με τη μία ή με την άλλη πολιτική παράταξη. Η δημιουργία επαγγελματικού, εγχωρίως στρατολογημένου τακτικού στρατού μετά το 1790 και η μεγάλη συγκεντρωτικότητα του κράτους υπό τη γαλλική επιρροή οπωσδήποτε συνέβαλαν προς αυτή τη μετατόπιση. Ωστόσο, κάποιες πτυχές της εμπειρίας τους μας είναι οικείες από άλλα μέρη της Ευρώπης, ιδιαιτέρως

η διαρκώς αυξανόμενη συμμετοχή των συνασπισμών αστών-εργατών στις φιλελεύθερες επαναστάσεις από το 1830 κι έπειτα. Εφόσον τα κράτη και οι οικονομίες στην Ιβηρική άρχισαν να θυμίζουν άλλες περιοχές της Ευρώπης, το ίδιο ίσχυσε και για τις επαναστατικές καταστάσεις τους.

Τα Βαλκάνια και η Ουγγαρία

Η επανάσταση ακολούθησε ακόμη μια διαδρομή στα Βαλκάνια και στην Ουγγαρία, η οποία αντιστοιχεί στην ενδιάμεση χωροθέτηση της περιοχής. Τα Βαλκάνια χρησίμευσαν επί αιώνες ως το δυτικό άκρο μεγάλων εισβολών και μεταναστεύσεων από την ευρασιατική στέπα και ως ένα σημείο διέλευσης των εμπορευμάτων ανάμεσα σε Ευρώπη και Ασία. Μεγάλα βουνά υψώνονταν στις παρυφές της περιοχής στην Αδριατική και τη Μεσόγειο, η οροσειρά των Καρπαθίων σχημάτιζε το βορειοανατολικό τόξο, ενώ ανάμεσα στους ορεινούς όγκους κυλούσε ο Δούναβης και οι παραπόταμοί του, εκβάλλοντας στη Μαύρη Θάλασσα μέσα από δυο πεδιάδες που τις οροθετούσαν οι Τρανσυλβανικές Άλπεις. Ο πληθυσμός της περιοχής απαρτιζόταν κυρίως από μικροκαλλιεργητές, ποιμένες, αλιείς και πολεμιστές, παρόλο που στις μεγάλες πεδιάδες οι γαιοκτήμονες μπορούσαν να δημιουργήσουν μεγάλες περιουσίες καθιστώντας τους αγρότες δουλοπάροικους.

Επί σειρά αιώνων προ του 1492 τα Βαλκάνια αποτελούσαν το σημαντικό σταυροδρόμι του ευρασιατικού εμπορίου. Το ζωηρό εμπόριο καθιστούσε τις εξουσίες ικανές να ευημερούν, επιβάλλοντας δασμούς στη ροή των αγαθών

αντί να αντλούν όλο το εισόδημά τους από τον εγχώριο πληθυσμό. Αλλά, όμως, καθώς οι Οθωμανοί άρχισαν να κατακτούν και να μονοπωλούν το εμπόριο και η διακίνηση μέσω του Ινδικού Ωκεανού άρχισε να περιορίζει τη σημασία των καραβανιών, αυτή η στρατηγική γινόταν ολοένα και λιγότερο εφαρμόσιμη. Τα κράτη της περιοχής εξασθένησαν και οι ευγενείς αντλούσαν όλο και περισσότερο το εισόδημά τους από τους χωρικούς. Ο πληθυσμός των Βαλκανίων, η τοπογραφία της περιοχής και η ενδιάμεση γεωγραφική θέση τους εμπόδιζε την ολοκλήρωσή τους σε ένα ενιαίο πολιτικό σύνολο, κι ακόμη περισσότερο την ενοποίησή τους σε μια συνεκτική ενότητα –παρόλο που σε διάφορες εποχές οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, οι Ούγγροι και οι Τούρκοι κατέβαλαν προσπάθειες να κυριαρχήσουν σ' ολόκληρη τη Χερσόνησο. Πιο κοντά σ' αυτόν το στόχο έφθασαν οι Τούρκοι. Ακόμη και υπό τους Οθωμανούς, ωστόσο, οι επικεφαλής των αρχοντικών οικογενειών, οι αρχηγοί συμμοριών και οι μεγάλοι γαιοκτήμονες απολάμβαναν μεγάλης αυτονομίας, παρ' όλο τον αδιάκοπο, αιματηρό ανταγωνισμό μεταξύ τους. Οι ευγενείς της περιοχής και οι ιεράρχες του κλήρου εξέλεγαν συνήθως τους βασιλιάδες –συχνά αντιστοιχούσε κι ένας βασιλιάς σε κάθε φατρία–, ενώ οι επίδοξοι μονάρχες έπρεπε να δώσουν μάχη για τους θρόνους τους.

Οι Βαλκάνιοι βασιλείς έπαιρναν συνήθως τους θρόνους τους υπό τη σκιά μεγάλων δυνάμεων. Στο μεγαλύτερο μέρος της τελευταίας χιλιετίας, οι Βαλκάνιοι έζησαν στο περιθώριο ανταγωνιζόμενων αυτοκρατοριών –των Μογγόλων, των Τατάρων, των Βυζαντινών, των Ρώσων, των Πολωνο-Λιθουανών, των Αψβούργων, των Οθωμανών. Οποιαδήποτε από αυτές τις αυτοκρατορίες επεκτεινόταν σε βά-

θος, τότε οι τοπικοί αντίπαλοι και θύματά της εντόπιζαν ισχυρούς συμμάχους ανάμεσα στους εχθρούς της ενλόγω αυτοκρατορίας, με στόχο να ελέγξουν τις κατακτήσεις της. Οι κατ' όνομα ηγεμόνες στα Βαλκάνια αντιμετώπιζαν επίσης σοβαρούς ντόπιους ανταγωνιστές: οι ευγενείς που κέρδιζαν την ελευθερία τους, και μπορούσαν έτσι να εκμεταλλεύονται τους κατοίκους της υπαίθρου, μερικές φορές εποφθαλμιούσαν οι ίδιοι τη βασιλική εξουσία, διαδραμάτιζαν δε συνήθως κάποιο ρόλο στην επιλογή των βασιλέων και συχνά χρησιμοποιούνταν ως φοροεισπράκτορες του στέμματος έναντι ποσοστού. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία διαβάθμισε την άντληση των φόρων σε συνάρτηση με την απόσταση από την Κωνσταντινούπολη καθώς και την ανασφάλειά της για το στρατιωτικό έλεγχο, οπότε δεν απαιτούσε από τις περιφέρειες των κτήσεών της κάτι παραπάνω από μια συνηθισμένη συνεισφορά, εγκαθιστώντας συστήματα έμμεσου ελέγχου (περιλαμβανομένων και διαφόρων παραλλαγών εκμίσθωσης των φόρων) σε πιο απομακρυσμένες περιοχές, και οργανώνοντας την άμεση σχετικά καταβολή τους μέσω παραγόντων του κράτους κοντά στο κέντρο. Οι περισσότερες οθωμανοκρατούμενες περιοχές των Βαλκανίων εντάσσονται στις πρώτες δύο κατηγορίες.

Όσο μακριά και να βρισκόταν μια περιοχή επηρέαζε αναλόγως τη σχετική υποστήριξη του οθωμανικού στρατού και των αξιωματικών του στους πρίγκιπες ή τους ευγενείς. Συνολικώς, η εισφορά ενίσχυε τους πρίγκιπες, ενώ η εκμίσθωση των φόρων τούς παρέκαμπτε και ενδυνάμωνε τους ευγενείς. Καθώς αυτοί οι παράγοντες μετατοπίστηκαν συν τω χρόνω, οι τάσεις των πριγκίπων να ηγηθούν επαναστάσεων εναντίον των Οθωμανών και των ευγενών να ηγηθούν επαναστατών κατά των πριγκίπων επίσης μετατοπί-

στηκαν. Αυτοί, που σε γενικές γραμμές ευνοούνταν από το οθωμανικό καθεστώς το υποστήριζαν. Ο ένας ή ο άλλος τύπος αυτοκρατορικού ελέγχου είχε κυριαρχήσει στην περιοχή σχεδόν για ολόκληρη την περίοδο από το 1492 κι εξής. Με την κατάρρευση του σοβιετικού μπλοκ, το ΝΑΤΟ διασπασμένο και τις μουσουλμανικές δυνάμεις να αλληλοεξοντώνονται, σήμερα είναι η πρώτη φορά μετά από εκατοντάδες χρόνια που τα Βαλκάνια βρίσκονται ευπρόσβλητα μόνον από μιαν αυτοκρατορία, και μάλιστα μια εξωτική εκδοχή της, δηλαδή την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Οι Οθωμανοί επεκτείνονταν με πολύ δραστήριο τρόπο από το 1492. Είχαν πάρει την Κωνσταντινούπολη το 1453, τη Βοσνία το 1462, την Αλβανία το 1467, την Κριμαία το 1474 και απειλούσαν την Ουγγαρία. Μέχρι το 1526 είχαν καταλάβει τη Βούδα. Πολεμούσαν με τους Βενετούς για τον έλεγχο της Δαλματίας, της Αλβανίας και του Μοριά. Στο απόγειο της ακμής τους, στα μέσα του 16ου αιώνα, οι Οθωμανοί κυβερνούσαν σ' ολόκληρη σχεδόν τη Βαλκανική Χερσόνησο, περιλαμβανομένων και μεγάλων τμημάτων αυτού που σήμερα ονομάζεται Ουγγαρία. Στην πραγματικότητα, η οθωμανική επέκταση και συρρίκνωση δημιούργησε τους βασικούς ρυθμούς των βαλκανικών επαναστάσεων ανάμεσα στα 1492 και 1992. Μονάχα μετά τον Α' Παγκόσμιο Πολεμο έπαυσαν οι κάτοικοι της περιοχής να διάγουν υπό καθεστώς έντονης σχέσης με την όποια εξουσία έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.

Η επικράτηση της κτήσης και του εδαφικού ανταγωνισμού στα Βαλκάνια επέφερε μια σύγχυση στο όριο μεταξύ πολέμου και επανάστασης περισσότερο απ' ό,τι σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Επιπλέον, οι συνηθισμένοι μικρο-πόλεμοι των ορεσίβιων και των νομάδων της στέπας δήλωναν

ότι κάποιες περιοχές βρίσκονταν στο χείλος των επαναστατικών καταστάσεων -έντονη αμφισβήτηση της ανώτατης αρχής του κράτους-, για κάμποσες δεκαετίες κάθε φορά. Οι πολλαπλοί θρησκευτικοί διχασμοί (μουσουλμάνοι, ρωμαιοκαθολικοί, ελληνορθόδοξοι, ορθόδοξοι της Βουλγαρίας, ορθόδοξοι της Σερβίας, καλβινιστές, λουθηρανοί, ουνίτες και πολλοί άλλοι) αναπτύχθηκαν παράλληλα με νέες αυτοκρατορίες, κι έπειτα επιβίωσαν αυτών. Αποτέλεσμα αυτού του γεγονότος ήταν τα θρησκευτικά και πολιτικά σύνορα να αποτελέσουν πιο μακρόχρονο και πιο πικρό αντικείμενο έριδας στην περιοχή απ' ό,τι σε κάποιες άλλες μεγάλες περιοχές της Ευρώπης. Οι επίδοξοι κατακτητές εύρισκαν συνεχώς ντόπιους διεκδικητές της κρατικής εξουσίας με τους οποίους μπορούσαν να συμμαχούν. Από κάποια άποψη τα Βαλκάνια δοκιμάστηκαν από την επανάσταση σχεδόν αδιαλείπτως επί 500 χρόνια.

Τα Βαλκάνια των τελευταίων πέντε αιώνων διέφεραν κατά πολύ από τις Κάτω Χώρες, εφόσον είχαν περιορισμένο εμπορικό και αστικό δίκτυο. Διέφεραν επίσης σημαντικά από τις χώρες της Ιβηρικής, εφόσον είχαν λιγότερους μεγάλους γαιοκτήμονες και αυτόνομες πόλεις, αλλά και πιο ευρύ και μεταβαλλόμενο κατακερματισμό της ανώτατης αρχής. Αυτές οι διαφορές επηρέασαν βαθύτατα το μοντέλο της επανάστασης στα Βαλκάνια. Εκεί, λοιπόν, συχνά συμπλέκονταν οι κοινοτικές και οι δυναστικές επαναστάσεις, εφόσον, όταν οι χωρικοί ξεσηκώνονταν κατά των ευγενών τους, οι αντίπαλοι ευγενείς κατά κανόνα παρουσιάζονταν πρόθυμοι να πάρουν το μέρος τους. Η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 16ο αιώνα, η σταθεροποίησή της κατά το 17ο και η συρρίκνωσή της από το 18ο μέχρι και τον 20ό αιώνα, είχε ως συνέπεια επανα-

στάσεις στις οποίες συγχωνεύθηκαν κοινοτικές, δυναστικές, πελατειακές, στρατιωτικές, εθνικές εκδοχές τους, μέχρι και μορφές ταξικών συνασπισμών.

Ο πίνακας 3.4 παραθέτει τις βασικές χρονολογίες των σχετικά διευρυμένων και μακρόχρονων επαναστατικών καταστάσεων στα Βαλκάνια και στην Ουγγαρία. Ο χρονολογικός πίνακας παρουσιάζει μόνο τα μεγάλου ύψους κύματα μιας διαρκώς τρικυμιώδους θάλασσας. Περιλαμβάνει, επί παραδείγματι, τις σημαντικές αλβανικές εξεγέρσεις του 1910 και του 1912, αλλά παραλείπει τους μικρότερους ξεσηκωμούς των Αλβανών στα 1900, 1905, 1906, 1907 και 1909. Ο πίνακας καταγράφει τριών ειδών γεγονότα: 1. Πολέμους διαδοχής του 16ου αιώνα. 2. Εξεγέρσεις χωρικών από τις αρχές του 16ου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα· και 3. Αντίσταση των ντόπιων πληθυσμών αλλά και της ευρύτερης περιοχής απέναντι σε εξωτερικό έλεγχο, από την Κροατική εξέγερση του 1570 μέχρι το Σερβοκροατικό πόλεμο του 1992.

Ο αγώνας διαδοχής στην Ουγγαρία από το 1526-8 φωτίζει τη συνοχή της διακυβέρνησης σε μια κατακερματισμένη περιοχή. Οι οθωμανικές δυνάμεις κατάφεραν με έναν αιφνιδιαστικό ελιγμό να κατανικήσουν το συγκεντρωμένο ουγγρικό στρατό το 1526 στο Μόχατς. Ο βασιλιάς Λουδοβίκος της Ουγγαρίας, μέλος της οικογένειας των Αψβούργων, απεβίωσε καθώς λιποτακτούσε από το πεδίο της μάχης. Σύντομα μια πλειοψηφία της τάξης των ευγενών εξέλεξε ως βασιλέα τους το βοεβόδα Ιωάννη Ζαπόλυα, έναν εύπορο γαιοκτήμονα και στρατιωτικό ηγέτη. Μια μειοψηφία όμως γύρω από τη χήρα βασίλισσα υπέδειξε τον αρχιδούκα Φερδινάνδο. Το αποτέλεσμα ήταν να ξεσπάσει ανοικτός πόλεμος ανάμεσα στους υποστηρικτές των αντίπαλων υποψή-

φιων βασιλέων. Στην αρχή ο Φερδινάνδος εκτόπισε τον Ζαπόλυα, αλλά αργότερα πολέμησε εναντίον των Οθωμανών και ηττήθηκε, οπότε ο Ζαπόλυα (εμψυχωμένος, και με την προσωρινή αναγνώριση των Οθωμανών) κυβέρνησε μεγάλα τμήματα της χώρας. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν μας ξαφνιάζει ότι ουδείς εκ των δύο νίκησε, αφού νικητές αναδείχθηκαν οι Οθωμανοί. Μέχρι το 1541, οι οθωμανικές δυνάμεις είχαν κατακτήσει τη Βούδα. Αν και η Τρανσυλβανία (με πρώτο πρίγκιπα της το νήπιο γιο του Ζαπόλυα) παρέμενε ως ένα ημιαυτόνομο ουδέτερο κράτος, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κάλυπτε τώρα ολόκληρη σχεδόν τη Βαλκανική Χερσόνησο.

Για τους επόμενους δύο αιώνες, οι δυναστικοί αγώνες συχνά έδρευαν στο κέντρο της αυτοκρατορίας, αλλά επηρέαζαν τα Βαλκάνια μόνο με έμμεσο τρόπο. Στην Κωνσταντινούπολη και στην ενδοχώρα της τα σώματα των Γενιτσάρων και οι πολιτικοί ηγέτες ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο από τη δεκαετία του 1560 μέχρι τη διάλυση αυτών των σωμάτων κατά το 19ο αιώνα. Παραμερίζοντας τους αδιάκοπους τοπικούς αγώνες, οι μεγάλες εξεγέρσεις όπου συμμετείχαν και οι Γενίτσαροι συνέβησαν το 1566, το 1622, το 1803-4, το 1807 και το 1826. Στα Βαλκάνια αυτές οι μάχες στάθηκαν κυρίως οι ευκαιρίες για τη διεκδίκηση τοπικών προνομίων απέναντι στο εξασθενημένο κέντρο. Η Γαλλική Επανάσταση είχε λίγες μόνο άμεσες επιπτώσεις στην περιοχή, η Ναπολεόντειος Αυτοκρατορία περισσότερες: το 1809 η Γαλλία προσάρτησε από την Αυστρία αυτό που ονομάζουμε Ιλλυρικές Επαρχίες (Δαλματία, Ιστρία, Καρινθία, Καρνία και την στη δεξιά όχθη του ποταμού Σάβα περιοχή). Απ' την άλλη απέρριψε την έκκληση των Σέρβων εθνικιστών για βοήθεια κατά των Οθω-

μανών μεγαλογαιοκτημόνων. Οι κτήσεις του Μεγάλου Ναπολέοντα απέδειξαν το ευπρόσβλητο των κρατών που φαίνονταν προηγουμένως ταραγμένα και επιβεβαίωσαν την αρχή της εθνικότητας ως θεμέλιο για το σχηματισμό ανεξάρτητου κράτους. Η επιτάχυνση των κινημάτων ανεξαρτησίας από το 1803 κι έπειτα σημείωσε μια δραματική μεταβολή της πολιτικής της περιφερειακής εξέγερσης του 18ου αιώνα.

Αριθμητικώς, οι διαμάχες με τις εν ενεργεία ή τις επίδοξες αυτοκρατορικές δυνάμεις κυριάρχησαν στα γεγονότα της περιοχής κατά τους πέντε αιώνες που ακολούθησαν μετά το 1492. Η ιστορία των βαλκανικών επαναστάσεων έχει να επιδείξει σε μεγάλο βαθμό πλήθος αλλαγών στις μορφές και στα συμβαλλόμενα μέρη (από την προοπτική της μυθολογίας του 20ού αιώνα περί έθνους-κράτους), που οδήγησαν σ' αυτό που θα αποκαλούσαμε πόλεμοι για την εθνική ανεξαρτησία. Ακόμη και οι αστικο-φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1848-9 στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων περιέλαβαν ένα πολύ ισχυρό στοιχείο εθνικής απελευθέρωσης. Συμφωνώντας με την τελεολογική ορολογία του Ήβαν Λιούαρντ, έχω ονομάσει τις περισσότερες από αυτές τις επαναστατικές καταστάσεις «πόλεμους ανεξαρτησίας», με την προϋπόθεση ότι πριν από το 1815 είχαν σε γενικές γραμμές καταλήξει με κάποιον, καινούργιο ή παλαιό, ηγεμόνα ακόμη στη θέση του. Το 1803 για παράδειγμα ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων είχε καταλάβει για ίδιο όφελος την Κεντρική και Νότια Αλβανία, και στη συνέχεια προσπάθησε να προσαρτήσει ελληνικά εδάφη στο καινούργιο βασίλειό του. Ο στρατός του Οθωμανού σουλτάνου δεν συνέλαβε ούτε εξετέλεσε τον πασά, παρά μόνο το 1822, οπότε και έδωσε μια ξεκάθαρη λύση στην εξέγερση.

Πίνακας 3.4. Επαναστατικές καταστάσεις στα Βαλκάνια και στην Ουγγαρία, 1492-1992

1509-12	Πόλεμοι Οθωμανικής διαδοχής
1514	Εξέγερση Ούγγρων χωρικών
1515	Ξεσηκωμός χωρικών στη Στυρία
1526-8	Πόλεμος της Ουγγρικής διαδοχής
1566	Κίνημα των Γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη και στο Βελιγράδι
1570-3	Εξέγερση στην Κροατία
1572-4	Εξέγερση στη Μολδαβία
1594-8	Εξέγερση στη Βλαχία-Μολδαβία-Τρανσυλβανία
1604	Ουγγρική αντίσταση κατά των Αψβούργων Αντι-Μεταρρύθμιση
1605-6	Εξέγερση διαμαρτυρίας στην Ουγγαρία και Τρανσυλβανία
1607-8	Εξέγερση των Χαϊντούτων (τάξη ληστών) στην Τρανσυλβανία
1622	Πραξικόπημα των Γενιτσάρων στην Τρανσυλβανία
1655	Εξέγερση των Σεϊμενήδων στη Βλαχία
1670-82	Περιοδικές εξεγέρσεις στην Ουγγαρία
1683-99	Αλλεπάλληλες εμπόλεμες εξεγέρσεις στη Βλαχία, Μολδαβία και τις παρακείμενες περιοχές
1703-11	Πόλεμος ανεξαρτησίας της Ουγγαρίας κατά των Αψβούργων
1730-1	Εξέγερση στην Τουρκία
1770	Ελληνική εξέγερση κατά των Οθωμανών
1862	Στρατιωτικό κίνημα στην Ελλάδα, απέλαση του βασιλιά
1862	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Βοσνία
1862	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Σερβία
1866-8	Κρητική εξέγερση
1875-8	Ξεσηκωμοί στη Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία
1878	Πόλεμοι ανεξαρτησίας στη Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Θεσσαλία στη διάρκεια του Ρωσο-Τουρκικού πολέμου
1878	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Κρήτη
1885	Βουλγαρική επανάσταση στην Ανατολική Ρωμυλία
1888	Αγροτικός ξεσηκωμός στη Ρουμανία
1896-8	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Κρήτη, παρέμβαση Ελλήνων και Βρετανών
1902-3	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Μακεδονία
1905	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Κρήτη
1907	Αγροτικός ξεσηκωμός στη Μολδαβία
1908-9	Επανάσταση Νεοτούρκων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με παράλληλη εξέγερση στη Μακεδονία
1909	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Ρουμανία
1910	Αλβανική εξέγερση
1912	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Αλβανία κατά το Βαλκανικό Πόλεμο

1784-5	Αγροτικός ξεσηκωμός στην Τρανσυλβανία
1803	Εξέγερση στην Ελλάδα
1803-22	Εξέγερση και εμφύλιος πόλεμος στην Αλβανία
1803-4	Βουλγαρική εξέγερση με συμμάχους τους Γενίτσαρους
1804-17	Σερβικοί πόλεμοι ανεξαρτησίας (επίσημη κατάπαυση μόλις το 1830)
1807	Επανάσταση των Γενιτσάρων στην Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη
1821-4	Πόλεμοι ανεξαρτησίας στη Μολδαβία και Βλαχία
1821-5	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Κρήτη
1821-31	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Ελλάδα
1826	Εξέγερση των Γενιτσάρων στην Κωνσταντινούπολη, διάλυση των Γενιτσάρων
1830-5	Πόλεμος ανεξαρτησίας στην Αλβανία
1831-6	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Βοσνία
1843	Προ-συνταγματικές ταραχές στην Ελλάδα
1848	Πόλεμος ανεξαρτησίας στη Μολδαβία
1848-9	Επανάσταση στην Ουγγαρία, Βοημία, Μοραβία, Τρανσυλβανία και Βλαχία
1852-9	Πόλεμοι ανεξαρτησίας στο Μαυροβούνιο
1861	Εξέγερση στην Ερζεγοβίνη με την υποστήριξη του Μαυροβουνίου
1918-19	Αναίμακτη επανάσταση στην Ουγγαρία, που έληξε με στρατιωτική παρέμβαση
1923	Ανατροπή του Σταμπολίσκι στη Βουλγαρία
1935	Ξεσηκωμός των Βενιζελικών στην Ελλάδα
1938	Κρητική εξέγερση
1943-5	Αντι-φασιστική αντίσταση στη Γιουγκοσλαβία κι αλλού
1944-9	Ελληνικός Εμφύλιος· σοβιετικές καταλήψεις εξουσίας στηνΑνατολική Ευρώπη
1955-6	Αγώνας για την « Ένωση» στην Κύπρο, παρέμβαση Βρετανών
1956	Απόπειρα επανάστασης που έληξε με τη σοβιετική επέμβαση στην Ουγγαρία
1963-4	Εμφύλιος Πόλεμος στην Κύπρο
1974	Τουρκο-Κυπριακός Πόλεμος, με ανταρτοπόλεμο επί κυπριακού εδάφους
1989-91	Ανατροπή των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Αλβανία, Βουλγαρία, Ουγγαρία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία
1991-	Εμφύλιος Πόλεμος στην Κροατία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα καθώς συρρικνωνόταν αισθητά η έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι πόλεμοι ανεξαρτησίας (οι οποίοι συχνά ετύγχαναν της υποστήριξης και υποκίνησης άλλων ευρωπαϊκών δυνάμεων) ξέσπασαν απ' άκρου σ' άκρου των Οθωμανικών Βαλκανίων. Ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-8 προστέθηκε σ' αυτόν της Βοσνίας, Ερζεγοβίνης, Θεσσαλίας και Κρήτης. Οι Βούλγαροι ενώθηκαν με τις ρωσικές δυνάμεις κατά των Τούρκων, οπότε πέτυχαν με το τέλος του πολέμου την ανεξαρτησία τους υπό τη ρωσική κηδεμονία. Η Ρουμανία, το Μαυροβούνιο και η Σερβία, επίσης, πέτυχαν την αναγνώριση της αμφισβητούμενης ανεξαρτησίας τους, αλλά συγχρόνως τα αυστρο-ουγγρικά στρατεύματα κατέλαβαν τις τέως οθωμανικές περιοχές της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης. Μέχρι το 1908 η Αυστρο-Ουγγρική Αυτοκρατορία είχε προσαρτήσει αυτές τις δύο περιοχές, απογοητεύοντας έτσι τις φιλοδοξίες της Σερβίας να επεκταθούν και της Κροατίας (που ήταν τότε υποδιαίρεση της Ουγγαρίας) να προσαρτήσει μιαν ανεξάρτητη ομοσπονδία των νότιων Σλάβων, μια Γιουγκοσλαβία στην κυριολεξία. Με την υποχώρηση των Οθωμανών, η Ρωσία, η Ουγγαρία και η Αυστρία ανταγωνίστηκαν για τη Βαλκανική ηγεμονία. Η αληθινή ανεξαρτησία παρέμενε πλασματική.

Στα Βαλκάνια, οι αγροτικές εξεγέρσεις δεν διέφεραν κατά πολύ από της αντι-εξουσιαστικές ενέργειες, αφού η Οθωμανική Αυτοκρατορία συνήθως εκχωρούσε δικαιώματα είσπραξης φόρων σε πολεμιστές και γαιοκτήμονες, που αποτελούσαν και τον κύριο στόχο αυτών των εξεγέρσεων. Η μεγάλη Ουγγρική αγροτική εξέγερση του 1514 δεν ήταν αντι-εξουσιαστική, επειδή η Ουγγαρία ήταν τότε ακόμη μια σχετικά ανεξάρτητη χώρα. Οι Οθωμανοί θα χρειάζο-

νταν άλλη μια δεκαετία και πλέον, ώστε να καταλάβουν το μεγαλύτερο τμήμα του εδάφους της χώρας. Αλλά όπου οι ευγενείς μεγιστάνες πρακτικά εκπροσωπούσαν το κράτος και χρησιμοποιούσαν τη δύναμή τους για να οδηγήσουν το σώμα των χωρικών σε ολοένα και μεγαλύτερη υποταγή, η εξέγερση οπωσδήποτε είχε κι ένα αντι-εξουσιαστικό συστατικό. Όταν ο καρδινάλιος Μπάκοτς κάλεσε το λαό σε μια σταυροφορία κατά των Οθωμανών, διαπίστωσε την ύπαρξη χιλιάδων χωρικών εθελοντών, αλλά δεν εύρισκε ευγενείς να ηγηθούν του σώματός τους, οπότε στράφηκε στον επαγγελματία πολεμιστή των Οθωμανών Γκιόργκι Ντόσα.

Καθώς όμως ο στρατός εκινείτο νότια και ενισχυόταν, τα μέλη του άρχισαν να κατηγορούν τους αρχηγούς τους για δόλο, για να υπογραμμίσουν δε τους ισχυρισμούς και τις κατηγορίες τους λεηλατούσαν τα κάστρα των ευγενών με τόση μανία ώστε χρειάστηκε ένας ολόκληρος στρατός για να τους καταστείλει. «Ο Ντόσα και οι οπαδοί του», αναφέρει ο Γιάνος Μπακ,

> συνελήφθησαν αιχμάλωτοι και γύρω στις 25 Ιουλίου 1514 εκτελέστηκαν με απαίσιο τρόπο. Ο Ντόσα, που κατηγορήθηκε πως ήθελε να γίνει βασιλιάς, υπεβλήθη σε μαρτυρικό θάνατο δεμένος σ' έναν πάσαλο, και οι σύντροφοί του, νηστικοί επί ημέρες, υποχρεώθηκαν να δαγκώσουν την καιόμενη σάρκα του. Το τεμαχισμένο πτώμα του αγρότη ηγέτη εξετέθη δημοσίως στις πύλες της πόλεως Τάμεσβαρ που δέσποζε σ' όλη την πεδιάδα (Μπακ, στο Sugar 1990).

Κάθε εχθρός των Ούγγρων ευγενών κατέστη ipso facto

εχθρός του κράτους. Ο ανασκολοπισμός, ο διαμελισμός του σώματος και η δημόσια έκθεση ακρωτηριασμένων πτωμάτων για ένα μεγάλο διάστημα χρησίμευσαν στους ηγεμόνες της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης ως μέσα διάδοσης και επιβολής της εξουσίας τους. Ανταποκρινόμενοι σ' αυτή την επανάσταση ή χρησιμοποιώντας την ως πρόσχημα, οι ευγενείς κινήθηκαν γρήγορα με σκοπό να επιβάλουν με τη νομοθεσία μιαν ακόμη πιο δουλική υποταγή στους χωρικούς. Αυτή η υποταγή, μια από τις πλέον επαχθείς στην Ευρώπη, διήρκησε περισσότερο από δυο αιώνες.

Η εξέγερση των χωρικών στη Βλαχία το 1655 είχε μια μεγαλύτερη σημασία από τη συνηθισμένη για τρεις λόγους. Πρώτον, συνέπεσε με μια μείζονα οικονομική και πολιτική κρίση στο οθωμανικό καθεστώς, που δεν μπορούσε να εξοικονομήσει τους κατάλληλους πόρους συντήρησης του μεγάλου στρατιωτικού μηχανισμού του. Ο Σουλτάνος είχε εκτελέσει το Μεγάλο Βεζίρη Ιμπσχίρ πασά την ίδια χρονιά επειδή είχε αποτύχει να επαναφέρει την τάξη. Δεύτερον, η εξέγερση έφερε σ' επαφή μισθοφόρους (τους Σεϊμένηδες), τους οποίους η αυτοκρατορία προσπαθούσε να διαλύσει, και χωρικούς που είχαν δολοφονήσει και ληστεύσει τους Βογιάρους φοροεισπράκτορες της περιοχής τους. Τρίτον, ο κυβερνήτης της Βλαχίας προσκάλεσε ξένα (τρανσυλβανικά) στρατεύματα για να συνδράμουν στη διάλυση των επαναστατών. Έτσι από τύχη η εξέγερση των χωρικών κατά των γαιοκτημόνων έλαβε εθνικές και διεθνείς διαστάσεις.

Η αγροτική εξέγερση στη Μολδαβία το 1907, για να πάρουμε κι ένα τρίτο παράδειγμα, επικεντρώθηκε κατ' αποκλειστικότητα σε ζητήματα γης. Ξεκίνησε με απαιτήσεις αναδασμού των ιδιοκτησιών των μεγαλογαιοκτημόνων

και των Εβραίων διαχειριστών τους, και πήρε τις διαστάσεις μιας τεράστιας συγκέντρωσης των αγροτών γύρω από το Ιάσιο. Στην πορεία της ενοποίησης οι δυνάμεις των αγροτών λεηλάτησαν οικίες γαιοκτημόνων, κατέλαβαν χωράφια και δημιούργησαν δικές τους στρατιωτικές μονάδες. Χρειάστηκε ολόκληρος ο στρατός και οι εφεδρείες του, δυναμικότητας 120.000 ατόμων, για να τους διαλύσουν, και ο θλιβερός απολογισμός αριθμεί 10.000 νεκρούς επαναστάστες (Μπέρεντ & Ράνκι 1977: 56). Ωστόσο, μέχρι τότε η Ρουμανία είχε γίνει ένα λίγο-πολύ ανεξάρτητο κράτος, συνωθούμενο ανάμεσα στην ακόμη εύρωστη Αυστρο-Ουγγρική Αυτοκρατορία και τη φθίνουσα Οθωμανική. Για ένα μικρό διάστημα οι αγροτικές εξεγέρσεις δεν εμφάνισαν στο παιχνίδι συνασπισμούς μεταξύ εξωτερικών δυνάμεων και επίδοξων ηγεμόνων.

Με την κατάρρευση της Αυστρο-Ουγγρικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου έφερε πολλαπλές επαναστάσεις στα Βαλκάνια: τους πόλεμους ανεξαρτησίας στη Βοημία, Μοραβία και Σλοβακία που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της Σλοβακίας, την αναίμακτη επανάσταση στην Ουγγαρία που έληξε με μιαν αιματηρή συμμαχική στρατιωτική παρέμβαση, την εξίσου αναίμακτη επανάσταση στη Βουλγαρία που είχε ως κατάληξη (αλλά μόλις το 1923) τη βίαιη ανατροπή του Σταμπολίσκι. Ανάμεσα στον Α' και στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μόνο η Ελλάδα επιβίωσε μέσω επαναστατικών καταστάσεων. Καθώς οι δυνάμεις του Άξονα προχωρούσαν και (ιδίως) καθώς αποχωρούσαν κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, τα αντιστασιακά κινήματα στην Ελλάδα και στη Γιουγκοσλαβία έφεραν τις χώρες αυτές στα πρόθυρα της επανάστασης. Οι πολλαπλές αντιστασια-

κές δυνάμεις τότε προέβησαν σε ποικίλες συμμαχίες με τους Βρετανούς απελευθερωτές, ώστε να διατηρήσουν έναν πολυτάραχο εμφύλιο πόλεμο στην Ελλάδα που κατασίγασε μόλις το 1949.

Το κατά πόσο οι ποικίλες αλλαγές της κυβέρνησης που λάμβαναν τότε χώρα εντός της σοβιετικής ζώνης κατοχής λογίζονται ως επαναστάσεις είναι κάτι που παραμένει ανοικτό προς συζήτηση. Η διαμάχη επί των προτάσεων των Ελληνοκυπρίων περί ενώσεως της Κύπρου με την Ελλάδα (1955-9), οι οποίες οδήγησαν σε μια δραστική βρετανική στρατιωτική παρέμβαση, σίγουρα χαρακτηρίζεται ως εμφύλιος πόλεμος. Η αναζωπύρωση των εχθροπραξιών το 1963-4 κι αργότερα το 1974 παρέσυρε και πάλι την Κύπρο σε εμφύλιο πόλεμο. Οι σοβιετικές επεμβάσεις στην Ουγγαρία (1956) και στην Τσεχοσλοβακία (1968) τερμάτισαν τις επαναστατικές καταστάσεις που προκλήθηκαν από τις προσπάθειες των εγχώριων καθεστώτων για φιλελευθεροποίηση σ' εκείνες τις δορυφορικές χώρες. Τότε οι εθνικές και αντιεξουσιαστικές επαναστάσεις συνέχισαν να ανθίζουν στα Βαλκάνια. Ωστόσο το 1989 υπήρξε το αποκορύφωμά τους.

Οι αντικομμουνιστικές επαναστάσεις στα Βαλκάνια το 1989 απέδειξαν ότι τα κράτη της περιοχής είχαν καταστεί συγκεντρωτικά σε αξιοσημείωτο βαθμό υπό τη σοβιετική επιρροή. Τα λιγότερο συγκεντρωτικά ήσαν αυτά που αναμφιβόλως είχαν τη λιγότερη επιρροή από τους Σοβιετικούς: η Γιουγκοσλαβία, η Ελλάδα και η Τουρκία. Με την πτώση της σοβιετικής απειλής, την ανάσα από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και με το δέλεαρ της στενότερης συνεργασίας με τη δραστήρια οικονομία της Δυτικής Ευρώπης, η Γιουγκοσλαβία άρχισε να διαμελίζεται κατά τη διαδικα-

σία που πρωτοξεκίνησε από την αντίσταση των αλβανικών εθνοτήτων σε έναν εντονότερο κεντρικό (δηλαδή σερβικό) έλεγχο.

Το 1991 οι Σέρβοι και οι Κροάτες είχαν αρχίσει εμφύλιο πόλεμο, ενώ οι τέως επαρχίες τους αναζητούσαν διεθνή αναγνώριση ως ανεξάρτητα κράτη. Αποτέλεσμα αυτού ήταν οι εθνικές μειονότητες εντός αυτών των πρωταρχικών κρατών ν' αρχίσουν ομοίως να κινητοποιούνται, σχηματίζοντας συμμαχίες με συντροφικές εθνότητες σε γειτονικά πρωταρχικά κράτη. Στην Ελλάδα οι κοινοβουλευτικές έριδες και οι κραυγές περί διαφθοράς που προήλθε από μια περίπλοκη αλληλεπίδραση των δεσμών ενός πελατειακού συστήματος ανέτρεψε τον Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά δεν υπήρξε η παραμικρή περίπτωση εμφύλιου πολέμου. Στην Τουρκία (επί μακρόν στα μαχαίρια με την Ελλάδα εξαιτίας του διαμελισμού της Κύπρου σε Ελληνικό και Τουρκικό τομέα), οι τουρκικής εθνικότητας πρόσφυγες από τη Βουλγαρία φορτώθηκαν σε μια ήδη επιβαρυμένη οικονομία, η χώρα χρησιμοποιήθηκε ως πλατφόρμα για την αμερικανική επίθεση κατά του Ιράκ, και η συνεπακόλουθη εκτόπιση των Κούρδων του Ιράκ δυσκόλεψε εκ νέου την Τουρκία ως προς το ζήτημα της δικής της κουρδικής μειονότητας. Και πάλι, οι ενδημικές διαμάχες καθόλου δεν οδήγησαν την κατάσταση σε εμφύλιο πόλεμο.

Τα πράγματα είχαν διαφορετική εξέλιξη στην Ουγγαρία, Βουλγαρία, Αλβανία και Ρουμανία. Στην Ουγγαρία, οι έντονοι ελιγμοί μεταξύ γραφειοκρατών και όσων ασκούσαν κριτική στο πολίτευμα οδήγησαν το Ουγγρικό Κόμμα Σοσιαλιστών Εργατών στη διάλυσή του, ενώ μια αναδιοργανωμένη κυβέρνηση αυτοανακηρύχθηκε σε Ουγγρική (όχι πλέον Λαϊκή) Δημοκρατία, και όλα αυτά συνέβησαν

χωρίς κάποιο ανοικτό ρήγμα στο πολίτευμα. Στη Βουλγαρία, ο επί σειρά ετών κομμουνιστής ηγέτης Τοντόρ Ζίβκοφ παραιτήθηκε του αξιώματός του σε ένα αναίμακτο πραξικόπημα που είχε την έγκριση των Σοβιετικών, ενώ μια ποικιλία από βίαιες κρατικές αντιπολιτεύσεις εισήλθε στην πολιτική σκηνή, και οι κομμουνιστές άρχισαν να αποκαθηλώνονται, όμως και πάλι ουδεμία επαναστατική κατάσταση δημιουργήθηκε. Πράγματι, η πιο πιθανή εκδοχή ενός βουλγαρικού επαναστατικού ξεσπάσματος το 1989 συνέβη πριν από την πτώση του Ζίβκοφ, κατά την αντιμετώπιση των μουσουλμάνων, οι οποίοι αντιστέκονταν σε μια υποχρεωτική αφομοίωσή τους στη βουλγαρική εθνικότητα, κι αργότερα κατά την αποχώρηση 320.000 μουσουλμάνων για την Τουρκία. Στην Αλβανία, το παλαιοκομμουνιστικό καθεστώς διατηρήθηκε μέχρι τις καταιγίδες του 1989, αλλά δεν μπόρεσε να αντέξει την επακόλουθη οικονομική κρίση και την αιμορραγία των προσφύγων προς Ιταλία. Ωστόσο, ούτε κι εδώ διαμορφώθηκε κάποια επαναστατική κατάσταση.

Μεταξύ αυτών των καταρρεύσεων σε τέσσερα κομμουνιστικά καθεστώτα, η περίπτωση της Ρουμανίας υπήρξε η πιο επαναστατική ως διαδικασία, αν όχι και ως αποτέλεσμα. Παρόλο που ήπια σημάδια αντιπολίτευσης στην απολυταρχική διακυβέρνηση του Τσαουσέσκου εμφανίστηκαν νωρίτερα από το 1989, η αληθινή κρίση άρχισε με την αντίσταση ενός ουγγρικής εθνικότητας λουθηρανού ιερέα, του Λάσλο Τόκες, απέναντι στις κυβερνητικές απόπειρες να φιμώσουν τη συνηγορία του υπέρ των εθνικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων του λαού. Όταν τα σώματα ασφαλείας πυροβόλησαν εναντίον διαδηλωτών που διαμαρτύρονταν για την απομάκρυνση του Τόκες, οριοθέτησαν ξε-

κάθαρα κι όσο ποτέ άλλοτε τη γραμμή ανάμεσα στο καθεστώς και στην αντιπολίτευση. Μόλις επέστρεψε ο Τσαουσέσκου λίγες μέρες αργότερα από κάποιο ταξίδι του στην Περσία, το κάλεσμά του σε μια συγκέντρωση στο Βουκουρέστι, ώστε να αποδειχθεί η στήριξη του καθεστώτος του, έδωσε την ευκαιρία στους αντιπάλους του. Αντί να επευφημούν τα πλήθη κραύγαζαν κατά του Τσαουσέσκου. Έπειτα από ένα εικοσιτετράωρο ζυμώσεων και ελιγμών το κυρίως σώμα του στρατού ενώθηκε με τους διαδηλωτές μόλις κατέλαβε την εξουσία ένα Μέτωπο Εθνικής Σωτηρίας, οπότε ο δικτάτορας και η γυναίκα του διέφυγαν, τους συνέλαβαν όμως κάποιοι άλλοι αντίπαλοι του καθεστώτος, τους δίκασαν και τελικώς τους εκτέλεσαν. Τότε η Ασφάλεια του Τσαουσέσκου παραιτήθηκε της προσπάθειάς της να επαναφέρει τη δική της τάξη. Κατά πάσα πιθανότητα πολλοί σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια της μιας ή της άλλης φάσης του αγώνα. Οι αγώνες της Ρουμανίας έμοιαζαν να είναι λαϊκή επανάσταση, αλλά θύμιζαν κιόλας τη μακρόχρονη βαλκανική παράδοση των πολέμων ανεξαρτησίας.

Συγκρίσεις, σχέσεις, συμπεράσματα

Οι επαναστατικές ιστορίες των Κάτω Χωρών, των χωρών της Ιβηρικής και της Βαλκανικής Χερσονήσου δεν εκτυλίχθηκαν εντελώς ανεξάρτητα μεταξύ τους. Παρακλάδια της δυναστείας των Αψβούργων διαδράτισαν σημαντικό ρόλο και στις τρεις περιοχές. Οι κατακτήσεις του Μεγάλου Ναπολέοντα αναδιοργάνωσαν τα κράτη στις Κάτω Χώρες, στην Ιβηρία και στη Δαλματία, ενώ συγκεκριμενοποίησαν

τα αιτήματα για ανεξαρτησία εντός των ευρωπαϊκών περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι μεταρρυθμίσεις στην Ολλανδία και στο Βέλγιο το 1847-48, τα πραξικοπήματα των φιλελευθέρων σε Ισπανία και Πορτογαλία στα μέσα του 19ου αιώνα και οι επαναστάσεις του 1848-49 σε εδάφη των Αψβούργων εξαρτήθηκαν από κινητοποιήσεις καθοδηγούμενες από αστούς έναντι παραχωρηθέντος προνομίου, οι οποίοι συνέταξαν ένα κοινό λεξιλόγιο περί λαϊκής κυριαρχίας, δικαιωμάτων του πολίτη και κοινοβουλευτισμού. Και οι τρεις αυτές ευρύτερες περιοχές αισθάνθηκαν τις βαθιές αλλαγές των ευρωπαϊκού συστήματος κρατών ανάμεσα στα 1492 και 1992: την εδραίωση της πολιτικής εξουσίας σε κεντρικά, διαφοροποιημένα, σαφώς οροθετημένα, αλλά καλοσυγκροτημένα κράτη, τη δημιουργία πολυάριθμων τακτικών στρατών που στρατολογούνταν από τον αστικό πληθυσμό, την ενίσχυση της δυνατότητας του κράτους να φορολογεί, να επιστρατεύει, να μορφώνει, να δικάζει και να νομοθετεί.

Ωστόσο, καθεμιά από τις τρεις περιοχές ακολούθησε μια χαρακτηριστικά διαφορετική επαναστατική τροχιά ως συνάρτηση των δύο βασικών παραγόντων: 1. Της μεταβαλλόμενης ισορροπίας ανάμεσα στον καταναγκασμό και στο κεφάλαιο εντός των ορίων τους. 2. Της μεταβαλλόμενης γεωπολιτικής και γεω-οικονομικής θέσης της περιοχής. Στις Κάτω Χώρες παρατηρούμε την πολιτική βαθιά κεφαλαιοκρατικών και εδαφικά γειτονικών δυνάμεων που ήσαν πολύ περισσότερο ικανές να εξασφαλίσουν πολεμιστές από τα δικά τους εδάφη. Εκεί λοιπόν, οι μεταβαλλόμενες σχέσεις των μόνιμων κατοίκων των πόλεων με τους γαιοκτήμονες, εργάτες, αγρότες και ηγεμόνες καθόρισαν τις πιθανότητες των επαναστάσεων μέσα σε πέντε πλήρεις αιώνες.

Ούτε οι αμιγείς αγροτικές εξεγέρσεις, ούτε οι αμιγείς δυναστικοί αγώνες έλαβαν ποτέ χώρα κατά τη μετάβαση επαναστάσεων κοινοτικών/δυναστικών/πελατειακών σε αντίστοιχες εθνικές/ταξικού συνασπισμού. Πάντως, συνορεύοντα κράτη συχνά προέβαιναν σε εισβολές και παρεμβάσεις. Η μοιραία μάχη του Ναπολέοντα στο Βατερλό, έτσι κι αλλιώς, δεν πραγματοποιήθηκε στη Γαλλία, αλλά στις Νότιες Κάτω Χώρες. Στην Ιβηρική, οι πιθανότητες για επανάσταση υπήρξαν συχνά αποτέλεσμα επαφών των αντιπάλων, δηλαδή της απαλλαγμένης από ευγενείς υπαίθρου με τους προνομιούχους δήμους και με τις παράκτιες περιοχές που είχαν έντονη συμμετοχή στο παγκόσμιο εμπόριο και στην επεκτατική περιπέτεια, των προνομιούχων της εξουσίας με τα θραύσματα του κατακερματισμού της ανώτατης αρχής, της έπαρσης του βασιλικού αξιώματος με την οικονομική ανικανότητα του κράτους, του φορτίου της γραφειοκρατίας με την αυτονομία των στρατιωτικών μεγαλοπαραγόντων. Στην Ιβηρική, επίσης, οι κοινοτικοί επαναστάτες έλαβαν σύντομα εθνικές διαστάσεις, ενώ ο δυναστικός ανταγωνισμός συνταίριασε τόσο με τις εθνικές επαναστάσεις όσο και με τις επαναστάσεις ταξικού συνασπισμού.

Στα Βαλκάνια και στην Ουγγαρία, η εξάπλωση και η συστολή των αυτοκρατοριών που είχαν την έδρα τους αλλού έθεσαν τους περίπλοκους ρυθμούς των επαναστάσεων. Ενώ, λοιπόν, οι δυναστικοί αγώνες στα κέντρα των καταπατηθέντων αυτοκρατοριών ξεχύνονταν σε αλλεπάλληλες τοπικές επαναστατικές καταστάσεις, για αρκετούς αιώνες οι δυναστικές επαναστάσεις συνέβαιναν μονάχα με την εκδήλωση κοινοτικών –ιδίως αγροτικών– επαναστάσεων. Οι κοινοτικές επαναστατικές καταστάσεις εκδηλώνονταν

συχνά από μόνες τους καθώς κλονιζόταν η αυτοκρατορική εξουσία. Ακόμη πιο καθαρά, οι εθνικές επαναστάσεις εμφανίζονται πρώιμες και συχνές, ενώ μέχρι πρόσφατα οι ταξικοί συνασπισμοί σπανίως κατέφευγαν σε επαναστάσεις χωρίς κάποιο ισχυρό στοιχείο εθνικισμού. Το γεγονός ότι οι σπουδαίοι γαιοκτήμονες στις οθωμανικές περιοχές ήσαν μουσουλμάνοι και κατά κανόνα αποχωρούσαν από την περιοχή μόλις αυτή κηρυσσόταν ανεξάρτητη, προώθησε αυτή την έντονη διασύνδεση του εθνικισμού με τους ταξικούς συνασπισμούς.

Οι διαφορές μεταξύ επαναστατικών εμπειριών στις Κάτω Χώρες, στην Ιβηρική και στα Βαλκάνια ξεχωρίζουν αμέσως. Η πιο χτυπητή διαφορά εξαιρεί τις Κάτω Χώρες από τις άλλες δύο περιοχές: οι επαναστατικές καταστάσεις συνέχιζαν να εκρήγνυνται στην Ιβηρική και στη Βαλκανική Χερσόνησο μέχρι προσφάτως, ενώ έπαυσαν σχεδόν στις Κάτω Χώρες με τη λήξη του πολέμου ανεξαρτησίας κατά της Ισπανίας. Από τη στιγμή δε που εξασφάλισαν τον απόλυτο έλεγχο του αδύναμου κράτους, οι κάτοικοι των πόλεων στις Κάτω Χώρες συνέχισαν τις εμπορικές δραστηριότητές τους χωρίς να αλληλοσκοτώνονται σε συγκρούσεις για τη διεκδίκηση του πολιτικού προβαδίσματος. Με τη μερική εξαίρεση της επανάστασης για τη Βελγική Ανεξαρτησία το 1830-3, με το διακριτό εθνικιστό τόνο της, οι λίγες επακόλουθες επαναστατικές καταστάσεις στις Κάτω Χώρες έσπρωξαν στην αρένα τους αστοκαθοδηγούμενους ταξικούς συνασπισμούς εναντίον της αριστοκρατικής και/ή της βασιλικής κεντρικής εξουσίας. Στην Ιβηρική και στα Βαλκάνια, στο μεταξύ, οι επαναστατικές καταστάσεις ξέσπασαν με συχνότερο ρυθμό μετά το 1800, με τις στρατιωτικές καταλήψεις της εξουσίας να είναι ιδιαίτερα ευδιά-

κριτες στην Ιβηρική και στα κινήματα ανεξαρτησίας που διέτρεχαν τα Βαλκάνια.

Στην περίπτωση που και στις τρεις περιοχές οι εθνικές επαναστάσεις και οι αντίστοιχες ταξικού συνασπισμού εκτόπισαν τις επαναστάσεις που θεμελιώνονταν σε δυναστείες και συγκροτημένες κοινότητες, από το 1492 κι έπειτα οι ταξικοί συνασπισμοί αστών-γαιοκτημόνων-τεχνιτών ξεπρόβαλαν ευρύτεροι στην Ολλανδία απ' ό,τι θα επέτρεπε οποιοδήποτε απλό χρονολογικό σχήμα, ενόσω η Ιβηρική υπήρξε συχνά πεδίο σύντηξης βάσεων επανάστασης με χαρακτήρα δυναστικό και ταξικού συνασπισμού και τα Βαλκάνια το πεδίο όπου γεννήθηκαν οι μεγαλύτερες και πιο μακρόχρονες συγκεντρώσεις εθνικών επαναστάσεων. Έτσι το σχήμα (κοινοτικό + πελατειακό + δυναστικό) → (στρατιωτικό) → (εθνικό + ταξικός συνασπισμός) συμβάλλει στο να διακρίνουμε σε γενικές γραμμές το χρονολογικό πίνακα και τις επαναστατικές καταστάσεις σ' ολόκληρη την Ευρώπη, αλλά απαιτεί τροποποίηση ανάλογα με τους σε κάθε περιοχή συνδυασμούς σχηματισμού του κράτους και των καπιταλιστικών μεταμορφώσεων.

Τι είδους τροποποίηση; Προφανώς την σε γενικές γραμμές αντιστοιχία ανάμεσα στην επαναστατική και μη-επαναστατική πολιτική σε περιοχές που διαφοροποιήθηκαν από την εντατικοποίηση του καταναγκασμού στην εντατικοποίηση του κεφαλαίου. Οι γαιοκτήμονες, οι ιδιωτικοί στρατοί τους και οι αγρότες τους οποίους εκμεταλλεύονταν κατείχαν επί μακρόν ζωτικές θέσεις σε επαναστατικές διαδικασίες, όπου κυριαρχούσε ο καταναγκασμός, ενώ οι αστοί και οι τεχνίτες των πόλεων εμφανίζονταν πιο κυρίαρχοι σε περιοχές εντατικοποίησης του κεφαλαίου. Τα στρατιωτικά μέσα των επαναστάσεων διέφεραν αναλόγως

προς το ουσιαστικά ίδιο πρότυπο: εθνοφρουρές μόνιμων κατοίκων ήσαν ζωτικής σημασίας στις Κάτω Χώρες, επαγγελματίες στρατιώτες ξεχώριζαν στη Ιβηρική, ιδιωτικοί στρατοί και συμμορίτες ήσαν κυρίαρχοι στα Βαλκάνια. Έτσι, όταν οι ταξικοί συνασπισμοί είχαν εν πολλοίς κυριαρχήσει στις επαναστατικές καταστάσεις στις Κάτω Χώρες, οι στρατιωτικές επαναστάσεις συνέχιζαν να ευδοκιμούν στις ιβηρικές χώρες, ενώ οι εθνικές επαναστάσεις ξεσπούσαν η μία μετά την άλλη στις βαλκανικές.

Οι ιστορίες των τριών περιοχών καταδεικνύουν τη συνάφεια της επανάστασης και του πολέμου. Σχεδόν κάθε βίαιη μεταβίβαση κρατικής εξουσίας στη διάρκεια των 500 χρόνων της μελέτης μας συνέβη σε συνθήκες πολέμου, ως πολεμική πράξη ή ως συνέπεια πολέμου. Η εξέγερση των Ολλανδών οφείλεται στην αντίδρασή τους για τους επιβληθέντες φόρους, οδήγησε δε σε πολεμική σύρραξη και σε μια σειρά διεθνών πολέμων. Ο Τριακονταετής Πόλεμος διευκόλυνε τις μεγάλες εξεγέρσεις του 1640 στην Πορτογαλία και Καταλανία. Σημειώστε τις πολλαπλές επαναστατικές καταστάσεις που ξεκίνησαν με τους Ναπολεόντειους πολέμους ανάμεσα στο 1803 και 1815 ή με το Ρωσο-Τουρκικό Πόλεμο του 1878. Καθώς η Ρωσία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία μάχονταν τον τιτάνιο αγώνα τους κατά το 19ο αιώνα, οι περιοχές στα οθωμανικά Βαλκάνια άρχιζαν να θρυμματίζονται ή ακόμη και να εισέρχονται από μόνες τους σε πολέμους. Πόλεμος και επανάσταση όχι μόνο προκαλούσαν ο ένας την άλλη αλλά επίσης συχνά συγχωνεύονταν μεταξύ τους.

Η αντιστοιχία ανάμεσα σε πόλεμο κι επανάσταση ήταν ατελής. Μολονότι οι στρατιωτικές παρεμβάσεις διασφάλιζαν τις συνέπειες, παραδείγματος χάρη, η Βελγική Επανά-

σταση του 1830 και οι επαναστάσεις της Αυστριακής Αυτοκρατορίας του 1848-9 δεν προήλθαν απευθείας από διεθνή πόλεμο. Από την άλλη ούτε και κάθε πόλεμος προκάλεσε τη δική του επανάσταση: οι Κάτω Χώρες υπόκειντο σε αλλεπάλληλες εισβολές από το 1477 μέχρι το 1945, αλλά μόνο λίγες εισβολές προκάλεσαν κάτι παραπάνω από ανώδυνες διασπάσεις της πολιτειακής διοίκησης, και μόνο πέντε-έξι από αυτές υπήρξαν το έναυσμα για μεταβίβαση εξουσίας. Στην Ιβηρική Χερσόνησο του 19ου αιώνα, η σχέση της επανάστασης προς τον πόλεμο ήταν έντονη αλλά έμμεση. Η δόμηση στρατιωτικών δυνάμεων στη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων και η κατάρρευση των Αυτοκρατοριών της Ιβηρίας στη διάρκεια και στο τέλος αυτών των πολέμων άφησαν αξιόλογους, αυτόνομους στρατούς με περιορισμένες κατά πολύ διεθνείς στρατιωτικές υποχρεώσεις, οι οποίοι, εν συνεχεία, έστρεψαν τις ενέργειές τους προς την άλωση των κρατικών εξουσιών. Η Ισπανία και η Πορτογαλία με δυσκολία συμμετείχαν σε διεθνείς συγκρούσεις από το 1815 μέχρι το 1898, αλλά όμως δημιούργησαν πολυάριθμες βίαιες μεταβιβάσεις εξουσίας, συχνά με την ένοπλη παρέμβαση γειτονικών δυνάμεων. Η ικανή και αναγκαία συνθήκη για μια επανάσταση δεν ήταν ο πόλεμος, αλλά η απώλεια της στρατιωτικής δυναμικότητας ενός κράτους. Ωστόσο, αυτή η απώλεια συνέβαινε συνήθως ως μια συνέπεια πολέμου.

Πόσο, όμως, αυτός ο τρόπος αντίληψης της σχέσης μεταξύ επανάστασης και μετασχηματισμού των κρατών φωτίζει τις επαναστατικές ιστορίες των περιοχών που δεν έχουμε ακόμη πραγματευθεί; Φαίνονται διαφορετικές μέσω αυτής της οπτικής οι μεγάλες επαναστάσεις ιδιαιτέρως στην Αγγλία, στη Γαλλία και στη Ρωσία; Τα επόμενα τρία

κεφάλαια θα αποπειραθούν μιαν ασύμβατη προσέγγιση των επαναστάσεων στα Βρετανικά νησιά, στη Γαλλία και στη Ρωσία. Σε κάθε περίπτωση θα διατρέχουμε ολόκληρη την περίοδο από το 1492. Ωστόσο, η ανάλυσή μας θα εστιάσει σ' έναν αιώνα για κάθε περιοχή, τον οποίο και θα μελετήσει ευρύτερα: το 1600 με 1700 για τα Βρετανικά νησιά, το 1750 με 1850 για τη Γαλλία και τον 20ό αιώνα για τη Ρωσία. Στόχος μας δεν είναι ένα καινούργιο μοντέλο μεγάλων επαναστάσεων, αλλά η καλύτερη κατανόηση των σχέσεων ανάμεσα στις μεγάλες επαναστάσεις και στα πολιτικά σκηνικά τους.

4.
ΤΑ ΒΡΕΤΑΝΙΚΑ ΝΗΣΙΑ

Η Βρετανία συναντά την επανάσταση

Η Βρετανία, με τη σειρά της, μας προσφέρει ένα χρηστικό και πολυδιαβασμένο εγχειρίδιο για το πώς να αποφεύγουμε την επανάσταση, αλλά το πόσο αποτελεσματική είναι η επίδειξη κάθε φορά εξαρτάται απολύτως από τους χρόνους και τους τόπους που πραγματευόμαστε. Αν εξετάσουμε μόνο την Αγγλία και την Ουαλία, πρέπει όντως να ανατρέξουμε πίσω στο 1687 για να εντοπίσουμε την έναρξη μιας εντελώς επαναστατικής κατάστασης. Αν συμπεριλάβουμε και τη Σκοτία, η ημερομηνία μετατοπίζεται στο 1745. Αν διευρύνουμε την έρευνά μας σ' ολόκληρη τη Βρετανική Αυτοκρατορία, ανακαλύπτουμε αντι-αποικιακές εξεγέρσεις μέσα στη δεκαετία του 1950. Αν στρέψουμε την οπτική μας στην Ιρλανδία, θα δούμε το Όλστερ να φλέγεται ακόμη στις μέρες μας. Από το 1492 μέχρι το 1992, η βρετανική ιστορία των επαναστάσεων διέρχεται μέσω πολλών διαύλων, αλλά αρχίζει και τελειώνει στην Ιρλανδία. Για περισσότερα από 500 χρόνια οι Άγγλοι ηγεμόνες προσπάθησαν κατ' επανάληψη να υποτάξουν την Ιρλανδία, καταβάλλοντας το κόστος αλληλοδιάδοχων επαναστατικών καταστάσεων και μιας τουλάχιστον επαναστατικής συνέ-

πειας. Απέναντι από το Λονδίνο, το Δουβλίνο δεν παραχώρησε ποτέ απολύτως την ανεξαρτησία του. Ακόμη και σήμερα το δηκτικό Όλστερ δίνει στο Γουέστμινστερ την πιο έντονη επαναστατική γεύση του.

Ορίζοντας ότι τα Βρετανικά νησιά αποτελούνται κατά βάση από την Ιρλανδία, τη Σκοτία, την Ουαλία, την Αγγλία και τις αμέσως παρακείμενες νησίδες (η χαλαρή χρήση της λέξης «Βρετανικά» έχει ως στόχο να περιλάβουμε όλους τους κατοίκους τους), ας αναρωτηθούμε κατά πόσο οι ιστορίες των διαφόρων κρατιδίων που καταλαμβάνουν την εδαφική έκτασή τους επηρέασαν τις επαναστάσεις τους. Η μεγάλη επαναστατική περίοδος του 17ου αιώνα έχει να επιδείξει σειρά εξεγέρσεων, καθοριστικών για το σχηματισμό του Βρετανικού κράτους στη μακρόχρονη πορεία του. Θα ανακαλύψουμε βαθιές μεταμορφώσεις στο χαρακτήρα των Βρετανικών επαναστάσεων, καθώς τα Βρετανικά κράτη άλλαζαν σχήμα και καθώς μεταβαλλόταν η θέση της Βρετανίας στο παγκόσμιο τοπίο των κρατών.

Ας μη λάβουμε υπόψη μας τελεολογίες που καθιστούν τη σημερινή Ιρλανδία και Μεγάλη Βρετανία φυσικές συνέπειες μακρόχρονων εξελικτικών διαδικασιών. Μελετώντας την ιστορία της Μεγάλης Βρετανίας, βλέπουμε πόσο υπαρκτή είναι η πιθανότητα κράτη και επαναστάσεις να είχαν εξελιχθεί κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο –μέχρι σημείου ώστε να μπορούσαν να υπάρχουν σήμερα ως ξεχωριστά κράτη. Στο πεδίο του κεφαλαίου και της επιβολής, θα δούμε ότι η δύναμη του συγκεντρωμένου κεφαλαίου στο Λονδίνο και τους δορυφόρους του ήταν τόσο μεγάλη ώστε να επιβληθεί στην Ιρλανδία και στα Σκοτικά Υψίπεδα. Θα δούμε, επίσης, την ανάδυση της Βρετανίας ως ενός μεγά-

λου κέντρου του παγκόσμιου καπιταλισμού, συμπληρώνοντας την άνοδό της ως στρατιωτικής και επεκτατικής δύναμης. Σε αντίθεση με τον έντονα καπιταλιστικό σχηματισμό του κράτους στις Κάτω Χώρες, όπως επίσης και με τον κατά κάποιο τρόπο μέσω επιβολής σχηματισμό του κράτους στην Ιβηρική Χερσόνησο και στα Βαλκάνια, θα παρατηρήσουμε ότι τα Βρετανικά νησιά (ιδίως η Αγγλία) επιλέγουν μια μέση οδό κατά την οποία μερικές φορές συγκρούστηκε το κεφάλαιο με την επιβολή, αλλά τελικά ένωσαν τις δυνάμεις τους.

Η πυκνότητα και το μοντέλο της αστικοποίησης μας αποδίδει προφανώς τη μεταβαλλόμενη θέση της Βρετανίας στην ευρωπαϊκή οικονομία. Στο τέλος του 15ου αιώνα, η Νοτιοανατολική Αγγλία εκτείνεται στο δυτικό άκρο του πυκνότερου αστικού πεδίου της Ευρώπης, αυτού που είχε έδρα τη Φλάνδρα. Η Σκοτία και η Ιρλανδία βρίσκονταν αρκετά εκτός αυτής της περιοχής. Το 1750 η περιοχή του Λονδίνου αποτελούσε έναν από τους σημαντικότερους πόλους αστικής συγκέντρωσης, ενώ τόσο η Νότια Σκοτία όσο και τα περίχωρα του Δουβλίνου ανήκαν σταθερά στο πεδίο του Λονδίνου. Από τότε εμφανίστηκαν κι άλλα ανταγωνιστικά του Λονδίνου ευρωπαϊκά κέντρα, αλλά τα Βρετανικά νησιά συνέχιζαν να ανήκουν στις πλέον αστικοποιημένες περιοχές της Ευρώπης. Το 1500 τα Βρετανικά νησιά που υπερέβαιναν τους 5.000 κατοίκους περιελάμβαναν το Μπρίστολ, το Κόλτσεστερ, το Κόβεντρυ, το Εδιμβούργο, το Έξετερ, το Κινγκς Λυν, το Λονδίνο, το Νιούκασλ, το Νόργουιτς, την Οξφόρδη, το Σριούσμπερι, το Γιάρμουθ και το Γιορκ – καμιά δεκαριά μέρη στην Αγγλία, ένα στη Σκοτία, κανένα στην Ουαλία και κανένα στην Ιρλανδία. Με τον ερχομό, λοιπόν, του 1750 τα Βρετανικά νησιά διέθεταν

τουλάχιστον σαράντα πέντε τέτοιες πόλεις, περιλαμβανομένων επτά στη Σκοτία και πέντε στην Ιρλανδία. Το Λονδίνο από μόνο του είχε 675.000 κατοίκους (de Vries 1984: 270-1). Το 1992 ο αστικός πληθυσμός του Ηνωμένου Βασιλείου ανερχόταν στο 95% του συνόλου, ενώ ο αντίστοιχος στην Ιρλανδία προσέγγιζε το 60%. Με τέτοια αστικοποίηση έλαβε τεράστιες διαστάσεις αφενός η σχετική σημασία του κεφαλαίου στη βρετανική καθημερινή ζωή και αφετέρου η σχέση του βρετανικού κεφαλαίου προς το παγκόσμιο κεφάλαιο.

Το 1492 τρία βασικά κράτη και δεκάδες ημιαυτόνομες δικαιοδοσίες (όπως τα νησιά της Μάγχης) συνοίκησαν στα Βρετανικά νησιά. Εκτός από τις περιόδους της βασιλικής διαδοχής, το κράτος της Αγγλίας είχε προσκτήσει σημαντικό προβάδισμα εντός της περιοχής του, ενώ ο έλεγχος της ενδοχώρας του κράτους της Σκοτίας παρέμενε αμφίβολος, και αντιμετώπιζε καθημερινά την αμφισβήτηση εκ μέρους της Ιρλανδίας. Το σύνολο της Αγγλίας υπόκειται στις αποφάσεις του βασιλέα της, παρ' όλη την αξιόλογη αυτονομία ισχυρών λόρδων στο Βορρά, όπως είναι οι Πέρσυ, και μολονότι το κράτος (συγκρινόμενο ας πούμε με τα παπικά κράτη ή τη Βουργουνδία) θα μπορούσε να έχει λίγες σχετικά απαιτήσεις από τους υπηκόους του. Ανάλογα και η προσφορά του κράτους προς τους υπηκόους ήταν λίγη.

Τα αγγλικά στρατεύματα είχαν καταστείλει την τελευταία εξέγερση της Ουαλίας, αυτήν δηλαδή του Όουεν Γλένδοερ, το 1409. Η υποστήριξη που προσέφεραν οι Ουαλοί στον Ερρίκο Τυδώρ, μετά την εισβολή του το 1585, εναντίον του Ριχάρδου Γ' ισχυροποίησε τους δεσμούς μεταξύ Ουαλίας και Αγγλίας. Η Αγγλία έκτοτε μπορούσε να χειρίζεται την Ουαλία ως βασιλική προίκα της. Στα διεθνή ζη-

τήματα η Ιρλανδία αντιδρούσε ως μια δύστροπη αποικία που διατηρούσε μόνο κρυφές και παροδικές διεθνείς σχέσεις, η Σκοτία κρατούσε μια ξεχωριστή θέση ως μικρό ευρωπαϊκό κράτος και η Αγγλία συνιστούσε μια υπολογίσιμη ευρωπαϊκή παρουσία. Το 1492 ο αγγλικός στόλος είχε γίνει μια μεγάλη θαλασσοπόρος δύναμη τόσο στο εμπόριο όσο και στον πόλεμο. Παράλληλα, η Αγγλία είχε διατηρήσει ισχυρούς δεσμούς με τη Φλάνδρα, που αποτελούσε τότε την καρδιά του εμπορίου υφασμάτων της Ευρώπης. Επί μακρόν, περιφερειακή δύναμη στα δρώμενα της Ευρώπης, η Αγγλία γινόταν μια σημαντική δύναμη, μια διαδικασία που συμπαρέσυρε και τους Σκοτσέζους ηγέτες στο να διευρύνουν περισσότερο τις ευρωπαϊκές διασυνδέσεις τους, αναζητώντας αντίβαρα της αγγλικής υπεροχής, ενώ κατά καιρούς έβαλε σε πειρασμό τους Ιρλανδούς γαιοκτήμονες να συνεργήσουν με ξένους ηγεμόνες.

Ως εμπορική δύναμη, το Αγγλικό κράτος επέλεξε να δώσει βάρος περισσότερο στη φοροεισπρακτική πολιτική του από δασμούς παρά στο να βασίζεται σε έσοδα από φορολογήσεις του εκλογικού σώματος ή των ακινήτων. Τα ενοίκια από τα βασιλικά κτήματα εξασφάλιζαν περίπου το 40% του εισοδήματος του Ερρίκου Ζ', αλλά καθώς διογκώνονταν τα έξοδα του πολέμου, οι μονάρχες Τυδώρ βασίστηκαν ολοένα και περισσότερο στη φορολογία (Clay 1984:I, 251-2). Από τα κανονικά εκτιμώμενα έσοδα του κράτους που ανέρχονταν στις 461.500 λίρες το 1610, το 31% προερχόταν από ενοίκια και φεουδαρχικές εισφορές, το 54% από δασμούς και μόνο το 15% από άλλες πηγές (Kennedy 1964:8). Μέχρι το Μακρό Κοινοβούλιο και τον Εμφύλιο Πόλεμο του 17ου αιώνα, ο θρόνος άντλησε αυτά τα «συνήθη» έσοδα με δική του δικαιοδοσία, αλλά στρά-

φηκε στο κοινοβούλιο για να βρει τα υπέρογκα ποσά που απαιτούσε ο πόλεμος.

Ο πόλεμος έγινε ακόμη πιο δαπανηρός καθώς η εμπλοκή της Αγγλίας στην ηπειρωτική πολιτική επεκτάθηκε μετά το 1580. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, η αυξανόμενη χρήση της πυρίτιδας, του πυροβολικού, του πολιορκητικού πολέμου, των μισθοφόρων τυφεκιοφόρων και των οχυρωματικών έργων για την ενίσχυση των κάστρων, ώστε να αντέχουν σ' όλα τα παραπάνω, προξένησαν μια διόγκωση στις δαπάνες των βασιλικών στρατών και περιέπλεξαν σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα των στρατιωτικών προμηθειών. Επιπλέον, έπαυσε να είναι εφικτή η από κάθε μικρή μονάδα αντίστοιχη προμήθεια του δικού της στρατού και της υποδομής του. Ακολούθησαν τρεις συνέπειες: 1. Το στέμμα βαθμηδόν απαλλοτρίωσε τη δική του περιουσία. 2. Οι βασιλείς και οι βασίλισσες στράφηκαν σταδιακώς περισσότερο προς το κοινοβούλιο, ώστε να βρουν έσοδα από δασμούς στις καλλιέργειες. 3. Το κοινοβούλιο απέκτησε βαθμιαίως αυξανόμενο έλεγχο σε κάθε βασιλικό πόρο. Στη δεκαετία του 1640 το κοινοβούλιο ξεπέρασε τη μακρόχρονη κατάρα της επιβολής φόρων κατανάλωσης σε τρόφιμα και ποτά. Κατά τους επόμενους αιώνες, η εμπορική ανάπτυξη της Αγγλίας κατέστησε τους τελωνειακούς δασμούς και τους φόρους κατανάλωσης σημαντικές πηγές κρατικών εσόδων. Η υπαγωγή τους στον κοινοβουλευτικό έλεγχο έδωσε στους λόρδους και στα μέλη της Βουλής των Κοινοτήτων μιαν ες αεί αύξουσα επιρροή στη δημόσια ζωή.

Το 1492 η Βουλή των Λόρδων αντιπροσώπευε την τάξη των ευγενών και της Εκκλησίας, ενώ η Βουλή των Κοινοτήτων συσπείρωνε τους γαιοκτήμονες ευγενείς και τους εύπορους εμπόρους. Με την οικονομική υποστήριξη του κοι-

νοβουλίου, ο Ερρίκος Ζ' και οι τελευταίοι Τυδώρ μπόρεσαν να οικοδομήσουν ένα πλούσιο κράτος, ενώ περιόρισαν παράλληλα τους ιδιωτικούς στρατούς των μεγάλων λόρδων. Επίσης πρακτικά εξάλειψαν τα ιδιωτικής χρήσης φρούρια εκτός από εκείνα στη Σκοτσέζικη μεθόριο, ενώ η ανοικοδόμηση οχυρωματικών έργων ελεγχόταν απευθείας από το στέμμα. Ο Ερρίκος Η' ανεξαρτητοποίησε την Αγγλική εκκλησία από τη Ρώμη, κατάσχεσε τα εισοδήματά της και απαλλοτρίωσε τα μοναστήρια της, καταφέρνοντας έτσι μ' αυτές τις δυο κινήσεις του να αυξήσει το δικό του εισόδημα και να υποβάλει τον κλήρο σε κρατικό έλεγχο. Από τον Ερρίκο Ζ' στην Ελισάβετ Α', οι Τυδώρ είχαν τον έλεγχο των Άγγλων μεγιστάνων και συνέβαλαν στην εξάπλωση του κράτους –μια διαδικασία που πυρπόλησε μια μακρά σειρά εξεγέρσεων, αλλά τελικά είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των εξουσιών της κυβέρνησης.

Όπως και οι Ολλανδοί μισό αιώνα νωρίτερα, οι Άγγλοι του 17ου αιώνα βρέθηκαν εν μέσω σφοδρών μαχών στην πατρίδα τους, καθώς γίνονταν μια κυρίαρχη δύναμη στο εξωτερικό. Με την αναδιοργάνωση των οικονομικών του κράτους και τη διοίκηση υπό ολλανδική επιρροή, δόμησαν ένα πολύ ασυνήθιστο κράτος: με πιο φορτωμένη κεφαλή σε σχέση με τον Ολλανδό αντίπαλο, αλλά συμπαγές, αξιόπιστο, αποτελεσματικό και βασιζόμενο επίσης σε μάλλον αυτόνομη τάξη ευγενών και κλήρου για την καθημερινή διοίκηση σε τοπικό και επαρχιακό επίπεδο. Ο συνδυασμός μιας ισχυρής βασίλισσας ή βασιλιά που ασκούσε αξιόλογο έλεγχο στις ένοπλες δυνάμεις, ενός κοινοβουλίου που ασκούσε με τη σειρά του σημαντική εποπτεία στα οικονομικά του κράτους, ενός εκτεταμένου δικτύου δικαστηρίων που έχαιραν της βασιλικής έγκρισης, ενός ραγδαίως προ-

λεταριοποιούμενου πληθυσμού στην ύπαιθρο, μιας αφανιζόμενης αγροτιάς, ενός πολλαπλασιασμού των μικρής κλίμακας βιοτεχνιών, μιας ακμαίας τάξης μικροκτηματιών και μιας επιχειρηματικής συνεργασίας ανάμεσα σε γαιοκτήμονες και εμπόρους, έκαναν την Αγγλία ένα υπέροχο κράτος.

Η Σκοτία συσπείρωσε γαιοκτήμονες, χωρικούς, βοσκούς και ψαράδες. Η χώρα παρέμενε ανεξάρτητη παρ' όλη τη διεκδικούμενη αγγλική επικυριαρχία, τις συχνές επιμειξίες των βασιλικών οικογενειών της με τις αντίστοιχες της Αγγλίας, αλλά και τις πολυάριθμες αγγλικές στρατιωτικές προσπάθειες να την ενσωματώσουν. Με την είσοδο του 1492 η γενιά των Στιούαρτ είχε επιβάλει τη διεκδίκησή της περί κληρονομικής βασιλείας επί της Σκοτίας κατά έναν τρόπο εντονότερο από εκείνο που την ασκούσε οποιαδήποτε οικογένεια στην Πολωνία, τη Ρωσία ή την Ουγγαρία. Ως διασφάλιση έναντι των απειλών της Αγγλίας οι Σκοτσέζοι ηγεμόνες είχαν συνάψει περιοδικές συμμαχίες με τη Γαλλία από το 1295. Αυτές οι συμμαχίες όμως δεν κράτησαν τους Άγγλους μακριά. Το 1513, ο βασιλιάς της Σκοτίας Ιάκωβος Δ' πέθανε πολεμώντας τους Άγγλους στο Φλόντεν Φιλντ. Ο διάδοχός του, Ιάκωβος Ε', πέθανε το 1542 μετά από μιαν ακόμη αγγλική εισβολή.

Ωστόσο, η Σκοτία ευημερούσε στα περιθώρια των Γάλλων και της αγγλικής επιρροής, ενισχύοντας τις σχέσεις της με τη Γαλλία, αφού η βασίλισσα των Σκοτσέζων Μαρία εστέφθη και βασίλισσα της Γαλλίας το 1559, κι έπειτα είδε και το γιο της Ιάκωβο να γίνεται βασιλιάς της Αγγλίας το 1603. Τα προτεσταντικά δόγματα έκαναν μεγάλες προόδους στη Σκοτία από τη δεκαετία του 1520 και μετά. Με την ενθάρρυνση των Άγγλων, οι Σκοτσέζοι ίδρυσαν μια

Προτεσταντική Εκκλησία το 1560 για να εναντιωθούν στην απούσα καθολική βασίλισσά τους. Οι Γάλλοι συγγενείς και σύμμαχοι, αναστατωμένοι από τους δικούς τους θρησκευτικούς πολέμους, δεν μπορούσαν να ανατρέψουν αυτή τη μεταβολή. (Μεταξύ του 1637 και του 1660 η επαναστατική Σκοτία αποκαθήλωσε αυτή την Εκκλησία. Το 1690 ο νέος βασιλιάς Γουλιέλμος της Οράγγης επρόκειτο να βοηθήσει στην εκτόπιση της Σκοτικής Επισκοπικής Εκκλησίας προς όφελος του ακέφαλου Πρεσβυτεριανισμού). Ωστόσο, δεν προσηλυτίστηκαν στον Προτεσταντισμό όλα τα Βρετανικά νησιά: Η Ιρλανδία παρέμενε μία απείθαρχη αποικία, καθολική στο σύνολό της, εκτός από τους μεγάλους λόρδους που είχαν εγκατασταθεί εκεί από την Αγγλία και τις μικρές Σκοτο-αγγλικές φυτείες του Βορρά.

Η Ιρλανδία, απ' την πλευρά της, μια ουσιαστικά αγροτική χώρα, εστερείτο του δικού της μονάρχη. Οι επαρχιακοί πολέμαρχοί της διατηρούσαν αξιόλογη αυτονομία, συνέρχονταν δε σε ξεχωριστό κοινοβούλιο στο Δουβλίνο που μετά βίας μπορούσαν να ελέγχουν οι Άγγλοι κυβερνήτες. Έξω από την περιοχή του Εγγλέζικου Πέιλ (τέσσερις μεσαιωνικές κομητείες γύρω από το Δουβλίνο) οι περισσότεροι άνθρωποι μιλούσαν κελτικά και όχι αγγλικά. Η Καθολική Εκκλησία λειτουργούσε ως σημαντικός παράγοντας συνοχής του ιρλανδικού λαού. Μετά το 1492 η Ιρλανδία είχε γίνει πρακτικά περισσότερο κελτική, και κυρίως από τότε που είχε εξασθενήσει το αγγλο-νορμανδικό πολίτευμα το οποίο ίσχυε επί δύο αιώνες. Οι ξένοι και ντόπιοι αντίπαλοι του τότε Άγγλου ηγεμόνα συχνά έβρισκαν συμμάχους ανάμεσα στους Ιρλανδούς λόρδους, οι οποίοι στο σύνολό τους αποκτούσαν ακόμη τους τίτλους ευγενείας τους,

Πίνακας 4.1. Εξωτερικοί πόλεμοι των Βρετανικών κρατών, 1492-1992

1489-92	Γαλλο-Αγγλικός πόλεμος
1511-14	Πόλεμος του Ιερού Συνασπισμού
1512	Πόλεμος της Ναβάρρας
1521-6	Α' πόλεμος του Καρόλου Ε'
1526-9	Β' πόλεμος του Καρόλου Ε'
1544-6	Οθωμανικός Πόλεμος
1549-50	Γαλλο-Αγγλικός πόλεμος
1556-9	Γαλλο- Ισπανικός πόλεμος
1562-4	Α' πόλεμος των Ουγενότων
1568	Αγγλο-Ισπανικός πόλεμος για την Καραϊβική
1585-1604	Πόλεμος της Αρμάδας
1618-48	Τριακονταετής πόλεμος
1621	Πόλεμος των Άγγλων στο Αλγέρι
1624-5	Αγγλο-Μαροκινός πόλεμος
1635-7	Αγγλο-Μαροκινός πόλεμος
1650-4	Πορτογαλο-Αγγλικός πόλεμος
1652-5	Αγγλο-Ολλανδικός ναυτικός πόλεμος
1655-9	Αγγλο-Ισπανικός πόλεμος
1655	Πόλεμος Αγγλίας με Τυνησία
1663-7	Αγγλο-Ολλανδικός ναυτικός πόλεμος (Γαλλική επέμβαση 1665-7)
1670	Πόλεμος Αγγλίας με Αλγέρι
1672-9	Ολλανδικός πόλεμος του Λουδοβίκου ΙΔ'
1675-6	Πόλεμος της Αγγλίας με την Τρίπολη
1681-2	Πόλεμος της Αγγλίας με την Αλγερία
1688-97	Πόλεμος του Συνασπισμού των Αψβούργων
1700-21	Β' Βόρειος πόλεμος
1839-40	Επέμβαση στον Αιγυπτιο-Τουρκικό πόλεμο
1839-42	Κινεζικοί πόλεμοι
1839-52	Επέμβαση στον πόλεμο Αργεντινής-Ουρουγουάης
1843	Πόλεμος των Σιντ
1845-6	Πόλεμος των Σιχ
1845-7	Πόλεμος των Μαορί
1846-50	Επέμβαση στον Πορτογαλικό Εμφύλιο πόλεμο
1848-9	Πόλεμος των Σιχ
1851-2	Πόλεμος των Μπασούτο
1852-3	Πόλεμος στη Βιρμανία
1854-6	Πόλεμος της Κριμαίας
1856-7	Αγγλο-Περσικός πόλεμος
1856-60	Κινεζικοί πόλεμοι
1857-9	Ινδικό Κίνημα
1863-5	Πόλεμος στο Μπουτάν
1863-9	Πόλεμος των Μαορί
1865	Πόλεμος των Ασάντι
1867-8	Πόλεμος στην Αιθιοπία
1873-4	Πόλεμος των Ασάντι
1878-81	Πόλεμος στο Αφγανιστάν
1879-80	Πόλεμος των Ζούλου
1879-81	Πόλεμος στο Τράνσβααλ
1880-3	Πόλεμος των Μπασούτο
1882	Αιγυπτιακός πόλεμος
1882-5	Σουδανικός πόλεμος
1885-6	Πόλεμος στη Βιρμανία
1893-4	Πόλεμος με τους Ματαμπέλε και Μσόνας

1701-14	Πόλεμος της Ισπανικής Διαδοχής
1718-20	Πόλεμος της Τετραπλής Συμμαχίας
1726-9	Βρετανο-Ισπανικός πόλεμος
1740-48	Πόλεμος της Αυστριακής Διαδοχής
1753-63	Επταετής πόλεμος και τα Βορειοαμερικανικά προηγούμενα
1757	Πόλεμος της Βεγγάλης
1776-83	Πόλεμος της Μαχράτας
1776-83	Πόλεμος της Αμερικανικής Επανάστασης
1781-4 1789-92 1798-9	Πόλεμοι της Μυσόρης
1792-1802	Επαναστατικοί πόλεμοι της Γαλλίας
1802-4	Πόλεμος της Μαχράτας
1803-15	Ναπολεόντειοι πόλεμοι
1806-12	Ρωσο-Τουρκικός πόλεμος
1812-14	Πόλεμος του 1812
1814-16	Πόλεμος κατά των Γκούρκχα
1816	Αλγερινός Πόλεμος
1817-18	Πόλεμος της Μαχράτας
1821-9	Πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας
1823-6	Πόλεμος στη Βιρμανία
1824-6	Πόλεμος των Ασάντι
1825-30	Πόλεμος με τους Τασμανούς
1827	Κόλπος του Ναβαρίνου
1828-34	Επέμβαση στον Πορτογαλικό Εμφύλιο πόλεμο
1830-3	Επέμβαση στο Βελγικό Πόλεμο Ανεξαρτησίας
1833-40	Επέμβαση στον Ισπανικό Εμφύλιο πόλεμο
1838-42	Βρετανο-Αφγανικός πόλεμος
1896-9	Πόλεμος με τους Ματαμπέλε και Μσόνας
1896-1900	Πόλεμος με τους Ασάντι
1897	Πόλεμος στη Δυτική Νιγηρία
1897-9	Πόλεμος με Ουγκάντα και Σουδάν
1899-1902	Πόλεμος των Μπόερς
1899-1904	Σομαλικός πόλεμος
1900-1	Επέμβαση στην Εξέγερση των Μπόξερ της Κίνας
1903	Πόλεμος στη Βόρεια Νιγηρία
1904	Πόλεμος στο Θιβέτ
1906	Πόλεμος των Ζούλου
1913-20	Σομαλικός πόλεμος
1914-18	Α' Παγκόσμιος Πόλεμος
1918-21	Ρωσικός Εμφύλιος πόλεμος
1919	Αφγανικός πόλεμος
1920-2	Επέμβαση στον Ελληνο-Τουρκικό πόλεμο
1921-2	Πόλεμος των Μόπλαχ
1939-45	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
1945-9	Παλαιστινιακός πόλεμος
1945-9	Ινδονησιακός πόλεμος
1946-54	Ινδοκινεζικός πόλεμος
1947-66	Πόλεμος Ανεξαρτησίας της Μαλαισίας
1949-53	Κορεατικός πόλεμος
1952-4	Εμφύλιος πόλεμος στην Κένυα
1953-7	Πόλεμος στο Σινά
1955-9	Κυπριακός πόλεμος
1963-4	Επέμβαση στον Κυπριακό Εμφύλιο πόλεμο
1963-6	Επέμβαση στον πόλεμο Ινδονησίας-Μαλαισίας
1963-7	Επέμβαση στη Νότια Αραβία
1982	Πόλεμος με την Αργεντινή σε Μαλβίνες/Φόλκλαντ

όντας μάλλον επικεφαλής πολεμικών φατριών παρά έχοντας τη βασιλική αναγνώριση για τις υπηρεσίες τους.

Το 1487, για παράδειγμα, μία συνέλευση Ιρλανδών κληρικών και ευγενών έστεψαν βασιλιά της Αγγλίας τον Λαμβέρτο Σίμνελ, που διεκδικούσε από το Γιορκ τον αγγλικό θρόνο. Ο Σίμνελ ξεκίνησε την άκαρπη εισβολή του στην Αγγλία από την Ιρλανδία με την υποστήριξη Ιρλανδών πολεμιστών. Στη δεκαετία του 1530 ο πρωθυπουργός του Ερρίκου Η' Τόμας Κρόμγουελ προκάλεσε μια μεγάλης κλίμακας εξέγερση στην Ιρλανδία αποπειρώμενος να εκτοπίσει τον Άγγλο-Ιρλανδό κόμη του Κίλντεαρ, για να ικανοποιήσει κάποιον Άγγλο βουλευτή που ήταν πιστότερος στο στέμμα. Ακόμη κι όταν ο Ερρίκος Η' δέχτηκε τον τίτλο του Ιρλανδού βασιλιά το 1541 η εξουσία του δεν επεκτάθηκε σε ολόκληρη τη χώρα. Στο μεταξύ, στη δυτική πλευρά της Ιρλανδικής Θάλασσας, οι ιρλανδικές επαναστατικές καταστάσεις –τουλάχιστον μέχρι το 1691– μοιάζουν λιγότερο με εξεγέρσεις στο πλαίσιο ενός εγκαθιδρυμένου κράτους και περισσότερο με μαζικές προσπάθειες αντίστασης στην εξωτερική κατάκτηση σε συνδυασμό με εγχώριους πολέμους για τοπική διάκριση.

Παρ' όλη την αδιάκοπη αλληλεπίδραση την περίοδο εκείνη, η Αγγλία, η Σκοτία και η Ιρλανδία είχαν σημαντικά διαφορετικές εμπειρίες ως προς το σχηματισμό του κράτους. Μέχρι το 18ο αιώνα και οι τρεις ιστορικές περίοδοι απαιτούν ιδιαίτερη αντιμετώπιση. Από εκεί και έπειτα πρέπει ακόμη να διατηρήσουμε την επαναστατική εμπειρία της Ιρλανδίας σε ξεχωριστή σειρά ακριβώς για να δούμε την ανεξαρτησία της σε σχέση με τις πολιτικές ιστορίες της Αγγλίας, της Ουαλίας και της Σκοτίας.

Εάν οι πόλεμοι με την Αγγλία είχαν ως αποτέλεσμα το

σχηματισμό της Σκοτίας, της Ουαλίας και της Ιρλανδίας, τόσον εκείνοι οι αγώνες όσο και οι πόλεμοι με τον υπόλοιπο κόσμο διαμόρφωσαν το Αγγλικό κράτος. Ο πίνακας 4.1 καταγράφει τους βασικούς πολέμους στους οποίους ενεπλάκησαν τα Βρετανικά κράτη εκτός της βρετανικής επικράτειας ανάμεσα στο 1492 και το 1992. Ο ατελής κατάλογος καταγράφει τρία ουσιώδη γεγονότα: 1. Την αδιάκοπη εμπλοκή της Αγγλίας σε στρατιωτική δράση από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι το πρόσφατο παρελθόν. 2. Την επέκταση των βρετανικών πολέμων εκτός Ευρώπης μετά το 1750, ανάμεσα στις περιόδους αποικιοποίησης και αποαποικιοποίησης· και 3. Τη σχεδόν αποκλειστική συγκέντρωση ιρλανδικών και σκοτικών στρατευμάτων σε πολέμους που έλαβαν χώρα σε εδάφη των Βρετανικών νησιών. Εκτός Βρετανίας τα αυτόνομα σκοτικά και ιρλανδικά στρατεύματα εργάζονταν αποκλειστικά σχεδόν ως μισθοφορικά. Από το 16ο αιώνα μέχρι και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, από την άλλη, η Αγγλία λογιζόταν ως μια από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις του κόσμου, μια κατάσταση που είχε ως αποτέλεσμα ένοπλες συρράξεις από τη μιαν άκρη του κόσμου ως την άλλη.

Εκτός από τις μαζικού χαρακτήρα αναμετρήσεις επί της γαλλικής επικράτειας στη διάρκεια του Εκατονταετή Πολέμου, μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα η Αγγλία διαδραμάτισε δευτερεύοντα απλώς ρόλο στις ηπειρωτικές ευρωπαϊκές συγκρούσεις. Όχι πιο αργά από την καταστροφή της Ισπανικής Αρμάδας (1588), όμως, κάθε μείζων ευρωπαϊκή δύναμη, περιλαμβανομένης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχε να αντιμετωπίσει τον αγγλικό στρατό. Από τα πρώτα χρόνια του 17ου αιώνα, βρίσκουμε τους αγγλικούς στόλους να μάχονται εναντίον Βορειοαφρικανών

κουρσάρων και Ευρωπαίων αντιπάλων στη Μεσόγειο, ενώ πολεμούσαν παράλληλα με Πορτογαλία, Ισπανία και Ολλανδία στην Καραϊβική, στον Ατλαντικό και στον Ειρηνικό Ωκεανό. Επιπλέον, παρ' όλες τις αντιξοότητες, όπως η ανεξαρτησία των δεκατριών πλούσιων αμερικανικών αποικιών το 1783, οι Βρετανοί αδιάκοπα επέκτειναν τις υπερατλαντικές προσαρτήσεις τους, ήδη και κατά τον 20ό αιώνα. Αν στις εύκρατες περιοχές η Βρετανία συνταίριαζε την ένοπλη κατάκτηση με τη διευρυμένη αποικιοποίηση, στις εύκρατες και τροπικές ζώνες ομοίως συντηρούσε την εξουσία της με τη δύναμη των όπλων.

Ο πόλεμος, έτσι, έγινε συχνότερο φαινόμενο. Αν προσπαθήσουμε να κατανείμουμε τον αριθμό των νέων πολέμων ανά αιώνα, η κατανομή θα μοιάζει περίπου ως εξής:

1492-1591	11	1792-1891	44
1592-1691	14	1892-1991	31
1692-1791	11		

Σε σχέση με τη συχνότητα και την κατακόρυφη αύξηση των πολέμων, πρώτος στη λίστα κατατάσσεται ο 19ος αιώνας. Ως προς τη φονικότητα πρώτος είναι ο 20ός αιώνας, κατά τον οποίο δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι επεσκίασαν με την καταστροφικότητά τους οποιεσδήποτε στρατιωτικές δράσεις στις οποίες είχαν εμπλακεί κατά το παρελθόν τα Βρετανικά νησιά. Η τεράστια επιτάχυνση του ρυθμού των πολεμικών αναμετρήσεων μετά το 1790 συνέβη κατά κύριο λόγο εκτός Ευρώπης με στόχο την οικοδόμηση μιας αυτοκρατορίας. Μόνο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εξάλλου, άρχισαν να εμφανίζονται αποσχιστικοί πόλεμοι.

Επί αιώνες τα ευρωπαϊκά κράτη είχαν κερδίσει την

εξουσία επί των γηγενών πληθυσμών τους κατά κύριο λόγο σε περίοδους πολέμου. Η Βρετανία δεν αποτελεί κάποια εξαίρεση. Από την Ένδοξη Επανάσταση του 1687-9 κι έπειτα η διεξαγωγή συνεχούς πολέμου στην Ευρώπη, στις περιοχές αποικιακής επέκτασης και στις θάλασσες ενίσχυσε τη δύναμη του Βρετανικού κράτους. Η εγκαθίδρυση μιας σταθερής ένωσης με τη Σκοτία (1707), μολονότι προκάλεσε πολέμους με τους Στιούαρτ, διεκδικητές του Σκοτικού θρόνου, το 1715 και 1745, ενίσχυσε την εγχώρια ακτίνα δράσης του κράτους, ενώ αύξησε και την εμπορική παρουσία του στην Ευρώπη. Οι πόλεμοι με τους Αμερικανούς αποίκους, με την επαναστατική Γαλλία και ξανά με τον Ναπολέοντα ενδυνάμωσαν το κράτος, καθώς βασιλιάς και κοινοβούλιο συνεργάζονταν με σκοπό τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού συστήματος άντλησης φόρων. Ο στρατός απεσύρθη από τους ντόπιους αγώνες και επιδόθηκε ολοκληρωτικά σχεδόν στην κατάκτηση και στην επιβολή ελέγχου στις εξεγερμένες αποικίες, περιλαμβανομένης και της Ιρλανδίας που τώρα (1800-1) ανήκε κατ' όνομα σε ένα Ηνωμένο Βασίλειο.

Στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα, το βρετανικό κεφάλαιο συσσωρεύθηκε, η χώρα εκβιομηχανοποιήθηκε, η αγροτική τάξη ολοκλήρωσε την προλεταριοποίησή της, οι πόλεις διογκώθηκαν και ο πληθυσμός αυξήθηκε με ένα ρυθμό χωρίς προηγούμενο, αν και υπήρξε μεγάλος βαθμός μετανάστευσης και από την Αγγλία και από την Ιρλανδία. Στη διάρκεια σφοδρών μαχών που ήσαν αποτέλεσμα της σύζευξης ενός όλο και πιο απαιτητικού κράτους και της ανάπτυξης ενός κεφαλαιοκρατικού κόσμου, η Βρετανία δόμησε μια σπουδαία μηχανή κρατικού παρεμβατισμού. Συγκρινόμενη με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, οι κοινοβουλευ-

τικοί θεσμοί και οι εθελοντικές επιτροπές πολιτών διεδραμάτισαν ένα κατ' εξοχήν σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή. Ακόμη και στον 20ό αιώνα, όμως, οι κινητοποιήσεις σε περιόδους πολέμου συνέχιζαν να αποτελούν τη βασική συνθήκη κατά την οποία το Βρετανικό κράτος εξαπλωνόταν και αναλάμβανε νέες δραστηριότητες (Cronin 1991: 2-4).

Στην Ευρώπη, ως σύνολο, η γραμμή μεταξύ πολέμων και επαναστατικών καταστάσεων αποσαφηνίστηκε μόνον όταν τα κράτη απέκτησαν τα πρωτεία εντός της επικράτειάς τους, καθορίζοντας παράλληλα ευκρινώς τα σύνορά τους και επιβάλλοντας ισχυρούς κεντρικούς οργανισμούς. Η γενίκευση σαφώς ισχύει για τη βρετανική εμπειρία. Οι πρώιμες συγκρούσεις στον κατάλογο των σημαντικών επαναστατικών καταστάσεων (βλ. Πίνακα 4.2) συνεπώς διασκελίζουν συχνά το όριο ανάμεσα στον πόλεμο και στην επανάσταση. Σύμφωνα με αυτή τη μέτρηση, οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι εξεγέρσεις συντάραξαν τη Σκοτία δεκαπέντε φορές ανάμεσα στο 1496 και το 1745. Ο αγγλικός στρατός συμμετείχε σχεδόν πάντα.

Πότε ο ένοπλος αγώνας ανάμεσα σε Σκοτσέζους και Άγγλους έγινε κανονικά επαναστατικός; Προφανώς όταν μπορούμε να αντιμετωπίζουμε την Αγγλία, τη Σκοτία και την Ουαλία ως μια ενιαία πολιτεία. Αλλά πότε έγινε αυτό; Από την αγγλική διεκδίκηση του 15ου αιώνα για σκοτική επικυριαρχία, η οποία και έτυχε κάποιας αποδοχής; Μήπως, όμως, το 1603, όταν ένας βασιλιάς των Σκοτσέζων ήταν διάδοχος του αγγλικού θρόνου; Το 1657-9, ίσως, στη διάρκεια της παρ' ολίγον, αν και αποτυχημένης, ένωσης των δύο χωρών; Μήπως το 1707 όταν η Αγγλία σχημάτισε ένα βρετανικό κοινοβούλιο, ενσωματώνοντας τη Σκοτσέζι-

κη Εθνοσυνέλευση στη δική της; Οσοδήποτε επακριβώς και να τοποθετήσουμε τη μετάβαση, είναι σαφές ότι η υπαγωγή της Σκοτίας στην αγγλο-βρετανική ηγεμονία έλαβε χώρα μέσα από φονικές συγκρούσεις, παραμένοντας υπό αμφισβήτηση μέχρι το 1746.

Η περίπτωση της Ιρλανδίας είναι ακόμη δραματικότερη. Οι Άγγλοι ηγεμόνες οπωσδήποτε προσπάθησαν να κυριεύσουν την Ιρλανδία. Πειραματίστηκαν δε με παντοίους τρόπους, ήπιους ή βίαιους, κυρίως, όμως, βίαιους. Η Ιρλανδία απεδείχθη το βασικό έδαφος δοκιμής μορφών εποπτείας και καταστολής (περιλαμβανομένης και της περιώνυμης αστυνομίας του 19ου αιώνος), που αργότερα χρησιμοποιήθηκαν ευρέως στη Μεγάλη Βρετανία (Broeker 1970, Clark & Donnelly 1983, Fitzpatrick 1985, Palmer 1988). Μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα οι Ιρλανδοί πολέμαρχοι αλληλομάχονταν σχεδόν διαρκώς. Επιπλέον, μεγάλες ένοπλες συγκρούσεις ανάμεσα στις βρετανικές και ιρλανδικές δυνάμεις ξέσπασαν περισσότερο από 15 φορές μεταξύ του 1493 και 1969, με πολλές ενδιάμεσες αψιμαχίες και επιδρομές, που, μάλιστα, δεν έχουν λήξει ως σήμερα. Το 1987, η μια ή η άλλη πλευρά στη Βόρεια Ιρλανδία σκότωσε ενενήντα τρεις ανθρώπους. Άλλες ενενήντα τρεις πολιτικής φύσεως δολοφονίες συνέβησαν το 1988 και εξήντα δύο το 1989.

Οι Αγγλο-Νορμανδοί πολεμιστές επικράτησαν σε ορισμένες περιοχές της Ιρλανδίας από τον 11ο αιώνα. Ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1550 τα αγγλικά πολιτεύματα ίδρυσαν σκοπίμως αποικίες στην Ιρλανδία με δικό τους πληθυσμό –στην πραγματικότητα περισσότεροι Σκοτσέζοι παρά Άγγλοι. Επίσης με μεθοδικότητα απαλλάχτηκαν από τους καθολικούς γαιοκτήμονες, ιδίως μετά την εισβολή του Κρόμγουελ στη φιλοβασιλική Ιρλανδία το 1649 και την

Πίνακας 4.2. Επαναστατικές καταστάσεις στα Βρετανικά νησιά, 1492-1992

1493-6	Ιρλανδική Εξέγερση εν ονόματι του Πέρκιν Γουόρμπεκ
1496-7	Αγγλο-Σκοτικός πόλεμος διαδοχής
1497	Εξέγερση της Κορνουάλης
1504	Πόλεμος ανάμεσα στους Άγγλους συμμάχους και τους Ιρλανδούς αντιπάλους τους στην Ιρλανδία
1513-5	Αγγλο-Σκοτικός πόλεμος διαδοχής με επέμβαση της Γαλλίας
1522-3	Αγγλο-Σκοτικός πόλεμος
1532-4	Αγγλο-Σκοτικός πόλεμος
1534-6	Ιρλανδική Επανάσταση του Θωμά Φιτζγκέραλντ, του επονομαζόμενου «Μεταξωτού Θωμά»
1536-7	Προσκύνημα της Χάρης
1540-3	Ειρήνευση στην Ιρλανδία
1542-50	Πόλεμος διαδοχής στη Σκοτία
1549-50	Εξέγερση του Κετ· εξέγερση του Κόρνις
1553-4	Εξέγερση του Γουάιατ
1559-60	Αγγλο-Σκοτικός πόλεμος διαδοχής, επέμβαση της Γαλλίας
1559-67	Σύγκρουση για τη διαδοχή της κομητείας Τυρόν στην Ιρλανδία. Εξέγερση του Σέιν Ο' Νηλ
1565-7	Θρησκευτικές συγκρούσεις στη Σκοτία
1568-73	Α' Εξέγερση του Ντέσμοντ στην Ιρλανδία
1569	Εξέγερση των καθολικών λόρδων του Βορρά
1579-80	Β' Εξέγερση του Ντέσμοντ· εξέγερση στο Λέινστερ, παρέμβαση του Πάπα και της Ισπανίας
1595	Εξέγερση των καθολικών λόρδων στη Σκοτία
1595-1603	Εξέγερση του Ούγου Ο' Νηλ στην Ιρλανδία, ισπανική επέμβαση
1608	Ιρλανδικό κίνημα του σερ Κάχιρ Ο' Ντόερτυ
1639-40	Σκοτική Επανάσταση: οι Πόλεμοι του Επισκόπου
1641	Εξέγερση στο Όλστερ
1642-7	Εμφύλιος πόλεμος στην Αγγλία, Ιρλανδία, Σκοτία
1648-51	Β' Εμφύλιος πόλεμος στην Αγγλία, Ιρλανδία, Σκοτία
1655	Εξέγερση του Πένραντοκ στο Σαλίζμπερι
1660	Πραξικόπημα του Μονκ, παλινόρθωση του Ιακώβου Β'
1666	Κίνημα των Σκότων Οπαδών του δόγματος
1679	Εξέγερση των Σκότων Οπαδών του δόγματος
1685	Εξεγέρσεις των Μόνμαουθ και Άρτζυλ
1687-92	Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία, Σκοτία, Ιρλανδία με επέμβαση της Γαλλίας
1715-6	Εξέγερση των Ιακωβίνων στη Σκοτία
1745-6	Ξεσηκωμός των Σκοτσέζων
1798-1803	Ξεσηκωμός των Ηνωμένων Ιρλανδών με επέμβαση των Γάλλων
1916	Εξέγερση του Πάσχα στην Ιρλανδία
1919-23	Εμφύλιος πόλεμος στην Ιρλανδία· ιρλανδική ανεξαρτησία
1969-	Περιοδικός ανταρτοπόλεμος στη Βόρεια Ιρλανδία

εισβολή του Γουλιέλμου της νεοβασιλικής Ιρλανδίας το 1690. Κατά συνέπεια, οι καθολικοί κατείχαν το 59% της ιρλανδικής γης το 1641, το 22% το 1688, το 14% το 1703 και μόνο το 5% το 1778 (Moody & Martin 1987: 201, 220). Παρ' όλη την ανακήρυξη του Ηνωμένου Βασιλείου το 1800 και την ενσωμάτωση του ιρλανδικού κοινοβουλίου στο βρετανικό το 1801, η Ιρλανδία στο σύνολό της ποτέ δεν συμπεριφέρθηκε ως πειθήνιο τμήμα ενός ευρύτερου κράτους. Σχεδόν πάντοτε κάποιος κάπου στην Ιρλανδία με πολύ έντονο τρόπο προκαλούσε τη βρετανική κυριαρχία. Οι Ιρλανδοί, επίσης, συγκρούονταν μεταξύ τους αλλεπάλληλα από το 1504 μέχρι τις μέρες μας, στοχεύοντας στον έλεγχο του ιρλανδικού κράτους, όσο υποταγμένο κι αν ήταν αυτό στην Αγγλία.

Εντός της Αγγλίας και της Ουαλίας η επανάσταση ακολούθησε μια διαφορετική ιστορία. Κατά τη διάρκεια εδραίωσης της εξουσίας των Τυδώρ και των Στιούαρτ, η Αγγλία έχει να επιδείξει σημαντικές εξεγέρσεις: το κίνημα του Κόρνις (1497), το προσκύνημα της Χάρης (1536-7), τις εξεγέρσεις της Νοτιοδυτικής και Ανατολικής Αγγλίας (1549-50), την εξέγερση του Γουάιατ (1553-4), μια εξέγερση των Βόρειων καθολικών λόρδων (1569), δύο Εμφύλιους πολέμους (1642-7 και 1648-51), την εξέργεση του Μόνμαουθ (1685) και την Ένδοξη Επανάσταση (1687-9). Ύστερα, παραμερίζοντας ασθενικούς απόηχους σκοτσέζικων και ιρλανδικών εξεγέρσεων, σιωπή: πουθενά στην Αγγλία ή στην Ουαλία δεν παρατηρούμε πλήρεις επαναστατικές καταστάσεις με εμφανώς διασπασμένη την ανώτατη αρχή του κράτους.

Οι λαοί της Αγγλίας και της Ουαλίας δεν υπαναχώρησαν τότε σε ηττοπαθή ή μεμψίμοιρο συμβιβασμό με την

εξουσία. Τα πλήθη της Αγγλίας και της Ουαλίας το 18ο αιώνα φημίζονταν για την ανυπακοή τους, οι επαναστατικές μηχανορραφίες ευδοκιμούσαν στα πρώιμα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης, οι αγροτικές εξεγέρσεις παλαιού τύπου διατηρήθηκαν στα κινήματα « Σουίγκ» και «Ρεβέκκα» κατά τη δεκαετία του 1830, οι συγκρούσεις στην ύπαιθρο αναδιαμορφώθηκαν με τις διεκδικήσεις των αγροτών εργατών στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ οι Ουαλοί ανθρακωρύχοι συνέχισαν να μαίνονται εναντίον των εργοδοτών μέχρι που τα ανθρακωρυχεία άρχισαν να στερεύουν στη δεκαετία του 1920.

Η σύγκρουση δεν κατακάθισε, απλώς παροπλίστηκε. Στις περιοχές της Αγγλίας και της Ουαλίας η τεράστια υπεροχή του κράτους ανάλογα με την ένοπλη δύναμη αναχαίτισε απόπειρες κατάληψης της εξουσίας, ενώ οι πολύ σκληρές διαπραγματεύσεις δημιούργησαν μεθόδους σθεναρής διεκδίκησης ελλείψει επανάστασης. Οι διαπραγματεύσεις περιλάμβαναν επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων, χαλάρωση των θρησκευτικών περιορισμών στη νομή αξιωμάτων, απελευθέρωση των συνεταιρισμών και των σωματείων και καθιέρωση των δημόσιων συναθροίσεων, πορειών, προώθησης αιτημάτων και διαδηλώσεων ως μορφών πολιτικής διεκδίκησης. Ακόμη και οι μαζικές κινητοποιήσεις για την Καθολική Απελευθέρωση, την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση και το Χαρτισμό ανάμεσα στα 1823 και 1848 συνέβησαν με πολλή θεωρία περί επαναστάσεως και χωρίς σοβαρές απόπειρες κατάληψης της κρατικής εξουσίας διά της βίας.

Διαμάχες για ανάληψη του ελέγχου

Οι Άγγλοι, Σκοτσέζοι και Ιρλανδοί κατά το 16ο αιώνα αντιμάχονταν για σωρεία σημαντικών συμφερόντων, με κυριότερα το ποιος θα κυβερνούσε τις χώρες τους και με ποιον τρόπο. Ανάμεσα στο 1492 και το 1603, τρία αλληλοκαλυπτόμενα είδη επαναστατικών καταστάσεων εμφανίστηκαν στα Βρετανικά νησιά: 1. Οι αγώνες διαδοχής στην Αγγλία, Ιρλανδία ή Σκοτία. 2. Η άμεση αντίσταση στις απαιτήσεις των Άγγλων ηγεμόνων για μεγαλύτερη εξουσία και εισοδήματα· και 3. Οι απόπειρες να κρατηθούν μακριά οι με βασιλική πρωτοβουλία θρησκευτικές αλλαγές. Επικράτησαν οι επαναστατικές καταστάσεις, οι κοινοτικές επαναστατικές καταστάσεις και οι συνδυασμοί των δύο. Παρ' όλη τη σθεναρή αντίσταση Ιρλανδών και Σκοτσέζων στην αγγλική ηγεμονία και την έντονη εμπλοκή αγροτών και τεχνιτών σε κάποιες επαναστάσεις, θα ήταν δύσκολο να χαρακτηρίσουμε οποιαδήποτε από τις επαναστατικές καταστάσεις του 16ου αιώνα ως συνασπισμούς εθνικού ή ταξικού χαρακτήρα. Ως πρωταρχικοί παράγοντες, οι διαμάχες διαδοχής απορρίπτουν τους φεουδάρχες και τις πελατείες τους. Στο δρόμο της αντίστασης σε νέες απαιτήσεις ηγήθηκαν οι κοινότητες συμφέροντος, όπως είναι οι δήμοι και οι συντεχνίες, που ανέλαβαν εξέχοντες ρόλους, ενώ στις θρησκευτικές συγκρούσεις οι κοινότητες ταυτότητας –Καθολικοί, Καλβινιστές, αναβαπτιστές και ούτω καθεξής. Τόσο οι δράσεις, όσο και οι δράστες, για να ακριβολογούμε, αλληλοκαλύπτονταν. Η θρησκευτική μεταρρύθμιση επί παραδείγματι σε γενικές γραμμές ενίσχυσε το βασιλικό έλεγχο επί του προσωπικού πλούτου και της πολιτικής που χάραξαν οι κρατικές εκκλησίες. Εκείνοι που αντι-

στάθηκαν στη θρησκευτική αλλαγή κατά συνέπεια υπερασπίζονταν τόσο τα ουσιώδη δικαιώματα όσο και τις θρησκευτικές ταυτότητες.

Πολλά άλλα είδη ένοπλων αγώνων έλαβαν χώρα στη διάρκεια εκείνων των ταραγμένων περιόδων. Η αντίθεση στην περίφραξη των βοσκοτόπων ή στην απαίτηση των τιμαριωτών να μένουν ακαλλιέργητες τεράστιες εκτάσεις, η αποστράγγιση των ελών και η αποψίλωση των δασών, όλα επιδρούσαν στην καθημερινή ζωή των ντόπιων, που κυνηγούσαν, συγκέντρωναν καρπούς, ψάρευαν ή ακόμη και μίσθωναν εδάφη επί των οποίων δεν είχαν παρά εθιμικού χαρακτήρα απαιτήσεις. Αυτοί οι άνθρωποι ζωοδότησαν την τεράστια πλειοψηφία των σε επίπεδο χωριού εξεγέρσεων της Αγγλίας ανάμεσα στα 1492 και στις επαναστάσεις του 17ου αιώνα (Manning 1988. Βλ. επίσης Charlesworth 1983: 9-16). Σε περιόδους ελλείψεων και υψηλών τιμών, οι διά της βίας αρπαγές σιτηρών επίσης συνέβαιναν πότε πότε, ιδιαίτερα στην ενδοχώρα του Λονδίνου και στις δυτικές περιοχές υφασματουργίας, αλλά σχεδόν πάντα οι πρωτεργάτες τους ήταν άοπλοι (Charlesworth 1983: 68-74).

Αυτά τα γεγονότα υπολείπονται στο να χαρακτηριστούν επαναστάσεις επειδή σπανίως συνέβαιναν συγχρόνως, κι επειδή όσοι συμμετείχαν σ' αυτές δεν είχαν ένοπλο εξοπλισμό, αλλά και γιατί ουδέποτε οι επαναστάτες άσκησαν αποδεδειγμένο έλεγχο επί τμήματος του κράτους ή κέρδισαν τη συναίνεση άλλου τμήματος λαού σ' αυτό τον έλεγχο. Θέματα περίφραξης, απαίτησης υπερβολικού ενοικίου κι άλλων καταχρήσεων της υπαίθρου σίγουρα εγείρονταν κατά την περίοδο των μεγάλων εξεγέρσεων, αλλά οι ευκαιρίες για σαφείς διασπάσεις στο πολιτειακό σώμα προέρχονταν από διευρυμένες βασιλικές διεκδικήσεις, από

διαμάχες διαδοχής και από θρησκευτικούς νεωτερισμούς.

Πέντε παράγοντες ερμηνεύουν την εξαιρετική επαναστατική δυναμική εκείνων των ευκαιριών. 1) Οι αναπόφευκτα θιγμένες μεγάλες εκτάσεις της υπαίθρου μάλλον, παρά οι διασκορπισμένες τοποθεσίες που εμπλέκονταν συνήθως στις διαμάχες διεκδίκησης της περιουσίας της υπαίθρου. 2) Όλοι παραπέμπονταν απευθείας στο κράτος. 3) Συχνά περιελάμβαναν εμφανή και ευρέως κοινά χαρακτηριστικά καθώς επίσης και τα δικαιώματα ή τα προνόμια που τα συνόδευαν. 4) Συνήθως συμπαρατάσσονταν με κάποιους φεουδάρχες, περιλαμβανομένων των λόρδων που κατείχαν δικές τους στρατιωτικές δυνάμεις και με τμήματα του λαού εναντίον των ηγεμόνων της χώρας. Τέλος, 5) συνήθως επηρέαζαν πολλά τμήματα της χώρας ταυτοχρόνως, κάτι που διευκόλυνε σε μεγάλο βαθμό τη συγχώνευση των τοπικών εξεγέρσεων στις εθνικές.

Ανάμεσα στο 1492 και στο 1603, οι περισσότερες σημαντικές διαδοχές στην Ιρλανδία, τη Σκοτία ή την Αγγλία έφεραν στο προσκήνιο της εξουσίας φεουδάρχες των οποίων διακυβευόταν η μελλοντική επιρροή. Εδώ υπάρχει μια χαρακτηριστική περίπτωση: η ανάρρηση της Μαρίας Τυδώρ ως βασίλισσας της Αγγλίας το 1553, μετά το θάνατο του δεκαεξάχρονου Εδουάρδου ΣΤ', προκάλεσε σειρά συγκρούσεων. Κατά τη διάρκεια της εξαετούς βασιλείας του Εδουάρδου, υπό την επήρεια του προστάτη Σόμερσετ, η εκκλησία του Αγγλικού κράτους είχε μετακινηθεί σε σημαντικό βαθμό προς την προτεσταντική πίστη και πρακτική. Αλλά η Μαρία είχε καθολική ανατροφή και παρέμενε ανύπαντρη. Έτσι, λοιπόν, μεγάλοι λόρδοι και άνθρωποι του κλήρου προσέβλεπαν με ενδιαφέρον τόσο στο πρόσωπο όσο και στα γαμήλια σχέδια του νέου άρχοντα. Προβλέπο-

ντας τη δυσκολία με τον επικείμενο θάνατό του, ο Εδουάρδος είχε υποδείξει ως διάδοχό του τη λαίδη Ιωάννα Γκρέυ, μια Διαμαρτυρόμενη εξαδέρφη του. Ο δούκας του Νορθάμπερλαντ πάντρεψε βιαστικά το γιο του με τη λαίδη Ιωάννα. Μόλις πέθανε ο Εδουάρδος, ο δούκας του Νορθάμπερλαντ ανακήρυξε τη λαίδη Ιωάννα βασίλισσα, αλλά δεν είχε αρκετούς οπαδούς για να υποστηρίξει τη διεκδίκησή του. Στην προσπάθειά του, μάλιστα, αυτή, έχασε το κεφάλι του. Η Μαρία συμφώνησε σε ένα γάμο με τον Φίλιππο, κληρονόμο του Καρόλου Ε′ της Ισπανίας, ο οποίος ήταν ακραιφνής καθολικός.

Σ' αυτό το σημείο μια ομάδα ευγενών πρότειναν να παντρέψουν τη Μαρία όχι με τον Φίλιππο αλλά με τον Διαμαρτυρόμενο Εδουάρδο Κουρτενέ, απόγονο του Εδουάρδου Δ′, οργανώνοντας μια στρατιωτική συνωμοσία για λογαριασμό των δικών τους σχεδίων. Το μεγαλύτερο, όμως μέρος της συνωμοσίας σύντομα αποκαλύφθηκε και η όλη προσπάθεια έπεσε στο κενό. Ωστόσο, άκαρπες εξεγέρσεις που οργανώθηκαν στις δυτικές και μεσόγειες περιοχές, πριν ο σερ Τόμας Γουάιατ του Κεντ συγκεντρώσει 3.000 ενόπλους, έγιναν η αφορμή να συλληφθούν ορισμένα από τα καράβια της βασίλισσας που περίμεναν την άφιξη του Φιλίππου, μελλοντικού συζύγου της Μαρίας, απειλώντας το Λονδίνο. Οι δυνάμεις της βασίλισσας άντεξαν την επίθεση του Γουάιατ. Τα δικαστήριά της, μάλιστα, στη συνέχεια εκτέλεσαν τον Γουάιατ και εκατό περίπου από τους συνωμότες του. Θανατώθηκαν επίσης η λαίδη Ιωάννα και ο σύζυγός της και μόνο τότε η Μαρία εδραίωσε την απαίτησή της επί του θρόνου. Η Μαρία, στη συνέχεια, παντρεύτηκε τον Φίλιππο, συμμάχησε με την Ισπανία στον πόλεμο εναντίον της Γαλλίας κι εξόντωσε Διαμαρτυρόμενους κλη-

ρικούς, ρίχνοντάς τους στην πυρά. Οι προτεστάντες συνωμότες, λοιπόν, σωστά είχαν προεξοφλήσει τις συνέπειες της αναρρήσεως και του γάμου της.

Οι Βρετανοί ανώτατοι άρχοντες πολύ συχνά διατύπωναν τις δραματικές απαιτήσεις των υπηκόων τους, προκαλώντας έτσι επαναστατικού χαρακτήρα αντίσταση, με σκοπό να ενισχυθούν στρατιωτικά. Οι νέοι φόροι βρίσκονταν στο επίκεντρο των προσπαθειών τους. Οι ηγέτες προτιμούσαν συχνά τους φόρους σε σχέση με την απευθείας στρατιωτική βοήθεια. Τα χρήματα, άλλωστε, τους επέτρεπαν να μισθώνουν επαγγελματίες στρατιώτες που θα υπάκουαν στις εντολές μόνο και μόνο για να εισπράξουν το μισθό τους, κι αφού εξοφλούνταν θα αναχωρούσαν. Οι ιδιωτικοί και περιφερειακοί στρατοί, για να μη λογαριάσουμε και τις φρουρές των κομητειών, έθεταν τους δικούς τους όρους για συμμετοχή σε στρατιωτικές επιχειρήσεις, παραμένοντας και στη συνέχεια εύκαιροι και ένοπλοι ως δυνάμει απειλές προς τη βασιλική εξουσία.

Το 1497, λόγου χάρη, ο Ερρίκος Ζ' απαίτησε μεγάλες «επιχορηγήσεις» αντί άμεσης στρατιωτικής υποστήριξης για την εκστρατεία του εναντίον της Σκοτίας, όπου ο διεκδικητής Πέρκιν Γουόρμπεκ από το Γιορκ είχε συγκεντρώσει τους οπαδούς του. Μια συνάθροιση περίπου 15.000 ανδρών προέλασε από την Κορνουάλη μέχρι το Λονδίνο με σκοπό να διατυπώσει τις αντιρρήσεις της ενάντια στις χρηματικές επιδοτήσεις προς το βασιλιά. Μετά από μια σύντομη μάχη επεβλήθησαν οι βασιλικές δυνάμεις. Ο Ερρίκος εκτέλεσε με άγριο τρόπο τους πρωτεργάτες κινηματίες και επέβαλε δασμούς 14.699 λιρών στους κατοίκους της Κορνουάλης που συμμετείχαν στην εξέγερση (Fletcher 1968: 16). Το πλεονέκτημα μιας αποτυχημένης εξέγερσης σε σχέ-

ση με μια συγκαλυμμένη αντίσταση, για το βασιλιά, ήταν ότι δασμοί και δημευμένοι πόροι περιήλθαν στο θρόνο. Καθιερωνόταν, επίσης, δημοσίως το δικαίωμα και η δυνατότητα του στέμματος να εισπράττει τους φόρους που ήθελε.

Σε αντίθεση με την Ολλανδία, ή ιδιαιτέρως με ποικίλα γερμανικά κρατίδια, οι θρησκευτικοί αγώνες στη Βρετανία του 16ου αιώνα σπανίως υποχρέωναν κάποιο τμήμα του πληθυσμού που αποδεχόταν νέες θρησκευτικές πρακτικές να έρθει σε σύγκρουση με κάποιον θρόνο που ήταν αποφασισμένος να διατηρήσει τα παλιά ειωθότα. Αντιθέτως, οι Άγγλοι ηγεμόνες σε γενικές γραμμές οδήγησαν έναν άκοντα λαό μακριά από εδραιωμένες θρησκείες και δόγματα εν ονόματι μιας ανανεωμένης κρατικής εκκλησίας. Στην Ιρλανδία, οι αγγλικοί νεωτερισμοί συνάντησαν την ακλόνητη καθολική αντίσταση. Στη Σκοτία, πράγματι, ο Καλβινισμός κέρδισε μια ευρεία λαϊκή βάση προτού αποτελέσει το δόγμα της κρατικής εκκλησίας. Όμως ενορχηστρωμένες εξεγέρσεις λάμβαναν χώρα με ενθουσιασμό στα Βρετανικά νησιά του 16ου αιώνα όχι για λογαριασμό νέων αντιλήψεων, αλλά όταν το κράτος προσπαθούσε να επιβάλει καινούργιες μορφές θρησκείας που προσέκρουαν κατευθείαν σε περιχαρακωμένα δικαιώματα και σε χαρακτηριστικά ταυτότητας. Η κατάσταση ανετράπη μόνο με την ανάρρηση των Στιούαρτ κατά το 17ο αιώνα. Τότε μια ισχυρή κοινοβουλευτική ομάδα, για να μην αναφέρουμε το μεγαλύτερο τμήμα της Σκοτίας, προώθησε έναν αυστηρό Προτεσταντισμό ενάντια στην «παπικότητα» των βασιλέων τους. Οι θρησκευτικοί διχασμοί και οι πολιτικές τους έγιναν πιο περίπλοκοι, επειδή η Ιρλανδία, μια σημαντική πηγή στρατιωτών, παρέμενε κυρίαρχα Ρωμαιοκαθολική.

Οι θρησκευτικοί νεωτερισμοί του 16ου αιώνα προήλ-

θαν από κάποιο κράτος που οροθετούσε την αυτονόμησή του από τον παπισμό, προσαρμοζόμενο στις μεταβολές της προτεσταντικής νοοτροπίας και επιβάλλοντας μεγαλύτερο έλεγχο επί της εκκλησιαστικής περιουσίας και του εκκλησιαστικού μηχανισμού. Οι επαναστατικές καταστάσεις συνεπώς ξεπήδησαν όταν σημαντικά τμήματα του πληθυσμού αρνήθηκαν ανοικτά να αποδεχθούν τις καινοτομίες, απορρίπτοντας την εξουσία του κράτους και την ικανότητά του να τις επιβάλει. Αντίστοιχοι διχασμοί ανάμεσα στη θρησκευτική πολιτική του κράτους και τη λαϊκή πρακτική, ενισχυμένοι από ισχυρούς περιφερειακούς ηγέτες της αριστοκρατίας και της αστικής τάξης, εμφανίστηκαν στο Προσκήνυμα της Χάρης (1536-7), στους Σκοτικούς θρησκευτικούς αγώνες (1565-7), στην εξέγερση των καθολικών λόρδων του Βορρά (1569), στην εξέγερση των καθολικών λόρδων της Σκοτίας (1595) και σχεδόν σε κάθε ιρλανδική επαναστατική κατάσταση από τη δεκαετία του 1530 μέχρι τη δεκαετία του 1600. Οι θρησκευτικές εξεγέρσεις αυτής της περιόδου άγγιζαν συχνότερα ολόκληρο τον πληθυσμό μιας κοινότητας ή μιας περιοχής απ' ό,τι οι αγώνες διαδοχής ή η αντίσταση στη φορολόγηση. Το θεαματικό Προσκήνυμα της Χάρης αναμφίβολα στρατολόγησε τα ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού, ενσωματώνοντας ολόκληρες κοινότητες του Βορρά, ενώ περιέλαβε και κάποιους ευγενείς που εναντιώθηκαν στη διάλυση των μοναστηριών από τον Ερρίκο Η' και στην κατάληψη της παλαιάς εκκλησίας από το βασιλιά.

Οι μεγάλες εξεγέρσεις του 1549 συνδύαζαν στοιχεία και των τριών τύπων –αγώνες διαδοχής, νέες βασιλικές απαιτήσεις και θρησκευτικές καινοτομίες– με αγροτικά ζητήματα που από μόνα τους δεν θα είχαν προκαλέσει επανα-

στατικές καταστάσεις ευρείας κλίμακας. Με το θάνατο του Ερρίκου Η' το 1547, ο δεκάχρονος Εδουάρδος ΣΤ' στέφθηκε βασιλιάς, με το δούκα του Σόμερσετ ως Προστάτη και ουσιαστικό επικεφαλής του κράτους. Αυτή η κατάσταση δημιούργησε κάποια κρίση διαδοχής, ιδιαίτερα όταν ο Σόμερσετ σύντομα άρχισε να θεσμοθετεί θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των προτεσταντών και να επιτίθεται σε αντιπάλους που είχαν αποκομίσει σημαντική δύναμη από τον Ερρίκο Η'.

Στην Ανατολική Αγγλία, τα τοπικά αγροτικά ζητήματα, περιλαμβανομένων και των περιφράξεων, υποδαύλισαν μεγάλα αιτήματα, και έγιναν η αιτία για πολλές συζητήσεις και έντονη δράση στα περισσότερα στρατόπεδα, που είχαν παραλύσει μεγάλο μέρος της περιοχής. Οι επαναστάτες που ήλεγχαν το Νόργουιτς και άλλες μεγάλες περιοχές της Ανατολικής Αγγλίας προσπάθησαν να λύσουν αυτά τα αγροτικά προβλήματα. Η προσπάθειά τους, όμως, βρήκε αντίθετο το δούκα του Νόρφολκ το 1547, συντηρητικό μεγαλογαιοκτήμονα στην περιοχή, ο οποίος τους στέρησε τα πολιτικά δικαιώματά τους. Η ενέργειά του αυτή έγινε αφορμή να σχηματισθεί ένας ποικιλόμορφος συνασπισμός αντι-συντηρητικών κτηματιών και προεστών (MacCulloch 1979:53-9). Υπό αυτή την οπτική το σύνολο των εξεγέρσεων αποκτά το χαρακτήρα μιας κρίσης διαδοχής.

Στα ΝΔ, το φλέγον ζήτημα ήταν η επιβολή του αγγλόγλωσσου Βιβλίου Κοινής Προσευχής σε αντικατάσταση της λειτουργίας στη λατινική. Κατά την εξέγερση του Βιβλίου Προσευχής ένοπλοι επαναστάτες κατέλαβαν δεκάδες πόλεις στην Κορνουάλη και στο Ντέβον, πολιορκώντας το ίδιο το Έξετερ (αν και ανεπιτυχώς) για παραπάνω από ένα μήνα. Τα αιτήματα των επαναστατών άρχιζαν ως εξής:

1. Απαιτούμε εποπτεία επί όλων των γενικών συμβουλίων και των ιερών προσταγών των προγόνων μας και οποιοσδήποτε εναντιωθεί σ' αυτές θα θεωρηθεί αιρετικός.
2. Απαιτούμε τους νόμους του ανωτάτου άρχοντά μας Βασιλέως Ερρίκου Η', οι αποίοι αφορούν στα έξι άρθρα που θα επανισχύσουν όπως και επί της εποχής του.
3. Απαιτούμε να κρεμάσουμε το δισκοπότηρο της Μετάληψης πάνω από την Αγία Τράπεζα και να λατρεύεται έτσι όπως έπρεπε να γίνεται και όποιος δεν συναινεί να θανατώνεται ως αιρετικός που αντιτίθεται στην αγία καθολική πίστη.
4. Απαιτούμε η θεία λειτουργία να γίνεται στη λατινική όπως και προηγουμένως, και να τελείται από τον ιερέα χωρίς να επικοινωνεί μαζί του ούτε άνδρας ούτε γυναίκα. (Cornwall 1977:115).

Εν ολίγοις οι επαναστάτες προσπάθησαν να καταργήσουν τις πρόσφατες θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις του στέμματος –όχι ένα πισωγύρισμα στο Ρωμαιοκαθολικισμό, αλλά μια επαναφορά στο τελετουργικό και στις πρακτικές που είχε διατηρήσει ο Ερρίκος Η' από τη Ρωμαϊκή Εκκλησία.

Μεταξύ του 1492 και του 1603, με λίγα λόγια, οι αγώνες διαδοχής, οι εξεγέρσεις ενάντια στις βασιλικές αξιώσεις και η αντίσταση στους θρησκευτικούς νεωτερισμούς αντανακλούν άμεσα τους τρόπους με τους οποίους οι ηγεμόνες Τυδώρ αναμόρφωναν το κράτος τους. Με κανέναν τρόπο αυτά αντιπροσώπευαν τα μοναδικά θέματα για τα οποία καλούνταν να αγωνιστούν οι συνηθισμένοι κάτοικοι της Αγγλίας, της Ουαλίας, της Σκοτίας και της Ιρλαν-

δίας. Οι περιφράξεις, οι υπερβολικές απαιτήσεις ενοικίου, η εκκλησιαστική επιβολή της δεκάτης και άλλες παρόμοιες πρακτικές προκάλεσαν αλλεπάλληλες συγκρούσεις στην ύπαιθρο και εξεγέρσεις, αλλά σε μια κλίμακα πολύ μικρότερη αυτής του κράτους, και χωρίς κάποια προσπάθεια κατάληψης ή παραγκώνισης της κρατικής μηχανής. Από εκείνα τα θέματα προήλθαν επαναστατικές καταστάσεις και διχασμοί εθνικής εμβέλειας. Οι μεταμορφώσεις του κράτους επηρέαζαν έντονα τη φύση εκείνων των θεμάτων και διχασμών.

Οι συνθήκες που ευνοούσαν κατά συνέπεια τις επαναστατικές καταστάσεις διέφεραν σημαντικά στην Ιρλανδία, τη Σκοτία και την Αγγλία του 16ου αιώνα. Στην Ιρλανδία, οι Εγγλέζοι επικυρίαρχοι απλώς προσπαθούσαν να διατηρήσουν τα κεκτημένα τους σε ένα εχθρικό περιβάλλον, να προστατέψουν τους εθνικούς θύλακές τους και να κάνουν τη χώρα να πληρώνει για το στρατιωτικό καθεστώς που είχαν επιβάλει οι Άγγλοι. Στο μεταξύ, οι Ιρλανδοί ηγέτες διαμόρφωναν συμμαχίες και μάχονταν μεταξύ τους με σκοπό να αυξήσουν τα πλεονεκτήματά τους μέσα στη χώρα τους. Στη Σκοτία οι Άγγλοι προέβησαν σε διαδοχικές αποτυχημένες προσπάθειες να εγκαθιδρύσουν άμεσο έλεγχο επί του κράτους και να αναχαιτίσουν τη μόνιμη σκοτική απειλή κατά της δυναστείας των Τυδώρ, καθώς ο βασιλιάς και οι μεγάλοι λόρδοι της Σκοτίας εστίαζαν τις προσπάθειές τους στο να υπερασπίσουν τη δέσμη συμφερόντων τους έναντι των αγγλικών σφετερισμών. Στην Αγγλία και την Ουαλία οι Άγγλοι ηγεμόνες προσπαθούσαν ουσιαστικά να επεκτείνουν τον έλεγχό τους επί της Εκκλησίας και του κρατικού μηχανισμού, κι εναντιώνονταν στις αυτονομίες και στους ιδιωτικούς στρατούς των μεγάλων λόρδων, εξακολουθώ-

ντας όμως να αντιμετωπίζουν την απειλή της ανατροπής ή της μεταστροφής σε κάθε περίπτωση διαδοχής.

Με το θάνατο της Ελισάβετ Α' το 1603, οι Βρετανοί είχαν δημιουργήσει ένα κραταιό κράτος σε Αγγλία και Ουαλία, αν όχι και στη Σκοτία ή την Ιρλανδία. Ωστόσο, αυτό το κράτος ζούσε υπό συνθήκες μεγάλης οικονομικής πίεσης. Η ραγδαία ανάπτυξη του πληθυσμού προκαλούσε σημαντικές τιμαριθμικές αυξήσεις, πράγμα που σημαίνει ότι τα σταθερά εισοδήματα είχαν ολοένα και μικρότερη αγοραστική αξία από χρόνο σε χρόνο. Συγχρόνως, οι Άγγλοι εμπλέκονταν όλο και περισσότερο σε πολέμους εντός και εκτός της πατρίδας τους. Η πρόσληψη μισθοφόρων αποτελούσε τη μεγαλύτερη δαπάνη για το στέμμα, καθώς οι έμμισθοι πολεμιστές γίνονταν όλο και πιο ακριβοί. Στην προσπάθειά της να ανταπεξέλθει στις οικονομικές ανάγκες της, η Ελισάβετ είχε υποθηκεύσει κτήματα της βασιλικής περιουσίας και έκανε εξονυχιστικές έρευνες στο βασίλειο, αναζητώντας οτιδήποτε μπορούσε να αποτελέσει πηγή εσόδων, αλλά με τη λήξη της βασιλείας της η Αγγλία χρωστούσε στις Ενωμένες Επαρχίες 60.000 λίρες και είχε τεράστια δυσκολία να χρηματοδοτεί τους πολέμους της στην Ιρλανδία και στην Ολλανδία (Dietz 1932: 86-99). Με το θάνατο της Ελισάβετ, ο Ιάκωβος Α' κληρονόμησε ένα κράτος που υφίστατο τεράστια δημοσιονομική πίεση.

Ένδεκα επαναστατικές δεκαετίες

Με άμεσο ή έμμεσο τρόπο η δημοσιονομική πίεση συνέβαλε στις μακρόχρονες επαναστατικές καταστάσεις του 17ου αιώνα. Στην Ιρλανδία ο αιώνας ανέτειλε με μια εξέγερση.

Καθώς η Μεγάλη Βρετανία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Ισπανία το 1597, ο Ούγος Ο' Νηλ, κόμης της Τυρόνης, είχε συμμαχήσει με τους λόρδους του Όλστερ στην προσπάθειά τους να εκδιώξουν τους Άγγλους. Παρόλο που οι Ισπανοί παρενέβησαν υπέρ των στασιαστών, εν τούτοις οι Άγγλοι κατέστειλαν την εξέγερση το 1603. Στη συνέχεια, οι αγγλικές φυτείες επί του ιρλανδικού εδάφους άρχισαν να απειλούνται στα σοβαρά. Μόλις πέντε χρόνια αργότερα, το 1608, ο σερ Κάχιρ Ο' Ντόερτυ ηγήθηκε της δικής του ιρλανδικής εξέγερσης, που ήταν η τελευταία μέχρι την εξέγερση του Όλστερ το 1641, κατά την οποία οι Παλαιοί Άγγλοι Προτεστάντες συσπειρώθηκαν από κοινού με τους καθολικούς γείτονές τους εναντίον του παρεμβατισμού εκ μέρους του Λονδίνου. Οι ιρλανδικές μάχες του 1642-7 και του 1648-51 συνυφάνθηκαν με τους Αγγλικούς Εμφύλιους Πόλεμους, στη διάρκεια των οποίων ο Κάρολος Α', παραπαίοντας στο θρόνο του, απεδέχθη την υποστήριξη των Ιρλανδών αποστατών. Με το θάνατο του Καρόλου το 1649, οι Ιρλανδοί ηγέτες συνέχισαν να μάχονται εναντίον της αγγλικής ηγεμονίας, οπότε και ανακόπηκαν από τις δυνάμεις του Κρόμγουελ, οι οποίες και τους αιματοκύλησαν.

Κατά την εισβολή της Αγγλίας με αρχηγό τον Προτεστάντη Γουλιέλμο Γ' της Οράγγης (1687), η καθολική Ιρλανδία επανεξεγέρθηκε. Το 1689, ο εξόριστος Ιάκωβος Β' εισέβαλε στην Ιρλανδία και ενώθηκε με τις καθολικές δυνάμεις με τις οποίες και πολιόρκησε το Λοντοντέρυ. Ο πόλεμος που επηκολούθησε ονομάστηκε από τους Ιρλανδούς ως ο Πόλεμος των δύο Βασιλέων, δηλαδή των Ρι Σήμους και Ρι Λάιαμ. Οι αντίπαλοι Άγγλοι βασιλείς συναντήθηκαν στη Μάχη του Μπόυν (1690), μετά την οποία ο Ιάκω-

βος διέφυγε στη Γαλλία. Οι Ιρλανδοί υποστηρικτές του συνέχισαν να μάχονται με τη γαλλική υποστήριξη μέχρι το 1692, οπότε και υπεγράφη συνθήκη ειρήνης. Στη συνέχεια, δεν σημειώθηκε καμία επαναστατική κατάσταση στην Ιρλανδία για περισσότερο από έναν αιώνα.

Όσον αφορά τις επαναστατικές συνέπειες, σε μεγάλο ποσοστό αυτές εξαρτώνται από τη χρονική κλίμακα που υιοθετούμε. Αν δεχθούμε ότι μια πραγματική μεταβίβαση εξουσίας επί ενός κράτους για να χαρακτηρισθεί ως επαναστατική διαρκεί ένα μήνα ή περισσότερο, τότε αναμφίβολα πρέπει να χαρακτηρίσουμε ως επαναστατική συνέπεια την ηττημένη εξέγερση του Ούγου Ο' Νηλ (1595-1603), εφόσον εξανάγκασε σε φυγή πολλούς καθολικούς λόρδους από την Ιρλανδία και βοήθησε στην ουσιαστική κατοχή ιρλανδέζικων κτημάτων από Άγγλους. Παρομοίως οι μαζικές μεταβιβάσεις γης που ακολούθησαν την ανακατάληψη της Ιρλανδίας από τον Κρόμγουελ το 1649 αποτέλεσαν άλλη μια βαθιά μετατόπιση εξουσίας επί του κράτους με την ίδρυση της προτεσταντικής άρχουσας τάξης. Η παλινόρθωση του Καρόλου Β' απάλυνε την Κρομγουελιανή επανάσταση, αλλά επ' ουδενί την ανέτρεψε. Οι πρόσθετες κατασχέσεις που ακολούθησαν τη διαδοχή του Γουλιέλμου Γ' της Οράγγης στον αγγλικό θρόνο απλώς σταθεροποίησαν τις προτεσταντικές επαναστάσεις που είχαν απεργασθεί οι Άγγλοι επικυρίαρχοι νωρίτερα κατά τον ίδιο αιώνα.

Στη Σκοτία οι επαναστατικές καταστάσεις εμφανίστηκαν το 1639-40, 1642-7, 1648-51, 1666, 1679,1685, 1687-92 και το 1715-16. Από το 1637, οι Σκότοι βρέθηκαν κοντά στην επανάσταση κατά της αγγλικής απόπειρας να επιβληθεί ο Αγγλικανισμός, οργανώνοντας τη δική τους Σκοτσέζικη Εκκλησία χωρίς επισκοπές. Μόλις το 1639, όμως,

συγκέντρωσαν ένοπλες δυνάμεις και κατέλαβαν ένα σπουδαίο προκεχωρημένο φυλάκιο πολιτικής εξουσίας, το Κάστρο του Εδιμβούργου. Η πρώτη αναμέτρηση με τον Κάρολο έληξε χωρίς ένοπλη σύγκρουση, αλλά ο Δεύτερος Πόλεμος των Επισκοπών (1640) είχε ως αποτέλεσμα την ήττα των Βρετανών, την κατοχή της Βόρειας Αγγλίας από τους Σκότους και τη βασιλική υποχρέωση να καταβληθούν αποζημίωσεις στις δυνάμεις κατοχής –μια υποχρέωση που οδήγησε στην ανάκληση του αγγλικού κοινοβουλίου από τον Κάρολο μετά από ένδεκα χρόνια λειτουργίας του. Μετά την ειρήνευση του 1641, ο Κάρολος διέφυγε στη Σκοτία, όπου συσπείρωσε γύρω του τους δυσαρεστημένους στη διαμάχη για την εξουσία ντόπιους παράγοντες. Στη συνέχεια, εγκατέλειψε τη Σκοτία στους Πρεσβυτεριανούς.

Καθώς η πολιτική εξουσία γενικευόταν στα Βρετανικά νησιά, οι Σκότοι σε γενικές γραμμές υποστήριζαν τον κοινοβουλευτικό αγώνα, εισβάλλοντας εκ νέου στην Αγγλία το 1644, απ' την οποία και ένα χρόνο μετά, το 1645, αποσχίστηκαν ύστερα από εμφύλιο πόλεμο. Με τον ερχομό του 1647 όμως, οι σκοτικές δυνάμεις μετακινήθηκαν συμμαχώντας με τον Κάρολο, ο οποίος είχε συμμαχήσει με τους Πρεσβυτεριανούς του κοινοβουλίου εναντίον του στρατού. Ο Κρόμγουελ νίκησε τον εισβολέα σκοτικό στρατό στο Πρέστον Πανς (1648), αλλά πολλοί Σκότοι κατεύθυναν την υποστήριξή τους προς τον Κάρολο Β' μετά τον αποκεφαλισμό του πατέρα του, το 1649. Ο Κάρολος ο Νεότερος εισέβαλε στη Σκοτία (1650), όπου οι υποστηρικτές του τον ανακήρυξαν βασιλιά κι οδήγησαν μια μερίδα των δυνάμεών τους πίσω στην Αγγλία. Οι Άγγλοι δεν συνέτριψαν τη σκοτική αντίσταση μέχρι το 1651. Η επόμενη σκοτική εξέγερση ήρθε το 1666, όταν οι πρεσβυτεριανοί επέδραμαν αιφνιδιαστικά,

αλλά ανώφελα, εναντίον της αγγλικανικής πρωτοκαθεδρίας, κάτι που επιχείρησαν και πάλι το 1679. Το 1685 ο δούκας του Άρτζυλ απέτυχε στην προσπάθειά του να συγκεντρώσει ένοπλη υποστήριξη κατά της αγγλικής αρχής και του αντίστοιχου θρησκευτικού δόγματός τους, αλλά παρουσιάστηκε άλλη μια ευκαιρία για τους πρεσβυτεριανούς, όταν ο Γουλιέλμος εισέβαλε στην Αγγλία το 1687.

Κατά διαστήματα στα επόμενα πέντε χρόνια οι Σκοτσέζοι μάχονταν με Σκοτσέζους κι Άγγλους διαμορφώνοντας την πιο κοινή συσπείρωση: Σκότοι των Υψιπέδων + Αγγλικανιστές + υποστηρικτές των Στιούαρτ εναντίον Σκότων των Πεδινών + Πρεσβυτεριανών + υποστηρικτών του Γουλιέλμου. Το 1708 ο Ιάκωβος Εδουάρδος (ο παλαιός διεκδικητής) πραγματοποίησε μιαν ανώφελη απόβαση στη Σκοτία, κι έπειτα τράπηκε σε γρήγορη υποχώρηση. Κατά την εξέγερση των Ιακωβίνων του 1715 που ακολούθησε την ανάρρηση του Γεωργίου Α΄ από το Ανόβερο, ο Ιάκωβος Εδουάρδος ξαναδοκίμασε, αλλά έχασε χωρίς κάποια σημαντική μάχη. Η δεύτερη εξέγερση των Ιακωβίνων του 1745-6, κατά την οποία ο Κάρολος, γιος του Ιακώβου Εδουάρδου (νεότερος διεκδικητής), εισέβαλε στην Αγγλία για λογαριασμό του, οροθέτησε την τελευταία σημαντική απόπειρα των Σκότων εναντίον της αγγλικής ηγεμονίας.

Συγκρινόμενες με τις επαναστατικές καταστάσεις, οι επαναστατικές συνέπειες δεν άνθισαν στη Σκοτία του 17ου αιώνα. Οι Σκοτσέζοι ήρθαν πάρα πολύ κοντά στη διάλυση της Αγγλικανικής Εκκλησίας και της ιεραρχίας της στο Δεύτερο Πόλεμο των Επισκοπών. Οι Πρεσβυτεριανοί απέκτησαν επισήμως την εξουσία που ήδη ασκούσαν ανεπισήμως. Θα μπορούσαμε, εξίσου, να κατατάξουμε την κατά του Κρόμγουελ υποταγή του Σκοτικού κράτους στους

Άγγλους (1652-60) στο περιθώριο της επαναστατικής συνέπειας. Στην ίδια περίπτωση θα κατατάσσαμε και την παλινόρθωση των επισκοπών του 1660 από τον Κάρολο και την επιστροφή της πρεσβυτεριανής ηγεμονίας του 1692. Ωστόσο, ουδέποτε συνέβη στη Σκοτία κάτι σαν τη μαζική υποταγή της Καθολικής Ιρλανδίας στους Άγγλους Προτεστάντες γαιοκτήμονες.

Στην Αγγλία και στην Ουαλία, οι μείζονες επαναστατικές καταστάσεις εμφανίστηκαν το 1642-7, το 1648-51, το 1655, το 1660, το 1685 και το 1687-9. Δύο από αυτές έλαβαν την κλασική μορφή των αγώνων διαδοχής: η εξέγερση του 1655 στην οποία ο συνταγματάρχης Τζον Πένραντοκ προσπάθησε να οργανώσει στρατιωτική υποστήριξη προς τον Κάρολο Β' και η απόπειρα του 1685 να τοποθετήσει το νόθο, αλλά προτεστάντη γιο του Καρόλου Β', δηλαδή το δούκα του Μόνμαουθ, στη σειρά διαδοχής για το θρόνο μπροστά από τον καθολικό Ιάκωβο. Όλοι οι άλλοι δίχασαν βαθιά τον πληθυσμό. Όλες πλην των εξεγέρσεων του 1655 και 1685 απέφεραν επαναστατικές συνέπειες, δηλαδή πραγματικές μεταβιβάσεις εξουσίας επί του κράτους. Η σωρευτική επίδρασή τους επιπλέον άφησε ένα αναλλοίωτο σημάδι στη βρετανική κοινωνική ζωή, που διαμόρφωσε ένα συμπαγές, οικονομικώς αποδοτικό κράτος, καθίδρυσε μια διαρκή αγγλικανική υπεροχή, περιέλαβε τη βασιλική εξουσία, τοποθέτησε έναν κοινοβουλευτικό συνασπισμό γαιοκτημόνων και εμπόρων υπό ουσιαστικό έλεγχο των εθνικών ζητημάτων, άφησε στους γαιοκτήμονες και στους ιερείς τη ρύθμιση των τοπικών θεμάτων, προώθησε την προλεταριοποίηση και την εκβιομηχάνιση της χώρας στο σύνολό της, επιτάχυνε τις συνθήκες για τον αγροτικό και αργότερα βιομηχανικό καπιταλισμό.

Αυτός ο βαθύς αντίκτυπος αποτελεί το αρχικό αξίωμα του 1642-92 ώστε να περιλάβουμε δύο ή τρεις μεγάλες επαναστάσεις. Η περιληπτική αναφορά στην Ιρλανδία και στη Σκοτία έχουν κιόλας προβλέψει πολλά από αυτά τα χαρακτηριστικά, για έναν καλό λόγο: οι κρίσεις στην Ιρλανδία, Σκοτία και Αγγλία έχουν σχέση αλληλεξάρτησης. Το 1642 το κοινοβούλιο σφράγισε δεκαεπτά χρόνων αγώνες, με τον Κάρολο Α' να αρνείται να χρηματοδοτήσει δυνάμεις για την ειρήνευση της Ιρλανδίας και της Σκοτίας, εκτός κι αν επισήμως παραχωρούσε σημαντικές αρμοδιότητες στο κοινοβούλιο. Όταν ο Κάρολος απέρριψε τα αιτήματά του, το κοινοβούλιο ίδρυσε δικό του στρατό. Στη συνέχεια ο Κάρολος κινητοποίησε το δικό του στρατό στο Νότιγχαμ, και έτσι ήδη έλαβε χώρα μια διάσπαση του πολιτεύματος. Ωστόσο, η οριστική διάσπαση δεν ήρθε παρά το 1647, όταν ο Κάρολος συνελήφθη από το στρατό, αλλά το ρήγμα ανάμεσα στο (γενικά ανεξάρτητο) στρατό και στο (πραγματικά πρεσβυτεριανό) κοινοβούλιο δεν είχε ακόμη διαφανεί. Με την είσοδο του επόμενου έτους, ο στρατός είχε εξοστρακίσει τους πρεσβυτεριανούς από το κοινοβούλιο. Την ίδια περίοδο τρεις πόλεμοι μαίνονταν στην περιοχή: η Σκοτία εναντίον της Αγγλίας, οι Πρεσβυτεριανοί εναντίον των ανεξάρτητων και οι φιλοβασιλικοί εναντίον του στρατού. Η εκτέλεση του βασιλιά κατ' εντολή στρατιωτικού δικαστηρίου (1649) επισφράγισε απλώς τους διχασμούς, οι οποίοι διήρκησαν μέχρι τις στρατιωτικές νίκες του Κρόμγουελ το 1651. Τότε οι επαναστάτες συναγωνίστηκαν τους προκατόχους τους, κηρύσσοντας πόλεμο στους Ολλανδούς μέχρι το 1655. Το 1655 ο συνταγματάρχης Τζον Πένραντοκ ηγήθηκε μιας μικρής κλίμακας εξέγερσης στο Σαλίζμπερι εναντίον της αυθαίρετης εξουσίας του Κρόμγουελ, χωρίς

να αποκομίσει κάτι άλλο από αυτήν παρά μόνο τη δική του εκτέλεση.

Το 1660, μετά από ένα δεκαεπτάμηνο αγώνα ανάμεσα στο κοινοβούλιο και στο στρατό, που επακολούθησε του θανάτου του Κρόμγουελ, ο στρατηγός Μονκ με στρατό από τη Σκοτία κατέλαβε την εξουσία με σκοπό να επανιδρύσει το κοινοβούλιο, το οποίο μετά από διεξαγωγή εκλογών είχε προσκαλέσει τον Κάρολο Β' ως βασιλιά. Ακολούθησαν κι άλλοι πόλεμοι με την Ολλανδία. Έχουμε ήδη εξετάσει τους αγώνες του 1687-92 της Ιρλανδίας και της Σκοτίας: όταν γεννήθηκε ο γιος –που ήταν πολύ πιθανό να γίνει καθολικός– του Ιάκωβου Β', που ο ίδιος ήταν σαφώς ο καθολικός διάδοχος του Καρόλου, οι αντίπαλοί του προσκάλεσαν τον προτεστάντη Γουλιέλμο της Οράγγης για να εκτοπίσει το βασιλιά. Ως εγγονός του Καρόλου Α' και σύζυγος της πριγκίπισσας Μαρίας, προτεστάντισσας θυγατέρας του Ιακώβου Β', ο Γουλιέλμος διέθετε ουσιαστικά προσόντα ώστε να διεκδικήσει τη βασιλική αρχή στην Αγγλία. Ο Γουλιέλμος κατέφθασε, κι ένας άλλος εμφύλιος ξέσπασε, ενώ ο Ιάκωβος διέφυγε, και σε στενή συνεργασία με τους εμπόρους του Λονδίνου, ο Γουλιέλμος και η Μαρία εγκαθίδρυσαν καινούργιο πολιτειακό καθεστώς. Με τη λήξη του 1689 το κοινοβούλιο και οι νέοι ηγενόνες ασκούσαν αποτελεσματικό έλεγχο επί της Αγγλίας και της Ουαλίας. Για την καθυπόταξη της Ιρλανδίας και της Σκοτίας χρειάστηκαν άλλα τρία χρόνια. Για όλες τις συγκρούσεις στην Ιρλανδία και στη Σκοτία, από αυτό το σημείο κι έπειτα η Αγγλία και η Ουαλία δεν ξαναείδαν μια σοβαρή επαναστατική κατάσταση, δηλαδή μιαν αληθινή διάσπαση του ελέγχου επί του κράτους με εκατέρωθεν ένοπλες δυνάμεις.

Αποτελεί, ωστόσο, διαστροφή να διαχωρίσουμε τις

ιστορίες της Ιρλανδίας, της Σκοτίας, της Αγγλίας και της Ουαλίας, όπως εγώ επιχειρώ στην παρούσα πραγματεία μου. Η ανίχνευση των επαναστατικών καταστάσεων από το 1603 μέχρι το 1716 καθιστά ακόμη περισσότερο εμφανή την αλληλεξάρτησή τους. Αυτό όμως είναι και το ζήτημα: οι διεθνείς πόλεμοι, οι αποικιακές εξεγέρσεις, οι εμφύλιοι πόλεμοι και οι επαναστάσεις συνεχώς αλληλοκαλύπτονταν και αλληλοενισχύονταν. Το να διακρίνουμε τις Αγγλικές Επαναστάσεις του 1642-51 και του 1687-9 από τη συνεχή ροή των συγκρούσεων είναι σαν να διαταράσσουμε θεμελιακά το χαρακτήρα τους.

Γιατί συμβαίνουν αυτά τα επαναστατικά γεγονότα; Παρόλο που αυτή η σκέψη προκαλεί μορφασμούς στα πρόσωπα των ιστορικών, το περισσότερο κομμάτι της ιστορικής ερμηνείας αφορά στο τι δεν συνέβη παρά στο τι συνέβη. Συνιστά μάλιστα μια εποπτεία του τι άλλο ήταν δυνατό να συμβεί σε κάποια δεδομένη στιγμή και περιοχή, με σκοπό να δείξουμε το γιατί δεν συνέβη. Το «γιατί» αναφέρεται σε θέματα και επιδράσεις, σε επιλογές και συνέπειες, σε διαδικασίες που κατέστησαν πιθανότερη μια συνθήκη σε σχέση με μιαν άλλη. Για να ερμηνεύσουμε τις πολλαπλές βρετανικές επαναστατικές καταστάσεις και συνέπειες κατά το 17ο αιώνα, τον οποίο παράξενα αλλά ωφέλιμα τον ορίσαμε εδώ ως την περίοδο 1603-1716, κατ' ανάγκην τις διασπούμε σε πολλά ζητούμενα: στο να συγκεκριμενοποιήσουμε ποια γεγονότα χρήζουν ερμηνευτικής προσέγγισης, στο να αναφέρουμε τι άλλο εύλογα μπορούσε να έχει συμβεί όταν πραγματοποιούνταν εκείνα τα γεγονότα, στο να εξηγήσουμε γιατί κάποια γεγονότα δεν συνέβησαν, στο να εντοπίσουμε τις βασικές συνέπειες των γεγονότων που όντως συνέβησαν. Ακόμη και στο άκρως μικρονοϊκό είδος

ιστορίας που περιορίζει τις μεγάλες κοινωνικές αλλαγές σε αποφάσεις ορισμένων ισχυρών ατόμων, ισχύει η ίδια λογική: Βρες τις κρίσιμες αποφάσεις. Απαρίθμησε άλλες αποφάσεις που οι παράγοντες θα μπορούσαν κατ' αρχήν να πάρουν. Πες τι πρυτάνευσε σ' εκείνες τις άλλες αποφάσεις. Βρες το νήμα των συνεπειών των αποφάσεων.

Στην περίπτωση του επαναστατικού βρετανικού 17ου αιώνα, οι ιστορικοί ανταγωνίζονται από κάθε άποψη: Ως προς το τι πρέπει να εξηγηθεί, ως προς το τι άλλο θα μπορούσε να έχει συμβεί, ως προς το γιατί εκείνα τα γεγονότα δεν συνέβησαν, ως προς το ποια ήσαν τα αποτελέσματα (βλ. Braddick 1991, Clark 1986, Hirst 1986, Richardson 1977, Russell 1982, 1990,1991, Stone 1972, Underdown 1985). Για μας το πρώτο μέρος είναι αρκετά εύκολο: πρέπει να εξηγήσουμε την εξαιρετική σειρά επαναστατικών καταστάσεων που διαμορφώθηκαν και τελείωσαν στα Βρετανικά νησιά ανάμεσα στο 1603 και το 1716.

Υποθετικές επαναστάσεις

Το να υποθέσουμε τι άλλο θα μπορούσε να έχει συμβεί είναι πολύ δύσκολο, αλλά όχι αδύνατο. Το 1640, μετά από ένδεκα χρόνια διακυβέρνησης χωρίς κοινοβούλιο και μετά από αρκετές προσπάθειες να επιβληθεί το αγγλικανικό θρησκευτικό τυπικό στους Σκότους, ο υπουργός του Καρόλου Α' κόμης του Στράτφορντ ηγήθηκε ενός στρατού κατά της Σκοτίας μόνο και μόνο για να χάσει το Νιούκασλάπον-Τάιν και να επιτρέψει τη σκοτική κατοχή μιας αγγλικής περιοχής. Στο μεταξύ, ο Κάρολος προσπαθούσε να καταρτίσει ένα νεοσυσταθέν κοινοβούλιο που θα του χορη-

γούσε τα απαραίτητα κεφάλαια για μια μεγαλύτερη εκστρατεία στη Σκοτία. Αναφερόμενος σ' εκείνη την κρίση ο G.E. Aylmer εικάζει:

> Ο Στράτφορντ θα μπορούσε να έχει κάνει αυτό που κάποιοι από τους εχθρούς του φοβούνταν ή επικαλούνταν ότι σκόπευε να κάνει: δηλαδή να συλλάβει κάποιους από τους αρχηγούς της Χώρας και στις δύο Βουλές και να τους κατηγορήσει για προδοσία, επειδή υποκίνησαν τους Σκότους σε εξέγερση, ακόμη και επειδή τους ενθάρρυναν να εισβάλουν στην Αγγλία, και επειδή διατηρούσαν δημεγερτική αλληλογραφία με τη γαλλική κυβέρνηση... Αλλιώς, αν αποτύγχανε αυτού του είδους η τολμηρή, ομολογουμένως ίσως απερίσκεπτη, προληπτική επίθεση, τότε ο βασιλιάς θα μπορούσε αμέσως να έχει προβεί σε γενναιόδωρες παραχωρήσεις, να έχει υποκριθεί ότι υποστηρίζει τους λόρδους και –όπως στο 1629– να έχει δώσει στους βουλευτές των Κοινοτήτων αρκετό σκοινί για να κρεμαστούν μόνοι τους. (Aylmer 1986: 16).

Το είδος των υποθέσεων του Έιλμερ οπωσδήποτε προϋποθέτει εμβριθή γνώση των πολιτικών πραγμάτων της εποχής εκείνης. Εδώ όμως το ζήτημα δεν είναι να στοχαζόμαστε ως προς τις εναλλακτικές προοπτικές κάθε επαναστατικής κατάστασης, αλλά να αναφέρουμε σε πιο γενικές γραμμές ποιους δρόμους θα μπορούσαν να έχουν ακολουθήσει τα κράτη και οι επαναστάσεις διανύοντας το μοιραίο 17ο αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη μας τις ιστορίες άλλων ευρωπαϊκών κρατών κατά την ίδια περίοδο, θα μας

ήταν εύκολο να χαρτογραφήσουμε την ακτίνα δράσης εναλλακτικών προοπτικών που θα μπορούσαν να έχουν ακολουθήσει τα Βρετανικά νησιά προς τέσσερις κατευθύνσεις: την Ολλανδία, τα Βαλκάνια, την Ιβηρική Χερσόνησο και τη Γαλλία. Οι προοπτικές της Ολλανδίας και της Βαλκανικής είναι ευλογοφανείς, για λόγους που είναι διδακτικοί από μόνοι τους. Οι προοπτικές της Ιβηρικής και της Γαλλίας είναι τουλάχιστον πιθανές. Εξηγώντας γιατί δεν συνέβησαν μας βοηθάει να ερμηνεύσουμε γιατί οι Βρετανοί ακολούθησαν την πορεία που πήραν.

Η ολλανδική προοπτική θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια τον εκφυλισμό της προηγουμένως κεντρικής μοναρχίας σε μια σύνθετη ομοσπονδία δήμων και άλλων οργανισμών αυτοδιοίκησης, που θα απολάμβαναν μεν αυτονομίας εντός των περιοχών τους, αλλά θα διατηρούσαν την ικανότητά τους να συνεργάζονται σε περιπτώσεις διεθνών υποθέσεων. Η βαλκανική τροχιά θα μπορούσε να σημαίνει απόσχιση σε πελατειακές ομάδες με άξονα τους γαιοκτήμονες, που η καθεμιά τους θα διατηρούσε ένα στρατιωτικό μηχανισμό, ορισμένες θα αναγνωρίζονταν ως ανεξάρτητα κρατίδια, αλλά όλες κατά διαστήματα θα υπόκειντων σε εισβολές και σε φόρους υποτελείας εκ μέρους παρακείμενων ή εφαπτόμενων αυτοκρατοριών. Αν όλα τα Βρετανικά νησιά έμοιαζαν με το Λονδίνο και την ενδοχώρα του, θα επραγματοποιείτο η ολλανδική προοπτική. Αλλά η παρουσία της Ιρλανδίας και της Σκοτίας, για να μην αναφέρουμε και τις λιγότερο εμπορικοποιημένες περιοχές της Αγγλίας και της Ουαλίας, κατέστησε αδιανόητη μια τέτοια τροπή. Αντιστρόφως, η κεντρική επιρροή του Λονδίνου και άλλων μεγάλων εμπορικών πόλεων στα Βρετανικά νησιά απέκλεισαν οτιδήποτε έμοιαζε με τη βαλκανική εκδοχή σχηματι-

σμού κράτους και επανάστασης. Οι ίδιοι οι Βρετανοί γαιοκτήμονες είχαν ήδη προβεί σε συμμαχίες και επιμειξίες με τους μεγάλους εμπόρους της χώρας. Με δεδομένους τους σχηματισμούς επιβολής και κεφαλαίου στη Βρετανία του 17ου αιώνα οφείλουμε να λάβουμε σοβαρά υπόψη μόνο εκείνες τις πιθανότητες που εμπίπτουν στην εμβέλεια της Ιβηρικής και της γαλλικής προοπτικής –όχι ακριβείς επαναλήψεις της μιας ή της άλλης, αλλά αναδιατάξεις του κράτους και της επανάστασης που αντιστοιχούν κατά προσέγγιση στις δικές τους αναπλάσεις της επιβολής και του κεφαλαίου.

Η ιβηρική επιλογή θα μπορούσε να έχει προκαλέσει μια διάσπαση της βρετανικής περιοχής σε τρία διακριτά κρατίδια, που το καθένα θα στηριζόταν σ' ένα ξεχωριστό σύνολο εξωτερικών σχέσεων και δυναστικών συνεχειών. Η Ιρλανδία, η Σκοτία και η Αγγλία-Ουαλία θα είχαν διατηρήσει την ακεραιότητα της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, ίσως με τα δικά τους επαναστατικά ισοδύναμα της χώρας των Βάσκων και της Καταλανίας. Σε επίπεδο γεγονότων, ο 17ος αιώνας θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη διαδοχή των Ιρλανδών και Σκότων λόρδων σε μιαν από τις πολλές επαναστάσεις τους και να εγκαθίδρυε μια ενιαία μοναρχία εντός της εδαφικής περιοχής τους, πολύ πιθανό με εξωτερική υποστήριξη από τη Γαλλία ή την Ισπανία. (Η Σουηδία, ακόμη τότε μια σπουδαία στρατιωτική δύναμη, θα μπορούσε να είναι άλλη μία πιθανή σύμμαχος). Σε επίπεδο συνθηκών, θα πρέπει να φανταστούμε ένα ευρύτερο αγγλικό κοινοβούλιο, ώστε να επιβάλλει τη βούλησή του στους βασιλείς Στιούαρτ, καθώς επίσης και την κοινοβουλευτική απροθυμία να αφήσει την Ιρλανδία και τη Σκοτία να τραβήξουν τους δικούς τους ξεχωριστούς δρόμους. Ο

Όλιβερ Κρόμγουελ δεν επέδειξε μια τέτοια βούληση. Εκ μέρους του κοινοβουλίου ηγήθηκε κατακτητικών εκστρατειών και στις δυο περιοχές.

Η γαλλική προοπτική ίσως να οδηγούσε σε μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Το 17ο αιώνα οι Γαλλικοί Πόλεμοι (τόσο οι εγχώριοι, όσο και οι διεθνείς) είχαν σχηματίσει μια σχετικώς ισχυρή κεντρική μοναρχία που εξασκούσε μιαν αξιόλογη στρατιωτική, δικαστική και οικονομική εποπτεία επί μιας ευρείας, συνεχόμενης και συμπαγούς περιοχής και επί ενός ευρέος, συμπαγούς και αδιαίρετου πληθυσμού με τη μεσολάβηση των πολεμάρχων, των τοπικών συνελεύσεων, των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και των μεγάλων δήμων, που διατηρούσαν μεγάλη αυτονομία μέσα στα όρια της επικράτειάς τους. Η Γαλλία του 17ου αιώνα στο σύνολό της έζησε υπό μια πολύ έμμεση διακυβέρνηση. Οι πόλεμοι του αιώνα, όμως, μετατόπισαν τη Γαλλία μια βαθμίδα πιο κοντά στην άμεση διακυβέρνηση.

Στον πενταετή πόλεμο της «Σφενδόνης» του 1648-53, οι μετακινούμενες συμμαχίες των ηγετών στις αστικές περιοχές και των μεγάλων πολεμάρχων ήρθαν σε αντίθεση με τις βασιλικές απαιτήσεις για μεγαλύτερη υποταγή και οικονομική υποστήριξη των τεράστιων πολεμικών δαπανών ενάντια στην εξουσία των Αψβούργων –την Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και την Ισπανία. Με την τεράστια εξέγερση που πνίγηκε στο αίμα, ο καρδινάλιος Μαζαρίνος ασκούσε καθήκοντα εν ονόματι του δεκατετράχρονου Λουδοβίκου ΙΔ' και της μητέρας του. Με τη βοήθεια της συνθήκης ειρήνης με τον Αυτοκράτορα (αν όχι και με την Ισπανία), αυτός περιόρισε τις απαιτήσεις του θρόνου για μεγάλες φορολογήσεις προς ενίσχυση των πολεμικών επιχειρήσεων, επι-

νόησε μια σειρά εισπρακτικών δημοσιονομικών μεθόδων, περιλαμβανομένης και της επιταχυμένης πώλησης οφικίων, συνεργάστηκε με σπουδαίους ευγενείς που βρίσκονταν στην υπηρεσία του βασιλιά, διόρισε τακτικούς βασιλικούς πράκτορες στις επαρχίες στη θέση των έκτακτων αρμοστών, ή μνηστήρων, και διαχώρισε τη θέση του από τον προκάτοχό του Ρισελιέ, όταν παρέστη ανάγκη. Άλλωστε η μετακίνηση του Ρισελιέ υπήρξε μια από τις εντονότερες απαιτήσεις των ανώτατων δικαστηρίων όταν είχε αρχίσει η «Σφενδόνη».

Ήταν ζωτικής σημασίας η μετάταξη των μνηστήρων σε τακτικό καθεστώς. Αυτοί οι επαρχιακοί αντιπρόσωποι του θρόνου απολάμβαναν μεγάλης διακριτικής ευχέρειας μέσα στα όρια των αρμοδιοτήτων τους, αλλά τελευταία η επιβίωσή τους εξαρτιόταν από τη βασιλική εύνοια. Παρόλο που συνεργάζονταν πολύ στενά με τα καθιερωμένα κοινοβούλια, τα δικαστήρια, τις επισκοπές, τους δήμους και τους στρατιωτικούς κυβερνήτες, όποτε μπορούσαν, εντούτοις η διοίκησή τους περιείχε ή ελάττωνε τις τεράστιες αυτονομίες που αυτοί οι ηγέτες απολάμβαναν κατά το παρελθόν. Συνεπώς, οι κοινότητες των χωριών, οι τοπικοί γαιοκτήμονες, οι κληρικοί της ενορίας και οι έμποροι, όλοι είχαν το βλέμμα τους στραμμένο ολοένα και περισσότερο προς τη βασιλική διοίκηση μάλλον παρά προς τους τοπικούς ηγέτες, όπως η εν ενεργεία κυβέρνηση.

Ποια μορφή θα μπορούσε να είχε πάρει μια βρετανική εκδοχή της γαλλικής εμπειρίας; Η γαλλική επιλογή θα μπορούσε να έχει απαιτήσει μια συνέχιση της υποταγής του κοινοβουλίου στους Τυδώρ, και των μεγάλων πολεμάρχων των απομακρυσμένων περιοχών των Βρετανικών νήσων, περιλαμβανομένων της Σκοτίας και της Ιρλανδίας, στη βα-

σιλική ηγεμονία. Κατά κάποιο τρόπο θα είχε παρακάμψει και/ή συνεργαστεί με τους παλαιούς τοπικούς μεγαλοπαράγοντες, με σκοπό να προσελκύσουν τοπικούς ιεράρχες στο βασιλικό δίκτυο. Πρέπει να φανταστούμε έναν Κάρολο Α' να αναχαιτίζει την αντίσταση των μεγάλων εμπόρων και γαιοκτημόνων, ώστε να επεκτείνει την αυτόνομη στρατιωτική δύναμή του, να χρησιμοποιεί αυτή την αυξημένη δύναμη για να εκτοπίσει ή να συνεργαστεί με σημαντικούς πολέμαρχους στην Αγγλία, στη Σκοτία και στην Ιρλανδία, και τέλος να διαπραγματεύεται τόσο με το κοινοβούλιο, όσο και με τους τοπικούς ηγέτες που διατηρούσαν (ή ακόμη και διόγκωναν) τις τιμές και τα προνόμιά τους, για να ελαττώσει τη δύναμή τους ως προς το να παρεμποδίζουν τη βασιλική στρατιωτική δράση, τις διεθνείς σχέσεις ή τη δυναστική πολιτική.

Ένα τέτοιο σενάριο δεν θα ήταν πέρα για πέρα απίθανο. Πολλά από τα συστατικά του γαλλικού σεναρίου συνέβησαν στην πραγματικότητα με επεισοδιακό τρόπο κατά το 17ο και 18ο αιώνα στη Βρετανία: παραδείγματος χάρη, ο Κάρολος Α' πέτυχε να κυβερνήσει και να χρηματοδοτήσει τη διακυβέρνησή του χωρίς κοινοβούλιο από το 1629 μέχρι το 1640, προέβη δε σε συμμαχίες του συρμού με πρεσβυτεριανούς του κοινοβουλίου στα ύστατα απεγνωσμένα χρόνια του και διατήρησε πολλούς υποστηρικτές μεταξύ των μεγάλων λόρδων στην Αγγλία, στην Ουαλία και στη Σκοτία. Πολύ αργά, δηλαδή το Νοέμβριο του 1648, δυο μόλις μήνες πριν εκτελεσθεί, ο Κάρολος διαπραγματευόταν επιτυχώς (αν και όχι υποχρεωτικώς καλή τη πίστει) με το κοινοβούλιο για να διατηρήσει το αξίωμά του εις ανταπόδοση ευρέων εγγυήσεων του για τις ατομικές ελευθερίες. Μόνο η περίφημη εκκαθάριση της 6ης Δεκεμβρίου του συ-

νταγματάρχη Πράιντ αναίρεσε την ευνοϊκή ψήφο του κοινοβουλίου προς αυτή την κατεύθυνση.

Η Βρετανία προφανώς δεν ανταγωνιζόταν τη Γαλλία. Πάρτε για παράδειγμα τη δύσκολη στιγμή του βασιλιά στο Μακρό Κοινοβούλιο το 1640. Τότε, ένας σκοτικός στρατός κατείχε ένα μεγάλο τμήμα της Βόρειας Αγγλίας και, όπως οι Μόγγολοι στη Μοσχοβία, παζάρευε μια εισφορά της τάξης των 50.000 λιρών ως αντίτιμο για να μην προωθηθεί στα ενδότερα της Αγγλίας. Πολλοί Άγγλοι, περιλαμβανομένων και των μισών περίπου μελών του κοινοβουλίου, βρέθηκαν να διάκεινται ευνοϊκώς προς τη σκοτική αντιπολίτευση, στην πίεση του βασιλιά για αγγλικανική επικράτηση (Russell 1991:164-70). Ο βασιλιάς τώρα είχε βρεθεί στην ίδια ακριβώς δυσμενή θέση, την οποία επί δεκαπέντε χρόνια προσπαθούσε να αποφύγει: να βρίσκεται με άδεια ταμεία, να χρωστάει σε πολλούς ομοτίμους του και να εξαρτάται απολύτως από τη φορολογική εξουσία του κοινοβουλίου για να πληρώσει τα χρέη του και να συνεχίσει τον πόλεμο, όντας ανίκανος πλέον να διαλύσει το κοινοβούλιο σε περίπτωση που αυτό δυστροπούσε.

Το κοινοβούλιο όντως έγινε δύστροπο. Επιπλέον πολλοί από τους πιο ένθερμους αντιπάλους του βασιλιά έφθασαν να ορίσουν το θέμα ως μια σύγκρουση ταυτοτήτων: η αληθινή θρησκεία (ο Καλβινισμός τους) εναντίον του Παπισμού (η συνηγορία του βασιλιά υπέρ της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και του συνακόλουθου τυπικού). Αυτή η σύγκρουση ταυτοτήτων είχε μια υλική πλευρά, εφόσον η παλινόρθωση της Αγγλικανικής Εκκλησίας έφερε μαζί της την απειλή ότι εκείνοι που είχαν αναλάβει κομμάτια της εκκλησιαστικής περιουσίας, εδώ κι έναν αιώνα απαλλοτρίωσης, θα έχαναν τα προνόμιά τους. Μολονότι η Γαλλία

δοκιμάστηκε από αρκετούς εμφύλιους πολέμους στο 17ο και 18ο αιώνα, ουδείς Γάλλος βασιλιάς έθεσε εαυτόν σε τόσο ευάλωτη σχέση με τους ευγενείς και χρηματοδότες του όσο ο Κάρολος Α' της Βρετανίας.

Τι μορφή, λοιπόν, έλαβε έκτοτε η βρετανική επιλογή; Οι τελευταίοι Τυδώρ και οι πρώιμοι Στιούαρτ ως μονάρχες απέφευγαν να οργανώνουν στρατιωτικές δυνάμεις με άμεση επιβολή φόρων, επιλέγοντας το δανεισμό απέναντι στη φορολόγηση, ώστε να μισθώνουν το στρατό από την ελεύθερη αγορά. Ποτέ όμως δεν ασκούσαν τόσο ικανοποιητικό έλεγχο επί των εσόδων, ώστε να διασφαλίζουν τη διατήρηση των στρατιωτικών δυνάμεών τους από τη μια χρονιά στην άλλη. Στη διάρκεια των Σκοτικών Πολέμων του 1639-40, ο Κάρολος Α' είχε να αντιμετωπίσει την προοπτική της αδυναμίας του να καταβάλει τους μισθούς του στρατού κι αργότερα (αφού οι σκοτικές δυνάμεις κατέλαβαν τη Βόρεια Αγγλία) δύο απλήρωτους στρατούς να λεηλατούν ή να στασιάζουν. Στο μεταξύ, οι επαναστάτες μπορούσαν τυπικά να απαιτήσουν εξόφληση των άμεσων απλήρωτων φόρων των υποστηρικτών τους.

Ο βασιλιάς Κάρολος αντιμετώπισε έναν αξιοπερίεργο εχθρό. Οι έμποροι και χρηματοδότες του Λονδίνου δεν θα ανέχονταν καθόλου την απόπειρά του να απλώσει το βασιλικό προνόμιό του στην κτηματική περιουσία τους, κάτι που θα το εκλάμβαναν ως ασυγχώρητη παραβίαση βασικών δικαιωμάτων τους. Όπως άλλωστε παρατηρεί και η Λίντα Ποπόβσκι:

> Ήταν μια ασυνήθιστη σύγκρουση που διαδραματίστηκε ανάμεσα στο στέμμα και σε σημαντικά μέλη της εμπορικής κοινότητας του Λονδίνου κατά τη

διάρκεια της βασιλείας του Καρόλου, η οποία τελικά εξώθησε το 1629 τη Βουλή των Κοινοτήτων να πάρει ό,τι οι ηγέτες της αντιλαμβάνονταν ως το πρωταρχικό βήμα της απόρριψης του αιτήματος του βασιλιά για έγκριση του νομοσχεδίου περί τελών χωρητικότητας στα πλοία και περί δασμών στις εισαγωγές-εξαγωγές και να καταγγείλουν όλους όσοι κατέβαλαν τους ανεπικύρωτους δασμούς ως «Θεμελιώδεις εχθρούς του Βασιλείου και των Ελευθεριών του Πολίτη». (Popovsky 1990: 45-6).

Αντιμέτωπος με το Κοινοβούλιο, το οποίο εναντιωνόταν στα αιτήματά του για οικονομική υποστήριξη, ο Κάρολος Α' το κατέλυσε, τελικώς, στα 1629 και συνθηκολόγησε με την Ισπανία και τη Γαλλία στα 1630. Ωστόσο, συνέχισε να ενισχύει το ναυτικό, ενεπλάκη σε ναυτικές επιχειρήσεις στη Μεσόγειο και επιδίωξε να χρηματοδοτήσει στρατιωτικές προσπάθειες μέσω της εφαρμογής πολεμικών εν καιρώ ειρήνης αποκλεισμών στα λιμάνια απανταχού του Βασιλείου με σκοπό την επιβολή δασμών –Ship Money. Κατά την ίδια περίοδο ανανέωσε τις προσπάθειές του να εγκαθιδρύσει επισκοπική (αγγλικανικού τύπου) εξουσία στη Σκοτία.

Με τον ερχομό του 1462, ο Κάρολος αντιμετώπισε την ένοπλη εξέγερση της αντιπολίτευσης τόσο στην Αγγλία όσο και στη Σκοτία και την Ιρλανδία. Παρά ταύτα, επέκτεινε τα αιτήματά του. Αποτέλεσμα: αντίσταση που εξέθεσε ακόμη περισσότερο τη βασιλική αδυναμία, ακόμη μεγαλύτερη αντίσταση στη συνέχεια και εν τέλει ανοικτός εμφύλιος πόλεμος. Από αυτή την οπτική, τέσσερις επαναστατικές καταστάσεις συμπλέχτηκαν μεταξύ τους: η Σκο-

τία εναντίον της Αγγλίας, η Ιρλανδία εναντίον της Αγγλίας, οι βασιλόφρονες εναντίον των οπαδών του κοινοβουλίου, οι πρεσβυτεριανοί εναντίον των ανεξάρτητων. Μέσα στα όρια της Αγγλίας η μεγαλύτερη ρωγμή διαχώρισε εκείνους που αποτελούσαν το εμπορικό δίκτυο του Λονδίνου, από όλους τους άλλους. Ο ένοπλος αγώνας ή η ένοπλη απειλή προσδιόριζε και το θέμα κάθε επαναστατικής κατάστασης. Η δημιουργία ενός χωρίς προηγούμενο Νέου Τύπου Στρατού το 1645, πράγματι, δεν καθιέρωσε απλώς το πρωταρχικό εργαλείο εξουσίας του Όλιβερ Κρόμγουελ, αλλά έστρεψε γρήγορα τη φορά των πραγμάτων από μια επιφυλακτική τήρηση των αποστάσεων με τις βασιλικές δυνάμεις προς τις αποφασιστικές νίκες σε Αγγλία, Σκοτία ακόμη και στην Ιρλανδία.

Η ιππαστί θέση της Βρετανίας, αφενός επί της επιβολής και αφετέρου επί του κεφαλαίου, υπήρξε το υπόστρωμα αυτών των αγώνων, αλλά ρύθμισε επίσης και τις συνέπειές της. Ουδείς μπορούσε να κυβερνήσει τη Βρετανία του 17ου αιώνα αν δεν επιστράτευε τόσο την εμπορική δύναμη, όσο και το εμπορικό Λονδίνο. Ακόμη κι ο πανίσχυρος Κρόμγουελ δεν κατάφερε απολύτως αυτή την επέκταση. Το επαναστατικό καθεστώς του Κρόμγουελ διήρκησε περίπου μια δεκαετία, κι έπειτα (αφού πέθανε ο Κρόμγουελ) διαλύθηκε από τους δικούς του εσωτερικούς διχασμούς. Η αναχαίτιση της εξέγερσης στη Σκοτία και στην Ιρλανδία, ενώ διεξαγόταν πόλεμος κατ' αρχήν εναντίον των Ολλανδών και στη συνέχεια εναντίον των Ισπανών, επέβαλε μεγάλη πίεση σ' εκείνο το καθεστώς. Μολονότι ήταν πιο επιτυχές στο να συγκεντρώνει φόρους και να επιβάλλει δασμούς, οι μεγάλης κλίμακας στρατιωτικές απόπειρές του του δημιούργησαν κάποια δημοσιονομικά προβλήματα όμοια με αυτά

που είχε ο Κάρολος Α΄. Το 1651 το ενλόγω καθεστώς εκποιούσε εδάφη του θρόνου και της Εκκλησίας. Κατά την παλινόρθωση των Στιούαρτ υπήρχαν ακόμη πιο λίγα δικά τους αποθέματα ώστε να πιέσουν το κοινοβούλιο και τους εμπόρους του Λονδίνου, σε σχέση μ' εκείνα που είχαν στη διάθεσή τους οι δύστυχοι προκάτοχοί τους.

Οι προηγούμενες συνθήκες για επαναστατικές καταστάσεις περιλαμβάνουν την εμφάνιση αγωνιστών που διατυπώνουν αμοιβαίως αποκλειστικές διεκδικήσεις επί της κρατικής εξουσίας και της λαϊκής υποστήριξης αυτών των αγωνιστικών διεκδικήσεων, ενώ οι ηγεμόνες είναι ανίκανοι ή απρόθυμοι να καταστείλουν αυτό τον ανταγωνισμό. Με βάση αυτό το δεδομένο διάφορα σημεία των Βρετανικών νησιών παρέμειναν εντός ή εγγύς επαναστατικών επαναστάσεων κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα της περιόδου από το 1639 μέχρι το 1692. Γιατί; Σε γενικές γραμμές τρεις λόγοι προωθούν τις επαναστατικές καταστάσεις: 1. Η αύξηση της απόστασης ανάμεσα σ' αυτό που απαιτούν οι ηγεμόνες από τους καλύτερα οργανωμένους υπηκόους τους και τη δική τους ικανότητα να επιβάλλουν την τάξη. 2. Οι επιθέσεις σε σημαντικά πρόσωπα ή ομάδες και στα συνακόλουθα προνόμια του γηγενούς πληθυσμού. 3. Η μείωση της δύναμης των ηγεμόνων εξαιτίας της εμφάνισης ανταγωνιστών με καλή οργάνωση. Το 17ο αιώνα στη Βρετανία αυτοί οι τρεις λόγοι συνδυάζονταν για να δημιουργήσουν επαναστατικές καταστάσεις.

Κάθε φορά που οι Άγγλοι ηγεμόνες προετοιμάζονταν για πόλεμο –είτε εναντίον των ηπειρωτικών δυνάμεων είτε εναντίον αντιπάλων τους στη Σκοτία και την Ιρλανδία– απαιτούσαν πολύ περισσότερα από το κοινοβούλιο απ' όσα οι ίδιοι μπορούσαν να επιβάλουν. Τον περισσότερο

καιρό διπλασίαζαν τον κίνδυνο εκδίδοντας διατάγματα περί θρησκευτικής ομοιομορφίας που προσέβαλαν ομάδες με κοινά χαρακτηριστικά και προνόμια, οι οποίες ανήκαν στους δυνατούς της εξουσίας στην Αγγλία, στη Σκοτία ή στην Ιρλανδία. Επιπλέον, κάθε φορά τα δημοσιονομικά και θρησκευτικά αιτήματά τους εμφανίζονταν αποδυναμωμένα, ενώ οι εχθροί τους αναθαρρούσαν, ελπίζοντας ότι θα τα αναχαιτίσουν ή θα τα ανατρέψουν, και οι δήθεν υποστηρικτές τους αποστατούσαν από το φιλοβασιλικό περιβάλλον.

Οι επαναστατικές συνέπειες προέρχονται από τη σύγκλιση μιας επαναστατικής κατάστασης προς την εμφανή εξασθένιση της εξουσίας του ηγεμόνα. Οι επαναστατικές συνέπειες στην Αγγλία, Ουαλία, Σκοτία και Ιρλανδία κατά το 17ο αιώνα οπωσδήποτε συμφωνούν μ' αυτό τον τύπο: στην Αγγλία και στην Ουαλία οι αποτυχημένες απόπειρες ανάληψης του δημοσιονομικού και θρησκευτικού ελέγχου οδήγησαν στην ενίσχυση της κοινοβουλευτικής εξουσίας. Το κράτος έγινε ισχυρότερο, και η σχετική θέση του θρόνου εντός του κράτους κατέστη ασθενέστερη. Στη Σκοτία οι επαναστατικές συνέπειες επηρέασαν κυρίως τις σχετικές θέσεις πρεσβυτεριανών και αγγλικανών, δηλαδή μ' άλλα λόγια Σκοτσέζων αυτονομιστών και αγγλόφιλων. Όταν υποχωρούσαν οι βασιλείς ανακτούσαν δυνάμεις οι πρεσβυτεριανοί. Αντιθέτως, οι ιρλανδέζικες αυτονομίες έφθιναν δραματικά στη διάρκεια του αιώνα της επανάστασης. Αυτή η πτωτική πορεία τους υπήρξε η άμεση συνέπεια των αποτυχημένων εξεγέρσεων που τις διαδέχθηκε το θηριώδες κύμα της αγγλικής αντεκδίκησης. Πρέπει να αντιστρέψουμε το κάτοπτρο, έτσι ώστε να κατανοήσουμε γιατί η εξασθένιση των Ιρλανδών πολεμάρχων άνοιξε το δρόμο γι' αυτό που στην ουσία ήταν οι επαναστάσεις άνωθεν... ή έξω-

θεν. Το αγγλικό εμπορικό σφρίγος περιέκλειε τον ιρλανδικό στρατιωτικό ζήλο.

Με την Ένδοξη Επανάσταση και τη διαδοχή του Ανόβερου αναδύθηκε μια μοναρχία που μπορούσε να χειριστεί μεγάλη ισχύ στο εξωτερικό και αξιόλογη ισχύ στο εσωτερικό υπό τον όρο – και μόνον υπό τον όρο – ότι θα υπήρχε εξασφαλισμένη κοινοβουλευτική υποστήριξη. Μετά το 1716, οι βασιλείς του Ανόβερου έγιναν αυθεντίες στο να δημιουργούν σχέση κηδεμονίας με τους λόρδους, τους κληρικούς και τους ευγενείς, οι οποίοι θα εξασφάλιζαν υποστήριξη για δαπανηρά εγχειρήματα, όπως ήταν ο Επταετής Πόλεμος. Συγχρόνως, ένα σημαντικό κομμάτι των λόρδων και των εμπόρων (η διαφορά τους είχε εκλείψει) εξασφάλισε κάποια συμφέροντά του από τη Βρετανική αυτοκρατορική επέκταση. Ο επεκτατισμός των προνομιούχων εταιρειών, των εμπόρων σε πόλεις-λιμάνια, των εφοπλιστών και του βασιλικού ναυτικού μεγάλωνε το αίτημα για ένα αποτελεσματικό κεντρικό κράτος. Με τη λήξη του 18ου αιώνα η Μεγάλη Βρετανία εισέπραττε περίπου το αντίστοιχο του 25% του εθνικού παραγόμενου προϊόντος της από φόρους, σε σχέση με το 15% του αντιστοίχου της Γαλλίας (P.K. O' Brien 1988, 1989).

Η μεγάλη ανάπτυξη της κρατικής ισχύος απέκλεισε αποτελεσματικά από την εξουσία σε εθνικό επίπεδο τους συνηθισμένους ανθρώπους της Αγγλίας, της Ουαλίας και της Σκοτίας (για να μην αναφέρουμε και σχεδόν το σύνολο των Ιρλανδών). Μόνον η περαιτέρω επέκταση του κράτους κατά τους Επαναστατικούς και Ναπολέοντειους πολέμους άλλαξε αυτό το γεγονός. Στη συνέχεια, οι τεράστιες δημοσιονομικές και στρατιωτικές απαιτήσεις του κράτους επί των πολιτών του απέφερε την ενορχηστρωμένη λαϊκή αντίδραση. Ηγεμόνες σαν τον Πιτ αναχαίτισαν την αντίδραση

μέσω της μαζικής καταστολής των ριζοσπαστών και των εργατών, αφενός, και των αξιόλογων παραχωρήσεων στις υποκινούμενες από τους αστούς εξεγέρσεις, όπως της αντιδουλείας, αφετέρου. Τόσο οι καταστολές όσο και οι παραχωρήσεις όμως παγίδευσαν το κράτος σε μια συνεργασία, με στόχο τη δημιουργία μιας δημόσιας αρένας στην οποία (υπό τον όρο να χρησιμοποιούνται θεμιτά μέσα) οι απλοί άνθρωποι θα μπορούσαν να εκφράζουν την αντίθεσή τους σε σημαντικά ζητήματα της εθνικής πολιτικής. Στη δεκαετία του 1820 το επακόλουθο άνοιγμα της πολιτείας διευκόλυνε τις ευρείας κλίμακας λαϊκές κινητοποιήσεις, πετυχημένες ορισμένες φορές, για τα δικαιώματα των θρησκευτικών μειονοτήτων, της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης, της νομιμοποίησης των σωματείων αλληλοβοηθείας εργατών και της οργάνωσης της εργασίας.

Τα μονοπάτια της Ιβηρικής, της Γαλλίας και της Βρετανίας μοιράζονται κάποιες ιδιότητες. Σ' όλες τις παραπάνω περιπτώσεις οι δαπάνες του πολέμου – και κατ' αρχήν του τεράστιου Τριακονταετή – εξανέμισαν τα οικονομικά αποθέματα στα οποία είχαν βασιστεί οι μονάρχες στο παρελθόν και οδήγησαν σε αναμετρήσεις με τους κεφαλαιοκρατικούς θεσμούς. Άλλωστε μόνον αυτοί μπορούσαν να τροφοδοτήσουν την απαραίτητη πίστωση και φοροείσπραξη για να συντηρηθούν οι στρατιωτικές δυνάμεις κατά το 17ο αιώνα. Για όλες αυτές τις επιλογές η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού οδήγησε στην αύξηση των τιμών για να γίνουν υποφερτές οι ολοένα και πιο επιβαρυμένες δαπάνες της κρατικής δραστηριότητας. Σ' όλες τις παραπάνω περιπτώσεις το στέμμα αντιμετώπισε μια διπλής όψης αντιπολίτευση: Από τους αστούς που αντιστέκονταν στο βασιλικό παρεμβατισμό στο διεθνές εμπόριό τους, αλλά επέμεναν στη

δύναμη του βέτο, όταν επρόκειτο για οικονομικές συναλλαγές. Και από τους μεγάλους λόρδους που προστάτευαν την εξαίρεσή τους από καταβολές δασμών, τις αυτονομίες τους και τα προνόμιά τους απέναντι στον επεκτατισμό του κεντρικού κράτους. Στην Ιβηρική, στη Γαλλία και στη Βρετανία οι μονάρχες μπορούσαν να έχουν κέρδη κυρίως στρέφοντας τη μιαν αντιπολίτευση κατά της άλλης. Τούτο όμως δεν ήταν κατά κανέναν τρόπο εφικτό πάντα, ιδιαιτέρως όπου οι δύο αντιπολιτεύσεις τα εύρισκαν και ενίοτε συμμαχούσαν σε μια εθνοσυνέλευση.

Γιατί, λοιπόν, τότε η βρετανική επιλογή υπήρξε ανώτερη της ιβηρικής, της γαλλικής και άλλων υποθετικών εναλλακτικών λύσεων στη γεωγραφική γειτονία της; Ο Τόμας Χομπς μάς έδωσε ένα σημαντικό στοιχείο στον *Behemoth* του, που ολοκληρώθηκε το 1668:

> Β. Μα πώς θα μπορούσε ο Βασιλιάς να βρει χρήματα για να πληρώσει έναν τέτοιο στρατό που του ήταν απαραίτητος ενάντια στο Κοινοβούλιο;
> Α. Ούτε ο Βασιλιάς, ούτε και το Κοινοβούλιο είχαν τόσα χρήματα εκείνη την ώρα στα χέρια τους, αλλά ήσαν πρόθυμοι να αφεθούν στην ευεργεσία όσων βρίσκονταν με το μέρος τους. Το Κοινοβούλιο (ομολογώ) είχε ένα ισχυρό μεγάλο πλεονέκτημα. Όσοι βοηθούσαν το Βασιλιά σ' εκείνη την περίπτωση ήσαν μόνο λόρδοι και αριστοκράτες, που, μη εγκρίνοντας τις διαδικασίες του Κοινοβουλίου, ήσαν πρόθυμοι να αναλάβουν την πληρωμή, ο καθένας τους, ενός συγκεκριμένου τμήματος του ιππικού. Αυτό δεν μπορεί να εκληφθεί ως κάποια μεγάλη συμβολή, εφόσον όσοι πλήρωναν ήσαν τόσο λίγοι. Όσον αφο-

ρά στα υπόλοιπα χρήματα που είχε τότε ο Βασιλιάς, εγώ δεν άκουσα να αναφέρονται σε κάποια, αλλά δανειζόταν από τις Κάτω Χώρες βάζοντας ενέχυρο κοσμήματα. Το Κοινοβούλιο προσέφερε μεγάλη βοήθεια, όχι μόνον από το Λονδίνο, αλλά και γενικώς από τη φράξια σε όλα τα μέρη της Αγγλίας. Με βάση συγκεκριμένες προτάσεις (δημοσιευμένες από τη Βουλή των Λόρδων και των Κοινοτήτων τον Ιούνιο του 1642, και τις οποίες προσφάτως είχαν ψηφίσει για να δηλώσουν την υποστήριξή τους στον πόλεμο που προτίθετο να διεξαγάγει ο Βασιλιάς) για συνεισφορά χρημάτων ή ασημικών, συντηρήθηκαν άλογα και ιππείς και αγοράσθηκαν όπλα για τη διαφύλαξη της δημόσιας ειρήνης, και για την άμυνα του Βασιλιά και των δύο Κοινοβουλίων. Η αποπληρωμή αυτών των χρημάτων και των ασημικών θα γινόταν καλή τη πίστει (Hobbes 1990: 112-13).

Κοντολογίς, η πρόσβαση του κοινοβουλίου στο εμπορικό δίκτυο του Λονδίνου, τόσο το εσωτερικό όσο και το εξωτερικό, του παρείχε σημαντικά πλεονεκτήματα σ' έναν κόσμο όπου η στρατιωτική δύναμη είχε αρχίσει να εξαρτάται από την οικονομική ενότητα. Σε τούτη την περιορισμένη έκταση οι εξεγέρσεις του 17ου αιώνα δικαίως απέκτησαν τη φήμη των αστικών επαναστάσεων.

Η *ακαθόριστη πλευρά της επανάστασης*

Εκτός από τις αποβάσεις των διεκδικητών Στιούαρτ στα 1715 και 1745, ούτε η Σκοτία, ούτε η Αγγλία, ούτε και η

Ουαλία είχαν την εμπειρία μιας σοβαρής επαναστατικής κατάστασης μετά το 1691. Το ανανεωμένο από την επανάσταση κράτος άντεξε πολλές πιέσεις από τότε, περιλαμβανομένου και του αντίκτυπου του πολέμου σε μια κατά πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από εκείνη που είχαν συλλάβει οι πολιτικοί του 17ου αιώνα. Όμως η δημιουργία αξιοθαύμαστων στρατιωτικών και επεκτατικών μηχανισμών, το σύστημα έμμεσης εξουσίας μέσω των αριστοκρατών και του κλήρου που είχε πρυτανεύσει κατά το 19ο αιώνα, η αυξανόμενη ισχύς του κοινοβουλίου που βασίστηκε στη συγχώνευση της χερσαίας και εμπορικής δύναμης και η αποδοχή της ένταξης μιας Σκοτικής άρχουσας τάξης που όλο και πιο πολύ απορροφιόταν από τα ίδια κεφαλαιοκρατικά δίκτυα όπως και της Αγγλίας, όλα λοιπόν συνέβαλαν στο να περιορισθεί η πιθανότητα να σχηματισθεί μια βιώσιμη εναλλακτική εκδοχή της υπάρχουσας διακυβέρνησης. Από αυτό το σημείο κι έπειτα, οι Σκότοι, οι Ουαλοί και οι Άγγλοι διεκδικητές της κρατικής εξουσίας και πολιτικής εμφανίζονταν συχνά, αλλά κυρίως στόχευαν στο να προστατεύσουν ή να καθιερώσουν δικαιώματα μέσα στο υπάρχον σύστημα. Έτσι προέκυψε και η τεράστια σημασία «των δικαιωμάτων του ελεύθερου Εγγλέζου» κατά το 18ο αιώνα. Ακόμη και το κραυγαλέο κίνημα υποστήριξης της Γαλλικής Επανάστασης το 1789, όπου πρωτοστάτησαν προσωπικότητες σαν τον Τόμας Πέιν, τον Ρίτσαρντ Πράις και τον Τζόζεφ Πρίστλυ, χαρακτήριζε κυρίως τη λαϊκή κυριαρχία ως χορηγό των δικαιωμάτων που ήδη υπήρχαν στο βρετανικό σύστημα, αλλά δυστυχώς είχαν καταπνιγεί στη διαφθορά του 18ου αιώνα. Μετά από το 1691 οι επαναστάτες διεκδικητές δεν προέρχονταν από την Αγγλία, την Ουαλία ή τη Σκοτία, αλλά από την Ιρλανδία.

Η σοβαρότερη απειλή για τη συνέχεια του κράτους μετά το 1691 προερχόταν όντως από την Ιρλανδία. Αφού αποκαταστάθηκε η ειρήνη, η Ιρλανδία συνέχισε να ζει ως αποικία. Στο μεταξύ, η κυβέρνησή της διαχωρίστηκε ανάμεσα σε ένα κοινοβούλιο που ήταν αποκλειστικά για προτεστάντες και σε μια διοίκηση που επέβαλε το Γουέστμινστερ. Παρόλο που οι Βρετανοί κυβερνήτες έφθασαν στο σημείο να ανέχονται τη θρηκευτική εποπτεία των καθολικών, από την Ένδοξη Επανάσταση κι έπειτα ο βρετανικός νόμος απέκλεισε τους καθολικούς από τα δημόσια αξιώματα. Το 1782-3, ως μια έμμεση συνέπεια των βρετανικών απωλειών στη Βόρεια Αμερική, το ιρλανδικό κοινοβούλιο απέκτησε εκτεταμένη δύναμη και αυτονομία. Στη συνέχεια, το 1800-1 οι Βρετανοί αντί να κινηθούν προς την κατεύθυνση ενσωμάτωσης των Ιρλανδών διαμαρτυρομένων κινήθηκαν κατευθείαν προς το Βρετανικό κοινοβούλιο –ένα μέτρο που όξυνε περισσότερο την πολιτική ανισότητα ανάμεσα στους Βρετανούς καθολικούς και προτεστάντες. Οι προτεστάντες λόρδοι κράτησαν το μεγάλο μέρος της γης, ενώ, εκτός από το Όλστερ, εκείνοι που την καλλιεργούσαν ήσαν στη συντριπτική πλειοψηφία τους καθολικοί. Στο μεταξύ οι Ιρλανδοί συνέχιζαν ως πολεμιστές, τροφοδοτώντας τώρα με μεγάλους αριθμούς μισθοφόρων ηπειρωτικούς στρατούς, περιλαμβανομένων και των γαλλικών δυνάμεων, με τις οποίες κατ' επανάληψη πολέμησαν οι Βρετανοί ανάμεσα στα 1688 και 1815.

Υπό την πίεση των αμερικανικών πολέμων της, η βρετανική κυβέρνηση ξεπέρασε την αποστροφή της στο να εξοπλίζει τους καθολικούς της Ιρλανδίας στη δεκαετία του 1770. Σε αντιστάθμισμα ο Νόμος περί Καθολικής Ανακούφισης του 1778 έδινε ορισμένες παραχωρήσεις στους καθο-

λικούς, περιλαμβανομένου του δικαιώματος των καθολικών στρατιωτών να ορκίζονται υποταγή στο θρόνο χωρίς να απαρνούνται την πίστη τους. Προτάσεις επέκτασης αυτών των παραχωρήσεων στη Σκοτία και στην Αγγλία υποδαύλισαν σημαντικές συγκρούσεις στη Μεγάλη Βρετανία, περιλαμβανομένων και των Ταραχών του Γκόρντον στο Λονδίνο το 1780. Συγχρόνως, ένοπλοι προτεστάντες εθελοντές που είχαν συνασπισθεί για να προασπίσουν το Μέτωπο της Πατρίδας, ενώ οι Ιρλανδοί στρατιώτες πολεμούσαν στην Αμερική, απέβησαν μια σημαντική δύναμη στην εθνική πολιτική της Ιρλανδίας.

Δυο μορφές τοπικής σύγκρουσης διασταυρώθηκαν. Αφενός, οι ενοικιαστές μάχονταν τους γαιοκτήμονες και τους πράκτορές τους σε έναν από τους πλέον μακρόχρονους αγροτικούς αγώνες της Ευρώπης. Την περίοδο αυτή, τόσο οι προτεστάντες όσο και οι καθολικοί σχημάτισαν ομάδες αντίστασης, εκδηλώνοντας την αντίθεσή τους στα υπέρογκα ενοίκια και τις εξώσεις, με τις επωνυμίες Whiteboys (Λευκόπαιδες) και Hearts of Oak (Δρύινες Καρδιές). Αφετέρου, οι καθολικοί επιδρομείς (πιο συχνά βασίζονταν στις μικρές πόλεις και στους μεσαίους αγρότες) επιτίθονταν κατά των τοπικών οργανώσεων, των οργάνων και των αντιπροσώπων της βρετανικής κυριαρχίας. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1790, μια πιο κεντρική δύναμη, οι Ηνωμένοι Ιρλανδοί, δημιούργησε οργανώσεις στο Μπέλφαστ, στο Δουβλίνο και αλλού. Στην αρχή οι Ηνωμένοι Ιρλανδοί υποκινούσαν ανοιχτά τον κόσμο με αίτημα την κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση –μια υποκίνηση που συνέβαλε στην επέκταση των δικαιωμάτων των καθολικών το 1792. Οι καθολικοί εντέλει κέρδισαν το δικαίωμα ψήφου στην Ιρλανδία μετά από έναν αιώνα εξοστρακισμού. Ωστόσο,

υπό την ηγεσία του Γουλφ Τόουν κινήθηκαν επαναστατικά και συνεργάστηκαν με το Γάλλο εχθρό της Βρετανίας.

Το 1796, μια γαλλική δύναμη εισβολής απέτυχε να φθάσει μέχρι την Ιρλανδία και να ενωθεί με τους Ηνωμένους Ιρλανδούς. Ειδοποιημένοι εγκαίρως οι Βρετανοί απέστειλαν νέες στρατιωτικές δυνάμεις με σκοπό τη βίαιη καταστολή των Ηνωμένων Ιρλανδών. Το Μάιο του 1798, οι Ηνωμένοι Ιρλανδοί ξεκίνησαν μια σειρά απεγνωσμένων αλλά ελάχιστα συντονισμένων τοπικών εξεγέρσεων. Περίπου 30.000 στρατιώτες και πολίτες σκοτώθηκαν στη διάρκεια των συγκρούσεων. Οι εξεγέρσεις είχαν κατασταλεί πριν καταφθάσουν οι γαλλικές εκστρατευτικές δυνάμεις τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο. Οι βρετανικές δυνάμεις κατέλαβαν το γαλλικό πλοίο όπου υπηρετούσε ο Γουλφ Τόουν, τον δίκασαν, τον καταδίκασαν, αλλά έχασαν την ευκαιρία μιας παραδειγματικής εκτελέσεως καθώς αυτοκτόνησε το Νοέμβριο του 1798. Μια απόπειρα του Ρόμπερτ Έμετ, στη συνέχεια, το 1803, εξελίχθηκε σε μαζική διαδήλωση σε δρόμο του Δουβλίνου και κατέληξε στον αποκεφαλισμό του πρωτεργάτη της. Αν τελικώς η εξέγερση των Ηνωμένων Ιρλανδών του 1798 απέτυχε να ταράξει τη βρετανική εξουσία στην Ιρλανδία και στη Μεγάλη Βρετανία, αποτέλεσε, ωστόσο, την πιο σοβαρή επαναστατική απειλή που αντιμετώπισε το κράτος το 18ο ή το 19ο αιώνα, αφού οδήγησε στην επιτυχή απόπειρα του Πιτ να σχηματίσει το 1800-1 ένα Ηνωμένο Βασίλειο με την εισδοχή νέων κρατών-μελών.

Η Ιρλανδία επέστρεψε στη διχασμένη πολιτική της: Μεγάλες εκστρατείες για την απελευθέρωση των καθολικών, ύστερα για ποικίλους βαθμούς ανεξαρτησίας, σε εθνική ή διεθνή κλίμακα, και τέλος ανταρτοπόλεμος κατά των γαιοκτημόνων και των προεστών σε τοπική και επαρχιακή

κλίμακα. Μολονότι και τα δύο σκέλη είχαν πολλούς οπαδούς, ουδεμία κίνηση κατάφερε να φθάσει στο χείλος της επανάστασης κατά το 19ο αιώνα. Μια προσπάθεια εξέγερσης ακτιβιστών της Νέας Ιρλανδίας κατά το 1848 κατέληξε σε θλιβερή αποτυχία, αλλά άφησε ένα δίκτυο επαναστατών, οι οποίοι δέκα χρόνια αργότερα οργάνωσαν τους οπαδούς του Φεν στην Ιρλανδία και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Η εξέγερση των Φεν του 1867 παρ' ολίγον να αποτελέσει σοβαρή απειλή για την καθεστηκυία τάξη. Κατά διαστήματα τα δύο σκέλη διασταυρώνονταν, όπως συνέβη στον Πόλεμο της Γης του 1879-82, οπότε εκδηλώθηκαν διαδηλώσεις, μποϊκοτάζ και πράξεις προστασίας εναντίον των εξώσεων και αυξήσεων των ενοικίων την ίδια στιγμή κατά την οποία οι επιδρομείς επιτέθηκαν εναντίον των ιδιοκτησιών των γαιοκτημόνων. Και τα δύο είχαν τις επιδράσεις τους, το ένα στο να δείξει στο κοινοβούλιο την εξασθένηση του προτεσταντικού κράτους και να το εξαναγκάσει να προχωρήσει σε αναδασμό των ιδιοκτησιών, και το άλλο στο να ορίσει την Ιρλανδία ως μη ικανή να κυβερνηθεί εξ αποστάσεως.

Το 1914, οι οπαδοί της Ένωσης του Όλστερ και οι αντι-Βρετανοί αγωνιστές εξοπλίζονταν, εκπαιδεύονταν και απειλούσαν οι μεν τους δε. Στη διάρκεια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, οι Ιρλανδοί εθνικιστές εκμεταλλεύτηκαν τον περισπασμό των Βρετανών και της ιρλανδικής αντιπολίτευσης και οργάνωσαν ένοπλη επιστράτευση, ανακηρύσσοντας μια δημοκρατία με τελική κατάληξη τη μαζική καταστολή. Αυτή η καταστολή όμως οροθέτησε τη γραμμή μεταξύ Αγγλίας και Ιρλανδίας σαφέστερα, διευκολύνοντας έτσι τη μεταπολεμική κινητοποίηση του Σιν Φέιν –επί μακρόν παρόντος ως μιας κριτικής μειονότητας– ως εθνικού

Ιρλανδικού κόμματος. Το Σιν Φέιν υποστήριζε ανοικτά την ανεξαρτησία. Το 1919 η Βρετανία και η Ιρλανδία βρέθηκαν εκ νέου σε εμπόλεμη κατάσταση, τούτη τη φορά στη θανάσιμη αλληλοσυμπλοκή με ανταρτοπολέμους και αντίποινα. Το 1921 κατέληξαν στη διαπραγμάτευση μιας συνθήκης που παραχωρούσε κυριαρχικό καθεστώς σε ένα Ελεύθερο Ιρλανδικό Κράτος, από το οποίο αποσχίστηκαν γρήγορα οι ψηφοφόροι της Βόρειας Ιρλανδίας.

Στα όρια της Βόρειας Ιρλανδίας, ο ανταρτοπόλεμος ξανάρχισε και συνεχίζεται με διακοπές μέχρι τις μέρες μας. Στο Νότο οι υπερασπιστές της συνθήκης με τη Μεγάλη Βρετανία πολέμησαν όσους συνηγορούσαν υπέρ μιας δημοκρατίας σε έναν ανοικτό εμφύλιο πόλεμο που κράτησε μέχρι το 1923. Από το 1937 μέχρι το 1949 το Ελεύθερο Ιρλανδικό Κράτος καταλάμβανε μιαν αμφισβητούμενη θέση στο άκρο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ενώ παρέμεινε ουδέτερο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Το 1949 το ιρλανδικό Κοινοβούλιο (Ντάιλ) ανακήρυξε το κράτος δημοκρατία και έτσι διέρρηξε τους αβέβαιους δεσμούς του με τη Βρετανική Κοινοπολιτεία. Ο διαχωρισμός πραγματοποιήθηκε με μεγάλη συγκίνηση, αλλά χωρίς κάποια επαναστατική κατάσταση.

Το Ηνωμένο Βασίλειο, όμως, συνέχισε να διεκδικεί τον έλεγχο σε έξι νομούς της Βόρειας Ιρλανδίας. Ξεκινώντας το 1968, οι πορείες για πολιτικά δικαιώματα εν ονόματι της καθολικής μειονότητας οδήγησαν σε βίαιες αναμετρήσεις με την αστυνομία και τους προτεστάντες αντι-διαδηλωτές, μέχρι που η βρετανική κυβέρνηση έστειλε στρατιωτικές δυνάμεις την επόμενη χρονιά. Μολονότι ο αγώνας συνέχισε αυξομειούμενος, κάθε χρόνο από τότε παρατηρούνται συμπλοκές σε επίπεδο ανταρτοπολέμου με το βρετανικό

στρατό, με προτεστάντες ακτιβιστές, με τμήματα του IPA (ιρλανδικού δημοκρατικού στρατού) και άλλων ένοπλων δυνάμεων από κάθε παράταξη. Οι βρετανικές αρχές έχουν δοκιμάσει πολλούς συνδυασμούς καταστολής, συμφιλίωσης και επιδότησης, αλλά ουδείς είχε ως αποτέλεσμα τη λήξη του εμφύλιου πολέμου. Με δεδομένη τη συνεχιζόμενη ύπαρξη χωριών και συνοικιών όπου δεν λειτουργεί αποτελεσματικά η βρετανική κυριαρχία, μπορούμε εύλογα να θεωρήσουμε ολόκληρη την περίοδο από το 1969 μέχρι το 1992 ως μια διαρκή επαναστατική κατάσταση στη Βόρεια Ιρλανδία.

Η ιστορία των σχέσεων μεταξύ Ιρλανδίας και Αγγλίας μοιάζει με μια μακρόχρονη εθνικιστική επανάσταση. Ασυζητητί κάποιοι Ιρλανδοί μάχονταν εναντίον του αγγλικού ελέγχου σχεδόν ακατάπαυστα από το 1492 μέχρι το 1992. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειώσουμε τη βαθιά μεταβολή στην οργάνωση των Ιρλανδικών Επαναστάσεων στη διάρκεια αυτών των 500 χρόνων. Κατά το 16ο και 17ο αιώνα οι αποτελεσματικές μονάδες συλλογικής δράσης στην Ιρλανδία αποτελούνταν ευρέως από δεσμούς πελατειακούς, στους οποίους πρωτοστατούσαν οι πολέμαρχοι. Ουδείς εξ αυτών απέκτησε ποτέ σαφές προβάδισμα έναντι των άλλων. Μια απόλυτη ανεξαρτησία από την Αγγλία θα είχε θέσει κατά συνέπεια ένα τρομακτικό ερώτημα: ποιος θα κυβερνάει εδώ; Από την κορυφή οι ιρλανδικοί αγώνες και οι εξεγέρσεις εμπίπτουν σαφώς στην κατηγορία των δυναστικών επαναστατικών καταστάσεων.

Καθώς οι Εγγλέζοι ανακτούσαν δύναμη και εκτόπιζαν συστηματικά τους καθολικούς γαιοκτήμονες, οι δυναστικές επαναστατικές καταστάσεις ενώθηκαν με τις κοινοτικές επαναστατικές καταστάσεις, όπου οι τοπικοί πληθυ-

σμοί υπεράσπιζαν τα στοιχεία της καθολικής ταυτότητάς τους σε σχέση με τους απέξω. Μόνο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, καθώς οι επαναστάσεις είτε εθνικού χαρακτήρα είτε ταξικού συνασπισμού γενικεύονταν και σε άλλα μέρη της Ευρώπης, παρατηρούμε όντως μια εκλαΐκευση του ιρλανδικού αγώνα σε εθνικό επίπεδο. Τέτοιοι οργανωτές μαζικών συνδέσμων όπως είναι ο Ντάνιελ Ο' Κόνελ προώθησαν αυτή την εκλαΐκευση, καθώς η επίσημη ενσωμάτωση της Ιρλανδίας στο Ηνωμένο Βασίλειο δραματοποίησε τις δέσμες συμφερόντων της. Στο βαθμό που αυτή ένωσε καθολικούς διαφορετικών τάξεων έναντι προτεσταντών γαιοκτημόνων, η επαναστατική κινητοποίηση προσέγγισε, επίσης, και την πολιτική ταξικού συνασπισμού. Όμως πρυτάνευσαν στο σύνολό τους οι ενώσεις εθνικής αλληλεγγύης –το αίτημα βάσει του οποίου ένας ομογενής, καταπιεσμένος λαός εδικαιούτο το δικό του ανεξάρτητο κράτος. Οι αλλαγές στον αληθινό χαρακτήρα του ιρλανδικού και βρετανικού κράτους προκάλεσαν την εξέλιξη από τις δυναστικές και κοινοτικές στις εθνικές επαναστάσεις.

Τι απέγιναν τα Βρετανικά νησιά ως σύνολο; Παρακολουθώντας την ιστορική διαδρομή της χώρας, μπορούμε να σχηματοποιήσουμε την πολιτική ιστορία των τριών βασικών βρετανικών κρατών σε γενικές φάσεις, όπως φαίνεται στον πίνακα 4.3. Το σχήμα αποτελεί μια δραστική απλοποίηση, αλλά συμβάλλει στο να φανούν οι αντιθέσεις της μερικής συγχώνευσης της Αγγλίας, της Ουαλίας και της Σκοτίας με το συνεχή διαχωρισμό της Ιρλανδίας. Τα ήπια εθνικιστικά κινήματα της δεκαετίας του 1960 κι εφεξής στη Σκοτία και στην Ουαλία δεν μετέβαλαν και πολύ αυτή την αντίθεση.

Αυτές οι μεταμορφώσεις των βρετανικών κρατιδίων και

Πίνακας 4.3. Πολιτική ιστορία των τριών Βρετανικών κρατιδίων, 1492-1992

Έτη	*Αγγλία και Ουαλία*	*Σκοτία*	*Ιρλανδία*
1492-1603	επέκταση του κράτους με ταραχώδη και επιθετικό τρόπο	σύγκρουση με Αγγλία, μετριοπαθής επέκταση του κράτους	κατακερματισμένη περιοχή κατάκτησης
1603-1714	επαναστατικός αγώνας και ενοποίηση	ενοποίηση, αγώνας, ενσωμάτωση στη Βρετανία	αποικία που αντιστέκεται αλλά με αυξανόμενο ρυθμό συμβιβασμού και ελέγχου
1714-1815	επεκτεινόμενο, πολεμόχαρο, κατακτητικό κράτος	εξασθενούσα αντίσταση, αυξανόμενη ενσωμάτωση	διαπραγμάτευση, ανταρτοπόλεμος, μερική ενσωμάτωση στη Βρετανία
1815-1914	εδραίωση του κεφαλαιοκρατικού, επεκτατικού κράτους	επέκταση του κράτους, συγκρατημένη σύγκρουση	ανταρτοπόλεμος, οικονομική αναταραχή, ημι-αποικιακή θέση
1914-1945	κεφαλαιοκρατική εξουσία που ταλανίζεται από πόλεμο	επέκταση του κράτους με κεντρικό χαρακτήρα	ανταρτοπόλεμος μέχρι και πόλεμοι ανεξαρτησίας, εδραίωση του κράτους, συγκρατημένη σύγκρουση
1945-1992	αυτοκρατορία σε αποσύνθεση, καπιταλιστικό κράτος προνοίας, πολιτικό αδιέξοδο	μετρία αντιστροφή εξέλιξης, οικονομική αποσύνθεση, συγκρατημένη σύγκρουση	επέκταση του κράτους προς Νότο, ανταρτοπόλεμος στο Βορρά

της στρατιωτικής δύναμής τους αλλοίωσαν βαθύτατα το χαρακτήρα των επαναστατικών επαναστάσεων και συνεπειών ανάμεσα στο 1492 και 1992. Εκτός από την Ιρλανδία, η συντριπτική αύξηση της στρατιωτικής ισχύος του κράτους απέναντι στους πολίτες του μετά το 1689 δεν άφηνε πολλά περιθώρια δυνατότητας σχηματισμού κάποιου αποτελεσματικού επαναστατικού συνασπισμού. Ο αγώνας συνεχιζόταν, αλλά μέσα στα κανάλια που έθεταν οι σχετικές συνομολογήσεις μεταξύ των αρχουσών τάξεων. Η αυξανόμενη υπεροχή του κοινοβουλίου παρομοίως διοχέτευε τη λαϊκή πολιτική σε προσπάθειες επιρροής της εθνικής νομοθεσίας παρά στην επίθεση κατά των κατόχων της εξουσίας. Οι διαπραγματεύσεις εντυπωσίασαν τους απλούς ανθρώπους στην πορεία της στρατιωτικής επέκτασης του κράτους από το 1750 μέχρι το 1900 –δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι, επέκταση του δικαιώματος ψήφου, απαρχές της νομοθεσίας του κράτους πρόνοιας– και δημιούργησαν κάποια στοιχεία δημοκρατίας, δίνοντας ένα λαϊκό έρεισμα στο σύστημα. Αυτό είχε ως συνέπεια την εξαφάνιση σοβαρών επαναστατικών καταστάσεων από την Αγγλία, την Ουαλία και τη Σκοτία, ενώ αντιθέτως επαναλαμβάνονται και θα συνεχίζουν να επαναλαμβάνονται στην Ιρλανδία.

5.
Η ΓΑΛΛΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΓΑΛΛΙΕΣ

Οι Βρετόνοι εναντίον των Γάλλων

Τον Ιούλιο του 1488 ο στρατός που είχε συνθέσει ο δούκας Φραγκίσκος Β' της Βρετάνης, για να υπερασπιστεί το κυρίαρχο κράτος του απέναντι της γαλλικής επίθεσης, αριθμούσε 6.400 Βρετόνους, αλλά περιελάμβανε επίσης και 3.500 Ισπανούς, 800 Γερμανούς και 400 Άγγλους. Οι άντρες του Φραγκίσκου ήρθαν αντιμέτωποι με μια καλοεξοπλισμένη γαλλική στρατιά 15.000 ανδρών: Γάλλων, Ελβετών και Ναπολιτάνων. Τούτη η συνάντηση δυνάμεων «Βρετόνων» και «Γάλλων» σε παρατεταγμένη μάχη δεν συνέβαινε για πρώτη φορά, αλλά ήταν μια από τις τελευταίες. Η παράταξη των Βρετόνων άφησε 6.000 νεκρούς στο πεδίο της μάχης και των Γάλλων 1.500. Με αυτή τη μάχη και το θάνατο του Φραγκίσκου Β', όχι πολύ αργότερα, το γαλλικό στέμμα απέκτησε, μετά από αιώνες αγώνων, σχεδόν οριστικό έλεγχο επί του μικρού θαλασσοπόρου γείτονά του. Ο βασιλιάς της Γαλλίας Κάρολος Η', για να ακριβολογούμε, δεν αντιλήφθηκε τη μάχη του 1488 ως έναν πόλεμο μεταξύ κυρίαρχων κρατών. Στη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα, οι δούκες της Βρετάνης είχαν αναγνωρίσει κατ' επανάληψη τη φεουδαρχική υποταγή τους στη Γαλλία. Για έναν

και πλέον αιώνα οι διάδικοι στα δικαστήρια της Βρετάνης προσέφευγαν με τις υποθέσεις τους στο παρισινό κοινοβούλιο, μια διαδικασία που συμπλήρωνε το αίτημα του Γάλλου βασιλιά περί επικυριαρχίας στη Βρετάνη. Όταν ο δούκας της Βρετάνης ανακήρυξε τη δική του κοινοβουλευτική κυριαρχία το 1485, το γαλλικό στέμμα θέσπισε διαδικασίες που οδήγησαν το Συμβούλιο των Ευγενών να καταδικάσει ερήμην τον Φραγκίσκο Β' επί εσχάτη προδοσία (1488). Αυτή η καταδίκη αιτιολόγησε τη γαλλική εισβολή στη Βρετάνη. Η έφεση προς την εκδικητικότητα αποτελεί μια χαρακτηριστική ιδιότητα των κατακτητών βασιλέων.

Για τη Γαλλία ήταν μια περίοδος έντονης ενεργητικότητας. Επί σαράντα χρόνια οι Γάλλοι βασιλείς Κάρολος Ζ', Λουδοβίκος ΙΑ' και Κάρολος Η' επανασυγκολλούσαν ένα άσχημα διασπασμένο βασίλειο εξαιτίας του Εκατονταετή Πολέμου. Η Ανζού, η Μπαρ, η Μάιν και η Προβάνς μόλις πρόσφατα είχαν περιέλθει υπό τον άμεσο έλεγχο του στέμματος. Στη δεκαετία του 1490 όχι μόνο η Βρετάνη, αλλά επίσης και η Βουργουνδία, η Νάπολη και το Μιλάνο περιήλθαν στον κλοιό του. Ο Φερδινάνδος και η Ισαβέλλα της Ισπανίας, ο Μαξιμιλιανός των Αψβούργων (ο οποίος έμελλε σύντομα να γίνει αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας) και ο βασιλιάς Ερρίκος Ζ' της Αγγλίας, όλοι τους πάσχιζαν να αναχαιτίσουν τη γαλλική επέκταση. Όλοι τους είχαν συνδράμει στον αγώνα των Βρετόνων, αλλά είχαν επιδείξει αδυναμία στο να αντιμετωπίσουν αποφασιστικά τις γαλλικές στρατιές τόσο κοντά στην πατρίδα τους. Ένας όρος της Συνθήκης του Σαμπλέ το 1488 ανάμεσα σε Βρετάνη και τη Γαλλία εκτόπιζε όλες τις ξένες δυνάμεις από τη Βρετάνη, ενώ ένας άλλος ήταν το βέτο του Γάλλου βασιλιά σχετικά με τους μέλλοντες συζύ-

γους της δωδεκάχρονης διαδόχου Άννας της Βρετάνης (Anne de Bretagne).

Σύντομα μετά τη στέψη της Άννας το 1489, στη Βρετάνη ξέσπασε ένας τριμερής πόλεμος ανάμεσα στους οπαδούς της, στις γαλλικές δυνάμεις και σε ένα συνασπισμό Βρετόνων γαιοκτημόνων, που διατύπωναν τις δικές τους αξιώσεις ως προς τον έλεγχο του γάμου και της διαδοχής της Άννας. Οι στρατοί των Τυδώρ και των Αψβούργων επανεπενέβησαν, αλλά τώρα δήθεν εκ μέρους της Άννας. Ωστόσο, οι Γάλλοι κυριάρχησαν για άλλη μια φορά, και τώρα οριστικά. Μετά από μιαν αλλεπάλληλη σειρά συμπαρατάξεων, παζαριών και πειθαναγκασμών, η Άννα παντρεύτηκε στα 1491 το βασιλιά της Γαλλίας Κάρολο Η'. (Για να είμαστε αξιόπιστοι, όταν πέθανε ο Κάρολος το 1498, ο διάδοχος και θείος του, Λουδοβίκος ΙΒ' παντρεύτηκε επίσης την Άννα της Βρετάνης, ελιγμός για τον οποίο έπρεπε πρώτα να εξασφαλίσει με σκανδαλώδη τρόπο την ακύρωση του προηγούμενου γάμου του με την Ιωάννα, θυγατέρα του Λουδοβίκου ΙΑ'). Ο Κάρολος εξαγόρασε την Ισπανία με την εκχώρηση της Ρουσσιγιόν και της Σαρδηνίας, ενώ αγόρασε επίσης και την ειρήνη με την Αυτοκρατορία και την Αγγλία. Γρήγορα εκμεταλλεύτηκε την εδραιωμένη θέση του με την εισβολή του στην Ιταλία. Οι Γάλλοι βασιλείς είχαν μια μεγάλη εμπλοκή με τις τελικά ανεπιτυχείς ιταλικές κτήσεις τους για τα επόμενα σαράντα χρόνια.

Ερώτηση: Ήσαν επαναστατικοί οι αγώνες των Βρετόνων το 1488-91;

Απάντηση: Ως συνήθως τα πάντα εξαρτώνται από το τι εννοεί κανείς με τον όρο επανάσταση. Αυτή τη φορά καταλήγει να εξαρτάται ιδιαιτέρως από το αν αντιμετωπίζουμε τη Βρετάνη εκείνης της εποχής ως τμήμα της Γαλλίας

–ακριβώς το λόγο για τον οποίο μάχονταν τα αντίπαλα μέρη! Στο βαθμό που θεωρούμε τη Γαλλία ως συγκεντρωτικό κράτος που περιλαμβάνει και τη Βρετάνη και τους υποστηρικτές του δούκα Φραγκίσκου Β΄ της Βρετάνης ως απείθαρχους υπηκόους της, ορίζουμε την κατάσταση στη Βρετάνη ως επαναστατική. Με την de facto υπαγωγή της Βρετάνης στο γαλλικό θρόνο (που εντέλει γίνεται de jure με τη συνθήκη ένωσης του 1532), θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως επαναστατική ακόμη και τη συνέπεια του 1491. Στο βαθμό όμως που θεωρούμε ότι Βρετάνη και Γαλλία είναι δυο ξεχωριστά κυρίαρχα κράτη, κινούμαστε προς μια εικόνα του 1488-91, ως ενός συνόλου, δηλ., διεθνών πολέμων κατά τους οποίους συνέβαινε κι ένας εμφύλιος στα όρια της Βρετάνης, που κατέληξε στην κατάληψη του ενός κράτους από το άλλο.

Αυτές οι τελικά αμφισβητούμενες καθοριστικές αποφάσεις ενδιαφέρουν λιγότερο σε σχέση με τις πολιτικές περιστάσεις που αναδεικνύουν. Η Γαλλία στα τέλη του 15ου αιώνα δεν συνιστά μια περιοχή με ξεκάθαρα σύνορα, που κυβερνάται από μια καλά εδραιωμένη κεντρική διοίκηση, αλλά είναι ένα συνονθύλευμα εδαφών που ποικιλοτρόπως και συχνά τυχαίως βρίσκονταν προσαρτημένα στο Γάλλο μονάρχη και στους συμμάχους του. Η Βρετάνη, λόγου χάρη, υπήρχε ένα ξεχωριστό δουκάτο μέχρι το 1536. Τα δικά της ημι-αυτόνομα κρατίδια άκμασαν στις συνθήκες της Επανάστασης του 1789, ενώ το κοινοβούλιό της δεν θέσπισε κάποια κανονική σχέση με τα άλλα γαλλικά δικαστήρια μέχρι το 1553.

Όπως όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη εκείνης της περιόδου, το γαλλικό κράτος κυβερνούσε μέσω ευρέως αυτόνομων διαμεσολαβητών, διατηρούσε μια μεγάλη ποικιλία

συνομολογήσεων με διάφορες τάξεις και περιοχές και απαιτούσε σχετικά μικρό αλλά πάντως φόρο υποτελείας από τους εγγεγραμμένους υπηκόους του. Εκείνη την εποχή οι επαναστατικές καταστάσεις κυρίως δημιουργούνταν όταν το στέμμα αναζητούσε σημαντικές αυξήσεις των εξουσιών και των εσόδων του, όταν επεδίωκε να επιβάλει μια ξένη ταυτότητα σε έναν υποκείμενο πληθυσμό, ή όταν έθεταν σε ενέργεια τις αξιώσεις τους αντίπαλοι διεκδικητές της κυριαρχίας του. Καθώς απεικονίζεται η διαμάχη ανάμεσα σε Γαλλία και Βρετάνη, αυτές οι τρεις περιστάσεις συχνά αλληλεπικαλύπτονται.

Μακρόχρονα, η Γαλλία δοκίμασε κατά πολύ λιγότερες επαναστατικές καταστάσεις απ' ό,τι η Ιβηρική ή η Βαλκανική Χερσόνησος και κάπως λιγότερες απ' όσες τα Βρετανικά νησιά. Οι Γάλλοι βασιλείς μοιραία είχαν καταφέρει να συγκολλήσουν μια ευρεία έκταση σε ένα και μόνο κεντρικό κράτος, κάτι που ποτέ δεν συνέβη στην Ιβηρική, ούτε στα Βαλκάνια ή στα Βρετανικά νησιά. Επιδιώκοντας την ικανότητα διαξαγωγής πολέμου, το γαλλικό στέμμα και οι πράκτορές του καταπίεσαν τον πληθυσμό, απομυζώντας χρήματα, προμήθειες και έμψυχο δυναμικό. Μέσω αυτής της έντονης προσπάθειας και διαμάχης το γαλλικό κράτος ισοπέδωσε τις τοπικές αυτονομίες και ιδιαιτερότητες. Στη ζώνη που θα μπορούσε να γίνει η Γαλλία των ημερών μας, συνεπώς, υπήρχαν λιγότερα κρατίδια στο χείλος της επανάστασης –μόνο ένα τις περισσότερες φορές–, οπότε και λιγότερες πιθανότητες για επαναστατικές καταστάσεις, στη διάρκεια των τελευταίων πέντε αιώνων, σε σχέση πάντα με τις υπόλοιπες υπό σύγκριση περιοχές της Ευρώπης.

Στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, όμως, η Γαλλία πέρασε μέσα από πολλές επαναστατικές καταστάσεις, πε-

Πίνακας 5.1. Πόλεμοι της Γαλλίας στο εξωτερικό, 1492-1992

1489-92	Πόλεμος με Αγγλία, Ισπανία, Αυτοκρατορία	1792-1802	Γαλλικοί Επαναστατικοί πόλεμοι
1495-6	Εκστρατεία στην Ιταλία	1803-15	Ναπολεόντειοι πόλεμοι
1499-1504	Πόλεμος της Ιεράς Συμμαχίας	1821-9	Επέμβαση στην Ελληνική εξέγερση
1508-10	Πόλεμος της Συμμαχίας του Καμπραί	1830	Κατάκτηση της Αλγερίας
1511-13	Πόλεμος της Ιεράς Συμμαχίας	1830-3	Επέμβαση στη Βελγική επανάσταση
1515-16	Ιταλικοί πόλεμοι	1833	Πόλεμος εναντίον του Αννάμ
1521-5	Ιταλικοί πόλεμοι	1838-9	Μεξικανική επέμβαση
1528-9	Πόλεμος εναντίον της Αυτοκρατορίας	1839-47	Κατάκτηση της Αλγερίας
1542-4	Ευρωπαϊκός πόλεμος	1839-52	Επέμβαση στον πόλεμο Αργεντινής-Ουρουγουάης
1542-3	Επέμβαση στο Σουηδικό Εμφύλιο πόλεμο	1844	Πόλεμος εναντίον του Μαρόκο
1549-50	Πόλεμος με την Αγγλία	1854-6	Πόλεμος της Κριμαίας
1552-5	Πόλεμος με την Αυτοκρατορία	1856-60	Πόλεμος στην Κίνα
1555	Πόλεμος με την Πορτογαλία στη Βραζιλία	1857-61	Κτήση της Σενεγάλης
1556-9	Ευρωπαϊκός πόλεμος	1859	Λομβαρδικός πόλεμος
1559-60	Επέμβαση στο Σουηδικό Εμφύλιο πόλεμο	1860	Επέμβαση στο Συριακό πόλεμο
1565	Πόλεμος με Ισπανία στη Φλόριντα	1861-7	Μεξικανική εκστρατεία
1566-7	Πόλεμος με Πορτογαλία στη Βραζιλία	1870-1	Γαλλο-Πρωσικός πόλεμος
1566-8	Επέμβαση στον Ισπανο-Ολλανδικό πόλεμο	1873-4	Πόλεμος του Τόνκιν
1572-1609	Επέμβαση στον Ισπανο-Ολλανδικό πόλεμο	1881-2	Κατάκτηση της Τυνησίας
1582-3	Πόλεμος με Ισπανία στις Αζόρες	1881-5	Κατάκτηση της Σενεγάλης
1588	Πόλεμος με Σαβοΐα	1882-5	Πόλεμος του Τόνκιν
1590-8	Πόλεμος με Σαβοΐα	1883-5	Κατάκτηση της Μαδαγασκάρης
1594-8	Πόλεμος με Ισπανία	1890-2	Κατάκτηση της Σενεγάλης
1600-1	Πόλεμος με Σαβοΐα	1890-4	Πόλεμος εναντίον του Σουδάν
1609	Πόλεμος εναντίον Τυνησίας	1892-4	Κατάκτηση της Δαχομέης
1619	Πόλεμος εναντίον Αλγερίας	1893	Πόλεμος εναντίον του Σιάμ
1624-6	Πόλεμος της Βαλτελλίνα	1893-5	Πόλεμος με τους Τουαρέγκ

1628-31	Πόλεμος με Αυτοκρατορία, Ισπανία
1629	Πόλεμος εναντίον του Μαρόκο
1635-48	Τριακονταετής Πόλεμος
1635-59	Πόλεμος με Ισπανία
1644-69	Επέμβαση στον Ενετο-Τουρκικό πόλεμο
1647-8	Επέμβαση στον Ισπανο-Ναπολιτάνικο πόλεμο
1663-4	Επέμβαση στον Τουρκο-Αυστριακό πόλεμο
1665-7	Αγγλικός πόλεμος
1666	Πόλεμος εναντίον της Τυνησίας
1667-8	Πόλεμος της Μεταβίβασης
1670-2	Πόλεμος εναντίον της Τυνησίας
1672-9	Ολλανδικός πόλεμος
1682-3	Πόλεμος εναντίον της Αλγερίας
1683	Πόλεμος με τους Ιροκέζους (ερυθρόδερμους)
1683-4	Ισπανικός πόλεμος
1687-9	Πόλεμος με τους Ιροκέζους (ερυθρόδερμους)
1688-9	Πόλεμος εναντίον της Αλγερίας
1688-97	Πόλεμος της Συμμαχίας του Αουγκσμπουργκ
1689-91	Επέμβαση στην Ιρλανδία
1701-14	Πόλεμος της Ισπανικής Διαδοχής
1710-11	Πόλεμος εναντίον της Πορτογαλίας στη Βραζιλία
1718-20	Ισπανικός πόλεμος
1733-5	Πόλεμος της Πολωνικής Διαδοχής
1740-8	Πόλεμος της Αυστριακής Διαδοχής
1741	Πόλεμος εναντίον της Τυνησίας
1754-6	Βορειοαμερικανικός πόλεμος
1756-63	Επταετής πόλεμος
1778-83	Πόλεμος της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας
1894-5	Κατάκτηση της Μαδαγασκάρης
1896-7	Κατάκτηση της Άνω Βόλτα, Νίγηρα
1900-1	Κατάκτηση του Τσαντ
1900-1	Επέμβαση στην Εξέγερση των Μπόξερ στην Κίνα
1900-11	Κατάκτηση της Κεντρικής Αφρικής
1907-11	Κατάκτηση του Μαρόκο
1912-17	Πόλεμος εναντίον του Μαρόκο
1914-18	Α' Παγκόσμιος Πόλεμος
1917-21	Επέμβαση στη Ρωσική Επανάσταση
1919-20	Επέμβαση στο Ρωσο-Πολωνικό πόλεμο
1919-26	Πόλεμος του Ριφ
1920	Συριακός πόλεμος
1920-2	Επέμβαση στον Ελληνο-Τουρκικό πόλεμο
1925-6	Συριακός πόλεμος
1930-1	Πόλεμος στο Βιετνάμ
1939-45	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
1940-1	Πόλεμος στην Ταϊλάνδη
1945	Συριακός πόλεμος
1946-54	Πόλεμος στην Ινδοκίνα
1947	Πόλεμος στη Μαδαγασκάρη
1952-4	Πόλεμος στην Τυνησία
1953-6	Πόλεμος στο Μαρόκο
1954-62	Πόλεμος στο Αλγέρι
1955-60	Πόλεμος στο Καμερούν
1956	Πόλεμος εναντίον της Αιγύπτου
1957-8	Πόλεμος στη Δυτική Σαχάρα
1962-1992	Επέμβαση στο Τσαντ

ριλαμβανομένων των μεγάλων τοπικών εξεγέρσεων, με αίτημα τη μείωση των φόρων, τους αλλεπάλληλους πολέμους μεταξύ καθολικών και προτεσταντών και τον πολέμο της «Σφενδόνης». Στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα, η Γαλλία έφθασε στα όρια της επανάστασης ακόμη λιγότερες φορές, αλλά υπερέβαινε το όριο θεαματικά κάθε φορά που το ξεπερνούσε: 1789-99, 1830, 1848-51 και 1870-1 ως χρονιές σηματοδότησαν κάποιες από τις πλέον σημαντικές επαναστατικές κρίσεις. Εφεξής, τάξεις και κόμματα αγωνίστηκαν σκληρά, όμως δεν ξανασυνέβη κάποια πλήρως επαναστατική κατάσταση στη μητροπολιτική Γαλλία εκτός από τους τελευταίους μήνες του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Για να καθορίσουμε πόσο επαναστατικοί υπήρξαν εκείνοι οι μήνες, εξάλλου, οφείλουμε να απαντήσουμε σ' ένα ακανθώδες ερώτημα: πόση λαϊκή υποστήριξη είχαν διατηρήσει το 1944 αφενός οι Ναζί και αφετέρου το Βισύ. Αποφεύγοντας ζητήματα περί βασικής αφοσίωσης, φαίνεται ότι η ισορροπία της συναίνεσης κινήθηκε ραγδαία στο 1944, και κατά συνέπεια και εκείνη η πολλαπλή δύναμη, η ουσία της επαναστατικής κατάστασης, ήταν απλώς και μόνο περαστική.

Εάν επρόκειτο να αφαιρέσουμε τις ένοπλες συγκρούσεις στις γαλλικές αποικίες και στις υπερατλαντικές περιοχές από τον κατάλογο των πολέμων που έγιναν εκτός Γαλλίας, στο εξωτερικό, και τις κατατάσσαμε στον κατάλογο των επαναστατικών καταστάσεων, για να ακριβολογούμε, η ισορροπία θα άλλαζε δραστικά: το πραξικόπημα του 1958 εκδηλώθηκε εξαιτίας της κατάληψης της εξουσίας στην Αλγερία από τους *pied noir* (Μαυρόποδες), ενώ μέχρι σήμερα τα γαλλικά στρατεύματα παραμένουν εν ενεργεία σε ταραγμένες πρώην αποικίες, όπως το Τσαντ. Ωστόσο,

εντός πατρίου εδάφους το γαλλικό κράτος δεν έχει αντιμετωπίσει μια αποδεδειγμένη επαναστατική κατάσταση από το 19ο αιώνα. Ακόμη και τέτοιοι σκληροί αγώνες, όπως ο διαχωρισμός Εκκλησίας και κράτους (με αποκορύφωμα το 1905), και οι απεργίες του 1936 έλαβαν χώρα δίχως να διχάσουν το κράτος. Το πραξικόπημα που έφερε τον Ντε Γκολ στην εξουσία το 1958 συνέβη χωρίς κάποιο ανοικτό ρήγμα ως προς τον έλεγχο επί του μητροπολιτικού κράτους. Απλώς, υπό την απειλή της εξέγερσης, η Εθνοσυνέλευση παρεχώρησε απρόθυμα στον Ντε Γκολ τις απίστευτες εξουσίες του. Μέχρι την αυγή του 1880, ένα πρώην επαναστατικό κράτος είχε ενοποιήσει την εξουσία του, ακολουθώντας ως ένα βαθμό το παράδειγμα ορισμένων άλλων ευρωπαϊκών χωρών.

Η μετατόπιση από το καθεστώς των συχνών στις σπάνιες επαναστατικές εξεγέρσεις συνέβη σε ένα κράτος που παρουσιαζόταν ως παγκόσμια δύναμη στο μεγαλύτερο διάστημα αυτής της περιόδου. Και πράγματι, η Γαλλία διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο σε ευρωπαϊκούς πολέμους, οικοδομώντας μιαν αξιόλογη αυτοκρατορία, και συναλλασσόταν, παρεμβαίνοντας συχνά, με τις περισσότερες γωνιές του κόσμου. Ο κατάλογος των εξωτερικών πολέμων (βλ. Πίνακα 5.1.) είναι αποκαλυπτικός, αρχίζοντας όπως γίνεται με τις γενικές ευρωπαϊκές συγκρούσεις, επεκτεινόμενος στη Βόρεια και Νότια Αμερική και στην Αφρική, και φθάνοντας τελικά στην Κίνα, στην Ινδοκίνα και στη Μέση Ανατολή. Η εμπιστοσύνη της Γαλλίας στις χερσαίες στρατιωτικές δυνάμεις παρά στις ναυτικές, στις οποίες επί μακρόν είχαν ειδικευθεί οι Ολλανδοί και οι Βρετανοί, διαμόρφωσε μια εκτεταμένη, ανθεκτική γραφειοκρατία και μια δεινή στρατιωτική παρουσία εντός της χώρας.

Πίνακας 5.2. Εκτιμήσεις του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος στην Ευρώπη, 1830-1913

Χώρα	*1830*	*1860*	*1913*	*ετήσιος μέσος όρος ρυθμού ανάπτυξης (%) 1830-1913*
Αυστρο-Ουγγαρία	7210	11,380	26,050	1.6
Βέλγιο	1098	2882	6794	2.2
Βουλγαρία	;	616	1260	1.4*
Γαλλία	8582	16,800	27,401	1.4
Γερμανία	7235	6,697	49,760	2.4
Ελλάδα	;	365	1540	2.8*
Ολλανδία	913	1823	4660	2.0
Πορτογαλία	860	1175	1800	0.9
Ρουμανία	;	950	2450	1.8*
Ρωσία	10,550	22,920	52,420	2.0
Σερβία	;	345	725	1.4*
Ισπανία	3600	5300	7450	0.9
Ηνωμ. Βασίλειο	8245	19,628	44,074	2.0
Ευρώπη	58,152	114,966	256,845	1.8

* 1860-1913

Στο μεταξύ η Γαλλία, επίσης, κατέστη μια σπουδαία παρουσία στον κόσμο του κεφαλαίου. Το μέγεθος και η ποικιλία της γαλλικής οικονομίας από μόνα τους τής έδιδαν αυτή τη σπουδαιότητα, από τα μεγάλα εμπορικά αγροκτήματα του παρισινού λεκανοπεδίου μέχρι τις περιζήτητες βιοτεχνίες των Άλπεων και τη ναυσιπλοΐα της Μασσαλίας, του Μπορντό και του Σαιν Μαλό. Μολονότι υπό όρους βιομηχανικής παραγωγής η Βρετανία και η Γερμανία αναπόφευκτα ξεπερνούσαν τη Γαλλία, για τους τρεις από τους συνολικά πέντε αιώνες της πραγματείας μας, η γαλλική οικονομία υπήρξε αναμφισβήτητα ο βηματοδότης της Ευρώπης. Ακόμη και κατά το 19ο και 20ό αιώνα η γαλλική παραγωγή παρέμενε αξιοθαύμαστη. Αναλογιστείτε

επί παραδείγματι τις εκτιμήσεις του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος, όπως φαίνεται στον πίνακα 5.2 (Bairoch 1976: 281. Τα ποσά αντιστοιχούν σε αμερικανικά δολάρια του 1960). Σύμφωνα με αυτό το μέτρο μόνο η Ρωσία με τον απείρως μεγαλύτερο πληθυσμό της (το 1830 περίπου 62 εκατομμύρια σε σύγκριση με τα 32 εκατομμύρια της Γαλλίας) είχε μια πιο ευημερούσα οικονομία απ' ό,τι η Γαλλία το 1830, και μόνο η Ρωσία, η Γερμανία και το Ηνωμένο Βασίλειο το 1913. Η γαλλική οικονομία εν ολίγοις έχανε έδαφος απέναντι στη Γερμανία και στο Ηνωμένο Βασίλειο, αλλά αναπτυσσόταν ακόμη.

Η Γαλλία αναλογούσε περίπου στο 15% του ακαθάριστου ευρωπαϊκού προϊόντος στα 1830 και στο 11% στα 1913. Η πολύ βραδεία δημογραφική αύξηση του 19ου αιώνα περιόρισε το σχετικό οικονομικό όγκο της Γαλλίας. Σε κατά κεφαλήν όρους (πίνακας 5.3, επίσης με ποσά αντίστοιχα στα αμερικανικά δολάρια του 1960) όμως η Γαλλία συνέχισε να αγωνίζεται και παρέμενε κατά 10% υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο το 1830, κατά 40% υψηλότερα το 1860 και κατά 30% πάνω στα 1913 (Bairoch 1976: 286).

Η κατανομή των πόλεων έχει να επιδείξει μιαν ανάλογη ιστορία. Από το 1492 η Γαλλία στο σύνολο της αποτελούσε μια περισσότερο αστικοποιημένη και εμπορικοποιημένη περιοχή σε σύγκριση με τα Βρετανικά νησιά, την Ιβηρική Χερσόνησο ή τα Βαλκάνια, παρόλο που μόνο η βορειοανατολική γωνιά της διέθετε το ίδιο έντονη με τις Κάτω Χώρες αστικο-εμπορική ζωή. Εκείνη την εποχή, το Παρίσι (με 100.000 κατοίκους) και η Λυόν (με 50.000) διεκδικούσαν μεταξύ τους το προβάδισμα στις εμπορικές συναλλαγές, παρόλο το μεγαλύτερο μέγεθος του Παρισιού. Η δια-

σύνδεση της Λυόν με την ιταλική οικονομία και το ιταλικό εμπόριο της χάριζε μια ειδική υπεροχή. Άλλες γαλλικές πόλεις της τάξης των 10.000 ή και περισσότερων κατοίκων τότε ήταν η Αράς, το Μπορντό, η Ντιζόν, η Μασσαλία, η Ναντ, η Ρεν και η Τουλούζη. Η γειτονική Λορραίνη (ανεξάρτητη τότε περιοχή της Γαλλίας), το Μετς και το Στρασβούργο επίσης ξεπερνούσαν το όριο των δέκα χιλιάδων κατοίκων.

Πίνακας 5.3. Εκτιμήσεις του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος κατά κεφαλήν στην Ευρώπη, 1830-1913

Χώρα	*1830*	*1860*	*1913*
Γαλλία	264	437	689
Γερμανία	245	354	743
Ρωσία	170	178	326
Ηνωμένο Βασίλειο	346	558	965
Ευρώπη	240	310	534

Το 1800, το Παρίσι κυριαρχούσε στο σύνολο των γαλλικών πόλεων πολύ πιο καθοριστικά, ενώ το Μπορντό, η Καέν, η Λυόν, η Μασσαλία, το Μετς, το Μονπελιέ, η Ναντ, η Νιμ, η Ορλεάνη, η Ρεμς, η Ρουέν, το Στρασβούργο, η Τουλόν και η Τουλούζη –αρκετά παρόμοια κατάταξη μ' εκείνη του 1492– αριθμούσαν όλες τους περί τους 30.000 κατοίκους. Μπορούμε να θεωρήσουμε την κατάταξη του 1492 ως τη διασταύρωση τριών αστικών δικτύων: το ένα αντιπροσώπευε την εμπορική δραστηριότητα της Μεσογείου και του Ατλαντικού Ωκεανού, το δεύτερο είχε προσδεθεί στο εμπόριο της Φλάνδρας, της Νοτιο-ανατολικής Αγγλίας και της Βόρειας Γερμανίας, και το ένα τρίτο ανακεφαλαίωνε τους διοικητικούς δεσμούς του με το γαλλικό στέμμα. Από τα τέλη του 15ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση του 1789, η

μοναρχία μετακινήθηκε σημαντικά προς την εθνικοποίηση, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται, τώρα πλέον, δύο δίκτυα: μια κάθετη διοικητική εκδοχή από πάνω προς τα κάτω και μια εμπορική από κάτω προς τα πάνω, εκ των οποίων η δεύτερη είχε ιδιαίτερο βάρος στα βορειο-ανατολικά αλλά εκτεινόταν σ' ολόκληρο το βασίλειο.

Τελικά, η γαλλική μοναρχία επέβαλε σχετικώς ομοιόμορφες κάθετες σχέσεις στα περισσότερα τμήματα της περιοχής της. Με τον ερχομό του 18ου αιώνα, η μεγαλύτερη πολιτική διάκριση χώρισε εκείνες τις επαρχίες που υποστήριζαν τα κράτη με δικαιοδοσία να διαπραγματεύονται πληρωμές άμεσων φόρων (*pays d' Etats*, όπως ήταν το Λανγκντόκ, η Βουργουνδία και η Βρετάνη) από τις *pays d' Elections*, των οποίων οι αυτόνομοι κυβερνήτες είχαν παραχωρήσει δικαιοδοσίες στα βασιλικά δικαστήρια. Αυτός ο διαχωρισμός όμως απλώς έγινε οξύτερος με τη συγκεντρωτική ηγεμονία του Λουδοβίκου ΙΔ'. Ανάμεσα στη δεκαετία του 1490 και στη δεκαετία του 1650, ο θρόνος αντιμετώπισε αλλεπάλληλες προκλήσεις –προκλήσεις τόσο δριμείες που, αρκετά μέσα στο 17ο αιώνα, η Γαλλία θα μπορούσε εύκολα να έχει καταλήξει σε μια πολύγλωσση σύνθετη αυτοκρατορία, με διπλό θρήσκευμα και πολέμαρχους εισπράκτορες φόρων υποτελείας αντί για το σχετικά ενιαίο κράτος που τελικώς έγινε.

Οι δυναστικές επαναστατικές καταστάσεις, οι κοινοτικές επαναστατικές καταστάσεις και οι ποικίλοι συνδυασμοί τους είχαν κυριαρχήσει τότε. Κατά το 16ο και 17ο αιώνα εμφανίζονταν στη Γαλλία μεγάλες επαναστατικές καταστάσεις, όταν η λαϊκή εξέγερση συνέκλινε με τους ελιγμούς των μεγαλοευγενών εναντίον της βασιλικής εξοχότητας. Τελικά, ο Λουδοβίκος ΙΔ', κατά τον πόλεμο της

«Σφενδόνης», συνέτριψε ή αφομοίωσε την εξουσία των αυτόνομων ευγενών, περιλαμβανομένης και της ικανότητάς τους να συντηρούν ιδιωτικούς στρατούς. Πριν όμως από την περίοδο ακμής του Μαζαρίνου και του Κολμπέρ, η μοναρχία ήρθε αντιμέτωπη με την ένοπλη αντίσταση ξανά και ξανά. Η αντίσταση αυτή πήρε δύο σπουδαίες αλληλοεξαρτώμενες μορφές: την αντίθεση των προτεσταντών στην εξουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και τη μαζική αντίδραση στη φορολόγηση που οδηγούσε στον πόλεμο. Μολονότι οι ταξικοί συνασπισμοί σχηματίστηκαν αλλεπάλληλα σε τοπική κλίμακα, οι τοπικές και εθνικές επαναστατικές καταστάσεις τυπικώς συνδύαζαν στοιχεία δυναστικά και κοινοτικά.

Προτεστάντες εναντίον καθολικών

Στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, οι οργανωμένοι προτεστάντες αποτελούσαν τη μεγαλύτερη απειλή μιας ισχυρής συγκεντρωτικής μοναρχίας. Η Μεταρρύθμιση των Διαμαρτυρομένων, οπουδήποτε επικράτησε στην Ευρώπη, κλόνισε τις εγκαθιδρυμένες εξουσίες, αν μη τι άλλο επειδή οι άρχουσες δυναστείες επί μακρόν είχαν βασιστεί στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, την οποία έβλεπαν ως μια σύμμαχο της κυβέρνησης, ως μια χαρακτηριστική περίπτωση αργομισθίας για τα μη στρατευμένα μέλη τους, και ως πηγή εσόδων για τη διεξαγωγή πολέμου και την άσκηση της διοίκησης. Για να συντάξουμε το χάρτη της Μεταρρύθμισης πρέπει να προβούμε στο διαχωρισμό ανάμεσα στη γεωγραφία της αρχικής λαϊκής απόκρισης και της γεωγραφίας της τελικής λύσης του θρησκευτικού ζητήματος: ο χάρτης

του Προτεσταντισμού αυξομειώθηκε, εν τέλει, περίπου από το 1525 ως το 1650. Η Γαλλία αποδείχθηκε αρκετά φιλόξενη απέναντι στο δεύτερο μεταρρυθμιστικό κύμα, ιδίως εκείνο που ταυτίστηκε με τον Ιωάννη Καλβίνο, αλλά μοιραία επέστρεψε με συντριπτικό ποσοστό πίσω στον Καθολικισμό. Η γαλλική ιστορία ήρθε σε αντίθεση με την αντίστοιχη γερμανική, όπου μεγάλες περιοχές προσηλυτίστηκαν μαζικά προς τη λουθηρανική εκδοχή της προτεσταντικής οργάνωσης –αποδεκτή στο κράτος– και παρέμειναν εκεί.

Οι διαμαρτυρόμενοι απεκόμισαν τις ισχυρότερες βάσεις τους στη Γερμανία για τρεις σχετικούς λόγους: Πρώτον, ανάμεσα στην κατακερματισμένη ανώτατη αρχή της Γερμανίας ο Πάπας είχε διατηρήσει περισσότερη αυτόνομη εξουσία απ' ό,τι σε άλλα μέρη της Ευρώπης, εκτός βέβαια από τις δικές του σφαίρες επιρροής στην Ιταλία. Αυτό τον κατέστησε εμφανή στόχο, χωρίς, ωστόσο, να του προσφέρει την κοσμική εξουσία να υπερασπιστεί τον εαυτό του. Δεύτερον, οι τοπικοί πρίγκιπες στη Γερμανία συχνά δεν διέθεταν την ικανότητα να ενισχύσουν τη θρησκευτική ομοιογένεια απέναντι σε αποφασισμένους συνασπισμούς που τους αποτελούσαν μεταρρυθμιστές έμποροι και τεχνίτες. Τρίτον, πολλοί αστικοί δήμοι και ηγετίσκοι προσκολλώνταν στον Προτεσταντισμό ως μια μέθοδο οροθέτησης της διάστασής τους από την καθολική Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία –για να μην τον αναφέρουμε και ως ευκαιρία σφετερισμού εκκλησιαστικών περιουσιακών στοιχείων και πόρων. Έτσι, οι εκλογείς της Σαξονίας προστάτευσαν ισοβίως τον Μαρτίνο Λούθηρο (τον οποίο ο Πάπας και αρκετοί καθολικοί θα έκαιγαν ασμένως) από διώξεις παπικές ή αυτοκρατορικές.

Πίνακας 5.4. Επαναστατικές καταστάσεις στα γαλλικά κράτη, 1492-1992

1548	Εξέγερση Πιτώ στη Γουυέννη	1648-53	Πόλεμος της «Σφενδόνης»
1562-3	Πρώτος θρησκευτικός πόλεμος	1655-7	Εξέγερση Ταρντανιζά (Γουυέννη)
1567-8	Δεύτερος θρησκευτικός πόλεμος	1658	Εξέγερση των Σαμποτιέρ (Σολόν)
1568-9	Τρίτος θρησκευτικός πόλεμος	1661-2	Εξέγερση Μπενόζ (Γουυέννη)
1572-3	Τέταρτος θρησκευτικός πόλεμος	1662	Εξέγερση Λουστυκρού (Μπουλοναί)
1574-6	Πέμπτος θρησκευτικός πόλεμος	1663	Εξέγερση Οντιζό (Γασκώνη)
1577	Έκτος θρησκευτικός πόλεμος	1663-72	Ανταρτοπόλεμος Ανζελέ (Ρουσσιγιόν)
1578-9	Έβδομος θρησκευτικός πόλεμος	1675	Εξεγέρσεις του Παπιέ Ταμπρέ, των Μπονέ Ρουζ (ή Τορεμπέν) (Βρετάνη)
1579-80	Όγδοος θρησκευτικός πόλεμος		
1585-98	Ένατος θρησκευτικός πόλεμος	1702-6	Εξεγέρσεις των Καμιζάρ της Σεβέν, Λανγκντόκ
1594-5	Εξεγέρσεις των Κροκάν Νοτιοδυτικά	1768-9	Κορσικανική εξέγερση
1614-15	Εμφύλιος Πόλεμος στη Βρετάνη	1789-99	Γαλλικές Επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις
1617	Πόλεμος της Μητέρας και Υιού	1815	Πόλεμος των Εκατό Ημερών
1619-20	Πόλεμος της Μητέρας και Υιού	1830	Επανάσταση του Ιούλη
1621-2	Πόλεμοι Ουγενότων	1848	Γαλλική Επανάσταση
1625	Πόλεμοι Ουγενότων	1851	Πραξικόπημα του Λουδοβίκου Ναπολέοντα, εξέγερση
1627-30	Πόλεμοι Ουγενότων (αγγλική επέμβαση)		
1629-30	Εξέγερση των Κροκάν	1870	Κατάρρευση του κράτους, κατοχή, ρεπουμπλικανικές επαναστάσεις
1635-6	Εξέγερση των Κροκάν		
1637-41	Εξέγερση των Κροκάν	1870-1	Πολλαπλές Κομμούνες
1639	Νορμανδική εξέγερση	1944-5	Αντίσταση και Απελευθέρωση
1643-4	Εξέγερση στα Νοτιοδυτικά		

Όχι ότι οι προσήλυτοι στις λουθηρανικές, καλβινιστικές ή σβιγγλιανιστικές δοξασίες συμπεριφέρονταν ως πολιτικοί τυχοδιώκτες. Η προτεσταντική Μεταρρύθμιση διάρθρωσε μια επί μακρόν εκκολαπτόμενη λαϊκή δυσαρέσκεια σχετικά με τη διαφθορά των ιεραρχών της Εκκλησίας, ενώ εισήγαγε μια καινούργια ακαμψία στη λαϊκή πίστη και πρακτική. Κατά το Γερμανικό Πόλεμο των Χωρικών (1524-6) χιλιάδες απλοί άνθρωποι (προκαλώντας τη δυστυχία και επίκριση του Μαρτίνου Λούθηρου) έδωσαν και τη ζωή τους για να υπερασπίσουν τα χιλιαστικά δόγματα του Θωμά του Μύντσερ. Σχετικά με την τελική επιτυχία του θεσμικού Προτεσταντισμού, όμως, οι μεγάλες διαφορές από περιοχή σε περιοχή της Ευρώπης στήριζαν λιγότερα στη λαϊκή γοητεία των προτεσταντικών δοξασιών απ' όσα στις επιλογές των τοπικών, επαρχιακών και εθνικών αρχών, ως προς το να συντρίψουν, να ανεχθούν ή να προωθήσουν τη διάδοση της μιας ή της άλλης προτεσταντικής πεποίθησης.

Στα κατακερματισμένα κράτη της εποχής εκείνης είχε μεγάλη σημασία το κατά πόσο οι μεσολαβούσες αρχές ανήκαν στην ίδια θρησκεία με τους ασήμαντους ηγέτες τους. Οι αφέντες που διαφωνούσαν θρησκευτικά είχαν περισσότερους λόγους να υπερασπίσουν τις δικές τους κοινότητες απέναντι στο βασιλικό παρεμβατισμό, μεγαλύτερες αξιώσεις επί της αφοσίωσης των υπηκόων τους και μεγαλύτερες ευκαιρίες να επικαλεσθούν βοήθεια από ομοθρήσκους τους εκτός του βασιλείου. Στη Γαλλία, οι έμποροι και οι τεχνίτες αποτέλεσαν τη βάση του Καλβινισμού, και οι προσήλυτοι στον Προτεσταντισμό σε τοπικό επίπεδο συχνά γίνονταν άγριοι πολέμιοι των εκκλησιαστικών και δημοτικών ολιγαρχιών. Όπου κέρδιζαν τις τοπικές μάχες τους οι προτεστάντες, συνήθως προσαρτούσαν στα

κέρδη τους και εκκλησιαστική περιουσία με σκοπό να την ξεπουλήσουν ή να την απαλλοτριώσουν για δημόσιες χρήσεις, καταβάλλοντας δημόσια χρέη στην πορεία. Σε εθνική κλίμακα όμως, οι ανοικτές διαμάχες προτεσταντών-καθολικών προκαλούνταν κυρίως από τις απόπειρες κάποιου καθολικού στέμματος να καταπιέσει τις αυτονομίες των διαμαρτυρόμενων μεγαλοευγενών και των αστικών δήμων. Κατά τον αιώνα που ακολούθησε μετά το 1560, οι αντιμαχόμενες παρατάξεις ανταγωνίστηκαν συχνά για το θέμα της φορολογίας, που την υποκινούσαν οι ανάγκες του πολέμου, η οποία και αποτέλεσε το πιο συνηθισμένο έναυσμα των επαναστατικών καταστάσεων της Γαλλίας.

Ο Λούθηρος είχε σχετικά λίγους οπαδούς στη Γαλλία. Η διδασκαλία του περί σωτηρίας, μέσω της πίστης στους κόλπους μιας αυταρχικής εκκλησίας που σεβόταν τις υπάρχουσες εξουσίες των πολιτών, είχε τη μικρότερη απήχηση σε σχέση με τα περισσότερο αποσχιστικά και λαϊκιστικά προγράμματα του Ζβίγγλιου ή και του ίδιου του Λούθηρου, που είχαν ευρεία κοσμική συμμετοχή και συλλογική υπακοή. Σ' αυτό συνέβαλε, επίσης, ότι ο Καλβίνος ήταν ένας Γάλλος εξόριστος ο ίδιος και ότι το κύριο σώμα των πρώτων οπαδών του μιλούσε γαλλικά. Μέσα στη Γαλλία ο Προτεσταντισμός δημιούργησε ερείσματα κυρίως σε πόλεις όπου αριστοκράτες κυβερνήτες ανέχονταν ή ακόμη και προωθούσαν τον αγώνα των προτεσταντών (Knecht 1989: 8). Η ισχύς του κορυφώθηκε γύρω στα 1560. Μια απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1561 για το ναύαρχο Κολινύ, το μεγάλο προτεστάντη ηγέτη, κατέγραψε 2.150 προτεσταντικά ποίμνια σ' ολόκληρη τη Γαλλία. Ύστερα άρχισαν οι ενορχηστρωμένες ένοπλες συγκρούσεις. Οι διαμαρ-

τυρόμενοι μειώθηκαν σε αριθμό, καθώς έφθινε και η πολιτική ισχύς τους.

Μια τυπική δυναστική κρίση διαδοχής επιτάχυνε τους θρησκευτικούς πολέμους που καταρράκωσαν τη Γαλλία ανάμεσα στο 1562 και στο 1598, καθώς η εμμονή εκείνης της μακρόχρονης δυναστικής κρίσης τούς οδήγησε σε ένα τέλος. Όταν ο βασιλιάς Ερρίκος Β' πληγώθηκε θανάσιμα σε αγώνα λογχομαχίας το 1559, η Αικατερίνη των Μεδίκων ανέβηκε στην εξουσία ως κηδεμόνας του δεκαπεντάχρονου γιου της Φραγκίσκου Β'. Με την καθοδήγηση της οικογένειας των Γκυζ, η Αικατερίνη εντατικοποίησε τις διώξεις των προτεσταντών, που έτρεφαν ελπίδες για καλύτερη μεταχείρισή τους υπό το νέο καθεστώς. Τότε σχηματίστηκαν προτεσταντικές φράξιες, με σκοπό να ενθρονίσουν έναν από τους εξ αίματος προτεστάντες πρίγκιπες, τον Αντώνιο ή τον Λουδοβίκο των Βουρβόνων. Όταν πέθανε ο Φραγκίσκος Β' το 1560, τον διαδέχτηκε ο δεκάχρονος αδελφός του Κάρολος Θ' και η Αικατερίνη των Μεδίκων επισήμως ανέλαβε ως αντιβασιλεύς αντί του Αντωνίου, ο οποίος τότε ήταν πολύ εκτεθειμένος με τις διαπραγματεύσεις του που αποσκοπούσαν στην επανάκτηση του απωλεσθέντος από τους Ισπανούς βασιλείου της Ναβάρρας. Αυτή η κίνηση έδωσε στους προτεστάντες Βουρβόνους άλλη μια πίκρα κατά των κυβερνώντων Καθολικών Βαλλόνων.

Σ' εκείνο το σημείο η Αικατερίνη επέδειξε μεγαλύτερη ανοχή προς τους διαμαρτυρόμενους, οι οποίοι όμως αξίωσαν περισσότερα από αυτά που τους προσέφερε. Στα επόμενα δύο χρόνια, οι λαϊκές διαμάχες ανάμεσα σε τοπικές ομάδες καθολικών και προτεσταντών έγιναν ακόμη πιο αιματηρές καθώς ελίσσονταν για εθνική εξουσία, ανάμεσα στους Βουρβόνους και τους Γκυζ. Σε μια περίοδο ανακω-

χής ξέσπασαν κανονικές εχθροπραξίες. Ο πρώτος γαλλικός θρησκευτικός πόλεμος (1562-3) έφερε σε σύγκρουση τις βασιλικές δυνάμεις εναντίον των αστικών δήμων –ιδίως της Λυόν και της Ρουέν–, που τους είχαν καταλάβει προτεστάντες ακτιβιστές. Ο πόλεμος έληξε με το διάταγμα του Αμπουάζ, το οποίο παραχώρησε σημαντικά πολιτικά και θρησκευτικά προνόμια στους διαμαρτυρόμενους. Ο πρώτος πόλεμος υπήρξε πρότυπο για τις εχθροπραξίες που επρόκειτο να επακολουθήσουν: στρατιωτικές εκστρατείες για μια ή δύο περιόδους, ελιγμοί των προτεσταντών και καθολικών μεγαλοευγενών με άξονα την έκβαση του πολέμου και πρόσβαση στη βασιλική εξουσία, μια περίοδος εκεχειρίας, συνθήκη και σχετικό διάταγμα που λίγοι συντελεστές θεωρούσαν ότι θα διαρκέσει.

Ο δεύτερος πόλεμος (1567-8) ανέδειξε τη συνύφανση των εγχώριων θρησκευτικών διαιρέσεων με τη δυναστική σύγκρουση και τη διεθνή πολιτική. Το 1564 και 1565 η Αικατερίνη των Μεδίκων είχε κερδίσει έδαφος με μια μεγάλη περιοδεία (τον Απρίλιο του 1565) κατά την οποία ήρθε σε επαφή στην Μπαγιόν με το δούκα της Άλμπα της Ισπανίας. Η Αικατερίνη απέτυχε να διαπραγματευθεί ένα γάμο μεταξύ της γαλλικής βασιλικής οικογένειας και των οικογενειών της Ισπανίας και της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ ο δούκας της Άλμπα αποπειράθηκε ανεπιτυχώς να πείσει την Αικατερίνη να λάβει πιο αντι-προτεταντική θέση, αντίστοιχη μ' εκείνη των καλβινιστών ανταρτών στις Κάτω Χώρες. Την ίδια χρονιά, οι ισπανικές δυνάμεις απέκρουσαν μια γαλλική εκστρατεία στη Φλόριντα. Ενώ δε η βασιλική αυλή βρισκόταν σε μεγάλη περιοδεία, μέλη της οικογένειας των Γκυζ, του Μονμορανσύ και των Βουρβόνων (των τριών μεγάλων αντιπάλων των Βαλλόνων για τη βασι-

λική εξουσία στη Γαλλία) μετακίνησαν στρατεύματα εντός και εκτός Παρισιού, καθώς ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο της πρωτεύουσας.

Το 1567 ο δούκας της Άλμπα προχώρησε με τα στρατεύματά του κατά μήκος της λεγομένης Ισπανικής Οδού που εκτεινόταν στα ανατολικά σύνορα της Γαλλίας, με σκοπό να πλήξει τους Ολλανδούς επαναστάτες. Αυτή τη στρατιωτική κίνηση οι Γάλλοι την εξέλαβαν ως απειλή. Μολονότι φάνηκε προς στιγμή ότι προτεστάντες και καθολικοί Γάλλοι ευγενείς ίσως ενώνονταν εναντίον των Ισπανών, οι δυνάμεις των Ουγενότων οργανώθηκαν σύντομα, για να καταλάβουν το βασίλειο και υποκινούσαν ένοπλες καταλήψεις των κυριότερων πόλεων. Ο πρίγκιπας του Κοντέ ηγήθηκε μιας στρατιωτικής επίθεσης εναντίον των βασιλικών στρατευμάτων, η οποία επέκτεινε σημαντικά την περιοχή που ήλεγχαν οι προτεστάντες. Ωστόσο, ο Κοντέ, με αποδυναμωμένα στρατεύματα πλέον, αποδέχθηκε την επαναφορά του καθεστώτος που ίσχυε από τον προηγούμενο πόλεμο.

Τις περιόδους 1568-9, 1572-3, 1574-6, 1577, 1578-9, 1579-80 και 1585-98, πραγματοποιήθηκαν και άλλοι πόλεμοι μεταξύ καθολικών και προτεσταντών, οι οποίοι σφραγίστηκαν από συνθηκολογήσεις, δολοφονίες, εξεγέρσεις, δολοπλοκίες και σφαγές. Οι αγριότερες σφαγές κατά των προτεσταντών σημειώθηκαν κατά τη Νύχτα του Αγίου Βαρθολομαίου, το 1572. Ίσως 13.000 προτεστάντες, αρχίζοντας από το ναύαρχο Κολινύ, σκοτώθηκαν μέσα σε λουτρά αίματος από άκρου εις άκρον της χώρας. Στους τελευταίους πολέμους συμμετείχαν περισσότεροι μεγαλοευγενείς που είχαν βλέψεις στη βασιλική εξουσία, διεκδικώντας μερίδιό της ή και μονοπωλώντας την. Οι Γάλλοι προτεστάντες περιέπλε-

ξαν ακόμη περισσότερο το ζήτημα δίνοντας τη βοήθειά τους στους προτεστάντες επαναστάτες των Κάτω Χωρών, οι οποίοι βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την ακραιφνώς καθολική Ισπανία. Το 1584, σχηματίστηκε, υπό την ηγεσία των Γκυζ, μια αξιόλογη στρατιωτική Λίγκα των Καθολικών μέσα στη Γαλλία για να πολεμήσει τις αποδεκατισμένες πλέον προτεσταντικές δυνάμεις. Οι μαζικοί εμφύλιοι πόλεμοι έπαυσαν μόνο όταν ο προτεστάντης Ερρίκος της Ναβάρρας κληρονόμησε το θρόνο, επανασπάστηκε τον Καθολικισμό, σταδιακά απέσπασε τη συναίνεση για την ηγεμονία του από τις βασικές φράξιες και τις κοινοβουλευτικές ομάδες, ενώ θεσμοθέτησε εγγυήσεις για την ύπαρξη των προτεσταντών στη γαλλική επικράτεια. Οι προτεστάντες ανέκτησαν τον έλεγχο των φρουρίων και ύψωσαν τείχη γύρω από τις πόλεις τους. Το διάταγμα της Νάντης (1598) παγιοποίησε το καινούργιο modus vivendi.

Βέβαια δεν άντεξε για πολύ. Ο Ερρίκος Δ' ήταν πολύ επιφυλακτικός στις συναλλαγές του με τους πρώην συνοδοιπόρους και ομοϊδεάτες του, μέχρι τη δολοφονία του το 1610, αλλά οι διάδοχοί του, Λουδοβίκος ΙΓ' και ΙΔ' ανάλωσαν πολλή από τη βασιλική ενέργειά τους, για να περιορίσουν τα προνόμια των προτεσταντών. Η πρώτη προσπάθεια αποδυνάμωσης του Λουδοβίκου ΙΓ' έγινε από την ίδια τη μητέρα του (Μαρία των Μεδίκων), τον Ρισελιέ και τους συμμάχους τους, ανάμεσά τους κι ορισμένοι προτεστάντες μεγιστάνες. Κατόπιν τούτου, ο Λουδοβίκος (καθοδηγούμενος τώρα από τον Ρισελιέ) επιτέθηκε κατ' επανάληψη σε προτεσταντικούς εξουσιαστικούς κύκλους. Ο Λουδοβίκος ΙΓ' πολιόρκησε και τη Λα Ροσέλ, που ζήτησε την αγγλική υποστήριξη για να αντισταθεί στα βασιλικά στρατεύματα το 1627 και 1628. Διαμάχες μικρότερης κλίμακας με προτε-

στάντες ευγενείς και αστικούς δήμους συνεχίστηκαν επί είκοσι χρόνια.

Αφού παρήλθε το τρομερό κτύπημα του πολέμου της «Σφενδόνης», ο Λουδοβίκος ΙΔ' άρχισε να μειώνει την προτεσταντική δύναμη, με την ανάκληση του διατάγματος της Νάντης (1685) που περιόριζε σημαντικά την εξουσία του. Στη συνέχεια, προχώρησε σε αφαίρεση των προνομίων των αυτόνομων προτεσταντικών αστικών δήμων, εξασθενώντας τους, και διέλυσε τους ιδιωτικούς στρατούς των μεγαλοευγενών, που είχαν ασπαστεί το προτεσταντικό δόγμα –αλλά και όλων των ευγενών γενικώς. Ακόμη και ο πανίσχυρος Λουδοβίκος ΙΔ' όμως αντιμετώπισε τη σφοδρή προτεσταντική εξέγερση των Καμιζάρ, που ήταν διαμαρτυρόμενοι της υπαίθρου, και των μικρών πόλεων της Σεβέν και του Βιβαραί (1702-6). Οι βασιλικοί για να αντιμετωπίσουν, τότε, την έκρυθμη κατάσταση υιοθέτησαν την τακτική της ερήμωσης της γης, ενώ παράλληλα προσπάθησαν να εξομαλύνουν τα πράγματα με μία σειρά συνετών διαπραγματεύσεων. Μολονότι δε οι άγριες συγκρούσεις μεταξύ καθολικών και προτεσταντών εκδηλώθηκαν στη Νότια Γαλλία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1790, η καταστολή των Καμιζάρ (1709) απάλλαξε οριστικώς τη Γαλλία από την απειλή μιας προτεσταντικής επανάστασης.

Πόλεμος, φόροι και επαναστατικές καταστάσεις

Ο 16ος αιώνας απέφερε ραγδαία δημογραφική αύξηση στη Γαλλία, αύξηση τιμών, μείωση των πραγματικών εισοδημάτων και αύξηση των ενοικίων, συνεπώς ευνόησε τους

γαιοκτήμονες και δυσχέρανε τη θέση όσων ζούσαν με ημερομίσθιο, σταθερό εισόδημα ή μισθωμένα μέσα παραγωγής. Υπό αυτές τις συνθήκες ευημέρησαν οι εισοδηματίες κληρικοί και ευγενείς και υπέφεραν οι αγρότες και οι εργάτες, ενώ τα έσοδα του κράτους –που όλο και περισσότερο εξαρτώνταν από τους σταθερούς φόρους παρά από τα κυμαινόμενα ενοίκια– απέβαιναν ολοένα και πιο ανεπαρκή για τη διεξαγωγή των βασιλικών πολέμων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καταφεύγει σε επαχθείς δανεισμούς ο θρόνος, ενώ πίεζε και για νέους δασμούς, βελτιώνοντας παράλληλα τις εισπρακτικές μεθόδους για τους ισχύοντες. Όταν ο λαός εφορολογείτο άδικα ή πέραν των δυνατοτήτων του αντιδρούσε. Ανάμεσα στο 1514 και το 1551, έλαβαν χώρα σοβαρές φορολογικές εξεγέρσεις στις πόλεις Αζάν, Μπορντό, Λα Ροσέλ, Σαιν Μαιξάν, Σαρλά, Νιορ, Σαιντ, Περιγκέ, Σαιν Φουά, Ντυρά και στις περιοχές Κομένζ, Γουυέννη, Ντοφινέ, Οβέρν, Βελαί και Αζεναί (Heller 1991: 42-4). Απ' όλες αυτές, μόνο η εξέγερση του Πιτώ του 1548 στη Γουυέννη εμφανίζεται στον κατάλογο των επαναστατικών καταστάσεών μας, επειδή μόνο σ' εκείνη την περίπτωση οι επαναστάτες κυριάρχησαν σε ουσιαστικά όργανα κρατικής εξουσίας (περιλαμβανομένης της ίδιας της πόλης του Μπορντό) για περισσότερο από ένα μήνα (Le Roy Ladurie & Morineau 1977: 825-35). Όμως ακόμη και οι υπο-επαναστατικές εξεγέρσεις κόστισαν χιλιάδες ζωές. Άλλωστε είχαν προέλθει ουσιαστικά από τις ίδιες διαδικασίες που είχαν οδηγήσει σε πιο βαθιές επαναστατικές καταστάσεις.

Ανάμεσα στις πολλές αστικές εξεγέρσεις της δεκαετίας του 1590, παραδείγματος χάρη, εκείνη των Κροκάν σάρωσε μεγάλο τμήμα της Νοτιοδυτικής Γαλλίας το 1594, κι ύστε-

ρα μετατοπίστηκε στο Περιγκόρ στα 1595. Επί τριάντα χρόνια οι αγρότες εκείνης της περιοχής δεν είχαν δεινοπαθήσει μόνον από τις επί ημερησίας διατάξεως λεηλασίες του πολέμου -βιασμοί, πλιάτσικο, εμπρησμοί και καταστροφή των αγροικιών τους- αλλά και από τη φορολόγηση και τον εξανεμισμό των εισοδημάτων τους που προκαλούσαν οι διαμάχες μεταξύ καθολικών και προτεσταντών. Στη διάρκεια των πολέμων οι αγρότες είχαν αποκτήσει όπλα. Εν ευθέτω χρόνω οργανώθηκαν κατά ενορίες, κατέγραψαν τα αιτήματά τους, εξέλεξαν αξιωματικούς και πορεύθηκαν εναντίον των καταπιεστών τους. Επίσης, σχημάτισαν πολυπληθείς στρατούς, με στόχο την κατάληψη πόλεων και τη λεηλασία των περιουσιών των εκμεταλλευτών ευγενών. Ο επιθεωρητής του βασιλέα Μπουασίζ κατ' ουσία αποδέχθηκε την εξέγερση του 1594, ενώνοντας τα βασιλικά στρατεύματα με τις τοπικές ομάδες των Κροκάν. Έτσι, ολοκλήρωσε επιτυχώς την πολιορκία του πύργου ενός γαιοκτήμονα. Στη συνεχεία έπεισε τους παράνομους να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Παρομοίως, η εξέγερση του Περιγκόρ το 1595 έληξε κατόπιν διαπραγματεύσεων με εκεχειρία και αφοπλισμό των ομάδων των αγροτών.

Περισσότερο με αυτού του είδους τις ενέργειες και λιγότερο με στρατιωτικές εκστρατείες, που τις αναχαίτιζαν τα ανασχετικά συστήματα των μεγάλων γαιοκτημόνων, οι εξεγέρσεις των αγροτών κατά το 16ο αιώνα απέκτησαν έναν εποχιακό ρυθμό, εφόσον η σπορά και ο θερισμός μείωναν το διαθέσιμο μάχιμο δυναμικό. Κατά συνέπεια, οι ηγέτες των αγροτών έπρεπε να χτυπούν γρήγορα και να έχουν και αποτελέσματα. Συχνά το επιτύγχαναν: οι εξεγέρσεις του 1594 και 1595 έθεσαν κάποιο τέρμα στην είσπραξη των φόρων από μεσάζοντες των τοπικών στρατιωτικών δυ-

νάμεων και υπήρξαν το αίτιο ώστε η μοναρχία να μην μπορέσει να εισπράξει παλαιούς φόρους (Bercé 1974: 290-1).

Οι αγροτικές, όμως, και αστικές εξεγέρσεις δεν είχαν λήξει, κι αυτό δεν είναι μια απίθανη εικασία των σημερινών ιστορικών. Η γαλλική μοναρχία, ωστόσο, μείωσε τις στρατιωτικές προσπάθειές της στο εξωτερικό στη διάρκεια των τριών πρώτων δεκαετιών του 17ου αιώνα: μικρής κλίμακας πόλεμος με τη Σαβοΐα με έπαθλο τη μαρκιωνία του Σαλούτσο, απόπειρες αναχαίτισης των βορειοαφρικανικών παραθαλάσσιων επιδρομών, ελιγμοί ανακοπής της πρόσβασης των Ισπανών στη Γερμανία και στις Κάτω Χώρες μέσω των ορεινών διαδρόμων μεταξύ Ιταλίας και Ελβετίας, επανάληψη των εισβολών σε ισπανικές ιδιοκτησίες της Ιταλίας, που έφεραν τον Λουδοβίκο ΙΓ' και τον Ρισελιέ στο κατώφλι του Τριακονταετή Πολέμου. Το 1634 τα μοναρχικά στρατεύματα κατέλαβαν τη Λορραίνη. Όλα αυτά συνέβαιναν ενώ εμφύλιοι πόλεμοι διαμέλιζαν τη χώρα. Το 1627, για παράδειγμα, οι αγγλικές δυνάμεις εισέβαλαν στο Ιλ ντε Ρε κι απέστειλαν στόλο προς βοήθεια των προτεσταντών που αντιστέκονταν κοντά στη Λα Ροσέλ εναντίον των βασιλικών στρατευμάτων.

Οι πολεμικές συρράξεις πολλαπλασιάστηκαν μετά το 1635, όταν η Γαλλία κατέστη σημαντική εμπόλεμη δύναμη κατά τον Τριακονταετή Πόλεμο. Η μετατόπιση προς μια μεγαλύτερη διεθνή εμπλοκή προξένησε μια ραγδαία αύξηση της φορολογίας. Με μια πρόχειρη εκτίμηση οι φόροι το 1620 αντιστοιχούσαν σε δύο ημερομίσθια κατά κεφαλήν σε ετήσια βάση, σε τέσσερα στα 1630, και σε οκτώ μέχρι και 12 ημερομίσθια στη δεκαετία του 1640 (Tilly 1986: 134-5). Ωστόσο, η αυξημένη φορολογία δεν προξένησε από μόνη της κύμα εξεγέρσεων, μολονότι οπωσδήποτε υποκίνησε

κάποιες προσπάθειες φοροδιαφυγής. Η συλλογική αντίσταση συνέβη κυρίως όταν οι αρχές επέβαλαν νέες φορολογίες, παραβιάζοντας παλαιές συμφωνίες, κι όταν κάποιος τοπικός παράγοντας προφανώς ευνοείτο από το νέο φόρο. Ο εξαπλασιασμός, όμως, του κατά κεφαλήν φορολογικού φορτίου, όπως συνέβη ανάμεσα στο 1620 και στη δεκαετία του 1640, οπωσδήποτε υπήρξε η εγγύηση ότι και τα δύο, φοροδιαφυγή και εξέγερση, μπορούσαν να συμβούν ευρέως. Οι πράκτορες του βασιλιά επέβαλαν τη διά της βίας πώληση του ακριβού αλατιού (η *gabelle*) σε περιοχές που το είχαν προηγουμένως αγοράσει, αφαίρεσαν τις δημοτικές εξαιρέσεις από τους εκλογικούς φόρους, εισέπραξαν τέλη επί νέων αγαθών, κατάσχεσαν προϊόντα με υψηλή ζήτηση και φυλάκισαν τοπικούς αξιωματούχους επειδή δεν πλήρωσαν, ενώ με την επιβολή νέων δασμών αποπληρώνονταν τα δάνεια που είχε συνάψει για το θρόνο κάποιος φοροεισπράκτορας ή κάποιος αξιωματούχος.

Υπό αυτές τις συνθήκες οι ντόπιοι συχνά συσπειρώνονταν με σκοπό να αντισταθούν στην καταβολή των υπέρογκων φόρων, αλλά και να επιτεθούν κατά των εισπρακτόρων. Όταν μάλιστα συνασπίζονταν σε πολλών ειδών τοπικές συσπειρώσεις ή συνενώνονταν υπό κοινούς ηγέτες, ξεσπούσαν τοπικές εξεγέρσεις, ενώ όταν ένωναν τις δυνάμεις τους με μεγάλους αντίπαλους του θρόνου οι εξεγέρσεις αυτές μετατρέπονταν σε εμφύλιους πολέμους. Οι καινούργιες εξεγέρσεις των Κροκάν του 1629-30, 1635-6 και 1637-41 στα Νοτιοδυτικά είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, με ευρεία γεωγραφική εξάπλωση, καθώς τόσο στις πόλεις όσο και στα χωριά αγανακτισμένες τοπικές συνελεύσεις κατήγγειλαν το φόρο του αλατιού και οργάνωναν τις επιθέσεις τους εναντίον των φοροεισπρακτόρων, των οικιών ή

των γραφείων τους, ενώ ομάδες από πολλά είδη τοπικών συσπειρώσεων ενώνονταν σε στρατιωτικό σχηματισμό, για να βαδίσουν εναντίον κάποιου κέντρου φοροείσπραξης. Το Μάιο του 1637 μια στρατιά 60 καλο-οργανωμένων λόχων αγροτών, υπό την καθοδήγηση κάποιων ευγενών και ορισμένων αστών, συγκεντρώθηκαν έξω από το Μπερζεράκ και κατέλαβαν την πόλη επί είκοσι ημέρες εν ονόματι της Κομμούνας του Περιγκόρ. Παρόλο που οι ομάδες των αγροτών παρέμειναν κυρίαρχοι της περιοχής εκείνη την εποχή, τα βασιλικά στρατεύματα κατάφεραν να τους διαλύσουν τον Ιούνιο, κάτι που κόστισε και για τις δύο παρατάξεις την απώλεια 2.000 ανθρώπων (Bercé 1974: 426-30).

Από την αρχή της δεκαετίας του 1620 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1650 σχεδόν κάθε χρόνο ξεσπούσε στη Γαλλία είτε μία ένοπλη εξέγερση είτε περισσότερες. Οι πιο πολλές θύμιζαν ή τις εξεγέρσεις των Κροκάν, ή εκείνες των προτεσταντών στις πόλεις που καταπιέζονταν από το θρόνο, και συχνά και τις δυο σε συνδυασμό. Οι βασιλικές απειλές ή απαιτήσεις υποκινούσαν συλλογικές αντιδράσεις, συνελεύσεις διατύπωναν παράπονα και αιτήματα, οι ντόπιοι επιτίθονταν στους παρακείμενους πράκτορες ή τους ευνοημένους από τη βασιλική πολιτική, οι μεσίτες ή οι πάτρονες συνενώνονταν με τις τοπικές εξεγέρσεις, οι στρατοί σχηματίζονταν από (ενίοτε απρόθυμους) ντόπιους εθελοντές και κατελάμβαναν στρατηγικές θέσεις, ενώ το στέμμα απέστελνε δυνάμεις και πληρεξούσιους. Μετά απ' όλα αυτά ακολουθούσαν, συνήθως, κάποιοι συνδυασμοί μάχης, διαπραγμάτευσης, φυγής και συνθηκολόγησης, η οποία, όπου το στέμμα είχε σαφές πλεονέκτημα και δεν εμπλέκονταν πολλοί προεστοί, ήταν εξαιρετικά βίαιη, ή έμοιαζε περισσότερο με προβλεπόμενη διαπραγμάτευση

επί του φορολογικού, όπου ο έλεγχος της κατάστασης από το στέμμα δεν ήταν προφανής.

Εμφύλιος πόλεμος και καταστολή

Ο πόλεμος της «Σφενδόνης» (1648-53) σημειώθηκε στη διάρκεια μιας ακόμη κρίσης διαδοχής. Ο Λουδοβίκος ΙΓ' πέθανε το 1643, όταν ο διάδοχος του θρόνου Λουδοβίκος ΙΔ' ήταν μόλις πέντε χρόνων. Η χήρα του Λουδοβίκου ΙΓ', η Άννα της Αυστρίας, και ο καρδινάλιος Μαζαρίνος ανέλαβαν τη διακυβέρνηση, ενώ συνέχιζαν τον πόλεμο με την Ισπανία και παράλληλα προσπαθούσαν να καταστείλουν πλήθος εξεγέρσεων στα Νοτιοδυτικά. Συγχρόνως πίεζαν τη χώρα για νέους φόρους ώστε να στηρίζουν την τεράστια στρατιωτική επιχείρησή τους. Η ίδια η «Σφενδόνη» συνδύαζε τις βασικές μορφές των τοπικών εξεγέρσεων κατά το 17ο αιώνα με τη γιγάντια διαμάχη μεταξύ μεγαλοευγενών και θρόνου για τη διεκδίκηση της δυναστικής εξουσίας. Αυτά τα γεγονότα υπήρξαν αρκετά περίπλοκα:

1648 Υψηλόβαθμοι δικαστικοί σε μια εθνικής κλίμακας συνάντησή τους απαίτησαν τον περιορισμό της βασιλικής δημοσιονομικής πολιτικής, ενώ οι αγρότες συγκεντρώθηκαν στο Παρίσι ζητώντας φορολογικές ελαφρύνσεις. Οι εξελίξεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να ξεσπάσει το κίνημα στο Πω. Ο Μαζαρίνος πρώτα συνέλαβε τους ηγέτες του κινήματος, αλλά στη συνέχεια τους άφησε ελεύθερους και ικανοποίησε τα αιτήματά τους υπό την πίεση των εξεγέρσεων στο Παρίσι.

1649 Ύστερα από διαταγή να εξοριστούν οι βασιλείς και οι αυλικοί τους, ο Μαζαρίνος και η βασιλική οικογένεια αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το Παρίσι, οπότε τον έλεγχο της πόλης ανέλαβε το κοινοβούλιο. Ευρέα κινήματα υποστήριξης των κοινοβουλίων εμφανίστηκαν στο Παρίσι κι αλλού, αλλά ο αποκλεισμός της πρωτεύουσας από τον πρίγκιπα του Κοντέ υποχρέωσε τους κινηματίες σε συμβιβασμό και επέτρεψε την επιστροφή της βασιλικής οικογένειας.

1650 Ο Κοντέ και οι σύμμαχοί του προσπάθησαν να εκτοπίσουν τον Μαζαρίνο, με αποτέλεσμα η βασιλομήτωρ να τους συλλάβει. Τότε οι οπαδοί του Κοντέ στην επαρχία οργάνωσαν ευρεία αντίσταση. Στη συνέχεια, ενώθηκαν με τα λαϊκά κινήματα στο Μπορντό κι αλλού, ανεπιτυχώς, όμως, γιατί κατεστάλησαν από τις βασιλικές δυνάμεις. Οι εισοδηματίες του Παρισιού άρχισαν να προβάλουν επιτακτικά το αίτημά τους για πληρωμή των ετήσιων επιδομάτων τους.

1651 Οι πρίγκιπες και τα κοινοβούλια απαίτησαν κι επέτυχαν τον εξοστρακισμό του Μαζαρίνου, με αποτέλεσμα να απελευθερωθεί και ο Κοντέ. Παρ' όλες τις αποστασίες ανάμεσα στους αντιπάλους του βασιλιά, συνεχίστηκαν οι λαϊκοί αγώνες κατά των βασιλικών στρατευμάτων, και ο Κοντέ έφυγε για να οργανώσει στρατεύματα στην επαρχία. Στο τέλος του χρόνου επέστρεψε ο Μαζαρίνος με δικές του δυνάμεις.

1652 Ο Κοντέ βάδισε προς το Παρίσι και κατέλαβε την πόλη καθώς μια λαϊκή εξέγερση (η Ορμέ) ανέλα-

βε τον έλεγχο στο Μπορντό. Ωστόσο, το Παρίσι διχάστηκε ανάμεσα στους οπαδούς και τους αντιπάλους του Μαζαρίνου, για τον οποίο οι τελευταίοι πίεζαν να εξορισθεί ξανά. Η αυξανόμενη, απ' την άλλη, αντίδραση κατά του Κοντέ τον εξανάγκασε να φύγει από τη Γαλλία, οπότε ο βασιλιάς και η βασιλομήτωρ ήσαν ελεύθεροι να επιστρέψουν και ν' αρχίσουν την καταστολή των οπαδών της «Σφενδόνης».

1653 Ο Μαζαρίνος επέστρεψε στο Παρίσι, η Ορμέ έχασε τον έλεγχο του Μπορντό, ενώ οι αντεκδικήσεις εναντίον των πάλαι ποτέ στασιαστών συνεχίστηκαν.

Σχεδόν επί πέντε συναπτά έτη ο έλεγχος του γαλλικού κράτους εμφανιζόταν διχασμένος. Η «Σφενδόνη» υπήρξε μια βαθιά επαναστατική κατάσταση. Η έκβαση του 1653, ωστόσο, υπήρξε ελάχιστα επαναστατική: μία μεγάλη μερίδα ευγενών και δημοτικών προεστών, οι οποίοι ουδέποτε διέθεταν αξιόλογη ισχύ και αυτονομία, βρέθηκαν κυκλωμένοι από το κράτος όπως ποτέ άλλοτε. Η «Σφενδόνη» έχει να επιδείξει κάποια κοινά στοιχεία με τις σύγχρονες επαναστάσεις των Κάτω Χωρών και των Βαλκανίων, εφόσον και στις τρεις περιπτώσεις οι καθιερωμένοι παράγοντες στην υπάρχουσα κρατική δομή επέκτειναν τους ελιγμούς τους με στόχο τα προνόμια ή την εξουσία, εκδηλώνοντας μιαν απροκάλυπτη απείθεια απέναντι στο στέμμα πάντοτε, και για να ακριβολογούμε, στο όνομα της υπεράσπισης της μοναρχίας απέναντι σε κακόβουλους ή ανάρμοστους συμβούλους. Η κύρια διαφορά έγκειται στο ότι στη Γαλλία η κεντρική εξουσία κατέληξε να είναι πολύ ισχυρότερη απ' ό,τι στο παρελθόν.

Η καταστολή των οπαδών της «Σφενδόνης» και της επακόλουθης αποκατάστασης της βασιλικής εξουσίας είχε μια σπουδαία επίδραση στις επόμενες επαναστάσεις. Ανάμεσα στη λήξη της «Σφενδόνης» το 1653 και στους αγώνες που προηγήθηκαν της Επανάστασης του 1789, οι μοναδικές κατά το μάλλον ή ήττον επαναστατικές καταστάσεις που δημιουργήθηκαν στη Γαλλία υπήρξαν οι θρησκευτικές διαμάχες, τις οποίες ήδη έχουμε εξετάσει, καθώς και μια σειρά τοπικών εξεγέρσεων που είχαν ως επίκεντρο τους νέους φόρους ή την κατάργηση των δημοσιονομικών προνομίων. Για τις εξεγέρσεις Ταρντανιζά, Σαμποτιέρ, Μπενόζ, Λουστυκρού, Οντιζό, Ανζελέ, Παπιέ Ταμπρέ, Μπονέ Ρουζ και Τορεμπέν υπάρχουν πληροφορίες για το πού και πότε συνέβησαν στον πίνακα 5.4, ενώ σύντομες αναφορές υπάρχουν στον Τίλλυ 1986: 145-59. Μολονότι ο βαθμός ανταγωνισμού με τους τοπικούς ευγενείς και αστούς ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό από εξέγερση σε εξέγερση, σε γενικές γραμμές μοιάζουν με τις πρώιμες των Κροκάν ως προς τον τρόπο που ξεσηκώνονταν ολόκληρες κοινότητες εναντίον των βασιλικών φορολογικών απαιτήσεων για τη διεξαγωγή πολεμικών επιχειρήσεων. Διέφεραν, ωστόσο, από τις προηγηθείσες επειδή δεν είχαν την υποστήριξη των μεγαλοευγενών και επειδή είχαν μεγάλη δυσκολία στην εξεύρεση ακόμη και μικροευγενών ώστε να ηγηθούν των ενόπλων δυνάμεών τους. Οι ευγενείς είχαν εγκαταλείψει τη λαϊκή εξέγερση. Οι δυναστικές επαναστάσεις εξαφανίστηκαν μετά από την ύστατη έκρηξή τους με τον πόλεμο της «Σφενδόνης». Άφησαν, μάλιστα, να εξανεμισθεί μια πιο γνήσια μορφή κοινοτικής επαναστατικής κατάστασης –τώρα σχεδόν χωρίς προοπτική επαναστατικής συνέπειας.

Πώς συνέβη αυτό; Κατ' ουσίαν ο θρόνος κατέπνιξε τους

σπουδαιότερους δυνάμει εχθρούς του και αφομοίωσε τους υπόλοιπους. Η ισοπέδωση οχυρών πύργων, η διάλυση των ιδιωτικών στρατών, η κατάργηση των πολιτοφυλακών στις πόλεις, η δίωξη της μονομαχίας, η ανέγερση των Βερσαλλιών, όπου οι μεγάλοι ευγενείς ένιωσαν αναγκασμένοι να συγκεντρωθούν μακριά από το Παρίσι, και η σοβαρή οργάνωση ενός επαγγελματικότερου τακτικού στρατού υπέταξαν υπό τη βασιλική διοικητική διαχείριση τους δυνάμει κατόχους όπλων που θα μπορούσαν να στραφούν κατά του θρόνου. Η νομιμοποίηση των τοποτηρητών σε όλες τις σημαντικές επαρχίες (είτε ήταν pays d'Etat –περιοχή κρατιδίου– είτε pays d'Election –εκλογική περιοχή), εξάλλου, εξάλειψε την αυτονομία των στρατιωτικών διοικητών που είχαν χρησιμεύσει τόσο συχνά ως αφέντες και δολοπλόκοι πριν τη «Σφενδόνη». Πράγματι, η παγιοποίηση της τοπικής αυτοδιοίκησης υπό τους Μαζαρίνο και Κολμπέρ έφερε τη Γαλλία στο σύνολό της μια βαθμίδα πιο κοντά στην άμεση διακυβέρνηση. Από τα τέλη του 17ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση, ακόμη και οι ελίτ των χωριών συναλλάσσονταν σε τακτά διαστήματα με τους βασιλικούς αξιωματούχους, όπως τους υπο-αντιπροσώπους, που επέκτειναν την εποπτεία του τοποτηρητή στην κάθε *pays*, εντός, βέβαια, του πλαισίου της γενικής αρμοδιότητας αυτού.

Ένα ενοποιημένο κράτος

Με δεδομένη την σαν φάντασμα παρουσία της Επανάστασης στα τέλη του 18ου αιώνα, δύσκολα μπορούμε να αποφύγουμε την τελεολογία, καθώς αναλογιζόμαστε την περίοδο ανάμεσα στη «Σφενδόνη» και στη δεκαετία του 1780.

Η θεαματική κατάρρευση του κράτους στα 1789 βάζει σε πειρασμό τον κάθε ιστορικό ώστε να αναζητήσει ρήγματα στα θεμέλιά του το 1700 ή το 1750. Όμως κοιτάζοντας πριν από τις ενλόγω ημερομηνίες, όπως και γύρω στα 1780, βλέπουμε μικρή αλλά συνεχή επέκταση της οικονομίας και του κράτους. Η Γαλλία του 18ου αιώνα διέθετε έναν ευρύ, σχετικά πλούσιο πληθυσμό και μια ευρέως εμπορικοποιημένη οικονομία. Ακόμη και μετά τις σημαντικές αποικιακές απώλειές της –το Κεμπέκ ήταν μια τέτοια σπουδαία απώλεια– κατά τον Επταετή Πόλεμο, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο δουλεμπόριο και μπορούσε να συντηρείται από τη ζάχαρη που προερχόταν από τις κτήσεις της στην Καραϊβική. Τα υφάσματα της Γαλλίας έκαναν το γύρο του κόσμου, καθώς οι δυνάμεις ξηράς και τα καράβια της επέκτειναν τις κτήσεις της στην Ευρώπη και πέρα από τον Ατλαντικό.

Από τα 134 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στη λήξη του πολέμου της «Σφενδόνης» και στους αγώνες του 1787, οι οποίοι οδήγησαν κατευθείαν στην Επανάσταση, η Γαλλία βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση περίπου κατά τα 86 χρόνια– δύο στα τρία δηλαδή. Στη διάρκεια των 13 δεκαετιών διεξήγαγε διμερείς πολέμους με την Ισπανία, την Αγγλία, την Ολλανδική Δημοκρατία και την Πορτογαλία. Επίσης ενεπλάκη και σε πιο γενικευμένες συρράξεις, όπως ο Πόλεμος της Μεταβίβασης, ο Πόλεμος της Λίγκας των Αψβούργων, ο Πόλεμος της Πολωνικής Διαδοχής, ο Επταετής Πόλεμος και ο Πόλεμος της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας. Στο σύνολό του το κράτος αναδύθηκε από αυτούς τους πολέμους με ενισχυμένες τις δημοσιονομικές και διοικητικές εξουσίες του.

Αν αναζητήσουμε τα προβλήματα που προκάλεσαν την

επανάσταση του 1750, οφείλουμε να επιμείνουμε περισσότερο στον τρόπο με τον οποίο το κράτος συγκέντρωνε χρήματα. Κατ' επανάληψη ο θρόνος αποκτούσε νέους πόρους για τις πολεμικές επιχειρήσεις του, εντοπίζοντας κάποιον πλούσιο ιδιώτη ή μια εύπορη ομάδα, πιέζοντας είτε τον ιδιώτη είτε την ομάδα να καταβάλει αδρά ποσά για κάποιο βασιλικό προνόμιο, δεσμευόμενος να παραχωρήσει αυτό το προνόμιο. Συχνά το προνόμιο ήταν μια μακρόχρονη έκτακτη απολαβή, την οποία ο θρόνος ανακαλούσε εκτάκτως ή απειλούσε ότι θα ανακαλέσει. Για παράδειγμα, οι ευγενείς κατέβαλλαν ποσά ώστε να επανεπιβεβαιώνεται η τιτλοκατοχή τους, ή οι αστικοί δήμοι εξαγόραζαν τη δημιουργία νέων αξιωμάτων, των οποίων οι δικαιοδοσίες θα ακύρωναν τις δικές τους.

Η φοροείσπραξη ταίριαζε στο σχήμα, καθώς τα βασιλικά θησαυροφυλάκια λάμβαναν σημαντικές προκαταβολές από εκείνους που υπέγραφαν συμβάσεις είσπραξης νέου φόρου, αλλά τα βασιλικά στρατεύματα συχνά έπρεπε να προστατεύσουν το φοροεισπράκτορα από τους αγανακτισμένους πολίτες. Το ίδιο συνέβαινε και με την πώληση αξιωμάτων, που απέφερε μεν αξιόλογο ρευστό γρήγορα κι έτσι οι εύποροι έδειχναν κάποιο ενδιαφέρον για το κράτος, όμως το κράτος απ' την πλευρά του έπρεπε να εξασφαλίσει την αποπληρωμή των αξιωματούχων, ενώ παρείχε εγγυήσεις για τα μονοπώλια των επικερδών δικαστικών ή διοικητικών δραστηριοτήτων. Το ίδιο συνέβαινε και με την παραχώρηση προνομίων, έναντι αμοιβής, σε συντεχνίες ή δήμους, αφού τυπικώς η συντεχνία ή ο δήμος δανειζόταν για να καταβάλει το ποσό της αμοιβής, πίεζε σκληρότερα τα μονοπώλιά του να πληρώσουν τα χρέη που δημιουργούνταν και προσέβλεπε στις βασιλικές δυνάμεις για να προ-

στατευθεί από αυτά τα μονοπώλια. Κάθε φορά που το κράτος συνέλεγε χρήματα με κάποιον από τους παραπάνω τρόπους, εξάλλου, δημιουργούσε ένα ακόμη περίκλειστο κοινό ταμείο προνομίων που γινόταν δυσκολότερο να το απομυζήσεις μελλοντικά ζητώντας πρόσθετα ποσά. Τούτο επίσης σήμαινε ότι οι βασικοί πιστωτές του κράτους κατείχαν συχνά σπουδαία ημι-αυτόνομα αξιώματα, είχαν πρόσβαση σε οποιαδήποτε πληροφορία περί των οικονομικών του κράτους και συνεπώς μπορούσαν να δημιουργήσουν μεγάλα εμπόδια στην επιβολή κάποιων αλλαγών στην κρατική πολιτική.

Από τη στιγμή που αυτός ο τρόπος συλλογής χρημάτων εναπέθετε στα χέρια των ισχυρών πελατών του κράτους ακόμη και τους δασμούς και τα τέλη, έθετε σκληρούς περιορισμούς στη δυνατότητα του κράτους να εισπράττει νέα χρήματα, ακόμη και αυτά που προορίζονταν για την αποπληρωμή των χρεών που δημιουργούσε η διεξαγωγή των μεγάλων πολέμων. Οι βασιλικές απόπειρες ρευστοποίησης του σημαντικού χρέους που δημιουργήθηκε κατά τον Επταετή Πόλεμο, και ιδίως κατά τον Πόλεμο της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, προκάλεσε σωρεία δικαστικών διαμαχών, ιδιαίτερα στα κοινοβούλια της χώρας, που ήσαν προορισμένα να συνεργάζονται μόνο για τη δημοσιονομική αναδιοργάνωση, κι αυτό σε περίπτωση που αποκτούσαν μεγαλύτερη αρμοδιότητα στη δημοσιονομική πολιτική. Αυτές οι διαμάχες οδήγησαν σε πολλαπλές βασιλικές απόπειρες να παρακαμφθούν τα μεγάλα δικαστήρια με διάφορα μέσα, όπως εξορίζοντας τα κοινοβούλια, προσπαθώντας να ασκήσουν διακυβέρνηση μέσω διαταγμάτων, δημιουργώντας τις τοπικές συνελεύσεις του 1787, και τέλος προσκαλώντας τη Γενική Συνέλευση των Τάξεων (τρεις

τον αριθμό) το 1789. Αυτή η Συνέλευση υπήρξε η μήτρα της Γενικής Εθνοσυνέλευσης που τελικώς απέβη επαναστατική πρόκληση για το θρόνο.

Με τον Επταετή Πόλεμο (1756-63) το κοινοβούλιο του Παρισιού όρθωσε το ανάστημά του ενάντια στη βασιλική φορολογία μέσω του δικαιώματός του να εγκρίνει ή να απορρίπτει διατάγματα. Ο Λουδοβίκος ΙΕ' και ο Λουδοβίκος ΙΣΤ' ανταπέδωσαν, θέτοντας σε διαθεσιμότητα ή (ακόμη συχνότερα) εξοστρακίζοντας το κοινοβούλιο και τα επαρχιακά ομόλογα κλιμάκιά του από τις κανονικές έδρες τους. Οι θεαματικές αποικιακές απώλειες της Γαλλίας κατά τον πόλεμο, που περιελάμβαναν όχι μόνο το Κεμπέκ, αλλά επίσης και τη Σενεγάλη, τον Άγιο Βικέντιο, τα Δομηνικανικά νησιά, τη Γρανάδα και το Τομπάγκο, δυσφήμισαν το κράτος. Ως επακόλουθο του πολέμου, τα κοινοβούλια μπορούσαν ομοίως να προχωρήσουν στον εξοστρακισμό των αιώνιων εχθρών τους, των Ιησουιτών, από τη Γαλλία. Όμως ο αγώνας συνεχίστηκε. Το 1771, για παράδειγμα, ο βασιλικός υπουργός Μοπό και ο γενικός ελεγκτής Τεραί προσπάθησαν να αναδιοργανώσουν τα οικονομικά βάσει μιας σειράς πράξεων που μεταξύ άλλων προέβλεπαν την εξορία των κοινοβουλευτικών, την κατάργηση των αργυρώνητων αξιωμάτων τους και τη στέρηση του παρισινού κοινοβουλίου από πέντε-έξι νέες αρμοδιότητες, που θα υπόκειντο άμεσα στο βασιλικό έλεγχο. Για τέσσερα χρόνια οι άνδρες του βασιλιά κέρδιζαν έδαφος, αλλά ο θάνατος του Λουδοβίκου ΙΕ' έδωσε στα κοινοβούλια την ευκαιρία να ισοφαρίσουν. Έτσι, από το 1776 μέχρι το 1789 τα κοινοβούλια υπήρξαν ένα μείζον προπύργιο της αντιπολίτευσης απέναντι στη βασιλική πολιτική. Η γαλλική συμμετοχή στη νίκη των Αμερικανών επαναστατών επί των Βρε-

τανών την περίοδο 1776-83, που εξασφάλισε την επιστροφή στο γαλλικό στέμμα του Σαιν Πιερ, του Μικλόν, της Σενεγάλης, του Τομπάγκο και της Σάντα Λουτσία, δεν μπόρεσε να κλονίσει αυτή την αντιπολίτευση. Αντιθέτως, η οικονομική κρίση που προξένησε προκάλεσε στη συνέχεια την πτώση του καθεστώτος.

Ο ρόλος του εθνικού συνασπισμού, απ' την άλλη, εμφανιζόταν ασαφής. Τα κοινοβούλια που ήσαν οχετοί αριστοκρατικών προνομίων και εξαγόραζαν βασιλικά αξιώματα συμμαχούσαν με αγρότες και αστούς που είχαν αντίθετη θέση απέναντι στις δαπάνες, στην αυθαιρεσία και στη διαφθορά της κυβέρνησης. Επιπλέον, η παράδοξη συμμαχία κατέληγε να αποκομίζει σημαντική υποστήριξη από την αριστοκρατία και τον υψηλόβαθμο κλήρο, των οποίων τα πολλά προνόμια άρχιζε να απειλεί η βασιλική δημοσιονομική πίεση. Ανάμεσα στα 1787 και 1789 αυτός ο συνασπισμός έφερε τη Γαλλία στο χείλος μιας επαναστατικής κατάστασης. Το κατά πόσο θεωρούμε την κατάσταση αυτή ως πλήρως επαναστατική εξαρτάται από το κατά πόσο θεωρούμε ότι η παρεμπόδιση της κρατικής εξουσίας να επιβάλλει νέους φόρους συνιστούσε διπλή ανώτατη αρχή. Ενδεχομένως όχι.

Παρόλο που τα κοινοβούλια ουδέποτε καθιέρωσαν εντελώς τη δική τους εναλλακτική διοίκηση, προκαλούσαν τη βασιλική εξουσία σε κάθε βήμα, και στην πορεία κέρδισαν ευρεία λαϊκή υποστήριξη. Το στέμμα ανταπέδωσε εύστοχα, θεσπίζοντας επαρχιακές συνελεύσεις και συνεργαζόμενες διοικήσεις (*commissions intermédiaires*) στις εκλογικές περιφέρειες, αλλά αυτά τα υποκατάστατα ουδέποτε απέκτησαν αρκετή επίλεκτη ή λαϊκή συναίνεση, ώστε να αποτελέσουν αποτελεσματικά οχήματα για τη βασιλική φορολόγηση ή

το βασιλικό δανεισμό. Οι ίδιοι οι οπαδοί του βασιλιά χωρίστηκαν ανάμεσα σε οπαδούς ή αντιπάλους του Ελβετού προτεστάντη Νεκκέρ, την υποτιθέμενη οικονομική διάνοια, στον οποίο οφείλεται το χρέος κατά τη διάρκεια των αμερικανικών πολέμων, ενώ ο κόσμος τον θεωρούσε ως τον πρύτανη της υγιούς διαχείρισης. Η κύρια συμβολή του Νεκκέρ ήταν πραγματικά η έναρξη του δύσκολου αγώνα εναντίον της μεγάλης αυτονομίας των χρηματοδοτών της Γαλλίας, ενώ συνέβαλε και στη δημιουργία ενός κυβερνητικά ελεγχόμενου συνόλου οικονομικών αξιωματούχων. Οι χρηματοδότες και οι σύμμαχοί τους υποχρέωσαν τον Νεκκέρ να φύγει. Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1780 ο ένας υπουργός μετά τον άλλο προσπαθούσε να οργανώσει τα βασιλικά οικονομικά και να διατηρήσει τη συνέχιση της κυβερνητικής πορείας, καθώς μια διογκούμενη παράταξη ζητούσε την επιστροφή του Νεκκέρ στην εξουσία. Στο μεταξύ τα κοινοβούλια ήλεγχαν κάθε βασιλική κίνηση προς ένα αποτελεσματικότερο δημοσιονομικό σύστημα.

Το Μάιο του 1788 η κυβέρνηση δοκίμασε να καταφέρει άλλο ένα πλήγμα κατά των κοινοβουλίων, συλλαμβάνοντας δυο από τους ηγέτες της αντίστασης, αναστέλλοντας τις εργασίες όλων των κοινοβουλίων και επανιδρύοντας δικαστήρια για να τα αναπληρώνουν. Μια γενική συνέλευση του κλήρου (οι ίδιοι συνεκλήθησαν για να δώσουν χρήματα στο θρόνο) διακήρυξε την ενότητά της με τα κοινοβούλια, καθώς η αριστοκρατία (έχοντας υπόψη την απειλή των δικών τους δημοσιονομικών προνομίων) επίσης συσπειρώθηκε σε γενικές γραμμές με την αντίδραση κατά της βασιλικής πολιτικής. Το κοινοβούλιο της Τουλούζ συνέλαβε το βασιλικό τοποτηρητή. Στη Βρετάνη και στο Ντοφινέ εκδηλώθηκαν λαϊκές εξεγέρσεις εναντίον των βασιλικών

αξιωματούχων. Στο Ντοφινέ, μάλιστα, ευγενείς και αστικοί δήμοι προχώρησαν τόσο πολύ ώστε να συγκεντρώσουν τα επαρχιακά διαμερίσματα χωρίς τη βασιλική σύγκληση, ενώ κατέβηκαν ορεσίβιοι στην Γκρενόμπλ, για να προστατεύσουν το κοινοβούλιο από την κατάργηση, με την οποία το απειλούσε ο βασιλιάς. Το φθινόπωρο εκτεταμένοι αποκλεισμοί και κατασχέσεις σιτηρών επανεμφανίστηκαν για πρώτη μετά από δώδεκα χρόνια φορά.

Μέσα σε κλίμα γενικής αναταραχής, σε πολλά μέρη της Γαλλίας μια αξιόλογη συσπείρωση απαίτησε επιτακτικά μια Γενική Εθνική Συνέλευση των Τάξεων για να ρυθμίσει τα προβλήματα του βασιλείου. Τον Αύγουστο του 1788 ο βασιλιάς υποχώρησε σ' αυτή την απαίτηση, απολύοντας στη σειρά δυο βασικούς υπουργούς του και ανακαλώντας τον Νεκκέρ το θαυματουργό. Τα κοινοβούλια επέστρεψαν στις έδρες τους καθώς κάθε συγκροτημένη πολιτική ενότητα στη Γαλλία άρχισε να προετοιμάζεται για εκλογές. Η συναίνεση του Νεκκέρ στην αξίωση της Τρίτης Τάξης για διπλή εκπροσώπηση στα τρία κλιμάκια της Γενικής Συνέλευσης των Τάξεων αφενός διασφάλισε τη σημαντική εκπροσώπηση στην περιφερειακή αστική τάξη της Γαλλίας και αφετέρου υποκίνησε τη ρήξη μεταξύ πολιτών και αριστοκρατών, ρήξη που μοιραία μετέστρεψε πολλούς από τους τελευταίους, και των κοινοβουλίων περιλαμβανομένων, προς την πλευρά του βασιλιά.

Επαναστατικές διαδικασίες

Πότε ακριβώς άρχιζε μια επαναστατική κατάσταση, πότε δηλαδή άρχιζε να υπάρχει μια εξουσία που έμοιαζε κρατι-

κή και την ασκούσε ένας εναλλακτικός συνασπισμός; Θα μπορούσαμε να αρχίσουμε τη χρονολόγηση της επανάστασης από τη Γενική Συνέλευση των Τάξεων (5 Μαΐου 1789), αλλά μόνον επειδή εκ των υστέρων γνωρίζουμε την έκβαση αυτής της γενικής συνέλευσης. Ο αυτοχαρακτηρισμός της Τρίτης Τάξης ως Εθνική Συνέλευση (17 Ιουνίου) την καθιστούσε τον ισχυρότερο υποψήφιο σε σχέση με τις άλλες δύο τάξεις που ενώθηκαν σ' αυτήν (27 Ιουνίου). Την εκ νέου αποπομπή του Νεκκέρ από το βασιλιά (11 Ιουλίου) συνόδευσαν πολλαπλές λαϊκές διαδηλώσεις εναντίον του καθεστώτος, αλλά επίσης και αποστασίες βασιλικών στρατευμάτων, Γάλλων Εθνοφυλάκων, προς τη μεριά της αντιπολίτευσης. Με την πτώση της Βαστίλλης (14 Ιουλίου) η γαλλική πολιτεία αναμφισβήτητα είχε χωρισθεί στα δυο. Κάπου ανάμεσα στις 5 Μαΐου και στις 14 Ιουλίου 1789 άρχισε μια από τις πλέον ανεξιχνίαστες επαναστατικές καταστάσεις της ιστορίας.

Πότε έληξε; Το ερώτημα είναι ευαίσθητο, εφόσον απαιτεί να αποφασίσουμε αν η μεγάλη κλίμακας μετανάστευση που ξεκίνησε στη διάρκεια της άνοιξης του 1789 έθεσε ένα καθοριστικό τμήμα της γαλλικής πολιτείας εκτός των εθνικών ορίων, αλλά και να εκτιμήσουμε την ενδοτικότητα των αλληλοδιάδοχων επαναστατικών κυβερνήσεων. Αν επιμείνουμε σε έναν προφανή διαχωρισμό αντίπαλων συνασπισμών, που ο καθένας ασκούσε μια εικονική κρατική εξουσία εντός της επικράτειας για ένα-δυο μήνες και σε επίπεδο όχι μικρότερο του επαρχιακού, τότε το χρονολόγιο των επαναστατικών καταστάσεων μοιάζει να είναι κάπως έτσι:

Μάιος 1789-Ιούλιος 1789	Το στέμμα εναντίον της Τρίτης Τάξης
Ιούνιος 1792-Ιανουάριος 1793	Το στέμμα εναντίον του επαναστατικού καθεστώτος
Μάρτιος 1793-Δεκέμβριος 1793	Εξέγερση του Βερντέν. Ορεινοί εναντίον Γιρονδίνων. Φεντεραλιστές.
Αύγουστος 1799- Νοέμβριος 1799	Διευθυντήριο εναντίον βασιλικών εναντίον Βοναπάρτη

Σε καθεμιά από αυτές τις περιόδους η Γαλλία δοκίμασε όχι απλώς μια, αλλά μια διαδοχή επαναστατικών καταστάσεων, όπως εκείνες που διέτρεξαν τον κλονισμένο κεντρικό μηχανισμό της. Στο μεταξύ, συνασπισμοί μεταξύ αντιπάλων μεταβάλλονταν, ενώ τμήματα της κρατικής εξουσίας που ελέγχονταν από την αντιπολίτευση άλλαζαν και η λαϊκή υποστήριξη δινόταν εναλλάξ σε ποικίλες αντιμαχόμενες παρατάξεις. Ανάμεσα σε αυτές τις ημερομηνίες βλέπουμε ταραγμένους συνασπισμούς ηγετών και επαναλαμβανόμενες εξεγέρσεις, αλλά δεν βλέπουμε κάποιο βιώσιμο εναλλακτικό συνασπισμό, ούτε κάποια πλήρως επαναστατική κατάσταση. Από τη στιγμή που ο καθένας από αυτούς τους θύλακες δημιουργούσε μια επαρκή μεταβίβαση εξουσίας, τότε μια αυστηρή εφαρμογή των ορισμών μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Γαλλία διήλθε μέσα από τέσσερις ξεχωριστές κατά κάποιον τρόπο επαναστάσεις ανάμεσα στα 1789 και 1799. Ωστόσο, με κάποια πιο ελαστική θεώρηση, θα μπορούσαμε να εκλάβουμε ολόκληρη την περίοδο που ξεκινάει από την αναζωπύρωση της κοινοβουλευτικής αντίθεσης του 1787 και φθάνει στην ανατροπή του Ναπολέοντα από το Διευθυντήριο του 1799 ως μια ενιαία μακρά επαναστατική κατάσταση. Η χρονική απόστα-

ση συμβιβάζεται ανάμεσα στις δυο εκδοχές αν αποδεχθούμε το συμβατικό διάστημα 1789 με 1799.

Οι συνέπειες αυτών των αγώνων υπήρξαν πολλαπλώς επαναστατικές. Αναλογιστείτε πού ξεκίνησε η Γαλλία τις επαναστατικές διαδικασίες: όμοια με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Γαλλία του 18ου αι. απλώς επέκτεινε την άμεση κάθετη διακυβέρνησή της στο επίπεδο της περιφέρειας, δηλαδή στο επίπεδο της *subdélégation* (υποαντιπροσωπείας), της *élection* (εκλογικής περιφέρειας), της *sénéchaussée* (δικαστικής δικαιοδοσίας), της *grenier à sel* και άλλων διοικητικών μονάδων. Σε τούτο το επίπεδο και κάτω από αυτό, το κράτος του Παλαιού Καθεστώτος διοικούσε εμμέσως, ιδιαιτέρως με τη διαμεσολάβηση ιερέων, ευγενών και αστικών ολιγαρχιών. Κατά το 18ο αι., σε αναζήτηση πόρων για τις στρατιωτικές δραστηριότητες του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος, οι κρατικοί παράγοντες άρχισαν να πιέζουν για ποικίλες μορφές άμεσης διακυβέρνησης που θα μπορούσαν να παρακάμψουν τα προνόμια και την αντίσταση των κατοχυρωμένων διαμεσολαβητών.

Στη διάρκεια της Επανάστασης οι νέοι διαχειριστές του κράτους, μαχόμενοι τους παλαιούς μεσολαβητές, στην προσπάθειά τους να ελέγξουν τα έσοδα, την αφοσίωση και τη στρατιωτική ισχύ, σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, επινόησαν διαδοχικά συστήματα άμεσης διακυβέρνησης, στα οποία οι κεφαλαιοκράτες, υπό ευρεία έννοια οριζόμενοι, διαδραμάτισαν κρίσιμο ρόλο. Η δημιουργία μιας νέας κάθετης διοικητικής ιεραρχίας αλλοίωσε δραστικά τις σχέσεις ανάμεσα στην επιβολή και στο κεφάλαιο, υποδαυλίζοντας μια καινούργια σειρά συγκρούσεων με στόχο την εξουσία στις περισσότερες περιοχές της Γαλλίας. Οι επαναστατικές απόπειρες με στόχο την καθιέρωση της άμεσης

εξουσίας και την εκτόπιση των παλαιών διαμεσολαβητών υποκίνησε μια ευρύτατη αντίσταση, η οποία έλαβε τη μορφή μιας ανοικτής αντεπανάστασης, όπου οι διαμεσολαβητές είχαν πολλούς οπαδούς, ενώ το εθνικό δίκτυο των κεφαλαιοκρατών ετύγχανε μόλις μιας αδύναμης υποστήριξης.

Η *μεταμόρφωση της εξουσίας*

Τι συνέβη στο σύστημα διακυβέρνησης της Γαλλίας κατά τη διάρκεια των επαναστατικών χρόνων; Προ του 1789 το γαλλικό κράτος, σχεδόν όπως όλα τα άλλα κράτη, ασκούσε εξουσία έμμεσα σε τοπικό επίπεδο, βασιζόμενο ιδιαίτερα στη διαμεσολάβηση των ιερέων και των ευγενών. Από τη λήξη του αμερικανικού πολέμου οι απόπειρες των ευγενών να εξασφαλίσουν χρήματα, ώστε να καλύψουν τα πολεμικά χρέη τους, έγιναν η αφορμή για μια αντι-κυβερνητική συσπείρωση που αρχικά περιελάμβανε τα κοινοβούλια και άλλους κρατούντες, αλλά γρήγορα μετεβλήθη προς μια πιο λαϊκή σύνθεση, καθώς οξυνόταν η αναμέτρηση μεταξύ του πολιτεύματος και των αντιπάλων του.

Η καταφανής αδυναμία του κράτους στα 1788-9 ενθάρρυνε κάθε ομάδα που είχε κάποιο καταπιεσμένο αίτημα ή κάποια καταπνιγμένη διεκδίκηση έναντί του, κάθε φορέα ή κάθε σύμμαχό του να αρθρώσει τα αιτήματά του και να συμβληθεί με άλλους, με στόχο την ενίσχυση της διεκδίκησης της αλλαγής. Οι αγροτικές εξεγέρσεις –Μεγάλος Φόβος (Grand Peur), κατασχέσεις σιταριού, ξεσηκωμοί κατά των φορολογιών, επιθέσεις εναντίον γαιοκτημόνων και ούτω καθεξής– της άνοιξης και του καλοκαιριού του 1789

συνέβησαν δυσανάλογα σε περιοχές με μεγάλες πόλεις, με εμπορικοποιημένη γεωργική παραγωγή, με πλωτούς υδάτινους δρόμους και με αναπτυγμένο οδικό δίκτυο (Markoff 1985). Η γεωγραφική κατανομή τους αντικατοπτρίζει ένα σύνθετο μεν, αλλά ευρέως αριστοκρατικοκατευθυνόμενο ξεκαθάρισμα λογαριασμών.

Συγχρόνως εκείνοι των οποίων η κοινωνική επιβίωση εξαρτάτο περισσότερο άμεσα από το κράτος του παλαιού καθεστώτος -έκδηλα παραδείγματα αποτελούν οι ευγενείς, οι αξιωματούχοι και οι ανώτεροι κληρικοί- ευθυγραμμίζονταν γενικώς με το βασιλέα τους (Dawson 1972: κεφ. 8). Έτσι άρχισε να σχηματίζεται μια επαναστατική κατάσταση, δηλαδή δυο διακριτοί σχηματισμοί που αμφότεροι διεκδικούσαν την εξουσία και αμφότεροι είχαν την υποστήριξη σημαντικού τμήματος του πληθυσμού. Λόγω της αξιοσημείωτης αποστασίας στρατιωτικών από την πλευρά του θρόνου και του σχηματισμού εθνοφυλακών που ήσαν αφοσιωμένες στο λαϊκό αγώνα, η αντιπολίτευση απέκτησε δική της ένοπλη δύναμη. Ο λαϊκός συνασπισμός, συνδεδεμένος και συχνά καθοδηγούμενος από μέλη της αστικής τάξης, άρχισε να ανακτά έλεγχο επί σημαντικών τμημάτων του κρατικού μηχανισμού.

Οι νομικοί, αξιωματούχοι και άλλοι αστοί που κατείχαν τον κρατικό μηχανισμό στα 1789-90 γρήγορα εκτόπισαν τους παλαιούς μεσάζοντες, δηλαδή τους γαιοκτήμονες, τους αξιωματικούς των φεουδαρχών, των αργυρώνητων δημόσιων αξιωμάτων, τις ολιγαρχίες του κλήρου και μερικές φορές και του δήμου. Σε τοπικό επίπεδο η καλούμενη Δημοτική Επανάσταση μεταβίβασε σε ευρεία κλίμακα δύναμη προς τους εχθρούς των παλαιών ηγεμόνων. Οι πατριωτικοί συνασπισμοί που βασίζονταν στις εθνοφρουρές,

σε συλλόγους και επαναστατικές επιτροπές και συνδέονταν με αγωνιστές στο Παρίσι απομάκρυναν τις παλιές δημοτικές αρχές. Ακόμη κι όπου οι παλαιοί κρατούντες κατάφερναν να επιβιώσουν της πρώιμης αναταραχής της Επανάστασης, οι σχέσεις μεταξύ της κάθε τοπικής κοινωνίας και της εθνικής πρωτεύουσας μετεβλήθησαν απότομα. Παραδείγματος χάρη, οι κοινοτικές «δημοκρατίες» των Άλπεων είδαν τις παλιές ελευθερίες τους –περιλαμβανομένης και μιας δήθεν συναίνεσης στους φόρους– να καταρρέουν καθώς κάποιοι παρείσακτοι τις συνέθλιψαν στη νέα διοικητική μηχανή (Rosenberg 1988: 72-89). Στη συνέχεια, οι Παριζιάνοι επαναστάτες αντιμετώπισαν το πρόβλημα της διακυβέρνησης χωρίς μεσολαβητές. Πειραματίστηκαν με τις επιτροπές και με τις εθνοφυλακές που είχαν προέλθει από την κινητοποίηση του 1789, αλλά δυσκολεύονταν να τις ελέγχουν από το κέντρο. Λιγότερο ή περισσότερο ταυτόχρονα ανακατένειμαν τα γεωγραφικά διαμερίσματα της Γαλλίας, αποδίδοντας ένα σύστημα νομών, περιφερειών, καντονίων και κοινοτήτων, ενώ απέστελναν αντιπροσώπους (*représentants en mission*) με ειδική αποστολή να προωθήσουν την επαναστατική οργάνωση. Καθιέρωσαν, έτσι, την άμεση διακυβέρνηση.

Δεδομένης της άνισης χωροθετικής κατανομής των πόλεων, των εμπόρων και του κεφαλαίου, η επιβολή ενός ομοιόμορφου γεωγραφικού πλέγματος μετέβαλε τις σχέσεις μεταξύ της οικονομικής και πολιτικής ισχύος των πόλεων, τοποθετώντας τις ασήμαντες Mende και Niort στο ίδιο διοικητικό επίπεδο με τις ισχυρές Λυόν και Μπορντό. Στην επικράτεια της Γαλλίας του παλαιού καθεστώτος, ο κατάλογος των πόλεων που η εμπορική κατάταξή τους ξεπερνούσε το διοικητικό ανάστημά τους περιελάμβανε τη Νιμ, τη

Σαιντ-Ετιέν, το Ρουμπαί και την Καστρ. Άλλες πάλι που κατείχαν υψηλότερη διοικητική θέση σε σχέση με τον όγκο των εμπορικών συναλλαγών τους περιελήφθησαν στον ίδιο κατάλογο με την Tulle, τη Saint-Armand-en-Berry, το Saint-Flour και τη Σουασσόν (Lepetit 1988: 167-8).

Η Επανάσταση, λοιπόν, αναδιέταξε αυτή τη σχέση. Μεταξύ των πρωτευουσών στους ογδόντα έξι αρχικούς νομούς (départements) οι πενήντα τέσσερις από αυτές ήσαν αδιαφιλονίκητα οι κυρίαρχες πόλεις στις περιοχές των νέων δικαιοδοσιών τους, τρεις υπερείχαν λόγω μεγέθους έναντι άλλων που είχαν υψηλότερη διοικητική και δημοσιονομική κατάταξη σύμφωνα με το παλαιό καθεστώς, έξι διατήρησαν τη διοικητική προτεραιότητά τους αν και μικρότερες σε μέγεθος, δώδεκα αναδείχθηκαν πρωτεύουσες μολονότι δεν ήσαν ούτε οι μεγαλύτερες ούτε οι πρώτες στην περιοχή τους, ενώ δέκα άλλες ήσαν πολύ κοντά ώστε να χαρακτηρισθούν πρωτεύουσες (Lepetit 1988: 203-4). Μεγαλύτερες πόλεις, που απέτυχαν να κερδίσουν το χαρακτηρισμό της πρωτεύουσας στο νομό τους, ομαδοποιήθηκαν ανισομερώς στη Βόρεια Γαλλία, με τα λιμάνια στον Ατλαντικό και στη Μεσόγειο να τους παρέχουν περισσότερα σε σχέση με το μερίδιο που τους αναλογούσε (Lepetit 1988: 208). Οι μεγάλες αντιφάσεις, ωστόσο, δεν εμφανίστηκαν σε τοπικό επίπεδο, αλλά ως ανισότητες μεταξύ των 86 πρωτευουσών, που όλες τώρα κατείχαν ονομαστικώς όμοιες διοικητικές σχέσεις προς την εθνική πρωτεύουσα.

Κατά συνέπεια, η ισορροπία δυνάμεων στις περιφερειακές πρωτεύουσες μετεβλήθη σημαντικά. Στα μεγάλα εμπορικά κέντρα, όπου ζούσαν και εργάζονταν έμποροι, δικηγόροι και επαγγελματίες, που ήδη είχαν ομαδοποιηθεί, οι νομαρχιακοί αξιωματούχοι (οι οποίοι συχνά προέρχονταν

οπωσδήποτε από το ίδιο περιβάλλον) δεν είχαν άλλη επιλογή παρά να διαπραγματευθούν με τους ντόπιους. Εκεί όπου η Εθνοσυνέλευση διαμόρφωνε νομούς σε σχετικώς μη εμπορικές αγροτικές περιοχές, οι διοικητές που διόρισε η Επανάσταση επεσκίασαν τους άλλους κατοίκους των νέων πρωτευουσών και μπορούσαν ευλόγως να απειλήσουν με τη χρήση βίας σε περίπτωση που αυτοί απειθαρχούσαν. Σ' αυτές τις περιοχές όμως οι ντόπιοι δεν διέθεταν τους αστούς συμμάχους που σε άλλες περιοχές συνέδραμαν τους συναδέλφους τους στην εκτέλεση του επαναστατικού έργου τους, ενώ αντιμετώπιζαν και τους παλαιούς μεσολαβητές που είχαν υπό τον έλεγχό τους σημαντικό αριθμό οπαδών. Στα μεγάλα εμπορικά κέντρα η πολιτική κατάσταση λειτουργούσε πολύ διαφορετικά. Το Φεντεραλιστικό κίνημα, με τις διαμαρτυρίες του εναντίον της ιακωβίνικης κεντροφιλίας και των απαιτήσεών του για περιφερειακή αυτονομία (οι Φεντεραλιστές ζητούσαν να μεταφερθεί η κυβέρνηση στη Μεσημβρινή Γαλλία) κατάφερε σε ευρεία κλίμακα να ριζώσει σε πρωτεύουσες νομών των οποίων οι εμπορικές θέσεις απείχαν πάρα πολύ από την κατάταξή τους στη διοικητική ιεραρχία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το Μπορντό, η Μασσαλία και η Λυόν. Κατά την αντιμετώπιση αυτών των εναλλακτικών εμποδίων προς την άμεση ηγεμονία, οι επαναστάτες του Παρισιού αυτοσχεδίασαν τρία παράλληλα και ορισμένες φορές αντικρουόμενα συστήματα ηγεμονίας: 1. Τις επιτροπές και τις εθνοφρουρές. 2. Μία γεωγραφικώς καθορισμένη ιεραρχία αιρετών αξιωματούχων και αντιπροσώπων. 3. Τους επιτρόπους οι οποίοι μετακινούντο υπηρεσιακά ως απεσταλμένοι της κεντρικής διοίκησης. Για να συλλέξουν πληροφορίες και για να κερδίσουν υποστήριξη και τα τρία

συστήματα βασίστηκαν σε μεγάλο βαθμό στα υπάρχοντα προσωπικά δίκτυα των δικηγόρων, των επαγγελματιών και των εμπόρων.

Οι αντιθέσεις μεταξύ των επαναστατικών εμπειριών της Καέν (ένα μερκαντιλιστικό κέντρο υπό το παλαιό καθεστώς) και της Λιμόζ (ένα διοικητικό προπύργιο της μοναρχίας) απεικονίζουν εύστοχα το ζήτημα:

> Στη Λιμόζ η κεντρική κοινωνική σύγκρουση συνέβη εντός της πολιτικής αρένας, διακόπτοντας και διαιρώντας τη δημοτική διοίκηση του 1791-2. Ο δριμύς αγώνας μεταξύ των Φιλομοναρχικών, που αυτοαποκαλούνταν Φίλοι της Ειρήνης, και της λέσχης των Ιακωβίνων προβλημάτισε το δημοτικό συμβούλιο. Οι Ιακωβίνοι λοιπόν όχι μόνον επικράτησαν ως η κυρίαρχη λέσχη της Λιμόζ αλλά ήλεγχαν και το δημοτικό συμβούλιο μέχρι το 1792. Στην Καέν η θεμελιώδης σύγκρουση έφερε αντιμέτωπους τους εύπορους αστούς εμπόρους εναντίον των ευγενών, με την προοπτική αποκλεισμού τους από την πολιτική συμμετοχή. Η σύγκρουση ξεσπούσε συχνότερα στις παρυφές της οργανωμένης πολιτικής και επέτρεπε στην μπουρζουαζία να παραμένει δυνάμει αδιαφιλονίκητη στο πολιτικό αξίωμα μέχρι και μετά τη λήξη της φεντεραλιστικής εξέγερσης. (Hanson 1989:69).

Καθώς το σύστημα άρχισε να λειτουργεί, οι επαναστάτες ηγέτες αγωνίστηκαν να ισχυροποιήσουν τον έλεγχό τους και να συμπεριλάβουν στους κόλπους τους ανεξάρτητες δυναμικές τοπικές ομάδες, οι οποίες συχνά αντιστέκονταν. Χρησιμοποιώντας τόσο την τακτική της αφομοίωσης

όσο και την καταστολή συνέθλιψαν βαθμηδόν τις επιτροπές και τις εθνοφυλακές. Η κινητοποίηση για πολεμικούς σκοπούς επέφερε μεγάλη πίεση στο σύστημα, υποκίνησε νέα αντίσταση και αύξησε τα κίνητρα των εθνικών ταγών για ένα σφικτό σύστημα ελέγχου. Αρχίζοντας η κεντρική διοίκηση τη δράση της το 1792 (η οποία μέχρι τότε είχε επιβιώσει σε μια μορφή κατά μεγάλο μέρος παρόμοια μ' εκείνη του παλαιού καθεστώτος), υπέστη, τελικώς, τη δική της επανάσταση: το προσωπικό διογκώθηκε σε μέγιστο βαθμό και διαμορφώθηκε μια γνήσια ιεραρχική γραφειοκρατία. Στην πορεία οι επαναστάτες θέσπισαν ένα από τα πρώτα συστήματα άμεσης διακυβέρνησης που δεν διαμορφώθηκαν, όμως, ποτέ σε μεγάλο κράτος.

Αυτό, λοιπόν, είχε ως επακόλουθο τις μεταβολές στα συστήματα φορολόγησης, δικαιοσύνης, δημοσίων έργων και πολλών ακόμη. Σκεφθείτε τι έγινε με την αστυνόμευση. Εκτός Παρισιού το παλαιό καθεστώς της Γαλλίας δεν διέθετε σχεδόν καθόλου δική του αστυνομική δύναμη. Έστελνε τη Maréchaussée να διώξει τους φοροφυγάδες, τους απατεώνες και άλλους παραβάτες της βασιλικής βούλησης και κατά καιρούς εξουσιοδοτούσε το στρατό να καταστείλει επαναστατικά στοιχεία, αλλά κατά τα άλλα βασιζόταν σε τοπικές και περιφερειακές αρχές για να αναπτύξει ένοπλη δράση εναντίον των πολιτών. Οι επαναστάτες άλλαξαν την κατάσταση. Σε σχέση με τους απλούς ανθρώπους μετέβαλαν τη στάση τους από αντιδραστική σε προληπτική αστυνόμευση και συλλογή πληροφοριών: αντί να αναμένουν απλώς μέχρι που να ξεσπάσει κάποια στιγμή κάποια εξέγερση ή συλλογική παράβαση και εν συνεχεία να προβούν σε σφοδρή αλλά επιλεκτική αντεκδίκηση, άρχισαν να στελεχώνουν κάποιες μόνιμες έδρες με παράγο-

ντες που είχαν ως αποστολή να προλαμβάνουν και να αποτρέπουν την απειλητική λαϊκή συλλογική δράση. Κατά τη διάρκεια των πρώιμων χρόνων της Επανάστασης οι αστυνομικές δυνάμεις του παλαιού καθεστώτος διαλύθηκαν γενικώς καθώς οι λαϊκές επιτροπές, οι εθνοφρουρές και τα επαναστατικά δικαστήρια ανέλαβαν τις καθημερινές υποχρεώσεις τους. Με το Διευθυντήριο, όμως, το κράτος επικέντρωσε την εποπτεία αλλά και τις ανησυχίες του σε μια και μόνη συγκεντρωτική οργάνωση. Ο Φουσέ της Νάντης έγινε υπουργός της Αστυνομίας το χρόνο VII/1799, και έκτοτε διοικούσε ένα υπουργείο του οποίου οι δικαιοδοσίες εκτείνονταν σ' ολόκληρη τη Γαλλία και τις κτήσεις της. Την εποχή του Φουσέ η Γαλλία είχε γίνει μια από τις πλέον αστυνομευμένες χώρες στον κόσμο.

Η εμπειρία δείχνει ότι η οποιαδήποτε εμπλοκή σε πόλεμο επιταχύνει την πορεία από την έμμεση προς την άμεση διακυβέρνηση. Κάθε χώρα σε εμπόλεμη κατάσταση βρίσκει ότι αδυνατεί να ανταπεξέλθει στις οικονομικές απαιτήσεις της μόνον από τους συσσωρευμένους πόρους και τα τρέχοντα έσοδα. Σχεδόν όλες οι χώρες σε εμπόλεμη κατάσταση προβαίνουν σε εκτεταμένους δανεισμούς, σε αυξήσεις φόρων και σε κατασχέσεις πολεμικού υλικού –περιλαμβανομένων και των ανδρών– από έναν πληθυσμό που δεν είναι πρόθυμος να συνεισφέρει και έχει εξάλλου προβλέψει άλλου είδους χρήσεις για τους πόρους του. Η προεπαναστατική Γαλλία ακολούθησε πιστά αυτούς τους κανόνες μέχρι το σημείο που τα συσσωρευμένα χρέη προκάλεσαν την τελική σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης. Από την άλλη πάλι, η Επανάσταση δεν ανακάλεσε εμπράκτως αυτούς τους κανόνες: όταν η Γαλλία κήρυξε πόλεμο εναντίον της Αυστρίας το 1792, οι απαιτήσεις του κράτους για έσο-

δα και έμψυχο υλικό ξεσήκωσε αντιδράσεις το ίδιο σφοδρές μ' εκείνες του παλαιού καθεστώτος. Για να ξεπεράσουν αυτή την αντίσταση οι επαναστάτες θέσπισαν και εφήρμοσαν ένα ακόμη σύστημα συγκεντρωτικού ελέγχου.

Αντίσταση, αντεπανάσταση και Τρομοκρατία

Η αντιστασιακή και αντεπαναστατική δράση υπήρξαν η άμεση συνέχεια της διαδικασίας με την οποία το νέο κράτος εγκαθίδρυσε την άμεση διακυβέρνησή του. Θυμηθείτε πόσες πολλές αλλαγές εισήγαγαν οι επαναστάτες σε τόσο βραχύ χρονικό διάστημα. Εξάλειψαν όλες τις προηγούμενες εδαφικές διεκδικήσεις, ενσωμάτωσαν αρκετές παλαιές ενορίες σε ευρύτερες κοινότητες, κατήργησαν τους φεουδαρχικούς δασμούς και τη δεκάτη, διέλυσαν σωματεία και κατήργησαν τα προνόμιά τους, δόμησαν ένα διοικητικό και εκλογικό σύστημα με κάθετη ιεράρχηση, επέβαλαν εκτεταμένους και προκαθορισμένους φόρους μέσω αυτού του συστήματος, κατάσχεσαν τις ιδιοκτησίες της Εκκλησίας και των ξένων ευγενών, διέλυσαν μοναστικά τάγματα, υπέταξαν τον κλήρο στο κράτος και υποχρέωσαν τους κληρικούς να δίνουν όρκο υπεράσπισης της Εκκλησίας του νέου κράτους, αύξησαν υπέρμετρα το μέγεθος της επιστράτευσης των νέων και εκτόπισαν τόσο τους ευγενείς όσο και τους ιερείς από την αυτόματη άσκηση ηγεμονικών αξιωμάτων σε τοπική κλίμακα. Όλα αυτά συνέβησαν μεταξύ του 1789 και 1793.

Τα επόμενα καθεστώτα προσέθεσαν περισσότερο εφήμερες αλλαγές, όπως ήταν το επαναστατικό ημερολόγιο

και η λατρεία του Υπερτάτου Όντος, αλλά η ενδελεχής εξέταση του κράτους στη διάρκεια της πρώιμης Επανάστασης συνεχίστηκε κατά το 19ο αι. και αποτέλεσε το μοντέλο και για πολλά άλλα ευρωπαϊκά κράτη. Οι μεγαλύτερες ανατροπές αφορούσαν στη διάλυση των τοπικών εθνοφρουρών και των επαναστατικών επιτροπών, στην επαναφορά ή αποζημίωση κάποιων ιδιοκτησιών που είχαν κατασχεθεί και στο Κονκορδάτο (σειρά συναπτόμενων συμβάσεων) του Ναπολέοντα με την Καθολική Εκκλησία. Στο σύνολό τους αυτές οι μεταβολές αποτέλεσαν μια δραματική, ραγδαία υποκατάσταση μιας ομοιόμορφης, συγκεντρωτικής, άμεσης ηγεμονίας για ένα σύστημα διακυβέρνησης όπου διαμεσολαβούσαν οι ντόπιοι και περιφερειακοί προύχοντες. Επιπλέον, η ιεραρχία του νέου κράτους αποτελείτο σε ευρεία κλίμακα από δικηγόρους, γιατρούς, συμβολαιογράφους, εμπόρους και άλλους αστούς.

Όπως συνέβαινε και πριν από την Επανάσταση με τους αντίστοιχους θεσμούς, αυτές οι θεμελιακές αλλαγές έπληξαν πολλά υπάρχοντα συμφέροντα και προσέφεραν ευκαιρίες σε ομάδες που είχαν στο παρελθόν μικρή δυνατότητα πρόσβασης στην κρατική εξουσία –ιδιαιτέρως μάλιστα στα χωριά και στον πληθυσμό των κωμοπόλεων. Αυτό κατά συνέπεια έκαμψε τόσο τους αντιστασιακούς όσο και τους εξουσιαστικούς αγώνες. Το Αρτουά (ο νομός του Παντε-Καλαί) βίωσε μια μετριοπαθή εκδοχή της μεταβατικής φάσης (Jessenne 1987). Στην περιοχή εκείνη, οι ενοικιαστές μεγάλων εκτάσεων κυριαρχούσαν στην ντόπια πολιτική σκηνή, αλλά μόνο εντός του πλαισίου που έθεταν οι ευγενείς και οι εκκλησιαστικοί γαιοκτήμονες. Η Επανάσταση, εξαλείφοντας τα προνόμια εκείνων των προυχόντων, απείλησαν την εξουσία των ενοικιαστών. Ωστόσο, επιβίωσαν

της πρόκλησης ως τάξη αν όχι ως ένα ιδιαίτερο σύνολο ατόμων: πολλοί αξιωματούχοι έχασαν τις θέσεις τους στη διάρκεια των αγώνων της πρώιμης Επανάστασης, και μάλιστα όταν η κοινότητα βρισκόταν ήδη σε ρήξη με τον άρχοντα της περιοχής. Ωστόσο, οι αντικαταστάτες προήλθαν δυσανάλογα από την ίδια τάξη των ευκατάστατων ενοικιαστών. Ο αγώνας των μισθωτών εργατών και των μικροϊδιοκτητών εναντίον των coqs de village που είχε ανακαλύψει ο Ζορζ Λεφέβρ στον παρακείμενο Βορρά ήταν λιγότερο έντονος ή λιγότερο αποτελεσματικός στο Πα-ντε-Καλαί. Παρόλο που οι μεγαλύτεροι αγρότες, τους οποίους οι εθνικές αρχές αντιμετώπιζαν καχύποπτα, έχασαν την πρόσβασή τους στα δημόσια αξιώματα κατά τη διάρκεια της Τρομοκρατίας και εκ νέου υπό το Διευθυντήριο, τα ανέκτησαν αργότερα και συνέχιζαν να τα διαχειρίζονται από τα μέσα του 19ου αι. Εκείνη την εποχή ευγενείς και εκκλησιαστικοί είχαν απωλέσει μεγάλο μέρος της ικανότητάς τους να περιλαμβάνουν στη σφαίρα επιρροής τους τους τοπικούς ηγέτες, και τις θέσεις τους είχαν καταλάβει βιοτέχνες, έμποροι και άλλοι κεφαλαιούχοι. Η εκτόπιση των παλαιών μεσαζόντων άνοιξε το δρόμο προς μια καινούργια συμμαχία ανάμεσα στους μεγάλους αγρότες και στην αστική τάξη.

Υπό την ηγεμονία του Παρισιού η μετάβαση στην άμεση μορφή διακυβέρνησης σχετικώς ομαλή υπήρξε μόνο στην περίπτωση του Αρτουά. Σε άλλες περιοχές η αλλαγή συνοδεύτηκε από έντονη σύγκρουση. Η σταδιοδρομία του Κλοντ Ζαβόγκ, πράκτορα της Επανάστασης στη γενέτειρά του Λουάρ, περιγράφει αυτή τη σύγκρουση και την πολιτική διαδικασία που την υποκίνησε (Lucas 1973). Ο Ζαβόγκ ήταν ένας μεγαλόσωμος, βίαιος, μέθυσος αλήτης που το

στενό περιβάλλον του το αποτελούσαν δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και έμποροι στη Φορέ, μια περιοχή κοντά στη Δυτική Λυόν. Η οικογένειά του βρισκόταν σε άνοδο κατά το 18ο αι. και το 1789 ο ίδιος ο Κλοντ ήταν ένας καλοδικτυωμένος τριαντάρης δικηγόρος στο Μονμπριζόν. Η Συνέλευση ξεμπέρδεψε στα γρήγορα μ' αυτόν το μαινόμενο ταύρο στη Λουάρ τον Ιούλιο του 1793 και τον ανακάλεσε το Φεβρουάριο του 1794. Στη διάρκεια εκείνων των έξι μηνών, ο Ζαβόγκ βασίστηκε πάρα πολύ στις γνωριμίες του, επιδόθηκε με ζήλο στην καταστολή των εχθρών της Επανάστασης, έδρασε σε μεγάλο βαθμό με βάση τη θεωρία ότι ιερείς, ευγενείς και πλούσιοι γαιοκτήμονες αποτελούσαν τον εχθρό, παρέβλεψε και τσαλαβούτησε σε διοικητικής φύσεως θέματα, όπως η οργάνωση προμηθειών τροφίμων, κι άφησε πίσω του μια φήμη αυθαιρεσίας και σκληρότητας.

Ωστόσο, ο Ζαβόγκ και οι συνεργάτες του όντως αναδιοργάνωσαν την ντόπια ζωή. Αν ακολουθήσουμε τη δράση του στη Λουάρ, θα βρούμε λέσχες, επιτροπές εποπτείας, ένοπλες επαναστατικές δυνάμεις, κομισάριους, δικαστήρια και αντιπροσώπους με ειδική αποστολή. Στην περίπτωση του Ζαβόγκ, βλέπουμε μια σχεδόν απίστευτη απόπειρα επέκτασης της άμεσης διοικητικής δικαιοδοσίας της κεντρικής κυβέρνησης στην καθημερινή ζωή. Αναγνωρίζουμε τη σημασία της λαϊκής κινητοποίησης κατά των εχθρών της Επανάστασης – αληθινών ή φανταστικών – ως μιας δύναμης που εκτόπισε τους παλαιούς μεσάζοντες. Συνεπώς, αποκομίζουμε τη βαθιά αντίληψη περί σύγκρουσης ανάμεσα σε δυο αντικειμενικούς στόχους της Τρομοκρατίας: εξάλειψη των εχθρών της Επανάστασης και σφυρηλάτηση των κατάλληλων οργάνων για να επιτελέσουν το έργο της.

Επανανακαλύπτουμε, επίσης, τη μεγάλη σπουδαιότητα του ελέγχου των επισιτιστικών προμηθειών, ως μιας διοικητικής πρόκλησης, ως σημείου πολιτικής έριδος και ως ενός ελατηρίου για λαϊκή δράση.

Αντίθετα προς την παλαιά εικόνα ενός ενωτικού λαού που υποδέχεται την άφιξη μιας επί μακρόν προσδοκώμενης μεταρρύθμισης, οι κατά τόπους ιστορίες της Επανάστασης καθιστούν σαφές ότι οι επαναστάτες της Γαλλίας εδραίωσαν την εξουσία τους μέσα από αγώνα, ο οποίος συχνά ερχόταν αντιμέτωπος με μια πεισμώδη λαϊκή αντίσταση. Το μεγαλύτερο μέρος της αντίστασης, είναι αλήθεια, πήρε τη μορφή της εισβολής, της παράκαμψης ευθυνών και της δολιοφθοράς, παρά εκείνη της ειλικρινούς εξέγερσης. Αλλά ο λαός σχεδόν σ' ολόκληρη τη Γαλλία πολέμησε ενάντια στη μία ή στην άλλη πτυχή της επαναστατικής άμεσης ηγεμονίας. Στο εξεγερμένο λιμάνι της Κολιούρ στη Μεσόγειο κοντά στα σύνορα με την Ισπανία, η λαϊκή συλλογική δράση στη διάρκεια της Επανάστασης «συνειδητά ή όχι, επεδίωξε το στόχο να διατηρήσει μια συγκεκριμένη πολιτιστική, οικονομική και θεσμική ανεξαρτησία. Με άλλα λόγια η λαϊκή δράση αποσκοπούσε στο να αμφισβητήσει τις αξιώσεις του γαλλικού κράτους, παρεμβαίνοντας στην ντόπια ζωή, με σκοπό να στρατολογεί έμψυχο δυναμικό για τους διεθνείς πολέμους του, να αλλάξει τη θρησκευτική οργάνωση ή να ελέγχει το εμπόριο κατά μήκος της οροσειράς των Πυρηναίων» (McPhee 1988: 247).

Τα θέματα, σε συνάρτηση με την προηγούμενη ιστορία, διέφεραν από περιοχή σε περιοχή, περιλαμβάνοντας τις παλαιότερες σχέσεις κεφαλαίου και επιβολής. Όπου βάθαιναν οι γραμμές των σφαλμάτων η αντίσταση συσπειρωνόταν σε μια μορφή αντεπανάστασης, δηλαδή στο σχηματι-

σμό αποτελεσματικών αρχών εξουσίας εναλλακτικών σε σχέση μ' εκείνες που είχε τοποθετήσει η Επανάσταση. Η αντεπανάσταση δεν συνέβαινε οπουδήποτε κάποιος αντιπολιτευόταν την Επανάσταση, αλλά όπου ασυμφιλίωτες διαφορές χώριζαν δυο σαφώς διαχωρισμένους μεταξύ τους συνασπισμούς οπαδών και αντιπάλων σε ευρεία γεωγραφική κλίμακα.

Ο Νότος και η Δύση της Γαλλίας μέσω παρόμοιων διαδικασιών δημιούργησε τις ευρύτερες ζώνες αποδεκτής αντεπανάστασης (Lebrun & Dupuy 1985, Lewis & Lucas 1983). Η γεωγραφική κατανομή των επίσημων εκτελέσεων υπό το καθεστώς της Τρομοκρατίας μάς προσφέρει μια θολή αλλά αναγνωρίσιμη μορφή της αντεπαναστατικής δραστηριότητας. Στους νομούς που είχαν περισσότερες από 200 εκτελέσεις περιλαμβάνονται με φθίνουσα σειρά: η Κάτω Λουάρ, η Σεν, η Μαιν-ε-Λουάρ, η Ρον, η Βαντέ, η Ιλ-ε-Βιλαίν, η Μαιγιάν, η Βοκλίζ, η Μπους-ντι-Ρον, το Πα-ντε-Καλαί, η Βαρ, η Ζιρόντ και η Σαρτρ (Greer 1935: 147). Αυτοί οι νομοί αντιπροσωπεύουν το 89% όλων των επίσημων εκτελέσεων κατά τη διάρκεια της Τρομοκρατίας. Εκτός από το Σεν και το Πα-ντε-Καλαί συγκεντρώνονταν προς Νότο, Νοτιοδυτικά και ιδιαιτέρως προς Δυσμάς. Προς Νότο και Νοτιοδυτικά το Λανγκντόκ, η Προβάνς, η Γασκώνη και η Λυοναί φιλοξένησαν στις περιοχές τους εξεγέρσεις κατά της Επανάστασης, εξεγέρσεις των οποίων η γεωγραφία είχε τέτοια σχέση ώστε να μπορεί να υποστηρίξει το κίνημα του Φεντεραλισμού (Forrest 1975, Hood 1971, 1979, Lewis 1978, Lyons 1980, Scott 1973).

Οι Φεντεραλιστές άρχισαν τις κινητοποιήσεις τους την άνοιξη του 1793, όταν η εκ μέρους των Ιακωβίνων επέκταση του εξωτερικού πολέμου –εδώ περιλαμβάνεται και η

κήρυξη πολέμου εναντίον της Ισπανίας– υποκίνησε την αντίσταση κατά της φορολόγησης και της στρατολόγησης, η οποία με τη σειρά της οδήγησε σε μια εντατικοποίηση της επαναστατικής επαγρύπνησης και πειθαρχίας. Το αυτονομιστικό κίνημα παρουσίασε την κορύφωσή του στις εμπορικές πόλεις που απολάμβαναν μεγάλες ελευθερίες στη διάρκεια του παλαιού καθεστώτος, και ιδιαίτερα τη Μασσαλία, το Μπορντό, τη Λυόν και την Καέν. Η αγροτική αντεπανάσταση από την άλλη ξέσπασε κυρίως σε περιοχές των οποίων οι επαναστατικές πρωτεύουσες κατείχαν σχετικώς χαμηλές θέσεις στη διοικητική, δημοσιονομική και δημογραφική ιεραρχία του παλαιού καθεστώτος, και των οποίων τα μέλη της αστικής τάξης διέθεταν σχετικώς ασθενή επιρροή στις γύρω περιοχές (Lepetit 1988: 222). Σ' αυτά ακριβώς τα είδη των πόλεών της και στην ενδοχώρα τους η Γαλλία δοκίμασε τις συνέπειες του αιματηρού εμφύλιου πολέμου.

Στα Δυτικά, οι επιδρομές των ανταρτών εναντίον φρουρίων και προσωπικού των υπηρεσιών της δημοκρατίας αναστάτωσε τη Βρετάνη, τη Μάιν και τη Νορμανδία από το 1791 μέχρι το 1799, ενώ ανοιχτή ένοπλη επανάσταση φούντωσε νότια της Λουάρ σε περιοχές της Βρετάνης, της Ανζού και Πουατού, οι οποίες άρχισαν την άνοιξη του 1792 και συνέχισαν αδιαλείπτως μέχρι την ειρήνευση που επέφερε στην περιοχή ο Μέγας Ναπολέων το 1799 (Bois 1981, Le Goff & Sutherland 1984, Martin 1987). Η δυτική αντεπανάσταση έφθασε στο αποκορύφωμά της την άνοιξη του 1793, όταν η πρόσκληση της Δημοκρατίας για στρατολόγηση ανδρών προκάλεσε τη διάλυση της ένοπλης αντίστασης στο μεγαλύτερο τμήμα της Δύσης. Σ' εκείνη τη φάση είδαμε σφαγές «πατριωτών» και «αριστοκρατών» (όπως

έφθασαν να αποκαλούνται οι υποστηρικτές και οι αντίπαλοι της Επανάστασης), εισβολή και πρόσκαιρη κατάληψη σημαντικών πόλεων, όπως η Ανζέρ, και μάχες ανάμεσα στις δυνάμεις των Κυανών και των Λευκών (όπως είχαν γίνει γνωστοί από τις εξαρτύσεις οι δύο ένοπλοι αντίπαλοι).

Η αντεπανάσταση στη Δύση προήλθε απευθείας από τις απόπειρες των επαναστατών αξιωματούχων να εγκαθιδρύσουν κάποιο ιδιαίτερο είδος άμεσης εξουσίας στην περιοχή: μιας εξουσίας που πρακτικώς εξάλειψε ευγενείς και ιερείς από τα πόστα τους ως εν μέρει έχοντες το ρόλο του αυτόνομου μεσάζοντα. Αυτό έφερε τις απαιτήσεις του κράτους για φόρους, έμψυχο δυναμικό και ειρήνευση στο επίπεδο της κάθε κοινότητας ξεχωριστά, της γειτονιάς και του νοικοκυριού. Έδωσε, εξάλλου, στους αστούς κάθε περιοχής τέτοια πολιτική δύναμη που δεν την είχαν ασκήσει ποτέ. Στις 12 Οκτωβρίου 1792 στη Λα Σαπέλ ντε Μπελ Κρουά, στη Βαντέ, κατέφθασαν αρκετοί άνθρωποι οπλισμένοι με ρόπαλα από γειτονικές ενορίες για να παρακολουθήσουν τη Λειτουργία και τον Εσπερινό.

> Βλέποντας τα μέλη της ντόπιας Εθνοφρουράς με τις κανονικές στολές και τον τακτικό οπλισμό τους, οι ξένοι τούς πλησίαζαν και τους έλεγαν πως δεν είχαν δικαίωμα να φέρουν την εθνική στολή, ότι θα τους την έβγαζαν, ότι υποστήριζαν τον αγώνα του κλήρου και των ευγενών και ότι ήθελαν να συντρίψουν τους αστούς οι οποίοι, έλεγαν, χρηματίζονταν από παπάδες και ευγενείς.

Στη συνέχεια επιτέθηκαν στους φρουρούς και στη Maréchaussée του Παλυό, οι οποίοι μετά δυσκολίας κατάφεραν να τους απωθήσουν (Chassin 1892:II, 220).

Στη συνείδηση των κατοίκων της Βαντέ, για να ακριβολογούμε, η λέξη αστός (bourgeois) συγκέραζε την ταξική και αστική αντίσταση. Ωστόσο, οι άνθρωποι από την περιοχή της αντεπανάστασης διέκριναν αρκετά καθαρά ότι οι δύο έννοιες συνδέονταν στενά. Αναζητώντας κάποιος να επεκτείνει την εξουσία του κράτους σε κάθε εντοπιότητα και να εκτοπίσει κάθε είδους εχθρό αυτής της εξουσίας, οι Γάλλοι επαναστάτες ξεκίνησαν μια διαδικασία που διήρκεσε χωρίς ανάπαυλα για μια ολόκληρη εικοσιπενταετία. Υπό κάποιους τρόπους, η διαδικασία αυτή δεν φαίνεται να έχει τελειώσει ούτε στις μέρες μας.

Παρ' όλη την αγριότητα της αντεπανάστασης, η Δύση συμμορφώθηκε με τη γενικότερη εμπειρία της Γαλλίας. Παντού στη Γαλλία οι αστοί –που δεν ήσαν ιδιοκτήτες μεγάλων βιομηχανιών, αλλά στο μεγάλο ποσοστό τους έμποροι, δικηγόροι, συμβολαιογράφοι και άλλοι που βιοπορίζονταν από την κατοχή και τη διαχείριση κεφαλαίου– κέρδιζαν δύναμη στη διάρκεια του 18ου αι. Το ότι διέθεταν έγγειο ιδιοκτησία, το ότι συνεργάζονταν με ευγενείς γαιοκτήμονες, το ότι οι πλουσιότεροι μεταξύ τους εξαγόραζαν τίτλο ευγενείας, ώστε να έχουν τα προνόμια, το κύρος και τις φοροαπαλλαγές που αυτά συνεπάγονταν, δεν εμπόδισε στο ελάχιστο την αυξανόμενη ισχύ αυτής της κεφαλαιοδιαχειριστικής τάξης.

Απ' άκρου εις άκρον της Γαλλίας η κινητοποίηση του 1789 έφερε στο πολιτικό προσκήνιο δυσανάλογους αριθμούς αστών. Καθώς οι επαναστάτες του Παρισιού και οι σύμμαχοί τους στην επαρχία εκτόπιζαν ευγενείς και ιερείς από τα νευραλγικά πόστα τους, ως φορείς έμμεσης εξουσίας, τα υπάρχοντα δίκτυα των αστών χρησίμευαν ως εναλλακτικοί κρίκοι ανάμεσα στο κράτος και στις χιλιά-

δες κοινότητες στην επικράτεια. Για λίγο οι κρίκοι αυτοί βασίστηκαν σε μια μεγάλης κλίμακας κινητοποίηση μέσα από σωματεία, εθνοφυλακές και επιτροπές. Βαθμηδόν, ωστόσο, οι επαναστάτες ηγέτες περιόριζαν ή ακόμη και καταπίεζαν τους ταραγμένους εταίρους τους. Μέσα από δοκιμές, σφάλματα και αγώνα, η άρχουσα αστική τάξη επεξεργάστηκε κάποιο σύστημα εξουσίας που έφθανε κατευθείαν στις ντόπιες κοινότητες και διερχόταν κυρίως μέσα από επιτρόπους που λειτουργούσαν υπό τον ενδελεχή και διαχειριστικό έλεγχο των προϊσταμένων τους.

Αυτή η διαδικασία της επέκτασης του κράτους συνάντησε τρία τεράστια εμπόδια. Πρώτον, καθώς συμβαίνει συνήθως κατά την έναρξη των επαναστατικών καταστάσεων, πολλοί άνθρωποι διέκριναν ευκαιρίες να προωθήσουν τα συμφέροντά τους και να διακανονίσουν λογαριασμούς που είχαν ανοίξει με την κρίση του 1789, και είτε κατάφεραν να κεφαλαιοποιήσουν τη δεδομένη ευκαιρία είτε είδαν τις ελπίδες τους να εξανεμίζονται εξαιτίας του ανταγωνισμού τους με άλλους παράγοντες. Και από τις δυο κατηγορίες έλειπαν τα κίνητρα να υποστηρίξουν ευρύτερες επαναστατικές αλλαγές. Δεύτερον, η πελώρια προσπάθεια πολεμικής σύρραξης με τις περισσότερες λοιπές ευρωπαϊκές δυνάμεις ενίσχυσε την ικανότητα του κράτους τουλάχιστον τόσο σοβαρά όσο και οι πόλεμοι που διεξάγονταν από τους βασιλείς του παλαιού καθεστώτος. Τρίτον, σε ορισμένες περιοχές οι πολιτικές βάσεις της άρτι ενισχυμένης με εξουσίες αστικής τάξης παραήταν εύθραυστες ώστε να στηρίξουν το έργο του προσεταιρισμού, του περιορισμού, της εμπνευσμένης καθοδήγησης, της απειλής, της άντλησης πόρων και της κινητοποίησης που διεκπεραίωναν σε άλλες περιοχές οι επαναστατικοί φορείς. Σε ευρεία

κλίμακα στη Γαλλία συναντούσε κανείς την αντίσταση στις απαιτήσεις για νέους φόρους, στρατολόγηση και συμμόρφωση με την άκρως ηθικολούσα νομοθεσία, αλλά όπου οι προϋπάρχουσες αντιπαλότητες έβαζαν έναν καλο-συνδεδεμένο συνασπισμό να αντιπολιτεύεται την επαναστατική αστική τάξη, τότε συχνά ξεσπούσε εμφύλιος πόλεμος. Υπό αυτές τις έννοιες η επαναστατική μετάβαση από την έμμεση στην άμεση εξουσία ενσωμάτωσε μιαν αστική επανάσταση και δημιούργησε μια σειρά αντεπαναστάσεων κατά των αστών.

Άλλες επιλογές

Πώς αλλιώς άραγε θα μπορούσαν να έχουν εξελιχθεί οι αγώνες από το 1787 μέχρι το 1799; Εναλλακτικοί δρόμοι άνοιξαν τουλάχιστον το 1787 (όταν, κατ' αρχήν, θα μπορούσε να έχει σχηματισθεί ένας αριθμός διαφορετικών μεταρρυθμιστικών συνασπισμών), το 1789 (όταν θα μπορούσε να έχει αποτύχει η κατάληψη της Εκκλησίας και οι προετοιμασίες για πόλεμο), το 1793 (όταν οι πολλαπλές αντεπαναστάσεις είχαν πάρει σχεδόν το πάνω χέρι) και στην κάθε ξεχωριστή περίπτωση των πραξικοπημάτων που ακολούθησαν: το 1794 (Θερμιδώρ), το 1795 (Βαντεμιαίρ και η ίδρυση του Διευθυντηρίου), το 1797 (Φρουκτιδώρ), το 1798 (Φλορεάλ) και το 1799 (Πραιριάλ και μετά Μπριμαίρ). Στην περίπτωση που οι Φεντεραλιστές του 1793 είχαν κερδίσει επί παραδείγματι την εξουσία, ακόμη και τότε θα είχαν να αντιμετωπίσουν έναν άγριο πόλεμο στο εξωτερικό, τους εκδικητικούς εμιγκρέδες, μια Εκκλησία που δρούσε υπογείως, τη μεγάλη εξέγερση της Βαντέ και μια οικονομι-

κή κρίση, αλλά θα μπορούσαν άλλωστε να έχουν συμβιβαστεί με κάποιον από εκείνους τους εχθρούς ενώ μάχονταν τους υπόλοιπους και εγκαθίδρυαν ένα σημαντικά λιγότερο συγκεντρωτικό καθεστώς.

Σε πιο γενικές γραμμές οφείλουμε να εκμεταλλευτούμε τις ιστορίες που έχουμε ήδη εξετάσει αναλογιζόμενοι τις πιθανότητες κάποιου ολλανδικού δρόμου, ενός ιβηρικού μονοπατιού, μιας βαλκανικής οδού ή μιας βρετανικής εξέλιξης. Τώρα πρέπει να κοιτάξουμε όχι πριν από το 1600, που χρησίμευσε ως σημείο αναφοράς στις προηγούμενες πιθανολογήσεις μας σχετικά με τις εναλλακτικές επιλογές ως προς τις επαναστάσεις της Βρετανίας κατά το 17ο αι., αλλά πριν το 1750 περίπου όταν είχε οξυνθεί στη Γαλλία η διαμάχη μεταξύ κοινοβουλίου και στέμματος. Ασυζητητί μπορούμε να αποκλείσουμε το βαλκανικό μοντέλο αμέσως, διότι από το 1750 τα βαλκανικά κράτη δεν αποτελούσαν πειστικό πρότυπο για τη γαλλική ανάπτυξη. Παρέμεναν υπανάπτυκτα εμπορικώς, θρυμματισμένα ως προς την άρχουσα εξουσία τους, ευλογημένα ή καταραμένα αναλόγως προς το φεουδάρχη τους και υποκείμενα σε μια φόρου υποτελή αυτοκρατορία. Οι υπόλοιπες επιλογές, δηλαδή η ολλανδική, η ιβηρική και η βρετανική, παραμένουν τουλάχιστον συζητήσιμες.

Εκείνη την εποχή ένα ολλανδικό μοντέλο δεν ήταν και τόσο πιθανό στη Γαλλία, εφόσον το γαλλικό στέμμα επί έναν αιώνα απομυζούσε συγχρόνως τις αυτόνομες στρατιωτικές δυνάμεις των μεγάλων γαιοκτημόνων και τις κοινότητες προς όφελος μιας συγκεντρωτικής διοίκησης, ενώ υποθήκευε τη δική τους δημοσιονομική εξουσία στους αξιωματούχους, τους δικαστικούς θεσμούς και σ' εκείνους τους πανομοιότυπους δήμους. Στην περίπτωση που η Γαλ-

λία περιέπιπτε στο καθεστώς των ημιαυτόνομων τμημάτων (όπως είχε διαφανεί μια τέτοια πιθανότητα το 1789 και το 1793), η πιο πιθανή συνένωση γαιοκτημόνων, αξιωματούχων, κληρικών και αγροτών θα είχε αναχαιτίσει τους προύχοντες του Μπορντό, της Λυόν και της Μασσαλίας ως προς το στόχο τους να ανακτήσουν το ίδιο ανάλογα αξιώματα μ' εκείνα που απολάμβαναν οι ομόλογοί τους στο Άμστερνταμ ή στο Ντέβεντερ. Ωστόσο, όταν το 1793 οι επαναστάτες συνέθλιψαν τους αξιωματούχους, τους μεγαλογαιοκτήμονες και την Εκκλησία, άνοιξαν το δρόμο προς πολιτικές ρυθμίσεις που θύμιζαν σημαντικά τις επιλογές στις Κάτω Χώρες, σε σχέση με εκείνες που θα μπορούσε να συλλάβει κάποιος μια δεκαετία ενωρίτερα. Έχοντας, λοιπόν, υπό αυτές τις συνθήκες δημιουργήσει τα περιθώρια για την ανάπτυξη ενός εμποριοκρατούμενου καπιταλισμού, οι επαναστάτες επίσης άφησαν περιθώρια και για τη χαρακτηριστική αποκεντρωμένη διακυβέρνηση του μερκαντιλιστικού καπιταλισμού. Η ειρωνεία έγκειται στο ότι η γαλλική κατάκτηση των Κάτω Χωρών είχε ως συνέπεια και την εκποίηση του ολλανδικού μοντέλου καθώς επέβαλλε μια συγκεντρωτική μοναρχία στη θέση της προηγούμενης φυγόκεντρης ομοσπονδίας.

Όσο για την ιβηρική επιλογή, το 1750 το ισπανικό και το πορτογαλικό κράτος είχαν ουσιαστικά εκμεταλλευθεί τις αποικίες τους, είχαν διογκώσει την εξουσία τους απέναντι στην Καθολική Εκκλησία, εξοστρακίζοντας τους Ιησουίτες και ανακτώντας αξιοσημείωτο έλεγχο επί των εθνικών εκκλησιαστικών ζητημάτων, είχαν καθιερώσει αποτελεσματικότερα δημοσιονομικά συστήματα και κατά συνέπεια είχαν σημαντικά συγκεντροποιηθεί. Η Ισπανία παρέμενε μια στρατιωτική και οικονομική δύναμη, μολο-

νότι υπολειπόταν η δύναμή της σχετικά με τη Γαλλία και την Αγγλία, ενώ η Πορτογαλία είχε καθιερώσει ισχυρούς, άνισους εμπορικούς δεσμούς με την Αγγλία. Παρ' όλα αυτά και στις δυο ιβηρικές χώρες οι υψηλόβαθμοι, οι γαιοκτήμονες και οι πατρίκιοι των πόλεων διέθεταν πολύ μεγαλύτερη αυτονομία απ' ό,τι τα ξαδέλφια τους στη Γαλλία. Οι πόροι από τις αποικίες, εξάλλου, έπαιζαν σημαντικότερο ρόλο στα οικονομικά και των δυο χωρών απ' ό,τι συνέβαινε με τα δημόσια οικονομικά της Γαλλίας. Μια εξέλιξη, λοιπόν, ιβηρικού τύπου θα είχε οπισθοδρομήσει τη Γαλλία προς την αποσπασματική επικυριαρχία των περασμένων αιώνων, αλλά η ευρύτερη εμπορικοποίηση της γαλλικής οικονομίας και η μεγαλύτερη ισχύς των αξιωματούχων της το 1750 κατά πάσα πιθανότητα θα είχε ανακόψει τη μετάβαση προς τον εριστικού πνεύματος τοπικισμό που είχε αναπτύξει η Ιβηρία. Ειρωνεία και πάλι: η γαλλική κτήση, συν την επακόλουθη απώλεια των λατινοαμερικανικών αποικιών, αύξησε το συγκεντρωτισμό του ιβηρικού κράτους, ενίσχυσε το βάρος της αυτονομίας των επαγγελματιών του στρατού και κατά συνέπεια κατέστρεψε το πρότυπο που είχε δημιουργήσει η Ιβηρική Χερσόνησος το 1750.

Και τι απέγινε με το μοντέλο της βρετανικής εξέλιξης; Πρέπει να προσέξουμε να διαφοροποιήσουμε τη Μεγάλη Βρετανία από την Ιρλανδία. Η κατακερματισμένη και επαναστατημένη Ιρλανδία του 18ου αι. διόλου δεν προσφερόταν ως πρότυπο για τη Γαλλία. Η Μεγάλη Βρετανία (δηλαδή η Αγγλία, η Ουαλία και η Σκοτία), όμως, προσφερόταν. Στα 1750, η Μεγάλη Βρετανία αποτελούσε μια διαγραφόμενη εμπορική και στρατιωτική δύναμη με υψηλής στάθμης κεφαλαιοκρατούμενες οικονομίες στον αγροτικό και στο βιομηχανικό τομέα. Μέσω του κοινοβουλίου, ένας συνα-

σπισμός γαιοκτημόνων και αστών πίεζε το κράτος, διεκδικώντας ή συχνά σε συμπαιγνία με το βασιλικό πελατειακό δίκτυο, το οποίο προσεταιριζόταν την κρατική εξουσία και τα αξιώματα για να συντηρηθεί το ίδιο. Η συνεχιζόμενη εμπορικοποίηση, προλεταριοποίηση και βιομηχανοποίηση της Βρετανίας αλληλεπιδρούσε με τις επεκτεινόμενες στρατιωτικές δαπάνες της, ώστε να ενδυναμώσει την εξουσία του κοινοβουλίου, καθώς υλοποιούσε μια εξαιρετικά σφριγηλή λαϊκή πολιτική σε τοπική και εθνική κλίμακα.

Από πολλές απόψεις η Γαλλία όντως ακολούθησε το βρετανικό δρόμο, φθάνοντας το 1850 με μια σχετικώς πανίσχυρη εθνική νομοθεσία, μια περιορισμένη κεντρική εξουσία, έναν ισχυρό συνασπισμό αστών-γαιοκτημόνων, με ισοβαρείς συνασπισμούς αστών-εργατών, μια ραγδαίως βιομηχανοποιούμενη καπιταλιστική οικονομία και μια σφριγηλή λαϊκή πολιτική. Όμως, οι διαδοχικές επαναστάσεις της Γαλλίας κατέστησαν εφικτά πολλά από τα παραπάνω. Χωρίς τις επαναστάσεις –εδώ βρίσκεται το σημείο αυτών των υποτιθέμενων εναλλακτικών– η Γαλλία του 18ου αι. θα μπορούσε να έχει φθάσει στον προορισμό της του 19ου αι. μόνον μέσω ενός κοντινού προς την επανάσταση ισοδύναμου, κάποιο είδος, δηλ., μεταμόρφωσης υπό την καθοδήγηση του κράτους, που θα μπορούσε να εξανεμίσει τα αποθέματα προνομίων, τα οποία είχαν διευρύνει οι πολιτικές του ίδιου του κράτους στη διάρκεια των 150 χρόνων μετά το 1600. Από την οπτική της δεκαετίας του 1850 αρχίζει να μας φαίνεται απαραίτητο κάτι παρόμοιο με τις επαναστάσεις που συνέβησαν στη δεκαετία του 1790.

Καθεστώτα που διήρκεσαν δεκαπέντε έως είκοσι έτη

Το πρώτο επαναστατικό καθεστώς διήρκησε μόνο μια δεκαετία, αλλά στάθηκε η απαρχή μιας σειράς καθεστώτων που το καθένα διήρκησε δεκαπέντε με είκοσι χρόνια: η περίοδος της Υπατείας και της Αυτοκρατορίας του Ναπολέοντα (1799-1814 με μιαν ανάπαυλα το 1815), η Παλινόρθωση (1815-1830), η Ιουλιανή Μοναρχία (1830- 48) και η Δεύτερη Αυτοκρατορία (1852-70). Μόνο η Επανάσταση του 1848 (η οποία υπέκυψε στο πραξικόπημα του Ναπολέοντα Γ' το 1851) διατάραξε το ρυθμό πριν τον καταστρέψει ολοσχερώς η Τρίτη Δημοκρατία (1870-1940). Το Κονκορδάτο του Ναπολέοντα Α' με τον Πάπα (1801), η ανακήρυξή του σε αυτοκράτορα (1804), ο επιταχυνόμενος συγκεντρωτισμός του κράτους και η δημιουργία εκ μέρους του μιας νέας τάξης ευγενών, όλα μεταμόρφωσαν το κράτος, αλλά το καθένα από τα παραπάνω έλαβε χώρα δίχως να προκληθεί κάποιο οξύ ρήγμα στο πολιτειακό σώμα. Οι Επαναστάσεις περιστράφησαν γύρω από τον Ναπολέοντα στα Βαλκάνια, στην Ισπανία και στη Λατινική Αμερική, περιλαμβάνοντας την Αϊτή, αλλά όχι στην ίδια τη Γαλλία. Αυτό εννοείται συνέβη μέχρι το 1814-5, γιατί όταν οι επελαύνοντες σύμμαχοι εισέβαλαν στη Γαλλία έδωσαν μάχες καθ' οδόν προς το Παρίσι, υποχρέωσαν τον Ναπολέοντα σε παραίτηση και εξορία, και στη συνέχεια τον είδαν να επιστρέφει από τη Νήσο Έλβα (Μάρτιος-Ιούνιος 1815), ηγούμενος μιας επίθεσης εναντίον του συμμαχικού στρατού κατοχής, η οποία κατέληξε στην ήττα των στρατευμάτων του από τον Γουέλινγκτον στο Βατερλό. Η επακόλουθη κατοχή του συμμαχικού στρατού διήρκησε μέχρι την αποπληρωμή

των πολεμικών αποζημιώσεων εκ μέρους της Γαλλίας, το 1818.

Η Ιουλιανή Επανάσταση του 1830 προήλθε και εξέλαβε ευρείες διαστάσεις από την απόπειρα του Καρόλου Ι' να αντιμετωπίσει αποφασιστικά με ξαφνική καταστολή τη ρεπουμπλικανική κινητοποίηση της αστικής-εργατικής τάξης στα τέλη της δεκαετίας του 1820. Οι αντιδραστικές διατάξεις του Ιουλίου του 1830 –που καταργούσαν τη βουλή των αντιπροσώπων, αλλοίωναν το εκλογικό σύστημα και θέσπιζαν αυστηρούς ελέγχους στον Τύπο– οδήγησαν συνολικά σε πραξικόπημα. Στο Παρίσι κυριάρχησε μια εξέγερση που κατέλαβε το Δημαρχείο κι έφερε στην εξουσία μια προσωρινή κυβέρνηση. Για να αποτρέψουν μια καινούργια δημοκρατία, οι φιλελεύθεροι βουλευτές στράφησαν προς τον Λουδοβίκο Φίλιππο, δούκα της Ορλεάνης, ο οποίος έτσι δέχθηκε να ενθρονισθεί ως βασιλιάς προερχόμενος από επανάσταση. Στο Παρίσι και στη Λυόν ακολούθησαν εξεγέρσεις εργατών-δημοκρατικών, αλλά το καθεστώς άντεξε μέχρι το 1848.

Η Ιουλιανή Μοναρχία ακολούθησε μία πορεία που θύμιζε την επανάσταση που την έφερε στην εξουσία, αλλά ο δημοκρατικός συνασπισμός αστών-εργατών του 1848 ήταν ευρύτερος και πιο απαιτητικός σε σχέση με 18 χρόνια νωρίτερα. Μια εξέγερση στο Παρίσι και πάλι διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στην ανατροπή του καθεστώτος, καθώς τρεις μέρες οδομαχιών το Φεβρουάριο ήσαν αρκετές για να εξαναγκάσουν σε παραίτηση τον Λουδοβίκο Φίλιππο. Πάλι, τα ηττημένα μέλη του εθνικοεπαναστατικού συνασπισμού –κυρίως ειδικευμένοι εργάτες στο Παρίσι και σε άλλες μεγάλες πόλεις– ξαναβγήκαν στους δρόμους καθώς η νέα κυβέρνηση απέτυχε να ικανοποιήσει τα αιτήμα-

τά τους ή να διαπραγματευθεί αποτελεσματικά με την αγροτική και βιομηχανική τάξη, η οποία ήδη είχε υποκινήσει πολλές κατά τόπους συγκρούσεις πριν από την εξέγερση του Φεβρουαρίου. Οι αιματοβαμμένες Μέρες του Ιούνη του 1848 οδήγησαν σε ρήξη τους άνεργους εργάτες από τα επαπειλούμενα Εθνικά Εργαστήρια όχι μόνον με το κράτος, αλλά επίσης και με άλλους ανέργους που είχαν ενταχθεί στη Στρατιωτική Φρουρά του Παρισιού. Ύστερα από την αποτυχία της εξέγερσης, η καταστολή εντάθηκε δραματικά. Από την εκλογή του Λουδοβίκου Ναπολέοντα ως προέδρου το Δεκέμβριο του 1848 μέχρι το πραξικόπημά του μετά από μια εκλογική ήττα το Δεκέμβριο του 1851, η κυβέρνηση βαθμηδόν διέλυσε το εθνικό δημοκρατικό κίνημα, αλλά όχι αρκετά ώστε να αποτρέψει άλλη μια μαζικού χαρακτήρα εξέγερση (κι αυτή τη φορά όχι μόνο στο Παρίσι, αλλά και σε πολλές γαλλικές αγροτικές περιοχές) εναντίον του πραξικοπήματος του 1851.

Αντιγράφοντας το φιλοπόλεμο θείο του, ο Λουδοβίκος Ναπολέων έστεψε τον εαυτό του αυτοκράτορα (1852), κι ανέλαβε τους ευρωπαϊκούς πολέμους τους οποίους είχαν αποφύγει οι πρόσφατοι προκάτοχοί του: τον Κριμαϊκό Πόλεμο με τη Ρωσία (1854-6), τον πόλεμο με την Αυστρία στην Ιταλία (1859), που οδήγησε στην προσάρτηση της Σαβοΐας και της Νίκαιας, ενώ διευκόλυνε την ενοποίηση της Ιταλίας υπό την ηγεμονία του Πεδεμοντίου και αποξένωσε τους καθολικούς οπαδούς του Λουδοβίκου Φιλίππου, εμπλέκοντάς τον σε πόλεμο με τον Πάπα. Τελικώς, ανέλαβε και τον πόλεμο με την Πρωσία (1870-1). Παρόλο που εισήλθε στους πολέμους με αυτοπεποίθηση, εξαιτίας του εξελιγμένου σχεδιασμού και της κινητοποίησης του Γενικού Επιτελείου της Γαλλίας, ο πόλεμος κατέληξε σε μια γρήγορη

και αποφασιστική ήττα για τη Γαλλία. Καθώς οι ειδήσεις περί μαζικών απωλειών έρχονταν από το μέτωπο, ριζοσπάστες ρεπουμπλικάνοι οργάνωσαν αυτόνομες Κομμούνες (ανεπιτυχώς) στη Μασσαλία και (με μεγαλύτερη επιτυχία) στη Λυόν.

Όταν ο ίδιος ο αυτοκράτορας παραδόθηκε με τα στρατεύματά του στο Σεντάν, οι ριζοσπάστες στη Λυόν και τη Μασσαλία ανακοίνωσαν την ίδρυση μιας δημοκρατίας, πλαισιωμένης από Επιτροπές Δημόσιας Ασφαλείας. Στο Παρίσι πλήθη εισέβαλαν στην Εθνοσυνέλευση, και με μια δυναμική πορεία κατευθύνθηκαν προς το Δημαρχείο, όπου ανακοίνωσαν τη σύσταση μιας ακόμη επαναστατικής κυβέρνησης. Η νέα κυβέρνηση στην οποία κυριαρχούσε ο Λέοντας Γαμβέττας, αντιμετώπισε την πολιορκία του Παρισιού από το γερμανικό στρατό. Κατά τον Ιανουάριο του 1871, το Παρίσι είχε συνθηκολογήσει, αλλά ο Γαμβέττας και η κυβέρνησή του οργάνωναν από την Τουρ την αντίστασή τους. Η αναποτελεσματική αντίσταση κατέρρευσε όταν η προσωρινή κυβέρνηση αποδέχθηκε μια συνθήκη ειρήνης με τη Γερμανία που παραχωρούσε την Αλσατία και μέρος της Λορραίνης.

Οι Γερμανοί που είχαν καταλάβει το Παρίσι τον Ιανουάριο αφόπλισαν τον τακτικό στρατό, αλλά όχι την Εθνοφρουρά, την οποία αποτελούσαν κυρίως εργάτες και καταστηματάρχες από τις γειτονιές του Παρισιού. Μέχρι το Μάρτιο είχε επανακινητοποιηθεί η Εθνοφρουρά και είχε δημιουργηθεί μια κεντρική επιτροπή που ετοιμαζόταν να αντισταθεί τόσο στους Γερμανούς κατακτητές όσο και στη νέα κυβέρνηση, στην οποία τώρα ηγείτο ο Αδόλφος Θιέρσος με έδρα τις Βερσαλλίες. Οι κάτοικοι του Παρισιού απέρριψαν την προσπάθεια του Θιέρσου να εξασφαλίσει

τα κανόνια που είχαν κατασχεθεί από στρατιωτικά φυλάκια, και στη συνέχεια ακολούθησαν το παράδειγμα της Λυόν και της Μασσαλίας, οργανώνοντας μια Κομμούνα, που ανέλαβε τη διοίκηση της πόλης, και διακήρυξαν την αποκέντρωση ολόκληρης της Γαλλίας και τη διαίρεσή της σε αυτοδιοικούμενες δημοτικές περιφέρειες. Άλλες βραχύβιες Κομμούνες σχηματίστηκαν στην Τουλούζη, στο Σαιντ-Ετιέν, στη Ναρβόνη και στο Λε Κρεζό, καθώς οι ριζοσπάστες προσπαθούσαν ανεπιτυχώς να καταλάβουν την εξουσία στη Νιμ, στη Λιμόζ, στη Ρουέν και σε μικρότερες πόλεις. Τα μέλη της παρισινής Κομμούνας κράτησαν την πόλη μέχρι την 21η Μαΐου του 1871, όταν τελικώς στρατεύματα από την κυβέρνηση των Βερσαλλιών τούς κατέσφαξαν στους δρόμους καθώς εκείνοι υποχωρούσαν από οδόφραγμα σε οδόφραγμα. Σε αντίδραση οι μοναρχικοί κέρδισαν υποστήριξη στο σύνολο της χώρας. Ωστόσο, ανέχθηκαν θέλοντας και μη τον Θιέρσο ως έναν ρεπουμπλικάνο πρόεδρο μέχρι που οι γερμανικές δυνάμεις κατοχής έφυγαν από τη Γαλλία το 1873, και εν συνεχεία εξέλεξαν τον Μαρσάλ Μακ Μαόν ως πρόεδρο για μια επταετία σε μια υποτιθέμενη προπαρασκευή για την παλινόρθωση των Βουρβόνων.

Το σχέδιο για παλινόρθωση γρήγορα εγκαταλείφθηκε. Στους έντονους πολιτικούς χειρισμούς που ακολούθησαν τη γερμανική αποχώρηση, οι ρεπουμπλικάνοι αποκόμισαν ευρεία υποστήριξη στη βουλή των αντιπροσώπων και στην ύπαιθρο εν γένει, ενώ οι μοναρχικοί διασπάθιζαν τα πλεονεκτήματά τους. Η αυτοσχέδια Τρίτη Δημοκρατία διήρκησε περισσότερο –εβδομήντα χρόνια– απ' ό,τι οποιοδήποτε άλλο πολίτευμα από το 1789. Αντιμετώπισε επιτυχώς τη λαϊκίστικη πρόκληση του στρατηγού Μπουλανζέ (1886-9),

τις βίαιες συγκρούσεις με συνδικαλιστές και αναρχικούς, το άχθος της Υπόθεσης Ντρέιφους (1894-1906), κύματα πολλαπλών πληγμάτων, τις διαμάχες περί χωρισμού Εκκλησίας και κράτους (1901-5), τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-18) καθώς και τη μεγάλη εργατική κινητοποίηση του Λαϊκού Μετώπου (1936-9), μέχρι που υπετάγη σε μιαν άλλη γερμανική εισβολή το 1940.

Στη διάρκεια των πρώτων ετών της γερμανικής κατοχής, η Γαλλία χωρίστηκε σκοπίμως σε μια βορειοανατολική ζώνη άμεσου γερμανικού ελέγχου και στην περιοχή που τη διοικούσε το συνεργαζόμενο καθεστώς του Βισύ. Η μικρή αντίσταση εκείνων των λίγων πρώτων χρόνων δεν κατάφερε να ιδρύσει κάποιο εναλλακτικό κράτος, έστω κι ένα υπόγειο κράτος, εντός των ορίων της Γαλλίας. Με εξαίρεση την απελευθέρωση της Κορσικής το 1943, δεν επανεμφανίστηκε κάποια ημι-επαναστατική κατάσταση συνολικά στη χώρα μέχρι την Απόβαση των συμμαχικών δυνάμεων στη Νορμανδία (Ιούνιος 1944). Ο Αύγουστος του 1944 έφερε το αποκορύφωμα, με απεργιακές κινητοποιήσεις, επιθέσεις εξεγερμένων και με καταλήψεις δημαρχείων, ενώ διάχυτη ήταν η προσδοκία για την άφιξη των Συμμάχων και των Ελεύθερων Γαλλικών δυνάμεων, καθώς υποχωρούσαν οι Γερμανοί.

Έχοντας ως δεδομένη την κληρονομιά του κράτους από τον Ναπολέοντα, τη σημασία της απόπειρας του Μακ Μαόν να το σώσει μετά τις επαναστάσεις του 1870-1, την προεδρία του Πεταίν στο Βισύ και την ανάδυση του Σαρλ ντε Γκολ ως υπέρτατου ηγέτη μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, μας προξενεί εντύπωση το πόσο μικρό αυτόνομο ρόλο έχουν διαδραματίσει οι στρατιωτικοί στη γαλλική πολιτική σκηνή από το 18ο αι. κι εξής. Μετρούμε,

δηλαδή, λίγες μικρές συνωμοσίες εναντίον του Ναπολέοντα, μια απειλή εκ μέρους του στρατηγού Μπουλανζέ στη δεκαετία του 1880 και τίποτε άλλο. Η αντίθεση σε σχέση με την Ισπανία και την Πορτογαλία είναι μεγάλη. Αυτό που μας προξενεί ακόμη πιο μεγάλη έκπληξη, όμως, είναι το παρ' ολίγον στρατιωτικό πραξικόπημα που πραγματοποίησαν οι αντίπαλοι της αποαποικιοποίησης της Αλγερίας το 1958. Επιτροπές της Δημόσιας Ασφάλειας ανέλαβαν το Αλγέρι και το Αιάκειο (Κορσική) το Μάιο, καθώς συνωμότες σ' ολόκληρη την επικράτεια της χώρας ετοιμάζονταν να καταλάβουν την εξουσία στο Παρίσι, έχοντας τη στρατιωτική υποστήριξη. Πριν γίνει αυτό, ο πρόεδρος Κοτύ, καθώς το κίνημα επεκτεινόταν και για το φόβο εμφύλιου πολέμου, κάλεσε τον Ντε Γκολ να σχηματίσει καινούργια κυβέρνηση με δυνάμεις εκτάκτου ανάγκης.

Με την επιδοκιμασία εθνικών δημοψηφισμάτων ο Ντε Γκολ προχώρησε στην εγκαθίδρυση μιας Πέμπτης, πιο προεδρικής, Δημοκρατίας, ώστε να περιορίσει το κίνημα για μια Γαλλική Αλγερία, να αποαποικιοποιήσει τη Γαλλική Βόρεια Αφρική και να επιδιώξει μια επιβλητική διεθνή πολιτική. Ο Ντε Γκολ άσκησε την εξουσία επί μια δεκαετία, ανακόπτοντας το τεράστιο κίνημα φοιτητών και εργατών το Μάιο-Ιούνιο του 1968, αφού εξασφάλισε τη λαϊκή υποστήριξη κατά το δημοψήφισμα και τις εκλογές του Ιουνίου. Τελικώς, όμως, παραιτήθηκε ύστερα από την ήττα του σε κάποιο άλλο δημοψήφισμα, σχετικά με την πρόταση του να αναδιοργανωθεί η περιφερειακή διοίκηση, τον Απρίλιο του 1969. Έτσι, λοιπόν, ο στρατιώτης Πρωθυπουργός του 20ού αιώνα στη Γαλλία έφυγε από το αξίωμά του χωρίς κάποια σοβαρή απόπειρα στρατιωτικής κατάληψης της εξουσίας.

Η μεγάλη διαδρομή της Επανάστασης

Όπως συνέβη και σε πολλές άλλες περιοχές της Ευρώπης, η Γαλλία δοκίμασε κατ' επανάληψη κοινοτικές, πελατειακές και δυναστικές επαναστατικές καταστάσεις στη διάρκεια του 16ου και 17ου αι., κινούμενες προς λιγότερο συχνές αλλά περισσότερο σαρωτικές επαναστάσεις ταξικού συνασπισμού κατά τους 18ο και 19ο αιώνες, αλλά τελικώς γίνονταν ολοένα και λιγότερο επιρρεπείς στις πλήρως επαναστατικές καταστάσεις, καθώς οργανώνονταν καλύτερα οι πολιτικοί αγώνες σε εθνικό επίπεδο. Συγκρινόμενη με την Ιβηρία, με τα Βαλκάνια και (όπως θα δούμε) με τη Ρωσία, η Γαλλία άντεξε σε εξαιρετικό βαθμό και δεν διέτρεξε εξαιρετικό κίνδυνο από στρατιωτικές επαναστάσεις. Οι κοινοτικές επαναστατικές καταστάσεις –οι οποίες έφερναν κατά κύριο λόγο αντιμέτωπους τους προτεστάντες με τους καθολικούς– καταρράκωσαν τη Γαλλία στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, αλλά έπαυσαν με τις θρησκευτικές διομολογήσεις του 18ου αι. Στη διάρκεια του 19ου και 20ού αι. οι έχθρες μεταξύ διαμαρτυρομένων και καθολικών δεν διεδραμάτισαν κάποιο σημαντικό ρόλο στην εθνική πολιτική της Γαλλίας, ενώ το ζήτημα των σχέσεων Εκκλησίας-κράτους δημιούργησε αλλεπάλληλες διαμάχες, που όμως υπολείπονταν από το να χαρακτηρισθούν ως επαναστάσεις.

Ανάμεσα στα 1548 και 1793 οι απόπειρες του κράτους να απομυζήσει τους πόρους για να εξοπλισθεί στρατιωτικά, ιδιαιτέρως σε χρήμα και άνδρες, από πληθυσμούς που δεν ήσαν πρόθυμοι να συμβάλουν υποκίνησε κατ' επανάληψη μεγάλες μαζικές εξεγέρσεις. Στη συνέχεια, η νομιμοποίηση της φορολογίας, η θεσμοθέτησή της από εκλεγμένα

νομοθετικά σώματα και η ενσωμάτωσή της στα προγράμματα των βασικότερων πολιτικών κομμάτων, από κοινού όλα εξάλειψαν την επαναστατική δυναμική της, καθώς ενίσχυαν τον προβεβλημένο για δημόσιο διάλογο χαρακτήρα της. Παρ' όλες τις κινητοποιήσεις των αμπελουργών και τα κινήματα των Πουζαντιστών (μικρέμποροι, καταστηματάρχες και αγρότες που συνασπισμένοι γύρω από τον Πιερ-Μαρί Πουζάντ διαδήλωναν τη δυσαρέσκειά τους και κατάφεραν να ελαττώσουν σημαντικά τη φορολογία, την περίοδο 1951-1956), οι Γάλλοι πολίτες του 20ού αιώνα δύσκολα μπορούσαν να φανταστούν την αγριότητα των εξεγέρσεων του 17ου αι., εναντίον των εισπρακτόρων και όσων καρπώνονταν τους φόρους, καθώς αυτές οι εξεγέρσεις ήσαν συνδεδεμένες με την υπεράσπιση καθιερωμένων δικαιωμάτων και προνομίων. Ακόμη λιγότερο θα μπορούσαν να κατανοήσουν την απειλή προς το κράτος του 16ου και 17ου αιώνα, η οποία διαγραφόταν όταν μεγάλοι ευγενείς που είχαν στη διάθεσή τους ιδιωτικούς στρατούς συμμαχούσαν με λαϊκούς επαναστάτες. Κάπου ανάμεσα σε όλα αυτά βρίσκεται η αιτία του ευνουχισμού των αυτόνομων στρατιωτικών δυνάμεων.

Με εξαίρεση κάποιες νεοπροσαρτημένες περιοχές, όπως η Βρετάνη και η Κορσική, οι εθνικές επαναστατικές καταστάσεις δύσκολα ξεκινούσαν στη μητροπολιτική Γαλλία μετά το 1492. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στα Βαλκάνια, στα Βρετανικά νησιά, ακόμη και στο Βέλγιο, οι συγκεντρωτικοί Γάλλοι μονάρχες σύντομα αδιαφόρησαν για οποιαδήποτε αναγνώριση πολιτισμικώς διακεκριμένων πληθυσμών ως κατόχων ξεχωριστών πολιτικών δικαιωμάτων. Με την καταστολή των προτεσταντών και, ακόμη περισσότερο, με την επαναστατική επιβολή των παρισινών

προτύπων στο σύνολο της χώρας, το κράτος πέτυχε μιαν αξιόλογη πολιτισμική ομοιομορφία των πολιτών του. Παρ' όλη τη μερική συγκρότηση περιφερειακών πληθυσμών, όπως οι Βρετόνοι, οι Οκιτανοί ή οι Καταλανοί, σε οργανωμένες ομάδες συμφερόντων μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το γαλλικό κράτος κατ' ουσίαν εξάλειψε τους εθνικούς διεκδικητές της κρατικής εξουσίας.

Για τις εθνικές επαναστάσεις, πρέπει να στραφούμε στις αποικίες της Γαλλίας, άρα κυρίως στους 19ο και 20ό αιώνες. Η ενοποίηση της κρατικής εξουσίας στη μητρόπολη υπέταξε τις στρατιωτικές δυνάμεις στην αστική εξουσία, περιόρισε τη σημασία των δυναστικών αιτημάτων και μείωσε τις προοπτικές για οποιουδήποτε είδους κοινοτικές επαναστάσεις, αλλά κατέστησε τα πολιτεύματα πιο ευάλωτα στις οικονομικές κρίσεις, στις στρατιωτικές ήττες και στις λαϊκές κινητοποιήσεις σε εθνική κλίμακα. Οι οργανωτικές μεταβολές στο κράτος, οι οποίες συνέβησαν στη διάρκεια και αμέσως μετά τις μεγαλύτερες επαναστάσεις –κυρίως του 1585-98, 1648-53, 1789-99 και 1848-51– τροποποίησε εκ βαθέων τις πολιτικές συγκρούσεις που ακολούθησαν. Υπό αυτές τις έννοιες η κίνηση από την κατακερματισμένη προς την ενοποιημένη κρατική εξουσία, από την έμμεση στην άμεση ηγεμονία, από την τοπικιστική στην εθνική πολιτική, από τη σχετική αμεροληψία του κράτους στη βαθιά εμπλοκή του στην εθνική οικονομία, μεταμόρφωσε θεμελιωδώς τη διαδικασία, τον αντίκτυπο καθώς και τις επιπτώσεις των επαναστάσεων στη Γαλλία.

Ας θυμηθούμε τις άμεσες προϋποθέσεις των επαναστατικών καταστάσεων και αποτελεσμάτων:

Επαναστατική κατάσταση

1. Η εμφάνιση αγωνιστών ή συνασπισμών αγωνιστών, που προωθούν αποκλειστικά αγωνιστικά αιτήματα με σκοπό να ελέγξουν το κράτος ή κάποιο τμήμα του.
2. Συστράτευση σ' αυτά τα αιτήματα ενός μεγάλου τμήματος των πολιτών.
3. Ανικανότητα ή απροθυμία των ηγετών να καταστείλουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή τη συστράτευση στα αιτήματά του.

Επαναστατική συνέπεια

1. Αποστασία μελών του καθεστώτος.
2. Προσοικείωση ενόπλων δυνάμεων από αυτούς τους επαναστατικούς συνασπισμούς.
3. Εξουδετέρωση ή αποστασία των ενόπλων δυνάμεων του καθεστώτος.
4. Έλεγχος του κρατικού μηχανισμού από τα μέλη ενός επαναστατικού συνασπισμού.

Ο κατάλογος, εξαιρετικά αποκαλυπτικός, μας βοηθάει σημαντικά στο να εντοπίσουμε τον τρόπο που οι αλλαγές στο γαλλικό κράτος και στη θέση του στο ευρωπαϊκό σύστημα κρατών αλλοίωσε τις πιθανότητες εξέλιξης της επανάστασης.

Από την πλευρά των επαναστατικών καταστάσεων, αυτό που οι διεκδικητές της κρατικής εξουσίας μπορούσαν πιθανόν να ζητήσουν και να κατακτήσουν προφανώς άλλαξε θεμελιωδώς από τις αρχές του 16ου αι., όταν πολλοί άρχοντες διατύπωναν εύλογα αιτήματα για ένα μερίδιο της βασιλικής εξουσίας ή για προνόμια του τύπου κράτος εν κράτει για τις περιοχές δεσποτείας τους, και όταν το να κηρύξουν μια κοινότητα Προτεσταντική γινόταν αναπό-

φευκτα, ώστε να εισαγάγουν καινούργιες αυτονομίες σε σχέση και με τις κοσμικές, αλλά και με τις εκκλησιαστικές αρμοδιότητες. Εκείνη την εποχή των ιδιωτικών στρατών και των δημοτικών εθνοφρουρών, εξάλλου, έλειπαν συχνά από το θρόνο τα βασικά στρατιωτικά μέσα, ώστε να κατα-στείλουν τις ένοπλες προκλήσεις απέναντι στην ηγεμονία τους. Η ενοποίηση του γαλλικού κράτους μετά τον πόλεμο της «Σφενδόνης» και στη διάρκεια της Επανάστασης του 1789-99 διασάλευσε επικίνδυνα την ισορροπία μεταξύ κράτους και πολιτών και σχεδόν εξάλειψε τους αξιόπι-στους δυναστικής προέλευσης διεκδικητές της κρατικής εξουσίας. Ο Λουδοβίκος Φίλιππος και ο Ναπολέων Γ' αμυ-δρώς θύμιζαν τους πολέμαρχους πρίγκιπες της Κοντέ. Αντί-θετα, οι ταξικοί συνασπισμοί που προωθήθηκαν από την κοινοβουλευτική και εκλογική πολιτική έγιναν απαραίτη-τοι εταίροι τόσο στην περίπτωση που στόχευε κάποιος στη γένεση ενός καθεστώτος όσο και όταν ήθελε να το διαλύ-σει. Υπό αυτές τις συνθήκες, κατά ειρωνικό τρόπο, οι ξένοι εισβολείς κέρδιζαν ακόμη μεγαλύτερη επιρροή πάνω σ' εκείνον που επρόκειτο να κυβερνήσει τη Γαλλία.

Αυτό μας οδηγεί σε επαναστατικά αποτελέσματα. Οι αποστασίες μελών της πολιτικής διοίκησης παρέμεναν ση-μαντικές για τις δραστικές μεταβιβάσεις εξουσίας, αλλά αυτοί οι αποστάτες ανετράπησαν εντελώς μεταξύ του 1492 και του 1992, δηλαδή από το βασιλιά, τους υποτελείς του, τους πανίσχυρους κληρικούς, τους γαιοκτήμονες μεγαλο-αριστοκράτες και ορισμένες εύπορες αστικές ολιγαρχίες μέχρι τους οργανωμένους αντιπροσώπους μιας ποικιλο-μορφίας τάξεων και συμφερόντων. Οι ευκαιρίες των επα-ναστατημένων διεκδικητών να αποκτήσουν τη δική τους ένοπλη δύναμη και να εξουδετερώσουν ή να προσαρτή-

σουν την ένοπλη δύναμη του κράτους, σε γενικές γραμμές μειώθηκαν με τον αφοπλισμό του πολιτικού κόσμου, αλλά και με έναν οξυνόμενο καταμερισμό εργασίας ανάμεσα στην αστυνομία και στο στρατό καθώς και με την αναβίωση των εθνοφυλακών υπό τη μορφή Εθνικών Φρουρών. Στο μεταξύ, η γερμανική εισβολή του 1870 προσέφερε στους ένοπλους πολίτες ένα πρόσκαιρο στρατιωτικό πλεονέκτημα. Η συγκέντρωση των κυβερνητικών θεσμών της Γαλλίας στο Παρίσι, εξάλλου, κατέστησε όλο και πιο εφικτή την κατάληψη ολόκληρου του κράτους μέσω της άλωσης της πρωτεύουσάς του και μόνο.

Κι άλλες κοινωνικές αλλαγές σαφώς συνέβαλαν στη διαμόρφωση και διαφοροποίηση του χαρακτήρα της Επανάστασης, όπως η εμπορικοποίηση της αγροτικής οικονομίας κατά το 18ο αιώνα, η ανάπτυξη της βιοτεχνίας με κεφαλαιοκρατικά κριτήρια, η στιγμιαία αστικοποίηση που έλαβε χώρα κατά το 19ο αι., η πολιτική κινητοποίηση των αγροτών και βιομηχανικών εργατών και ούτω καθεξής, μέσα από τους συνδετικούς κρίκους της γαλλικής κοινωνικής ιστορίας. Όλες αυτές οι μεταβολές επηρέασαν τις ταυτότητες, τα συμφέροντα και την οργάνωση κάποιων δυνάμει διεκδικητών της κρατικής εξουσίας, καθώς επίσης και τη δυνατότητα επιρροής των καθημερινών χειρισμών του κράτους. Ωστόσο, η αδιάκοπη μεταμόρφωση του γαλλικού κράτους διαδραμάτισε το δικό της μεγάλο ρόλο ως προς το πότε, πού, πώς και με ποιο αποτέλεσμα θα μπορούσαν να ανοίξουν και να κλείσουν οι επαναστατικές καταστάσεις.

6.
Η ΡΩΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΕΣ ΤΗΣ

Πώς δημιουργήθηκε η Ρωσία

Το μερίδιο της Ευρώπης το οποίο κατείχε η Σοβιετική Ένωση μέχρι το τέλος του 1991 μάς παραπέμπει στο παρελθόν, και συγκεκριμένα στις ευρωπαϊκές χώρες που υπήρχαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία με τη λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων. Μόνον ο πόλεμος της Κριμαίας, ο εμφύλιος πόλεμος του 1917-21 και οι γερμανικές εισβολές του 1941-4 προκάλεσαν σημαντικές διαταραχές σ' εκείνα τα σύνορα. Ωστόσο, αν ανατρέξουμε πίσω στα 1492, δεν βρίσκουμε να υφίσταται χώρα με την επωνυμία Ρωσία. Αντιθέτως, στην περιοχή αυτή συναντούμε ομάδες Τευτόνων Ιπποτών, τη Δημοκρατία του Πσκοβ, το Πριγκιπάτο της Μόσχας, το Πριγκιπάτο του Ριαζάν, το Χανάτο της Χρυσής Ορδής, το Χανάτο της Κριμαίας, το Χανάτο του Καζάν, το Βασίλειο της Πολωνίας, καθώς και μια ασαφώς οριοθετούμενη ζώνη ανατολικά της Μαύρης Θάλασσας που την κατείχαν πεισμόνως οι Κιρκάσιοι.

Σ' εκείνη την περιοχή της Ευρώπης, η μεγάλη αυτοκρατορική δύναμη ήταν τότε η δυναστεία των Ζαγκελόνων, η οποία κατείχε τη Λιθουανία, τη Λευκορωσία, την Ουκρανία, την Πολωνία, τη Βοημία, τη Μοραβία και την Ουγγα-

ρία, αλλά όχι τη Μοσχοβία. Υπό την ηγεμονία των δύο Ιβάν (του Μέγα και του Τρομερού), άρχισε πράγματι να διαμορφώνεται ένα αξιοθαύμαστο Ρωσικό κράτος. Ωστόσο, ανάμεσα στα 1492 και στο 18ο αιώνα όχι μόνο μια επιθετική Λιθουανο-Πολωνική Αυτοκρατορία, αλλά επίσης και μια στέρεη σουηδική μοναρχία και μια ισχυρή Οθωμανική Αυτοκρατορία, όλες προσέγγισαν για λίγο στο χώρο εκείνο που στη συνείδηση του κόσμου τελικώς θα επικρατούσε ως Ρωσία. Μέχρι την τελική διχοτόμηση της Πολωνίας στη δεκαετία του 1790, η χαρτογράφηση αυτού του χώρου που έμελλε να γίνει ρωσικός πρέπει ακόμη να εκλαμβάνεται όχι μόνο με μια σύνθετη Ρωσική Αυτοκρατορία, αλλά επίσης και με μια Οθωμανική Αυτοκρατορία καθώς κι ένα Βασίλειο της Πολωνίας. Πολύ περισσότερο απ' ό,τι στη Γαλλία, στα Βρετανικά νησιά, στις Κάτω Χώρες, στα Βαλκάνια ή στην Ιβηρία, έχουμε να κάνουμε μ' ένα αρχικώς μικρό κράτος που πήρε γιγαντιαίες διαστάσεις, καταβροχθίζοντας τους γείτονές του.

Σημειώστε τους πειρασμούς και τους κινδύνους της τελεολογίας. Απλοποιεί σημαντικά την υπόθεσή μας να απεικονίσουμε το μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ζώνης ως συνεχή, αναπόφευκτη ώθηση της Ρωσίας προς έναν άδειο χώρο που την προσκαλούσε να τον καλύψει. Απλοποιεί αλλά και παραποιεί. Με δεδομένη την πλεονεκτική οικονομική και γεωπολιτική θέση των δρωμένων στο δυτικό άκρο της περιοχής κατά το 15ο αι., οι ενημερωμένοι παρατηρητές της εποχής ευλόγως θα μπορούσαν να περιμένουν ότι στην περίπτωση που η ευρωπαϊκή οικονομία ανθούσε και τα παρακείμενα κράτη ήσαν ενοποιημένα, μια ή δυο δυνάμεις (αναμφιβόλως η Πολωνία, η Σουηδία ή οι Αψβούργοι) θα κινούνταν Ανατολικά και Νότια. Η προσδοκία αυτή θα

έπρεπε να αντιπαλέψει με τη μακρόχρονη βιωσιμότητα των αυτοκρατοριών που κινούνταν από τη στέπα προς Δυσμάς. Γιατί άραγε δεν έφθασε άλλο ένα παλιρροϊκό κύμα Μογγόλων ή Τούρκων εξ Ανατολών; Προς νότο, εξάλλου, ένας αποδεδειγμένος άρπαγας εδαφών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία, κατ' επανάληψη κατέβαλλε προσπάθειες ώστε να επεκτείνει τα ευρασιατικά κατεχόμενα εδάφη της. Η Ρωσία και οι Οθωμανοί έδωσαν μάχες με σκοπό τον έλεγχο των περιοχών πάνω από τη Μαύρη Θάλασσα για μιαν αρκετά μεγάλη περίοδο από τις αρχές του 19ου αι. Η Ρωσία βρήκε μπροστά της φοβερούς ανταγωνιστές για τα εδάφη που τελικά διεκδίκησε.

Μόνο προς το τέλος της βασιλείας του Ιβάν Δ' (1533-84) άρχισαν οι Μοσχοβίτες τη σοβαρή ενσωμάτωση της Σιβηρίας και άλλων περιοχών μεταξύ Ρωσίας και Ιαπωνίας. Παρ' όλα τα σύνορα που μετατοπίζονταν διαρκώς σύμφωνα με τις τύχες του πολέμου, η Λιθουανία (που ενώθηκε με την Πολωνία στα 1569) και η Σουηδία συνέχιζαν να κατέχουν σημαντικά τμήματα της Ουκρανίας, της Λευκορωσίας και της Βαλτικής μέχρι που ο τεμαχισμός της Πολωνίας κατά το 18ο αιώνα ολοκλήρωσε ένα σχετικά σταθερό βορειοδυτικό σύνορο για τη Ρωσική Αυτοκρατορία. Τίποτα δεν εγγυόταν ότι μία και μόνη δύναμη θα μπορούσε να κατέχει την έκταση ανάμεσα στη Φιλανδία και τον Ειρηνικό Ωκεανό. Τίποτα δεν εγγυόταν ότι η Μοσχοβία, μια δευτερεύουσα δύναμη στα 1492, θα αποτελούσε τον πρωταρχικό παράγοντα της ανατολικής και νότιας επέκτασης. Ακόμη περισσότερο απ' ό,τι στα Βρετανικά νησιά ή στην Ιβηρική, η ανάπτυξη της Ρωσικής Αυτοκρατορίας γύρω από ένα μοσχοβίτικο πυρήνα αντιπροσώπευε μόνο έναν από τους αρκετούς τρόπους με τους οποίους η κρατική εξουσία

θα μπορούσε να έχει ανασυγκροτηθεί στην Ευρώπη ανάμεσα στο Βιστούλα και στα Ουράλια.

Συνέβη ωστόσο. Ηγεμόνες από τον Ιβάν τον Μέγα και τον Ιβάν τον Τρομερό συγκέντρωσαν τις στρατιωτικές δυνάμεις τους για να απωθήσουν τους Μογγόλους και να υποτάξουν τις άλλες σλαβικές φυλές. Η Ρωσία ξεχώρισε γιατί την κυβέρνησαν αδίστακτοι και μακρόβιοι ηγεμόνες. Ο Ιβάν ο Γ' (ο Μέγας) βασίλευσε από το 1462 μέχρι το 1505. Εκείνο τον καιρό που στην Ευρώπη η διάρκεια του βασιλικού βίου ήταν βραχεία, κυβερνούσαν παιδιά βασιλείς και η κάθε διαδοχή ήταν αμφισβητούμενη, ένας βασιλιάς που βασίλευσε επί σαράντα τρία συναπτά έτη είχε κιόλας ένα τεράστιο πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων του. Επιπλέον, οι διάδοχοι του Ιβάν του Μεγάλου, ο Βασίλειος Γ' και ο Ιβάν Δ' (ο Τρομερός) κυβέρνησαν αντιστοίχως επί είκοσι οκτώ και τριάντα επτά χρόνια. (Η σημασία της μακροβιότητας φάνηκε καθαρά κατά το σφοδρό ανταγωνισμό μεταξύ των ευγενών μέχρι να ενηλικιωθεί ο Ιβάν Δ' –από το 1533 μέχρι το 1547– και όταν τον Ιβάν Γ' είχε διαδεχθεί ο ανίκανος γιος του Θεόδωρος Α' στα 1548, αλλά και κατά την περίοδο της ύστερης μεσοβασιλείας). Ο Ιβάν Γ' αναχαίτισε τους Μογγόλους, κατέπνιξε το σημαντικό εμπορικό κράτος του Νόβγκοροντ και εδραίωσε τη μοσχοβίτικη υπεροχή έναντι των υπόλοιπων παρακείμενων σλαβικών κρατών. Στο υπόλοιπο μισό του αιώνα είχε κιόλας διαμορφωθεί μια γνήσια Ρωσική Αυτοκρατορία. Από τότε ασκούσε πίεση στους παρακείμενους Λιβονούς Μαχαιροφόρους Ιππότες, στην Πολωνο-Λιθουανική Αυτοκρατορία και στο Χανάτο της Κριμαίας.

Κατά τους επόμενους δυόμισι αιώνες, η ρωσική επέκταση δεν έπαυσε σχεδόν καθόλου.

Αυτή η επιθετική αυτοκρατορική επέκταση έχει άμεσες επιπτώσεις ως προς την ανάλυση της επανάστασης. Οι γειτονικές δυνάμεις δεν είδαν καλοπροαίρετα τη ρωσική κατάκτηση. Πολέμησαν με νύχια και με δόντια, μάλιστα, για να την αναχαιτίσουν. Πότε, όμως, η αντίστασή τους έγινε επαναστατική; Καθώς οι δυνάμεις της Μοσχοβίας και των Ρώσων επιγόνων της δοκίμασαν κατ' επανάληψη να υποτάξουν τους Τατάρους της Κριμαίας, ανάμεσα στη δεκαετία του 1520 και του 1750, παραδείγματος χάρη, μέχρι ποίου σημείου η αποτελεσματική αντίσταση των Τατάρων στη ρωσική ηγεμονία συνιστά μια επαναστατική κατάσταση; Για να απαντήσουμε, θα ανατρέξουμε τότε που η Αυτοκρατορία είχε εδραιώσει αποτελεσματικό έλεγχο για κάποιο διάστημα. Με ποιο τρόπο, όμως, μπορούμε να μετρήσουμε επακριβώς τον αποτελεσματικό έλεγχο; Με δεδομένη την αμφίβολη, έμμεση ηγεμονία που οργάνωσε η Ρωσική Αυτοκρατορία στην περιφέρειά της, η ακριβής στιγμή που θα επιλέξουμε πρέπει να είναι αυθαίρετη.

Το συμπέρασμα –αν η αντίσταση στην αυτοκρατορία είναι επαναστατική συνοψίζεται σ' ένα θέμα ορισμού– μπορεί να φαίνεται πως κλέβει την επανάσταση από τη δόξα ή από τον τρόμο της. Ωστόσο, καταλαμβάνει το κύριο θέμα αυτού του βιβλίου: ο χαρακτήρας, ο τόπος και το αποτέλεσμα των επαναστατικών καταστάσεων ποικίλλει συστηματικώς ως προς την οργάνωση των κρατών και ως προς τα συστήματα των κρατών. Με δεδομένη την παρουσία μιας αδίστακτα επεκτεινόμενης αυτοκρατορίας θα έπρεπε να αναμένουμε να βρούμε πολυάριθμες περιπτώσεις στις οποίες ένας παρακείμενος πληθυσμός, προσωρινά παραδομένος στην αυτοκρατορική εξουσία, θα επαναστατούσε εναντίον της όταν η αυτοκρατορία θα φαινόταν

τρωτή, όταν οι παράγοντες και οι συνεργάτες της αυτοκρατορίας διατύπωναν εξωφρενικές νέες απαιτήσεις, όταν ο νυν υποκείμενος πληθυσμός προσκτούσε νέους τρόπους δράσης ή νέους συμμάχους. Αυτές οι εξεγέρσεις κατ' ανάγκην συνδύαζαν χαρακτηριστικά επανάστασης με χαρακτηριστικά αντι-αποικιακού πολέμου.

Οι πολυπληθείς ομάδες που στα 1492 κατελάμβαναν το χώρο που επρόκειτο τελικώς να ονομασθεί Ρωσία υπήρξαν τα απομεινάρια αυτοκρατοριών, θραύσματα που παρέμειναν, αφού οι Σκανδιναβοί (Βίκινγκς με «βαραγγιανό» περίβλημα) είχαν διασχίσει αλώνοντας την περιοχή από τη Βαλτική μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα και αφού οι Μογγόλοι είχαν εισβάλει βίαια από τα Νοτιοανατολικά. Ποικίλες μογγολικές ομάδες άσκησαν εξουσία πάνω σε μεγάλη έκταση της περιοχής από τη δεκαετία του 1230 μέχρι τα ύστερα του 15ου αι., όταν ο Ιβάν ο Μέγας κατάφερε να αποσείσει το ζυγό τους. Η μογγολική κατάκτηση απέδιδε καλύτερα όταν συναντούσε εδραιωμένα κράτη που αντλούσαν τακτά έσοδα από αγροτικούς πληθυσμούς. Οι Μογγόλοι επικυρίαρχοι είτε ποδοπατούσαν αυτά τα κράτη, καθιστώντας τα υποτελή, είτε τα κατάπιναν ολόκληρα χωρίς να διαταράξουν την εσωτερική οργάνωσή τους. Σε κάθε περίπτωση η μογγολική ηγεμονία παρέμενε έμμεση και αυτοκρατορικού χαρακτήρα, απαιτώντας συμβολική υποταγή, τακτική καταβολή φόρου υποτελείας, ένοπλη υποστήριξη κατά καιρούς, έγκριση των νέων Σλάβων ηγεμόνων εκ μέρους των Μογγόλων, αφοσίωση στο Χάνο κατά των εχθρών των Μογγόλων, όλα αυτά σε ανταπόδοση μιας μεγάλης αυτονομίας στις περιοχές εκείνων των πριγκίπων που συνεργάζονταν.

Πράγματι, η Μοσχοβία κέρδισε το προβάδισμα έναντι των τοπικών αντιπάλων της εν μέρει μέσω μιας οξυδερκούς

συνεργασίας με φορείς της Χρυσής Ορδής. Η τελική λεηλασία της Μόσχας από τους Τατάρους το 1571 δεν κατήργησε και τις μοσχοβίτικες σχέσεις με τους λαούς της στέπας. Ακόμη κι όταν ανέτρεψαν τους επικυριάρχους τους της Χρυσής Ορδής, οι Μοσχοβίτες συχνά συνεργάζονταν με υπολείμματα Μογγόλων, συμμαχούσαν με τους Τατάρους της Κριμαίας εναντίον της Λιθουανίας στη διάρκεια του 16ου αιώνα, στρατολογούσαν Τζουγγάρους Μογγόλους κατά την κατάκτηση της Σιβηρίας το 17ο αι. και συνέχιζαν να καταβάλλουν φόρο υποτελείας για την Κριμαία μέχρι το 1700. Οι σχέσεις μεταξύ Ρώσων και Τατάρων στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα έμοιαζαν μ' εκείνες μεταξύ των Ευρωπαίων αποίκων και των Αμερικανών ινδιάνων. Όπως και να 'χει, στα μέσα του 18ου αι., το μεγαλύτερο μέρος του προϋπολογισμού της αποικίας της Νότιας Καρολίνας το αποτελούσαν τα «δώρα» στους Ινδιάνους. Στα αμερικανικά και ρωσικά σύνορα, αδίστακτες ομάδες μάχονταν και από τις δύο πλευρές. Ο Άγγλος παρατηρητής του 16ου αιώνα Τζορτζ Τάρμπερβιλ παρομοίαζε τους Ρώσους με τους Ιρλανδούς:

> Οι άγριοι Ιρλανδοί είναι τόσο πολιτισμένοι όσο και η φυλή των Ρώσων, και είναι δύσκολο να διαλέξεις ποιος είναι πιο καλός απ' τους δυο λαούς, αφού κι οι δυο είναι άξεστοι, αγροίκοι και στουπί στο μεθύσι.

Ωστόσο η διαφορά μεταξύ τους είχε κάποια σημασία. Στο στενόχωρο νησί τους, οι Ιρλανδοί οπλαρχηγοί αντιστέκονταν απέναντι σε μια ξένη αυτοκρατορία, αλλά επίσης μάχονταν και μεταξύ τους αδιάκοπα. Στον αχανή χώρο τους, μια ομάδα Ρώσων πριγκίπων νικούσε τους υπόλοιπους κι έπειτα έφτιαχνε τη δική της αυτοκρατορία.

Το ιρλανδικό ανάλογο δεν ανταποκρίνεται στη Ρωσία από μιαν άλλη σημαντική θεώρηση. Μέχρι σήμερα η Ιρλανδία έχει παραμείνει περιφερειακή στα κύρια ρεύματα του ευρωπαϊκού εμπορίου και της ευρωπαϊκής επικοινωνίας. Αντίθετα, για όσο διάστημα ευημερούσε η χερσαία σύνδεση της Ευρώπης με την Ανατολική Ασία, οι πόλεις της Ρωσίας παρέμεναν σημαντικά σημεία της ευρασιατικής επαφής. Φθάνοντας καθυστερημένα στη θάλασσα οι Ρώσοι, ίδρυσαν σχεδόν όλες τις πόλεις τους πάνω σε ποτάμια που συνέδεαν τα εσωτερικά εδάφη της Ευρώπης, ιδιαίτερα στο Δνείπερο, στο Βόλγα, στον Ντον, στον Ντβίνα και στο Βολκόφ και στους παραποτάμους τους. Από το 1000 περίπου το πολεοδομικό σύστημα και το εμπόριο της Ρωσίας είχε ως κέντρο το Κίεβο, το οποίο αριθμούσε 50.000 και πλέον κατοίκους. Μια άλλη μεταπρατική πόλη, το Νόβγκοροντ, είχε το δικό της πολυάριθμο πληθυσμό με 20.000 κατοίκους (Rozman 1976: 45-6). Η μογγολική διασύνδεση κατά συνέπεια προήγαγε τη Μόσχα σε κεντρική θέση, την οποία δεν απώλεσε μέχρι την προμελετημένη δόμηση της Αγίας Πετρούπολης από το 1703 κι έπειτα. Το 1500 με τη χαλάρωση του αποκλεισμού που επέβαλαν οι Μογγόλοι, η Μόσχα, η Βίλνα, το Πσκοβ, το Νόβγκοροντ, το Σμολένσκ και το Μπαξισεράι (το τελευταίο στην ταταρική Κριμαία) αριθμούσαν όλες περίπου 10.000 κατοίκους ή και περισσότερους (Chandler & Fox 1974: 27).

Ακόμη κι όπου ίδρυαν πόλεις όπως το Μπαξισεράι, οι Μογγόλοι πολεμιστές διατηρούσαν συνήθως τα στρατόπεδά τους, έτοιμοι για νέες μετακινήσεις, είτε επρόκειτο για κυνήγι ή για κάποιο άλλο πόλεμο. Αντιθέτως προς τους Μογγόλους, οι Ρώσοι υιοθέτησαν μια πολεοδομική στρατηγική κατάκτησης, εγκαθιστώντας στρατιωτικές δυνά-

μεις, πράκτορες της αυτοκρατορίας τους, εμπόρους, μέχρι και γαιοκτήμονες σε πόλεις, καθώς επέκτειναν τη ζώνη ελέγχου τους. Αυτή η πολιτική είχε τρεις συνέπειες. Πρώτον, κρατικοί παράγοντες κατείχαν αξιοζήλευτες θέσεις στις περισσότερες πόλεις. Δεύτερον, πολλοί κατ' όνομα κρατικοί υπάλληλοι, όπως οι στρατιώτες, απασχολούνταν παράλληλα στη γεωργία, τη βιομηχανία ή σε υπηρεσίες για δικό τους λογαριασμό. Τελικώς, οι κυρίαρχες δραστηριότητες των πόλεων μεταβάλλονταν όταν εμετακινείτο το αυτοκρατορικό σύνορο. Με την επέκταση της περιμέτρου της Μοσχοβίας, οι τσάροι έχτιζαν αλυσίδες πόλεων-φρουρίων στα βορειοδυτικά και (κυρίως) στα νοτιοανατολικά σύνορα, οπότε κάθε αλυσίδα παρέμενε ως μια χορδή συνδεδεμένων εμπορικών και διοικητικών επιτελείων, μόλις επρωθείτο η ζώνη κατάκτησης. Μεταξύ του 1636 και του 1648, παραδείγματος χάρη, το καθεστώς του Μιχαήλ Ρομανόφ παρέτασσε τις περισσότερες καινούργιες πόλεις στην *Belgorodskaia cherta*, μια σειρά που πιθανόν περιελάμβανε είκοσι εννέα οχυρωμένα μέρη που συνέδεαν τις βασικές οδούς των προηγούμενων μογγολικών εισβολών. Σύντομα αυτές οι πόλεις βρίσκονταν αρκετά πίσω από το ενεργό σύνορο.

Αρχής γενομένης το 1703, ο Μέγας Πέτρος μετατόπισε το κέντρο του πληθυσμού στην Αγία Πετρούπολη, εγκαθιστώντας διά της βίας εμπόρους, τεχνίτες, αξιωματούχους της αυτοκρατορίας με το υπηρεσιακό προσωπικό τους στη βαλτώδη περιοχή των εκβολών του Νέβα, περιοχή που προσφάτως είχε καταλάβει από τους Σουηδούς. Ο Πέτρος, που είχε εργαστεί ινκόγνιτο για λίγο ως εργάτης ναυπηγείων όταν είχε επισκεφθεί την Ολλανδία και την Αγγλία, για να μάθει την τέχνη της ναυπηγικής, συνέλαβε την ιδέα της

Αγίας Πετρούπολης ως ενός μάλλον δυτικοευρωπαϊκού κέντρου ναυπηγικής και εμπορίου στη Βαλτική. Μάλιστα, δεν έδωσε στην πόλη ρωσικό, αλλά γερμανικό όνομα: Sankt Petersburg. Το 1782 η νέα έδρα της αυτοκρατορίας είχε 297.000 κατοίκους έναντι των 213.000 της Μόσχας (Rozman 1976: 162, 183). Βαθμιαίως επιβλήθηκε ένας καταμερισμός αρμοδιοτήτων, με την Αγία Πετρούπολη ως πρωτεύουσα και βασικό λιμάνι εισόδου από τη Βορειοδυτική Ευρώπη, και τη Μόσχα ως το μεγαλύτερο κέντρο εσωτερικού εμπορίου. Έτσι, η Ρωσία δόμησε μια πελώρια κεντρική αστική ιεραρχία που εστιαζόταν στα βορειοδυτικά πέρατα της αυτοκρατορίας, αλλά επεκτεινόταν, συγχρόνως, ως τα βάθη της ασιατικής ηπείρου.

Το Ρωσικό, το Πολωνο-λιθουανικό και το Ταταρικό κράτος

Επί τρεις αιώνες μετά από το 1500, η Μοσχοβία –μετέπειτα Ρωσία– κέρδισε έδαφος ως ένα από τα πλέον πολεμοχαρή κράτη ή μιας σειράς κρατών της Ευρώπης. Κατ' αρχήν η Μοσχοβία κατέκτησε τους Σλάβους γείτονές της και απώθησε τους Τατάρους επικυρίαρχους. Στη συνέχεια, η Ρωσία, που σχηματιζόταν ακόμη ως πολιτική ενότητα, δεν πολέμησε μόνο τους προς Α καί ΝΑ λαούς αλλά και τις τρομερές Αυτοκρατορίες στα Β, Δ και Ν, δηλαδή τη Σουηδική, την Πολωνική και την Οθωμανική. Η Ρωσία πολεμούσε αυτές τις δυνάμεις κατά μέτωπον επί αιώνες, και η πάλη αυτή σημάδεψε τη δομή του κράτους της. Μακροπρόθεσμα η προμήθεια, η χρηματοδότηση και η διαχείριση μιας πλατιάς στρατιωτικής οργάνωσης έχει ακόμη πιο βαθιές κοι-

νωνικές επιπτώσεις απ' ό,τι η σαφής παρουσία της ως πολιτικής δύναμης. Όπως συνέβη κι αλλού στην Ευρώπη, αλλά σε πολύ διαφορετικές μορφές, η προμελετημένη δημιουργία σημαντικών στρατιωτικών δυνάμεων και η αδιάκοπη διεξαγωγή πολέμου διαμόρφωσαν δομές πολιτικής εξουσίας που αναπόφευκτα περιόριζαν τη στρατιωτική και μετασχηματισμένη οργάνωση του κράτους.

Ωστόσο, η γεωπολιτική από μόνη της επηρέαζε σημαντικά τις αλλαγές στα ρωσικά κράτη. Ο νόμος των αντίθετων συνόρων ακολούθησε τον ιερό κανόνα: ο εχθρός του εχθρού μου είναι φίλος μου. Ασχέτως προς άλλες ασυμβατότητες, οι δυνάμεις που βρίσκονταν στην αντίθετη πλευρά ενός κοινού εχθρού συχνά συμμαχούσαν μεταξύ τους. Στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της αυτοκρατορικής επέκτασης το παιχνίδι των συμμαχιών εξέθεσε τη Μοσχοβία σε απίθανες επιρροές, όπως εκείνες των Τατάρων και των Γερμανών προτεσταντών που από κοινού πολέμησαν με τη Μόσχα εναντίον της Καθολικής Πολωνίας.

Κατά τον πόλεμο του Ιβάν του Μεγάλου στα 1500-3 εναντίον της Πολωνίας-Λιθουανίας και των Ιπποτών της Λιβονίας, λόγου χάρη, οι Ρώσοι απέσπασαν αποτελεσματική υποστήριξη από τους Τατάρους. Όσο διαρκούσε η διαδικασία απελευθέρωσης της ρωσικής περιοχής από τον έλεγχο των Μογγόλων, ο Ιβάν ο Μέγας και οι διάδοχοί του υιοθέτησαν πολλά αυτοκρατορικά τεχνάσματα της μογγολικής διοίκησης. Ο ίδιος ο Ιβάν υιοθέτησε ένα εντελώς μογγολικής προελεύσεως τέχνασμα έμμεσης διακυβέρνησης: εγκατέστησε πρίγκιπες στο Νόβγκοροντ και αλλού, οι οποίοι κατείχαν τα αξιώματα και τα προσαρτημένα σ' αυτά εδάφη τους μόνο τόσο, όσο υπηρετούσαν τον τσάρο. Παράλληλα προς αυτούς δημιούργησε περιστασιακούς

αξιωματούχους και γαιοκτήμονες, τους *pomeshchiki*, οι οποίοι κατείχαν τις κτηματικές περιουσίες, το αξίωμα, την εξουσία και τα προνόμιά τους για όλη τη ζωή τους, υπό τον όρο, όμως, να παρέχουν συνεχώς ικανοποιητική υπηρεσία στην Αυτοκρατορία.

Για τους πρίγκιπες και τους πομεστσίκι η υπηρεσία αυτή περιελάμβανε και την παροχή ένοπλης δύναμης. Σε μια εποχή που τα δυτικοευρωπαϊκά κράτη βασίζονταν ολοένα και περισσότερο στη διεθνή αγορά μισθοφόρων, ώστε να επανδρώσουν τους στρατούς τους, ο Ιβάν πρωτοπορούσε στη δημιουργία μαζικών στρατιών από την αυτοκρατορική περιοχή, μέσω ενός πατροπαράδοτου συστήματος που ενίσχυε την ιεραρχία και την πολιτική υπηρεσία. Από μια διασπορά κομματαρχών, ακροπόλεων και πελατειακών σχέσεων, αναδύθηκε ένα σύστημα ταγμάτων και περιφερειακών διοικήσεων διοργανωμένο ιεραρχικώς και γεωγραφικώς, ώστε να βρίσκεται υπό τον ισχυρό έλεγχο του ηγεμόνα και των υπηρετών του.

Καθώς οι ευγενείς γίνονταν περισσότερο υποτακτικοί στον τσάρο τους, αυξανόταν η δυνατότητά τους να ελέγχουν τη ζωή ή και το θάνατο των χωρικών τους. Η αυτοκρατορική νομοθεσία διεισδούσε σε προηγουμένως αυτόνομες αγροτικές κοινότητες, απαγόρευε τη μετακίνηση, διόγκωνε τις απαιτήσεις των γαιοκτημόνων επί των παρεχόμενων υπηρεσιών εργασίας εκ μέρους των χωρικών και αναπόφευκτα έσβησε τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους ελεύθερους χωρικούς, στους δουλοπάροικους και στους σκλάβους. Η ομογενοποίηση όμως αυτή των συγκεκριμένων τάξεων οδήγησε το λαό σε πλήρη κατάπτωση.

Η τάξη των χωρικών, ωστόσο, δεν αφέθηκε απαθώς σ' αυτή την πτώση. Πολέμησε ασταμάτητα. Από μόνοι τους

οι αγρότες ουδέποτε δημιούργησαν μια επαναστατική κατάσταση στη Ρωσία σε εθνική κλίμακα. Οι αγροτικές εξεγέρσεις, όμως, εναντίον των καταπιεστικών γαιοκτημόνων και φοροεισπρακτόρων επαναλαμβάνονταν σε ετήσια βάση. Για τα κτήματα των πομεστσίκι και μόνο ο P.K. Alefirenko καταγράφει τριάντα επτά σημαντικές εξεγέρσεις (*vosstanie*) στη διάρκεια των ετών 1730-60 (Alefirenko 1958: 136-53). Όταν συμμαχούσαν με τους Κοζάκους ή με αποστάτες ευγενείς, οι χωρικοί συχνά συμμετείχαν και στα σώματα κρούσης των εθνικών επαναστατών όπως και στις τάξεις των εθνικών στρατιών. Πάντως, είχαν κάποιο πρόβλημα: επί τρεις αιώνες το κράτος κατ' επανάληψη συμμαχούσε με τους γαιοκτήμονες για να τους καταστείλει, ακόμη περισσότερο μετά από κάθε εξέγερση μέχρι το 19ο αιώνα.

Από την ίδρυση του Πατριαρχείου της Μόσχας το 1589, η Ορθόδοξη Εκκλησία περιήλθε κι αυτή στον έλεγχο του τσάρου κι εξυπηρετούσε τα πολιτικά συμφέροντά του, αλλά μόνον υπό τον όρο των τεράστιων περιθωρίων για ελιγμούς εντός των ορίων του. Οι τσάροι οργάνωσαν τον έλεγχό τους επί των ευγενών, των αξιωματούχων και των κληρικών όχι μόνο μέσω της προσωπικής κηδεμονίας τους αλλά επίσης και μέσω ενός συμπαγούς συνόλου καγκελαριών (*prikazy*), των οποίων οι επικεφαλής λογοδοτούσαν κατευθείαν στον ηγεμόνα. Ολόκληρο το σύστημα –πολιτικό, στρατιωτικό και θρησκευτικό– ήταν ευάλωτο στο σφετερισμό αφενός και στην εξέγερση αφετέρου. Όπως πολλές άλλες μορφές έμμεσης διακυβέρνησης, το σύστημα αυτό παρείχε τεράστια διακριτική ευχέρεια στους κρατικούς αξιωματούχους εντός των δικών τους ζωνών ελέγχου. Δημιούργησε όμως έναν ευρύ, ανέξοδο και σχετικώς συγκεντρωτικό κυβερνητικό μηχανισμό.

Ο Ιβάν υπήρξε ο πρώτος τσάρος σε μια μακρά σειρά Μοσχοβιτών ηγετών που έλαβε τον τίτλο του τσάρου επισήμως κατά τη στέψη του. Επιπλέον, απέσπασε και την ευλογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας γι' αυτό τον τίτλο, ο οποίος προϋπέθετε ισοτιμία με τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Ο Ιβάν δεν είχε μετριοπαθείς απαιτήσεις! Στα 1565 σύσφιγξε τη δομή του κράτους, φέρνοντάς την κατά τι εγγύτερον προς την άμεση διακυβέρνηση, θεσπίζοντας την *oprichnina*: δηλαδή, μια διοίκηση αυτοκρατορικών σωματοφυλάκων που υποστηριζόταν από εδάφη που είχαν απαλλοτριωθεί από μεγάλους αυτόνομους γαιοκτήμονες, τους οποίους ο Ιβάν είχε εξορίσει σε μακρινούς τόπους. Από τη στιγμή που οι *oprichniki* είχαν ως αποστολή να εντοπίζουν τους προδότες, έσπειραν στους ελεύθερους ευγενείς πραγματική τρομοκρατία.

Ο κεντρικός έλεγχος σ' ένα τέτοιο κράτος αναγκαστικά κυμαινόταν ανάλογα με την ικανότητα και την αποφασιστικότητα του ηγέτη κάθε εποχής, αλλά και με την πίεση του εξωτερικού πολέμου, πράγμα που σήμαινε ότι οι εξουσίες και αυτονομίες των ευγενών κυμαίνονταν εξίσου δραματικά. Κατά το 17ο αι., οι ευγενείς κατ' επανάληψη χειρίστηκαν τα δικαιώματα κτήσης τους ως ιδιωτική περιουσία τους, είτε πουλώντας τα είτε κληροδοτώντας τα. Στα 1714 ο τσάρος επισήμως αναγνώρισε αυτό το γεγονός ως τετελεσμένο, καταργώντας τη διάκριση μεταξύ υπηρεσιακών δικαιωμάτων κτήσης και ιδιωτικών κτημάτων. Κατά το τέλος του 17ου αιώνα, εξάλλου, οι Ρώσοι ηγεμόνες ενέταξαν ομαδηδόν μισθοφόρους στους ογκούμενους στρατούς τους. Γρήγορα όμως μετάνιωσαν, διαπιστώνοντας την απειλή που ενείχε αυτή τους η κίνηση για το κλειστό σύστημά τους. Στις αρχές του 18ου αιώνα επέστρεψαν στη μαζική στρατο-

λόγηση των χωρικών και στις ευρείες στρατιωτικές υποχρεώσεις των ευγενών. Ο Μέγας Πέτρος συγκέντρωσε στρατιά 370.000 ανδρών, η Μεγάλη Αικατερίνη ενός εκατομμυρίου, ο Αλέξανδρος Α' (1801-25) δύο εκατομμυρίων (Le Donne 1991: 273). Ακόμη και στη σχετικώς ειρηνική περίοδο του 1897, οι ρωσικές ένοπλες δυνάμεις ανέρχονταν στο 1,1 εκατομμύριο άνδρες (Shanin 1986:I,39). Οι κύριες γραμμές της διοίκησης εδραιώθηκαν από τους δύο Ιβάν και επιβίωσαν ακόμη και των μεταρρυθμίσεων του Πέτρου και της Αικατερίνης. Η προσπάθεια άντλησης πόρων πολέμου και κατάκτησης από μια μη εμπορικοποιημένη αγροτική οικονομία δημιούργησε μια ογκώδη πατρογονική υπερδομή.

Εκτός από την εμπλοκή τους σε γενικούς ευρωπαϊκούς πολέμους, ο Πέτρος και η Αικατερίνη επέκτειναν την Αυτοκρατορία τους προς τα Νοτιοανατολικά, εξασφαλίζοντας τεράστιες εδαφικές εκτάσεις. Και οι δυο απόπειρες αύξησαν σημαντικά την ανάγκη τους για χρηματοδοτήσεις και στρατεύματα. Συνεπώς,οι νεωτερισμοί τους αφορούσαν κυρίως στην εξομάλυνση του είδους της διοικητικής δομής που είχαν κληρονομήσει, περιορίζοντας τον αριθμό των ανταγωνιστικών διοικήσεων, ακινητοποιώντας την τάξη των ευγενών στο πλαίσιο μιας σαφέστερης ιεραρχίας, προικίζοντας το κράτος με έναν πιο πλήρη μηχανισμό εγχώριας καταστολής και δίνοντας στην προϊούσα γραφειοκρατία δυτικοευρωπαϊκό ύφος. Ίσως η μεγαλύτερη μεταβολή να συνέβη στα οικονομικά του κράτους: οι πολεμικές δαπάνες αυξήθηκαν από 6,9 εκατομμύρια ρούβλια το 1725 στα 173,8 εκατομμύρια το 1825, με ένα ποσοστό της τάξης του 3,3 % ως μέση ετήσια αύξηση επί έναν ολόκληρο αιώνα. (Στη διάρκεια του ίδιου αιώνα, οι τιμές της σίκαλης απλώς διπλασιάζονταν ή τριπλασιάζονταν, με

ρυθμό αύξησης ίσως 0,1%. Βλ. Μιρόνοφ 1985). Στη διάρκεια εκείνης της περιόδου το μερίδιο των κρατικών εσόδων από σταθερούς φόρους (κεφαλικός και απαλλαγής ενοικίου) μειώθηκε από το 54 στο 32%, ενώ ο φόρος κατανάλωσης αυξήθηκε από το 46 στο 48% στο κατά πολύ αυξηθέν σύνολο. Τα έσοδα μόνο από τις κρατικώς ελεγχόμενες πωλήσεις βότκας –μονοπώλιο χαρακτηριστικά των ευγενών– παρουσίασαν αύξηση από 1 εκατομμύριο σε 128,4 εκατομμύρια ρούβλια –μια αύξηση με μέσο όρο 5% ετησίως (Le Donne 1991: 277-83).

Ο Πέτρος και η Αικατερίνη διεύρυναν, επίσης, και το ρωσικό μοντέλο διοίκησης στις καινούργιες κτήσεις τους. Με την αυγή του 18ου αι., η Αυτοκρατορία επέβαλε μια σχετικώς ομοιόμορφη δομή σε μιαν αχανή περιοχή. Εφόσον η περιβάλλουσα κοινωνική δομή συνέχισε να ποικίλλει αφάνταστα από περιοχή σε περιοχή εντός των ορίων της Αυτοκρατορίας, τούτο σήμαινε κατ' ανάγκην ότι ποίκιλλε επίσης και η τρέχουσα λειτουργία της Αυτοκρατορίας: από τις βορειοδυτικές ζώνες όπου οι έμποροι κατέβαλλαν σημαντικά έσοδα προς την Αυτοκρατορία και χειρίζονταν αξιόλογη εξουσία σε τοπικές υποθέσεις μέχρι εκείνες στα Νοτιοανατολικά όπου οι στρατιωτικοί διοικητές σε ξένες και μη εμπορικοποιημένες ζώνες είτε ασκούσαν ηγεμονία με απροκάλυπτο τρόπο ή συνήπταν συμφωνίες με ντόπιους προύχοντες, είτε και με τους δυο τρόπους.

Το πολωνικό κράτος λειτουργούσε πολύ διαφορετικά, και οδηγείτο σε αναπόφευκτη κατάρρευση. Οι γαιοκτήμονες τόσο στη Ρωσία όσο και στην Πολωνία καλλιεργούσαν σιτηρά σε μεγάλες εκτάσεις πράγμα που τους προσέφερε μεγάλες ευκαιρίες για κέρδη με την πληθυσμιακή έκρηξη πληθυσμού κατά το 16ο αιώνα και τις παράλληλες αυξή-

σεις τιμών. Όμως οι Πολωνοί-Λιθουανοί γαιοκτήμονες είχαν μεγαλύτερη πρόσβαση στις δυτικοευρωπαϊκές αγορές μέσω λιμανιών όπως ήταν το Ντάντσιχ. Έστησαν, λοιπόν, μια τιμαριωτική οικονομία που τελικώς υπέσκαψε τις πόλεις που κατά το παρελθόν ευημερούσαν ως αυτόνομοι πολιτικοί παράγοντες και κέντρα εσωτερικού εμπορίου. Εξάλλου, απέκλεισαν τους αγρότες και τους Πολωνούς εμπόρους από το εμπόριο των σιτηρών, ερχόμενοι σε συναλλαγές κατευθείαν με ξένους εμπόρους. Ευημέρησαν με τα έσοδα από τις εξαγωγές τους, από τα εισαγόμενα δυτικά αγαθά και χειρίζονταν το κράτος ως άθυρμα.

Η δημοκρατία των ευγενών που σχηματίστηκε στην Πολωνία αντιπροσώπευε το προνομιούχο εν δέκατο του πληθυσμού και τους προσέφερε τα μέσα να ενισχύσουν τον έλεγχό τους πάνω στους αγρότες και (από το 1572 κι έπειτα) να καταστήσουν τη μοναρχία ως το εκλεγμένο όργανο της τάξης των ευγενών. Εκείνοι ανταπέδιδαν μια δουλοπαροικία που γινόταν σκληρότερη και πιο γενικευμένη όσο συνεχιζόταν αυτή η διαδικασία. Στο μεταξύ, οι ιδιωτικοί στρατοί των ευγενών που ήσαν πενιχρώς στελεχωμένοι από τους δικούς τους υπηκόους, αριθμητικώς υπερείχαν κατά πολύ σε σχέση με τις ένοπλες δυνάμεις του στέμματος. Μολονότι ο επαναλαμβανόμενος τριχασμός της πολωνικής πολιτικής σκηνής –βασιλιάς, μεγαλοευγενείς, κατώτεροι ευγενείς– παρείχε συχνές ευκαιρίες ώστε να συμμαχήσει ο βασιλιάς με την τάξη των κατώτερων ευγενών από τα τέλη του 16ου αιώνα, ωστόσο ναρκοθετούσε κάθε βασιλική απόπειρα να δημιουργήσει αξιόπιστο, συγκεντρωτικό δημοσιονομικό και στρατιωτικό σύστημα.

Αντικρούοντας τις απειλές των έφιππων Τατάρων, Κοζάκων και Οθωμανών, ο πολωνικός στρατός έδινε βάρος

στο ιππικό για πολλά χρόνια αφ' ότου τόσο η Ρωσία, όσο και η Δυτική Ευρώπη είχαν μετακινήσει το βάρος του στρατού τους στο πεζικό και στο πυροβολικό. Αυτές οι ρυθμίσεις ανέδειξαν την αυτονομία και την αυτοχρηματοδότηση του ξεχωριστού πολεμιστή και της ακολουθίας του, ενώ υπήρχε για κάθε βασιλιά δυσκολία να αγοράσει αναπληρωματική δύναμη. Μακροπρόθεσμα, η ύπαρξη ενός ασθενούς, αμφισβητούμενου βασιλείου και η απουσία υπολογίσιμου εθνικού στρατού κατέστησε τα πολωνικά εδάφη εύκολη λεία στις επεκτατικές ένοπλες δυνάμεις των Σουηδών, Ρώσων, Αυστριακών και Πρώσων γειτόνων τους. Πρώτα συρρικνώθηκε η Πολωνο-Λιθουανική Αυτοκρατορία, κι έπειτα στη διάρκεια του 18ου αιώνα χάνοντας το ένα μετά το άλλο τα εδάφη της, η Πολωνία εξαφανίσθηκε ως ιδιαίτερο κράτος.

Τα σιτηρά των γαιοκτημόνων της Ρωσίας του 16ου αιώνα δεν είχαν πρόσβαση στις αγορές της Δυτικής Ευρώπης. Οι Άγγλοι έμποροι ήλεγχαν στην Αρκτική το λιμάνι του Αρχαγγέλου, που είχε ιδρυθεί το 1584, απ' όπου γίνονταν έτσι κι αλλιώς εξαγωγές γούνας και ξυλείας από το Βορρά, κι όχι σιτηρών από τις πεδιάδες του Νότου. Αντίθετα, οι γαιοκτήμονες προωθούσαν τα προϊόντα τους προς τις ίδιες τις πόλεις της Ρωσίας, ακριβώς όπου είχαν εδραιώσει τις θέσεις τους οι τσάροι. Με μια κατάφωρη παρέμβαση σε αγορές και στην έγγειο ιδιοκτησία, οι Ρώσοι ηγεμόνες απεκόμιζαν για τους εαυτούς τους και τις πολεμικές επιχειρήσεις τους τα κέρδη από τις δημογραφικές αυξήσεις του πληθυσμού και τις τιμαριθμικές αυξήσεις. Με τη συρρίκνωση κατά το 17ο αιώνα και με την εμπλοκή στο ευρωπαϊκό εμπόριο κατά το 18ο αι., είχαν επιμελώς καθυποτάξει την τάξη των ευγενών, έχοντας πράγματι δημιουργήσει

μια καινούργια τάξη ευγενών που ήταν υποχρεωμένη να υπηρετεί την κυβέρνηση. Εισπράττοντας, εξάλλου, συχνά φόρους σε σιτάρι και όχι σε χρήμα, περιόρισαν τη συμμετοχή των γαιοκτημόνων και των αγροτών στο εμπόριο, ενώ διασφάλιζαν προμήθειες τροφίμων για τις πόλεις, το στρατό και τους αξιωματούχους.

Στη διάρκεια του 19ου αι., όμως, η διαδικασία αντεστράφη. Από τον Παύλο Α' (1796-1801) κι έπειτα οι τσάροι προετοίμασαν τη δημιουργία μιας αυτόνομης γραφειοκρατίας και μιας στρατιωτικής οργάνωσης, ολοένα και πιο απαλλαγμένης από τη χειραγώγηση των αριστοκρατών. Μια τρομερή διοικητική τάξη μη-ευγενών, από τους οποίους μόνο οι κατέχοντες υψηλότερες ιεραρχικά θέσεις μπορούσαν να τρέφουν ελπίδες για κάποια απονομή τίτλου ευγενείας, αναπτύχθηκε, με στόχο τη διαχείριση της χώρας σε καθημερινή βάση. Η διαδικασία λειτούργησε εξαιρετικά. Επέτρεπε στην αριστοκρατία να διαχειρίζεται τα εδάφη της και να απολαμβάνει τα εισοδήματά της, ενώ τη διαχώριζε από το κράτος και απέκοπτε τη διασύνδεσή της με την περιφερειακή διοίκηση. Οι τσάροι ασυνείδητα κατέστρεψαν τρεις αιώνες μιας εξαιρετικά αποτελεσματικής αφομοίωσης. Ως αποτέλεσμα οι Ρώσοι μονάρχες έχασαν μια ουσιώδη πελατειακή σχέση, χωρίς ωστόσο τούτο να περιορίζει τη δύναμη ή τη δυσαρέσκειά τους.

Τα ταταρικά κράτη που περιέβαλλαν το νοτιοανατολικό τμήμα της Ρωσίας είχαν ένα πολύ διαφορετικό είδος οργάνωσης: εύκαμπτη, θρυμματισμένη, δομημένη επί των συγγενικών εθνοτήτων και των πελατειακών αλυσίδων. Συχνά τα κράτη αυτά δεν είχαν να επιδείξουν παρά μόνο το τρομερό ιππικό τους, το οποίο και ευνοείτο σημαντικά από το κράτος. Σε μεγάλο βαθμό, εξάλλου, οι στρατοί

απλώς συσσωμάτωσαν συγγενείς ομάδες και πελατειακές αλυσίδες. Οι Μογγόλοι (των οποίων οι Τάταροι υπήρξαν κατ' αρχήν υποδιαίρεση και εν συνεχεία υπόλειμμα) υποστήριζαν τους κινούμενους στρατούς τους αντλώντας φόρους από τους γειτονικούς αγροτικούς πληθυσμούς, δασμολογώντας το διαμετακομιστικό εμπόριο και παρέχοντας προστασία σε εμπόρους απομακρυσμένων περιοχών. Οι Τάταροι της Κριμαίας ευημερούσαν αιχμαλωτίζοντας και στέλνοντας με πλοία σκλάβους (συχνά ήταν Σλάβοι) προς τις τουρκικές και ιταλικές αγορές. Έτοιμοι να ανταποδώσουν σε περίπτωση ανυποταξίας, μα όχι να ιδρύσουν ένα υποκατάστατο διοίκησης, αρχικώς βασίζονταν σε ηγεμόνες των γηγενών πληθυσμών τους, για να συλλέγουν τους φόρους τους. Δημιούργησαν, έτσι, μια μικρή κεντρική δομή, που τους προσέφερε μεγάλη ευλυγισία, αλλά τους έκαμε επίσης πολύ τρωτούς στην αποστασία και στους αγώνες κατά της αποστασίας. Ως παράσιτα, ευδοκιμούσαν όταν το εμπόριο των καραβανιών ζωήρευε και όταν τα παρακείμενα σιτηροπαραγωγά κράτη γίνονταν σταθερά, παραγωγικά και πειθήνια. Τελικώς, οι Ρώσοι τούς απώθησαν και απορρόφησαν τα υπολείμματά τους, συνδυάζοντας τη στρατιωτική υπεροχή, τη στενότερη κεντρική διοίκηση, τις συμμαχίες τύπου «διαίρει και βασίλευε» και την επίτευξη ευνοϊκών συμφωνιών με ντόπιους δυνάστες.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1250 με τη συνδρομή του Αλεξάνδρου Νέφσκι, οι Μογγόλοι επιδρομείς είχαν εγκαθιδρύσει την κυριαρχία τους στη Μοσχοβία. Η Χρυσή Ορδή, όπως τους αποκαλούσαν οι Ρώσοι, εισέπραττε τους φόρους τους επί δύο αιώνες. Το 1438-41, η Ορδή χωριζόταν σε ιδιαίτερα Χανάτα του Σαράι (η πρωτεύουσα των Μογγόλων), του Καζάν, του Αστρακάν και της Κριμαίας, που η

τελευταία γρήγορα έγινε υποτελής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Με τη ρωσική επέκταση και τους πολέμους ανάμεσα στους εναπομείναντες Μογγόλους, μόνον οι Τάταροι της Κριμαίας επιβίωσαν της βασιλείας του Ιβάν του Τρομερού ως ξεχωριστή πολιτική ενότητα. Η Μεγάλη Αικατερίνη, τελικώς, ενσωμάτωσε τα εδάφη τους το 1783. Από αυτό το σημείο κι έπειτα τα μεγάλα κέρδη της Αυτοκρατορίας σε ευρωπαϊκές περιοχές πραγματοποιήθηκαν εις βάρος της Πολωνίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Πόλεμος κι εξέγερση, εξέγερση και πόλεμος

Παντού στην Ευρώπη οι μετασχηματισμοί των κρατών υπήρξαν κυρίως αποτέλεσμα πολέμου και προπαρασκευής πολέμου. Όμως, πουθενά αλλού δεν ήταν τόσο προφανής αυτή η σχέση απ' ό,τι στη Ρωσική Αυτοκρατορία. Ακόμη κι όταν ο 19ος αιώνας είχε μπει για τα καλά, το ρωσικό κράτος δαπανούσε τον κύριο όγκο των εσόδων του στη σύνταξη στρατιωτικών δυνάμεων. Οι δύο Ιβάν, ο Πέτρος, η Αικατερίνη, ο Αλέξανδρος και οι άλλοι τσάροι χρησιμοποίησαν κατά τις περιόδους της δυναστείας τους αυτή την ένοπλη δύναμη για να καταβάλουν τους εχθρούς της Ρωσίας, να κατακτήσουν παρακείμενους λαούς και να κρατούν σε απόσταση τους εχθρούς που είχαν ως έδρα τους την Ευρώπη ή τη Μέση Ανατολή. Μόνο 29 χρόνια, με αφετηρία τον αιώνα που ξεκινούσε στα 1492, παραδείγματος χάρη, το μοσχοβίτικο κράτος δεν βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με εξωτερικό εχθρό.

Σε σύγκριση με κατοπινές στρατιωτικές προσπάθειες εκείνοι οι πόλεμοι του 16ου αιώνα στοίχισαν πολύ λίγο

στη διεξαγωγή τους. Ωστόσο, οδήγησαν στο θεμελιώδη ανασχηματισμό του ρωσικού κράτους, από την εποχή του Ιβάν του Μεγάλου μέχρι την εποχή του Ιβάν του Τρομερού. Στην προσπάθεια να κατακτήσουν και να διατηρήσουν τις κτήσεις τους, οι τσάροι του 16ου αι. αναδιοργάνωσαν τη δομή της εξουσίας τους, θέτοντας στην κορυφή της πυραμίδας ένα εκτεταμένο σύστημα διαδοχής, στη μέση την έμμεση διακυβέρνηση, και στη βάση τη διαρκώς ογκούμενη τάξη των δουλοπαροίκων, υπό τον έλεγχο των γαιοκτημόνων που είχαν την κρατική στήριξη. Οι πόλεμοι που ακολούθησαν μετασχημάτισαν αυτή τη δομή κυρίως περιπλέκοντάς την.

Παρ' όλη τη σημασία των συγκρούσεων μεταξύ Σουηδίας, Πολωνίας και Μοσχοβίας, οι πόλεμοι του 16ου αιώνα στην περιοχή διασταυρώθηκαν με τη στρατιωτική αναμέτρηση δυτικότερα. Σχημάτισαν δε ένα ξεχωριστό σύμπλεγμα των οποίων οι κύριοι άξονες εκτείνονταν Νότια και Ανατολικά από τη Βαρσοβία. Μολονότι οι μεσογειακές δυνάμεις βρίσκονταν ήδη σε πόλεμο με τους επεκτατικούς Οθωμανούς, για παράδειγμα, τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης δεν διαδραμάτιζαν κάποιο ρόλο στους βασικούς ευρωπαϊκούς πολέμους ανάμεσα στα 1495 και στη δεκαετία του 1560, που είχαν ως κέντρο τους τη διαμάχη μεταξύ Ισπανίας και Γαλλίας για το ιταλικό έδαφος. Την ίδια εποχή οι Μοσχοβίτες δεν μάχονταν μόνον εναντίον των δυτικών γειτόνων τους, αλλά επίσης κι εναντίον των Τατάρων και των Κοζάκων που αντιστέκονταν στις νοτιοανατολικές επεκτατικές βλέψεις τους, καθώς οι πολωνικές δυνάμεις πολεμούσαν επίσης προς τα Νότια, δηλαδή τους Μολδαβούς, τους Τούρκους και τους Τατάρους.

Ωστόσο, κατά τα τέλη του 17ου αι., τόσο η Ρωσία όσο

και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ενεπλάκησαν περισσότερο και με μεγαλύτερη σφοδρότητα στους ευρωπαϊκούς πολέμους. Η Ρωσία συνήψε την πρώτη ευρωπαϊκή συμμαχία της το 1680. Το 1682 είχε συνασπισθεί με την Αυστρία, την Πολωνία, τη Βενετία και τα γερμανικά κράτη εναντίον των μακραίωνων αντιπάλων της, των Οθωμανών. Η περίφημη δυτικοποίηση της Ρωσίας από το Μεγάλο Πέτρο έφερε τη χώρα στο τραπέζι της ευρωπαϊκής διπλωματίας. Επίσης, η Αυτοκρατορία υιοθέτησε την επιθετικότητα της Δυτικής Ευρώπης καθώς και την πολιτική των βασιλικών γάμων. Μέχρι τη γενιά του Πέτρου, τα μέλη των βασιλικών οικογενειών της Ρωσίας παντρεύονταν σχεδόν αποκλειστικώς με γόνους ρωσικών, πολωνικών ή βυζαντινών οικογενειών, αλλά από την επόμενη γενιά κι έπειτα οι τσάροι έγιναν συγγενείς εξ αγχιστείας, κι έπειτα απόγονοι, πολλών οικογενειών που είχαν την έδρα τους δυτικότερα, κι ειδικότερα στα γερμανικά κράτη.

Στη δεκαετία του 1730, η Ρωσία είχε γίνει κανονικός εταίρος στους περισσότερους γενικούς πολέμους της Ευρώπης, κάτι που ipso facto έκανε αυτούς τους πολέμους ακόμη πιο γενικούς. Με τους σε μεγάλο βαθμό διευρυμένους και δυτικοποιημένους στρατούς της, η Ρωσία κατέστη πολύτιμος σύμμαχος, αλλά και επικίνδυνος εχθρός. Με την ίδια διαδικασία η Πολωνία, η Σουηδία και η Οθωμανική Αυτοκρατορία (μολονότι δεν προσμετρούμε τους εναπομείναντες Τατάρους) περιεπλάκησαν ακόμη περισσότερο σε εμπόλεμες αναμετρήσεις που σημειώνονταν στα Δυτικά τους. Καθ' οδόν η Πολωνία εξαφανίσθηκε, ενώ η Σουηδία έχασε τα εδάφη στα οποία κατοικούσαν Σλάβοι.

Πόλεμος και επαναστατικές καταστάσεις αλληλεπικαλύπτονταν. Οι διαδοχικές εξεγέρσεις των Κοζάκων ενα-

Πίνακας 6.1. Διεθνείς πόλεμοι στη Ρωσία και τις παρακείμενες περιοχές, 1492-1992

1491-1502	Τάταροι της Κριμαίας εναντίον Τατάρων του Καζάν
1492-4	Μοσχοβία εναντίον Λιθουανίας
1495-6	Μοσχοβία εναντίον Σουηδίας
1497-9	Πολωνία-Λιθουανία εναντίον Μολδαβίας, Τούρκων, Τατάρων
1500-3	Μοσχοβία, Τάταροι εναντίον Πολωνίας-Λιθουανίας, Τάγμα Μαχαιροφόρων Λιβονίας
1506-7	Μοσχοβία εναντίον Τατάρων του Καζάν
1507-8	Πολωνία-Λιθουανία, Τάταροι εναντίον Μολδαβίας, Μοσχοβίας.
1510	Μοσχοβία εναντίον Πσκοβ
1512-22	Λευκορωσικός Πόλεμος
1521-4	Τάταροι Κριμαίας και Καζάν, Κοζάκοι εναντίον Μοσχοβίας
1527-31	Πολωνία εναντίον Μολδαβίας
1532-3	Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία εναντίον Πολωνίας-Λιθουανίας, Μολδαβίας
1534-7	Μοσχοβία εναντίον Πολωνίας-Λιθουανίας, Τατάρων
1547-52	Μοσχοβία εναντίον Καζάν
1552-6	Ρωσική κατάκτηση του Καζάν, Αστρακάν
1554-7	Μοσχοβία εναντίον Σουηδίας
1557-82	Πόλεμος της Λιβονίας
1563-70	Δανία, Πολωνία, Λυβέκκη εναντίον Σουηδίας
1569	Τουρκία εναντίον Ρωσίας στο Αστρακάν
1570	Μοσχοβία εναντίον Νόβγκοροντ
1571-2	Τάταροι της Κριμαίας εναντίον Μοσχοβίας
1578-84	Μοσχοβία εναντίον Τατάρων της Σιβηρίας
1583-90	Πολωνο-τουρκικός πόλεμος
1716-17	Ρωσία εναντίον Χίβα (πόλη της Χορεσμίας, Ουζμπεκιστάν)
1722-4	Ρωσία εναντίον Περσίας
1733-5	Πόλεμος της Πολωνικής Διαδοχής
1734-9	Ρωσία, Αυστρία εναντίον Τουρκίας
1740-48	Πόλεμος της Αυστριακής Διαδοχής
1741-3	Ρωσο-σουηδικός πόλεμος
1756-63	Επταετής Πόλεμος
1768-72	Πόλεμος του Συνασπισμού του Μπαρ
1768-74	Ρωσο-τουρκικός πόλεμος
1781-2	Ρωσία εναντίον Κριμαίας
1787-92	Οθωμανικός Πόλεμος
1788-90	Ρωσο-σουηδικός πόλεμος
1792-3	Ρωσία, Πρωσία εναντίον Πολωνίας
1796-7	Ρωσία εναντίον Περσίας
1799-1801	Πόλεμος του Δεύτερου Συνασπισμού
1803-15	Ναπολεόντειοι Πόλεμοι
1804-13	Ρωσία εναντίον Περσίας
1806-12	Ρωσο-τουρκικός πόλεμος
1808-9	Ρωσο-σουηδικός πόλεμος
1821-4	Ρωσική επέμβαση στον πόλεμο Μολδαβίας, Βλαχίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1821-9	Ρωσική επέμβαση στον Ελληνικό Πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1826-8	Ρωσία εναντίον Περσίας
1827	Κόλπος του Ναβαρίνου
1828-9	Ρωσο-τουρκικός πόλεμος
1832-9	Ρωσία εναντίον Κιρκασίων

1586-7	Μοσχοβία εναντίον Τατάρων της Σιβηρίας
1587-8	Αυστρο-πολωνικός πόλεμος
1591-8	Τάταροι της Κριμαίας εναντίον Μοσχοβίας
1600	Πολωνία εναντίον Μολδαβίας και Βλαχίας
1600-14	Πολωνία εναντίον Σουηδίας
1605-6	Τάταροι Κριμαίας εναντίον της Μοσχοβίας
1611-18	Πολωνία εναντίον Ρωσίας
1613-17	Σουηδία εναντίον Ρωσίας
1616-17	Πολωνία εναντίον Τουρκίας
1617-18	Πολωνία εναντίον Σουηδίας
1618-21	Πολωνο-τουρκικός πόλεμος
1621-2	Πολωνία εναντίον Σουηδίας
1625-7	Τουρκία, Τάταροι εναντίον Πολωνίας, Ουγγαρίας
1625-9	Πολωνία εναντίον Σουηδίας
1631-4	Τουρκία, Τάταροι εναντίον Πολωνίας, Ουγγαρίας
1632-4	Ρωσία εναντίον Πολωνίας
1632-41	Τάταροι της Κριμαίας εναντίον Ρωσίας
1637-8	Κοζάκοι εναντίον Τατάρων της Κριμαίας
1638	Δανία εναντίον Πολωνίας
1654-6	Ρωσία, Κοζάκοι εναντίον Πολωνίας
1658-61	Τρανσυλβανία εναντίον Πολωνίας, Τατάρων, Τουρκίας
1658-68	Ρωσία, Κοζάκοι εναντίον Πολωνίας
1672-6	Τουρκία, Τάταροι, Κοζάκοι εναντίον Πολωνίας
1677-81	Τουρκία, Κοζάκοι εναντίον Ρωσίας
1682-99	Τουρκία εναντίον Αυστρίας, Γερμανικών κρατών, Πολωνίας, Βενετίας, Ρωσίας
1687-9	Ρωσία εναντίον Τατάρων της Κριμαίας
1700-21	Μεγάλος Βόρειος Πόλεμος
1710-11	Ρωσο-τουρκικός πόλεμος
1839-40	Ρωσία εναντίον Χίβα
1847-53	Ρωσία εναντίον Καζάχων
1848	Ρωσική επέμβαση στον πόλεμο Μολδαβίας, Βλαχίας εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1853-6	Κριμαϊκός Πόλεμος
1855-9	Ρωσία εναντίον Κιρκασίων
1857-8	Ρωσία εναντίον Γεωργίας
1864	Ρωσία εναντίον Γεωργίας
1865-8	Ρωσία εναντίον Μπουχάρας
1865-9	Ρωσία εναντίον Χοκάντ (πόλη της Χορεσμίας, Ουζμπεκιστάν)
1873	Ρωσία εναντίον Χίβα
1873-6	Ρωσία εναντίον Χοκάντ
1875-8	Ρωσική επέμβαση στις εξεγέρσεις της Βοσνίας, Βουλγαρίας, εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1877-8	Ρωσο-τουρκικός πόλεμος
1877-81	Ρωσία εναντίον Τουρκομάνων
1904-5	Ρωσο-ιαπωνικός πόλεμος
1914-18	Α' Παγκόσμιος Πόλεμος
1918	Σοβιετο-φιλανδικός Πόλεμος
1918-20	Σοβιετο-πολωνικός πόλεμος
1919	Λεττονία, Εσθονία εναντίον Γερμανίας, Ρωσίας
1919-27	Πολωνο-λιθουανικός πόλεμος
1939	Ρωσο-ιαπωνικός πόλεμος
1939-40	Σοβιετο-φιλανδικός πόλεμος
1939-45	Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
1956	Σοβιετική επέμβαση στην Ουγγαρία
1979-85	Σοβιετική επέμβαση στο Αφγανιστάν

ντίον της Πολωνίας μεταξύ του 1590 και του 1734 έμοιαζαν πάρα πολύ με την αντίσταση των Τατάρων απέναντι στη ρωσική επέκταση λίγο ανατολικότερα, με τη σημαντική διαφορά ότι οι Κοζάκοι είχαν ευημερήσει υπό την πολωνική ηγεμονία ως μισθοφόροι και επιδρομείς εναντίον των Τούρκων ή των Τατάρων, αλλά αντεπετέθησαν όταν οι Πολωνοί προσπάθησαν να περικόψουν τις αυτονομίες τους και να τους υπαγάγουν στα πολωνικά στρατεύματα. Οι Κοζάκοι δημιούργησαν ένα κλασικό μεθοριακό πρόβλημα στο πολωνικό και ρωσικό κράτος. Ένας λαός, συνονθύλευμα νομάδων, δουλοπαροίκων, που κατάφεραν να διαφύγουν του κρατικού ελέγχου, και πλιατσικολόγων στρατιωτών, συγκροτήθηκε σε σώμα ικανών στρατιωτών εναντίον των τρομακτικών Τούρκων και Τατάρων, και κατά συνέπεια χρήσιμων τόσο στην Πολωνία όσο και στη Ρωσία. Όμως στις ζώνες της αμφισβητούμενης επικυριαρχίας τους, οι πλέον ευημερούντες ανάμεσά τους διεκδικούσαν το δικαίωμά τους να κυνηγούν, να ψαρεύουν, να έχουν έγγειο ιδιοκτησία, να μην επιβαρύνονται με εξωτερικούς φόρους, να διατηρούν στρατούς και να διεξάγουν τους δικούς τους πολέμους. Στη Ρωσία και στην Πολωνία τέτοια αιτήματα συνιστούσαν τον αυτοπροσδιορισμό της τάξης των ευγενών. Έτσι, λοιπόν, έχουμε δύο αντικρουόμενες πολιτικές: τη ρωσική και την πολωνική. Οι πολιτικές αυτές ενθάρρυναν τους Κοζάκους να κάνουν επιδρομές εναντίον των εχθρών τους, προσπαθώντας να τους υποτάξουν στην εθνική κυριαρχία τους, ενώ αντέκρουαν τις διεκδικήσεις τους για ειδικά καθεστώτα, όταν περιέρχονταν στην εθνική δικαιοδοσία κάποιου κράτους. Καθώς η Πολωνία αποικούσε την εύφορη γη της Ουκρανίας κατά το 16ο αιώνα, με σκοπό να δημιουργήσει κτήματα για τους ευγενείς της, οι

πολιτικές προξενούσαν τον έναν πόλεμο μετά τον άλλο και τη μια εξέγερση μετά την άλλη.

Ο μεγάλος ξεσηκωμός των Κοζάκων του 1648-54 εναντίον της Πολωνίας οδήγησε στο σχηματισμό μιας κατ' όνομα αυτόνομης Ουκρανίας που την κυβερνούσαν Κοζάκοι, κι έπειτα (καθώς κέρδιζαν οι πολωνικές δυνάμεις) απέφερε μια κοζακο-ρωσική συμφωνία που καθιστούσε την Ουκρανία περιοχή υπό τη ρωσική επικυριαρχία. Το 1667, έπειτα από μάχες μεταξύ Ρώσων, Πολωνών και Κοζάκων, συνέβη το αναμενόμενο: η Ρωσία και η Πολωνία μοιράστηκαν την Ουκρανία, και κατά συνέπεια και τους Κοζάκους. Από τότε τόσο η Ρωσία, όσο και η Πολωνία είχαν να αντιμετωπίσουν την κοζακική αντίσταση απέναντι στον κεντρικό έλεγχό τους. Όταν, παραδείγματος χάρη, η Σέιμ (*Sejm*, η βουλή της Πολωνίας) ανακοίνωσε τη διάλυση του αυτόνομου κοζακικού στρατού το 1699, οι πολωνικές απόπειρες να εφαρμόσουν αυτή την απόφαση υπήρξαν το έναυσμα για μια μείζονος σημασίας εξέγερση στα 1704. Όλες εκείνες οι ένοπλες συγκρούσεις παρέπαιαν ανάμεσα στον πόλεμο και την επανάσταση.

Οι Κοζάκοι εμφανίζονταν τακτικά σ' εκείνα τα κινήματα κατά τρόπο που θυμίζουν σύγχρονες συγκρούσεις στα νότια και βόρεια αμερικανικά σύνορα, όπου παράγοντες των ευρωπαϊκών δυνάμεων πολεμούσαν όχι μόνον εναντίον αντιστεκόμενων ντόπιων πληθυσμών, αλλά επίσης κι εναντίον αντίπαλων διεκδικητών της περιοχής και αποστατών του δικού τους στρατοπέδου που αναζητούσαν αυτονομία πέραν της εμβέλειας του αυτοκρατορικού ελέγχου. Εξαιτίας της στρατιωτικής επιδεξιότητάς τους, οι Ρώσοι βασίζονταν συχνά στους Κοζάκους, καθώς μετακινούνταν κατά μήκος της Σιβηρίας με κατεύθυνση νοτιοανατο-

λική. Συχνά οι κάτοικοι της Κεντρικής Ρωσίας αναζητούσαν να συμβιβάσουν τους γαιοκτήμονες με τους αγρότες στις περιοχές που τους είχαν βοηθήσει οι Κοζάκοι, αυτοί, όμως, τυπικώς αντιστάθηκαν σ' αυτή τη διείσδυση. Οι φτωχότεροι Κοζάκοι, περιλαμβανομένων και των νεοφερμένων που είχαν διαφύγει από περιοχές δουλοπαροικίας, συχνά αποπειράθησαν να δημιουργήσουν αγροκτήματα ενάντια στη θέληση των ευπορότερων Κοζάκων, που αντλούσαν τον πλούτο τους από την αλιεία και τις επιδρομές, και οι οποίοι λογικά φοβούνταν ότι η εκτεταμένη γεωργία θα προσήλκυε Ρώσους γαιοκτήμονες και θα δημιουργούσε δουλοπάροικους. Ο Στένκα Ράζιν ηγήθηκε μιας ομάδας φτωχότερων Κοζάκων, του *«στρατού των ανυπόδητων Κοζάκων»*. Οι εξεγέρσεις του Ράζιν στα 1670 διαδέχθηκαν τις επιτυχείς επιδρομές της ομάδας του στην Περσία, κατά μήκος της Κασπίας Θάλασσας, από τη βάση της στον ποταμό Ντον. Σύντομα οι στρατιωτικές δυνάμεις του Ράζιν κατέλαβαν το Αστρακάν, το Σαράτοφ και τη Σαμάρα κι άρχισαν να συγκεντρώνουν στρατό για μια πορεία προς τη Μόσχα. Στη συνέχεια, ο τσάρος έστειλε μια στρατιά στο Βόλγα. Νίκησε τις δυνάμεις του Ράζιν και τον ανάγκασε να φύγει από τη χώρα, μέχρις ότου οι Κοζάκοι ηγέτες υποχρεωτικά τον παρέδωσαν στους Μοσχοβίτες αξιωματούχους, οπότε και εκτελέστηκε στη Μόσχα.

Παρόμοιες συγκρούσεις έφεραν αντιμέτωπους τους Κοζάκους με την Αυτοκρατορία για έναν ακόμη αιώνα ή περίπου τόσο. Στα 1707-8 ο Κόντρατ Μπουλαβίν συναγωνίστηκε τον Στένκα Ράζιν ηγούμενος ομάδας πτωχών Κοζάκων εναντίον των πλουσιότερων γειτόνων τους και εναντίον στρατευμάτων που είχε στείλει ο Μέγας Πέτρος στον ποταμό Ντον. Οι Καλμούχοι και οι δυνάμεις της Αυτοκρα-

Πίνακας 6.2. Επαναστατικές καταστάσεις στα ρωσικά κρατίδια, 1492-1992

1537	Εξέγερση ευγενών στην Πολωνία
1577	Πολωνία εναντίον Γκντανσκ
1591-3	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας
1597-9	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας
1598-9	Πολωνική εξέγερση, σουηδική επέμβαση
1598-1613	Εποχή Ταραχών:Μοσχοβίτικη εξέγερση, επέμβαση από Πολωνία, Σουηδία, Κοζάκους
1606-8	Εξέγερση ευγενών στην Πολωνία
1630	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας
1637-8	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας
1648-54	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας, επέμβαση Τατάρων
1650	Νόβγκοροντ, Πσκοβ εναντίον Ρωσίας
1664-6	Ξεσηκωμός του Λιουμπομίρσκι εναντίον Πολωνίας
1667-71	Κοζάκοι (Στένκα Ράζιν) εναντίον Ρωσίας
1668	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας, επέμβαση Τατάρων
1674-81	Εξέγερση Μπασκιρίων εναντίον Ρωσίας
1682	Εξέγερση Στρελιτσών στη Μόσχα
1699	Λιθουανοί αγρότες εναντίον Πολωνίας
1705-11	Εξέγερση Μπασκιρίων εναντίον Ρωσίας
1707-8	Εξέγερση Μπουλαβίν (Κοζάκων) εναντίον Πολωνίας
1734	Εξέγερση Κοζάκων εναντίον Πολωνίας
1735	Εξέγερση Μπασκιρίων εναντίον Πολωνίας
1751-3	Εξέγερση αγροτών στη Ρωσία
1754-5	Εξέγερση Μπασκιρίων εναντίον της Ρωσίας
1768-9	Εξέγερση Χετμάνων εναντίον Πολωνίας στην Ουκρανία
1768-71	Πολωνικός Εμφύλιος πόλεμος (Επέμβαση Ρώσων, Γάλλων, Αυστριακών)
1773-5	Εξέγερση Πουγκάτσεφ εναντίον Ρωσίας
1794-5	Πολωνική εξέγεγερση
1830-1	Πολωνική εξέγεγερση
1863-4	Πολωνική εξέγεγερση
1905	Ρωσική Επανάσταση
1916	Κιργίζιοι εναντίον Ρωσίας
1917	Ρωσικές Επαναστάσεις
1917-21	Ρωσικός Εμφύλιος πόλεμος, ευρεία διεθνής επέμβαση
1990-1	Αποχώρηση των Δημοκρατιών από τη Σοβιετική Ένωση

τορίας συνεργάστηκαν για να τους νικήσουν. Το 1773-5 ο Κοζάκος Αιμίλιαν Πουγκάτσεφ, εκμεταλλευόμενος την ομοιότητά του με το φονευθέντα τσάρο Πέτρο Γ', διακήρυξε ότι αυτός είναι ο τσάρος, ο φίλος των καταπιεσμένων, περιλαμβανομένων και των Ρασκόλνικων ή Σταροβέρτσων (= παλαιόπιστων), και ότι δήθεν διασώθηκε από τα χέρια των δημίων του κατά θαυματουργό τρόπο. Ο Πουγκάτσεφ ηγήθηκε μιας μεγάλης εξέγερσης που συνέδεσε τελικώς τους Κοζάκους, τους Μπασκίριους, τους Ρασκόλνικους, τους μικρούς αγρότες, τους δουλοπάροικους που δούλευαν σε εργοστάσια και άλλους που εργάζονταν στις μεγάλες ιδιοκτησίες, οι οποίες είχαν αρχίσει να εκτείνονται προς τα ΝΑ. Το πρόγραμμα του Πουγκάτσεφ να απελευθερώσει την αγροτιά έδωσε εξαιρετικό χαρακτήρα στην εξέγερσή του, αλλά χαλύβδωσε επίσης και την αποφασιστικότητα της Μεγάλης Αικατερίνης να τον εξοντώσει. Καθώς κλονιζόταν η στρατιωτική εκστρατεία του Πουγκάτσεφ, οι Κοζάκοι σύντροφοί του έσωσαν τη ζωή τους παραδίδοντας τον στους στρατιώτες του αυτοκράτορα. Τελικώς, καρατομήθηκε με τους κυριότερους οπαδούς του στη Μόσχα το 1775. Στο μεταξύ οι Μπασκίριοι κατ' επανάληψη αντιστάθηκαν στις αυτοκρατορικές προσπάθειες να τους υποτάξουν. Κατά το 18ο αιώνα η Πολωνία γνώρισε παρόμοιες προκλήσεις εκ μέρους των Κοζάκων και των Χετμάνων (αρχηγοί των Κοζάκων στην Πολωνία) στην Ουκρανία. Έτσι, τόσο η Ρωσία όσο και η Πολωνία κατέστειλλαν τη μια εξέγερση μετά την άλλη στα σύνορά τους, σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα.

Οι δύο χώρες (Πολωνία-Ρωσία) δοκίμασαν σημαντικές εξεγέρσεις πολύ κοντά στα κέντρα εξουσίας τους. Το 1537, παραδείγματος χάρη, η ολοένα και περισσότερο ευημερού-

σα πολωνική τάξη των ευγενών ξεσηκώθηκε κατά των προσπαθειών του βασιλιά Σιγισμούνδου του Γηραιού να διατηρήσει μια βασιλική στρατιωτική πολιτική στη διάρκεια του πολέμου εναντίον της Μοσχοβίας, αναγκάζοντάς τον να επιβεβαιώσει το διάταγμα «Ουδέν Νεώτερον» (nihil novi), δυνάμει του οποίου η πολωνική κυβέρνηση ουδεμία νεωτεριστική κίνηση θα αναλάμβανε χωρίς την πλήρη συναίνεση της Βουλής των Αντιπροσώπων, της τάξης δηλ. των ευγενών, που ήταν η ισχυρότερη παράταξη της Σέιμ (Sejm). Από τη στιγμή που η Βουλή των Αντιπροσώπων υιοθέτησε ένα liberum veto, το οποίο ουσιαστικά προϋπέθετε ομόφωνη συναίνεση για κάθε προτεινόμενο από το βασιλιά μέτρο, το διάταγμα αυτό παρέλυσε οποιουδήποτε είδους μεταρρυθμιστική απόπειρα. Η επιτυχής εξέγερση της τάξης των ευγενών εξασθένησε έναν ήδη κλονιζόμενο θρόνο, οξύνοντας στο εξής τις διαφορές ανάμεσα στο συγκεντρωτισμό της Ρωσίας και την αποκέντρωση της Πολωνίας.

Ο συγκεντρωτισμός δεν πραγματοποιήθηκε στη Ρωσία χωρίς αγώνα. Η μεγαλύτερη κρίση του 16ου αι. έφθασε στο τέλος της με την περίφημη Εποχή των Ταραχών (1598-1613). Φόροι και κατασχέσεις κατά τον πόλεμο με τη Λιβονία (1557-82) είχαν αιματοκυλήσει αγροτικά χωριά, των οποίων πολλοί κάτοικοι είχαν διαφύγει προς πιο ελεύθερες περιοχές, στα ΝΑ. Αυτή η φυγή με τη σειρά της ελάττωσε τους πόρους των μεγάλων γαιοκτημόνων (βογιάροι) που κίνησαν ενέργειες με σκοπό την αποζημίωσή τους και την καταστολή των ταραχών. Στη διάρκεια της βασιλείας του ανίκανου Θεοδώρου Α' (1548-98), οι αντιβασιλείς Νικήτιτς Ρομανόφ και Μπόρις Γκοντούνοφ υποχρεώθηκαν να αντικρούσουν αλλεπάλληλες απόπειρες ανάληψης της εξου-

σίας από τις μεγάλες οικογένειες των Μπέλσκυ, Σουίσκυ και Μστισλάβσκυ. Πολλά από τα μέλη τους ο Γκοντούνοφ τα εκτέλεσε ή τα εξόρισε. Με το θάνατο του Θεοδώρου, χωρίς κάποιον διάδοχο, αναγορεύτηκε τσαρίνα η Ειρήνη, ενέργεια που προκάλεσε οξεία κρίση διαδοχής. Κατόπιν εκτεταμένων διαπραγματεύσεων και επιβεβαιώσεων από την *Zemsky Sobor* (μια Εθνοσυνέλευση περίπου, αλλά χωρίς τη μακρά προηγούμενη ιστορία των δυτικοευρωπαϊκών ομολόγων της) τσάρος ανακηρύχθηκε ο Γκοντούνοφ. Οι βογιάροι πέρασαν στην αντιπολίτευση καθώς ο Γκοντούνοφ χρησιμοποίησε σειρά προληπτικών και αντεκδικητικών μέτρων εναντίον τους, χωρίς, ωστόσο, να εξαλείψει την πολιτική επιρροή τους.

Την ίδια περίοδο, καταστροφές στη σοδειά οδήγησαν τους λιμοκτονούντες αγρότες στο πλιατσικολόγημα, ενώ οι κάτοικοι των αστικών περιοχών προσπαθούσαν να υπερασπισθούν τις λιγοστές προμήθειες τροφίμων τους. Την περίοδο αυτή ένας μνηστήρας του θρόνου (ο νόθος Δημήτριος, που παρίστανε το γιο του Ιβάν Δ', τη δολοφονία του οποίου είχε πιθανόν υποκινήσει ο Γκοντούνοφ, το 1591) εμφανίζεται στο προσκήνιο, έχοντας τη στρατιωτική υποστήριξη των βογιάρων και των Πολωνών ευγενών. Ο Δημήτριος ήταν ο πρώτος μιας σειράς δεκατεσσάρων επίδοξων διεκδικητών του θρόνου στη διάρκεια του 17ου αι. Πολλοί δυσαρεστημένοι υπήκοοι του τσάρου, περιλαμβανομένων των Κοζάκων του Ντον, ενώθηκαν με το στρατό του διεκδικητή στην πορεία του προς τη Μόσχα. Στο μεταξύ, ο Μπόρις Γκοντούνοφ, έχοντας να αντιμετωπίσει τη διάσπαση των δικών του ενόπλων δυνάμεων αλλά και τις επιθέσεις των εχθρών του, πέθανε, τελικώς, το 1605. Τον διαδέχθηκε ο Δημήτριος, παρά τα πλαστά διαπιστευτήριά του.

Η βασιλεία του Δημητρίου (Ψευδοδημήτριος Α') δεν διήρκεσε για πολύ. Οι βογιάροι της Ρωσίας, με επικεφαλής τον πρίγκιπα Σουίσκυ, ξεσηκώθηκαν εναντίον του στα 1606, σκοτώνοντάς τον. Μάλιστα, τόση ήταν η μανία τους ώστε έκαψαν το πτώμα του, για να είναι σίγουροι για το θάνατό του, και σκόρπισαν την τέφρα του με ένα κανόνι. Μολονότι ο Βασίλειος Σουίσκυ διεκδίκησε στη συνέχεια το θρόνο, το πραξικόπημά του προκάλεσε κλιμακωτές αντιδράσεις. Σύντομα μαζικές εξεγέρσεις εκδηλώθηκαν σ' ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Ένας επαναστατικός στρατός, μάλιστα, με επικεφαλής έναν πρώην δουλοπάροικο, τον Ιβάν Μπολότνικοφ, απείλησε τη Μόσχα, πριν υποχωρήσουν τα υπολείμματά του στην Τούλα, όπου ο Σουίσκυ τα πολιόρκησε και τα κατανίκησε. Ένας δεύτερος νόθος Δημήτριος (Ψευδοδημήτριος Β') ηγήθηκε ομοίως το 1608 ενός στρατού προς τη Μόσχα, αλλά με μικρότερη επιτυχία απ' ό,τι ο πρώτος.

Η προσπάθεια του Σουίσκυ να επανακτήσει τον έλεγχο προξένησε έναν νέο πόλεμο, την πολωνική επέμβαση, την πτώση του και την εδραίωση της ιστορικής οικογένειας των Ρομανόφ στο ρωσικό θρόνο. Ο Σουίσκυ εξασφάλισε στρατιωτική υποστήριξη από τον Κάρολο Θ' της Σουηδίας με αντάλλαγμα την παραίτηση των ρωσικών διεκδικήσεων επί της Λιβονίας, κάτι που έφερε στη συνέχεια την Πολωνία σε πόλεμο εναντίον της Ρωσίας. Οι πολωνικές δυνάμεις πήραν τη Μόσχα, ενώ ένα συμβούλιο βογιάρων αναγνώρισε ως τσάρο τον Πολωνό βασιλέα Σιγισμούνδο και διάφορα τμήματα της Αυτοκρατορίας περιήλθαν στους Σουηδούς, τους Κοζάκους και τους Πολωνούς. Ωστόσο Κοζάκοι και Ρώσοι κάτοικοι διαφόρων κωμοπόλεων, υπό τους εκκλησιαστικούς ηγέτες τους, συμμάχησαν με σκοπό να ορ-

γανώσουν στρατό εναντίον των Πολωνών κατακτητών της Μόσχας, κατάφεραν δε να αποκαταστήσουν το ρωσικό έλεγχο. Στα 1613, άλλη μια Εθνοσυνέλευση εξέλεξε τσάρο το βογιάρο Μιχαήλ Ρομανόφ. Ο Μιχαήλ ανέλαβε, με τη σειρά του, να διαλύσει τις δυνάμεις των βογιάρων (αποδεκατισμένοι τώρα από έναν εμφύλιο πόλεμο δεκαπέντε χρόνων), να εκτοπίσει τους Σουηδούς και Πολωνούς και να επανεγκαθιδρύσει την αυτοκρατορική εξουσία στην ενδοχώρα. Ο ίδιος και οι διάδοχοί του προχώρησαν σε ακόμη μεγαλύτερες εκχωρήσεις δικαιωμάτων προς τους ευγενείς, με σκοπό να εξασφαλίσουν τη στρατιωτική και διοικητική συνεργασία τους με το θρόνο εναντίον των αγροτών.

Οι δύσκολες διαδοχές συνέχισαν να παρέχουν ευκαιρίες έναρξης επαναστατικών καταστάσεων. Οι στρελίτσες (σκοπευτές ή τυφεκιοφόροι) ήσαν εξαίρετοι πεζικάριοι που στρατοπέδευαν στη Μόσχα και σε άλλες μεγάλες πόλεις, ενισχύοντας το πενιχρό στρατιωτικό εισόδημά τους επιδιδόμενοι και σε πολιτικές εργασίες. Με το θάνατο του εικοσάχρονου τσάρου Θεοδώρου στα 1682, μερίδα αξιωματούχων, μεταξύ των οποίων και ο ορθόδοξος πατριάρχης, παρέκαμψαν την αδελφή του Σοφία και τον αδελφό του Ιβάν, προκρίνοντας για τσάρο το δεκάχρονο ετεροθαλή αδελφό του, Πέτρο. Η Σοφία, όμως, συμμάχησε με τους αδικημένους στρελίτσες, με σκοπό να εισβάλουν στο αυτοκρατορικό παλάτι, όπου και πέτυχαν να χρισθεί τσάρος ο Ιβάν υπό την αντιβασιλεία της Σοφίας. Στη συνέχεια, οι στρελίτσες ζήτησαν να γίνουν δεκτοί ώστε να εκθέσουν στην κυβέρνηση τα παράπονά τους σχετικά με τους Σταρόβερτσους (ή Ρασκόλνικους), τους οποίους και υποστήριζαν. Παράλληλα, άρχισαν να προπαρασκευάζονται για την κατάληψη της εξουσίας με τα όπλα. Η Σοφία διέκοψε κάθε σχέση μαζί

τους, προσκαλώντας τους άνδρες της Εθνοφρουράς και του αυτοκρατορικού στρατού να καταστείλουν ένα νέο πραξικόπημα. Η αντιβασίλισσα κυβέρνησε για λογαριασμό του αδελφού της επί επτά χρόνια.

Μέχρι τότε, ο εξαιρετικών ικανοτήτων Πέτρος, μικρότερος αδελφός του Ιβάν και της Σοφίας, πλησίαζε την ενηλικίωσή του κι ετοίμαζε ο ίδιος ένα πιθανό πραξικόπημα. Οι πράκτορες της Σοφίας δολοπλόκησαν με σκοπό να τον προλάβουν, δολοφονώντας τον, αλλά ο Πέτρος που υποψιάστηκε τη συνωμοσία έδρασε εγκαίρως πρώτος. Το 1689, οι οπαδοί-επαναστάτες του (ανάμεσα στους οποίους φυσικά περιλαμβάνονταν και μέλη μεγάλων ευγενών οικογενειών) συνέλαβαν τη Σοφία και ανέβασαν στην εξουσία τον υποψήφιό τους. Ο νέος τσάρος αναδείχθηκε σ' έναν από τους πλέον σημαντικούς που έχει να επιδείξει η ρωσική ιστορία: στον Μέγα Πέτρο. Ο Πέτρος κυβέρνησε μέχρι το 1725, αντιμετωπίζοντας στα σύνορα της Αυτοκρατορίας του τις μεγάλες εξεγέρσεις των Μπασκιρίων και των Κοζάκων, αλλά στο εσωτερικό καμία σημαντική πρόκληση δεν τον ενόχλησε, εκτός ίσως από την επανεμφάνιση του μιλιταριστικού σώματος των στρελίτσων στα 1698. Από την άλλη, ενεπλάκη σε πόλεμο σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του με τους Τούρκους, τους Σουηδούς και τους Πέρσες, για να μην αναφέρουμε τους πολεμιστές της Χίβα και της Μπουχάρας στην Κεντρική Ασία. Το ετοιμοπόλεμο του κράτους επί Πέτρου έδινε πολλά ερεθίσματα για νέες εσωτερικές εξεγέρσεις, ενώ, παράλληλα, εκμηδένιζε κάθε προοπτική επιτυχίας τους.

Από πολλές απόψεις, οι εξεγέρσεις κατά το 17ο και 18ο αιώνα ενίσχυσαν το ρωσικό θρόνο και εξασθένησαν τον πολωνικό. Οι διαφορές βρίσκονται σε δύο ουσιαστικά γε-

γονότα. Πρώτον, στη διάρκεια εκείνων των δύο αιώνων οι Ρώσοι τσάροι πάντοτε θριάμβευαν επί των επαναστατών τους, δράττοντας κάθε ευκαιρία για να αποδεκατίσουν ακόμη μια ομάδα δυνητικών αντιπάλων, ενώ στην Πολωνία οι επαναστάτες κέρδιζαν έδαφος μέσω αλλεπάλληλων συμμαχιών με κάποιο τμήμα της τάξης των ευγενών και μέσω εκχωρήσεων από την πλευρά του θρόνου. Δεύτερον, οι Ρώσοι ευγενείς συνέδεσαν αμετακλήτως τη μοίρα τους με τον τσάρο, ενώ στην Πολωνία οι ευγενείς διαρκώς προσπαθούσαν να ενισχύσουν τα προνόμιά τους και να αναχαιτίσουν την κεντρική εξουσία. Όχι πως οι Ρώσοι αριστοκράτες επιδείκνυαν ευγένεια πνεύματος από την οποία είχαν έλλειψη οι Πολωνοί ομόλογοί τους! Ο έλεγχος του εμπορίου των σιτηρών από τους Πολωνούς ευγενείς τούς προσέφερε επιρροή την οποία οι Ρώσοι εξάδελφοί τους θα ζήλευαν στα σίγουρα. Και στις δύο περιπτώσεις ο όγκος των μεγαλύτερης κλίμακας εξεγέρσεων αυτών των δύο αιώνων συνέβη κυρίως σε αμφισβητούμενες περιοχές της αυτοκρατορικής περιφέρειας. Ως αποτέλεσμα αυτών των αντικρουόμενων διαδικασιών το ρωσικό κράτος επεκτάθηκε κατά το 18ο αιώνα, ενώ το πολωνικό εξαφανίστηκε.

Δομημένη γύρω από έναν απολυταρχικό τσάρο, πάντως, η Ρωσική Αυτοκρατορία παρέμενε τρωτή και ευάλωτη σε πραξικοπήματα από μέλη του κρατούντος κύκλου οποτεδήποτε συνέβαινε κάποια αμφίβολη διαδοχή. Όχι μόνο οι διεκδικητές του θρόνου πολλαπλασιάζονταν κάθε φορά που πέθαινε κάποιος τσάρος ή τσαρίνα, αλλά, επίσης, άρχοντες και επίλεκτες στρατιωτικές μονάδες, όπως η ανακτορική φρουρά (που στρατολογούσε τους αξιωματικούς της, *la noblesse oblige*, από μεγάλα σόγια), συνωμοτούσαν κατ' επανάληψη για να τοποθετήσουν τους δικούς τους

υποψήφιους στον αυτοκρατορικό θρόνο. Με το θάνατο του Πέτρου, η αυτοκρατορική φρουρά παρέδωσε την εξουσία σε μια ομάδα νέων ευγενών του τσάρου, η οποία κυβέρνησε εν ονόματι της χήρας Αικατερίνης και στη συνέχεια του εγγονού της Πέτρου Β'. Η ανακτορική φρουρά και οι μεγαλοευγενείς παρομοίως παρενέβησαν με το θάνατο του Πέτρου Β' πριν από τη στέψη στα 1730, βοηθώντας την ανιψιά του Πέτρου Α', Άννα, στο δρόμο της για το θρόνο.

Ωστόσο και πάλι το 1742 ένας συνασπισμός ευπατριδών χάρισε το θρόνο στην κόρη του Πέτρου Α', Ελισάβετ, ενώ μετά το θάνατο της Ελισάβετ, το 1762, ένα κίνημα των αξιωματικών εναντίον του διαδόχου Πέτρου Γ' έφερε στην εξουσία τη σύζυγό του ως τσαρίνα Αικατερίνη Β'. Αυτή βασίλευσε μέχρι το 1796, κι έγινε διάσημη για την ενεργητικότητά της, την ευφυΐα και τη μακροβιότητά της, ως Αικατερίνη η Μεγάλη. Ύστερα από πέντε χρόνια διαμάχης με μεγάλους ευγενείς, ο γιος της και διάδοχος του θρόνου Παύλος έχασε τη ζωή του σ' ένα κίνημα που πραγματοποιήθηκε με τη συναίνεση του δικού του διαδόχου Αλεξάνδρου Α'. Έτσι, η Αυτοκρατορία του 18ου αιώνα παρουσίασε έναν εντυπωσιακό συνδυασμό στρατιωτικής επέκτασης, διοικητικής ενοποίησης, κρατικού παρεμβατισμού κι εξεχόντων ηγετών, ενώ εξαιρετικά ασταθείς υπήρξαν για τα κέντρα της οι περίοδοι των διαδοχών.

Οι διαδοχές, ωστόσο, του 18ου αι. κατέστησαν πιο ευπαθή την Πολωνία, όπου ένας συνδυασμός Πολωνών αρχόντων και ξένων ηγεμόνων, μεταξύ των οποίων και ο Ρώσος μονάρχης, παρενέβαιναν τυπικώς με σκοπό να εκλέξουν το νέο βασιλέα. Στους Πολωνούς βασιλείς του 18ου αι. περιλαμβάνεται ο Αύγουστος Α', εκλέκτορας της Σαξονίας, που υπερίσχυσε του Γάλλου πρίγκιπα Λουδοβίκου Κοντί,

και ανήλθε στον πολωνικό θρόνο. Επίσης, ο εύπορος Πολωνός βοεβόδας Στανίσλαος Λεζύνσκι, γόνος μιας παλαιάς πολωνικής οικογένειας ευγενών, ο Αύγουστος Γ', γιος του Αυγούστου Β', και ο Στανίσλαος Αύγουστος Πονιατόφσκι, υποψήφιος της Μεγάλης Αικατερίνης, που εκτόπισε την οικογένεια των Τσαρτόρυσκι και υπέστη την αντιπολιτευτική τους δράση καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του. Στο μεταξύ, η Ρωσία πρόβαλλε ως προστάτης των ορθόδοξων υπηκόων της Πολωνίας, ενώ η Πρωσία εξεδήλωσε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους προτεστάντες της Πολωνίας. Από τη στιγμή που ο πολωνικός θρόνος προωθούσε τα δικαιώματα της δικής του Ουνιτικής Εκκλησίας (δηλαδή ορθόδοξης ως προς το τυπικό, αλλά προσκείμενης στη Ρώμη), αμφότεροι οι προστάτες είχαν λόγους να ανησυχούν. Ο εμφύλιος πόλεμος του 1768-71, στη διάρκεια του οποίου ένας συνασπισμός ευγενών με έδρα την πόλη Μπαρ της Ποδολίας ξεσηκώθηκε εναντίον του βασιλιά και των προσπαθειών του να ενισχύσει το θρόνο, προκάλεσε, στη συνέχεια, (ή τουλάχιστον αιτιολόγησε) την περαιτέρω παρέμβαση της Πρωσίας, της Ρωσίας και έπειτα της Αυστρίας. Αυτό είχε ως συνέπεια να χάσει η Πολωνία σημαντικά τμήματα των εδαφών της προς Βορρά, Ανατολάς και Νότο, μεταξύ των οποίων την Πομερανία, τη Μικρά Πολωνία, τη Ρουθηνία, τη Λευκορωσία, τη Λιβονία και το Βιτέμπσκ. Ο διαμελισμός αυτός της Πολωνίας βοήθησε τη Ρωσία να κυριαρχήσει στην Ανατολική Ευρώπη.

Η Πολωνία, ωστόσο, έμελλε να χάσει ακόμη περισσότερα με τη ρωσική παρέμβαση. Το 1791, με βασιλική αξίωση, το Κοινοβούλιο της συρρικνωμένης χώρας υιοθέτησε ένα συγκεντρωτικό σύνταγμα που αμέσως αποξένωσε τμήμα της τάξης των ευγενών. Οι ευγενείς απάντησαν με την ορ-

γάνωση του Κινήματος της Ταργκοβίτσας, και κάλεσαν την Αικατερίνη της Ρωσίας να αποστείλει στρατεύματα. Αυτή το έκανε αμέσως καταλαμβάνοντας τη Βαρσοβία και αναχαιτίζοντας τις ασθενείς δυνάμεις του στέμματος. Ο βασιλιάς Στανίσλαος προσχώρησε στη συντηρητική ομοσπονδία. Αυτός ο βραχύς εμφύλιος πόλεμος οδήγησε σε ένα δεύτερο διαμελισμό των πολωνικών εδαφών μεταξύ της Ρωσίας, της Πρωσίας και της Αυστρίας, το 1793. Αμέσως μετά ο Θαδδαίος Κοσιούσκο (ένας παλαίμαχος του Αμερικανικού Επαναστατικού Πολέμου) ηγήθηκε ενός αναδιοργανωμένου στρατού εν ονόματι του αποτυχημένου νέου συντάγματος, που καταργήθηκε από ένα τρομοκρατημένο Κοινοβούλιο. Εν ονόματι του έθνους οι δυνάμεις των επαναστατών με παρρησία, αλλά ματαίως, κήρυξαν πόλεμο και κατά της Ρωσίας και κατά της Πρωσίας. Οι πρωσικές και ρωσικές δυνάμεις δεν άργησαν να ανταποκριθούν νικώντας τους Πολωνούς και αιχμαλωτίζοντας τον Κοσιούσκο. Τούτη τη φορά ο τριμερής διαμελισμός μεταξύ Αυστρίας, Πρωσίας και Ρωσίας δεν άφησε κάποιο τμήμα πολωνικού εδάφους ανεξάρτητο. Η Πολωνία εξαφανίσθηκε από το χάρτη, και παρέμεινε στη συνείδηση του κόσμου ως ένα σύνολο διοικητικών υποδιαιρέσεων εν μέσω ισχυρών και προσφάτως διευρυμένων αυτοκρατοριών, οι οποίες και κράτησαν το πολωνικό έθνος υπό το ζυγό τους επί έναν και πλέον αιώνα.

Ενοποίηση του 19ου αι.

Στην πορεία, η Ρωσία ενεπλάκη ακόμη πιο έντονα στην πολιτική της Δυτικής Ευρώπης. Οι ίδιοι οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι περιέπλεξαν τη Ρωσία στις δυτικοευρωπαϊκές υποθέ-

σεις και τους Δυτικοευρωπαίους στη ρωσική πολιτική. Ο δούκας του Ρισελιέ, παραδείγματος χάριν, υπηρέτησε πρώτα ως Ρώσος αξιωματικός και γενικός κυβερνήτης της Νότιας Ρωσίας, κι ύστερα έγινε ο πρωθυπουργός του Λουδοβίκου ΙΗ' στην παλινόρθωση, όταν οι Ρώσοι κατελάμβαναν τη Γαλλία. Στη διάρκεια της κατοχής, εξάλλου, οι μορφωμένοι γαλλόφωνοι Ρώσοι αξιωματικοί (παράδειγμα η κληροδοτημένη στη γαλλική γλώσσα ρωσική λέξη μπιστρό = «γρήγορα») ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς με την παριζιάνικη κοσμική ζωή. Με τη σημαντική εξαίρεση του Κριμαϊκού Πολέμου, που έφερε αντιμέτωπη τη Ρωσία προς τη Γαλλία, οι ρωσικές δυνάμεις του 19ου αι. δεν διεξήγαγαν πολέμους εναντίον των δυτικοευρωπαϊκών στρατών. Αντιθέτως, έγιναν η πολιορκητική μηχανή που συγκρούστηκε με τις βόρειες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ενώ δε οι δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις κατελάμβαναν αποικίες στην άλλη πλευρά του Ωκεανού, η Ρωσία κυρίως μαχόταν να επεκτείνει τα δικά της σύνορα προς Νότο και Ανατολάς.

Ουδείς θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι η Ρωσία ή το φάντασμα της Πολωνίας αντιμετώπισαν ήρεμα το 19ο αι., αλλά οι ανοικτές επαναστατικές καταστάσεις έγιναν σπάνιες μετά το 1775. Πράγματι, οι μόνες σημαντικές επαναστατικές καταστάσεις μεταξύ του τότε και του 1905 υπήρξαν οι πολωνικές εξεγέρσεις εναντίον της ρωσικής ηγεμονίας στα 1794-5, 1830-1 και 1863-4. Η απόπειρα πραξικοπήματος των Ρώσων αξιωματικών το Δεκέμβριο του 1825 προσήλκυσε την παγκόσμια προσοχή, επειδή συμμετείχε μια μυστική εταιρεία μεταρρυθμιστών αριστοκρατών, αλλά η ανοιχτή εξέγερση δεν συνιστούσε τίποτ' άλλο παρά σύντομες στρατιωτικές αναμετρήσεις στην Αγία Πετρούπολη και στο Κίε-

βο. Η Δεκεμβριανή Επανάσταση έλαβε χώρα, όπως και οι προηγούμενες κατά το 18ο αι., στη διάρκεια μιας σύντομης χηρείας του θρόνου. Όταν απεβίωσε ξαφνικά ο Αλέξανδρος Α', ο αδελφός του και νόμιμος διάδοχος Νικόλαος δίστασε να αναλάβει το στέμμα, εξαιτίας της περιώνυμης αντιπάθειας που έτρεφαν για το πρόσωπό του τα σώματα των αξιωματικών. Οι αξιωματικοί σκόπευαν να επέμβουν προς όφελος του αναποφάσιστου αδελφού του Κωνσταντίνου, ενόψει της ανάληψης του θρόνου από τον Νικόλαο. Αυτή ήταν και η τελευταία σοβαρή απόπειρα των γαιοκτημόνων και των αξιωματικών να καταλάβουν την εξουσία σε μιαν αμφισβητούμενη διαδοχή. Όπως πολλοί από τους προγόνους του, ο Αλέξανδρος Β' έμελλε να πεθάνει σύμφωνα μ' ένα σχέδιο δολοφονίας του το 1881, αλλά ο Αλέξανδρος έπεσε τελικά από τις βόμβες των μηδενιστών (ποπουλιστών) και όχι των συντρόφων του αριστοκρατών.

Οι Πολωνοί πατριώτες, από την άλλη, παρακολουθούσαν τους Ρώσους ηγέτες τους από κοντά, αναζητώντας τα ευπαθή σημεία τους, ώστε να εξεγερθούν. Η πρώτη μεγάλη πολωνική εξέγερση του 19ου αι. έλαβε χώρα το 1830, όταν ο αντιδραστικός Νικόλαος Α' θέλησε να χρησιμοποιήσει τον πολωνικό στρατό για να καταστείλει τις πρόσφατες επαναστάσεις στη Γαλλία και στο Βέλγιο. Οι φιλελεύθερες συνωμοτικές εταιρείες ανέπτυξαν δράση στην Πολωνία από το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων. Όταν ο Νικόλαος διέταξε την κινητοποίηση του στρατού, τα μέλη των εν λόγω εταιρειών σχεδίαζαν ήδη την έναρξη μιας εξέγερσης, με τους δόκιμους της σχολής πεζικού της Βαρσοβίας επικεφαλής. Έπρεπε, λοιπόν, να χτυπήσουν πριν τελειώσουν οι προετοιμασίες του στρατού. Οι δόκιμοι επιτέθηκαν στο παλάτι του Μεγάλου Δούκα (του αδελφού του Νικολά-

ου, Κωνσταντίνου) και κέρδισαν σημαντική λαϊκή υποστήριξη. Οι επαναστάτες κατάφεραν να εδραιώσουν ένα Διοικητικό Συμβούλιο κι ύστερα μια προσωρινή Κυβέρνηση, η οποία διακήρυξε την εκθρόνιση των Ρομανόφ. Κατόπιν διεθνούς, όμως, διπλωματικής πίεσης προς όφελος των Πολωνών, και συνεχών ελιγμών μεταξύ των πολωνικών παρατάξεων, ενώ μαίνονταν οι μάχες με τα ρωσικά στρατεύματα επί έξι μήνες, το επαναστατικό καθεστώς κατέρρευσε. Η Ρωσία ανέκτησε την εξουσία της, ενσωματώνοντας την Πολωνία, με πολύ μεγαλύτερη προσοχή τώρα, στο διοικητικό σύστημά της.

Παρ' όλο το σχηματισμό των Εθνικών Επιτροπών, όμως, και τις σποραδικές εξεγέρσεις στα αυστριακά και πρωσικά τμήματα της πρώην πολωνικής επικράτειας, οι επαναστάσεις του 1848 παρήλθαν χωρίς αξιόλογη λαϊκή συλλογική δράση στη ρωσοκρατούμενη Πολωνία. Ανερχόμενος στην εξουσία εν μέσω του ολέθριου Κριμαϊκού Πολέμου, ο Αλέξανδρος Β' της Ρωσίας (1855-81) επέκτεινε τις φιλελεύθερες προσπάθειές του με σκοπό να χειραφετήσει τους Ρώσους δουλοπάροικους στα 1861 αφενός, αλλά και να επαναφέρει κάποιες ελευθερίες στα 1862 στην Πολωνία, αφετέρου. Κι ενώ οι Πολωνοί μετριοπαθείς συνεργάζονταν με το πρόγραμμα του τσάρου, οι ακραιφνείς εθνικιστές (Ερυθροί) διαδήλωναν για περισσότερες, κυρίως αγροτικές, μεταρρυθμίσεις. Η κυβέρνηση του Αλεξάνδρου αποφάσισε να στρατολογήσει ακτιβιστές, που ήσαν φοιτητές κατά κύριο λόγο, στο ρωσικό στρατό. Η νέα εντολή κινητοποίησης έδωσε έναυσμα για την εξέγερση του Ιανουαρίου 1863. Αυτή τη φορά οι ευγενείς δεν αναμείχθηκαν εξαιρετικά. Η εξέγερση είχε μια ευρεία λαϊκή βάση και διασυνδέσεις στους κύκλους των διανοούμενων, αλλά της έλειπε το κε-

ντρικό στρατιωτικό πρόσταγμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να επικρατήσουν οι ρωσικές δυνάμεις μετά από δεκαπέντε μήνες ανταρτοπόλεμου. Η Ρωσία απάντησε με ακόμη βιαιότερα μέτρα καταστολής απ' ό,τι το 1831.

Ο 19ος αι. στη Ρωσία χαρακτηρίζεται από έντονες επαναστατικές ιδέες και πλήθος συνωμοσιών, που όμως καμία δεν επέφερε κάποιο ρήγμα στο πολίτευμα όπως είχαν καταφέρει οι προηγούμενες κρίσεις διαδοχής. Η καταστολή και η λογοκρισία έφεραν κάποια βραχύβια αποτελέσματα, εξουδετερώνοντας τους πρoύχοντες που απέβλεπαν στην εξουσία, ελέγχοντας τους Κοζάκους και τις πολυπληθείς μειοψηφίες που είχαν ενσωματωθεί στην Αυτοκρατορία, διασπώντας τον αγροτικό κόσμο, εκτρέποντας την ιντελιγκέντσια σε συνωμοσίες ή υποχρεώνοντάς τη στη σιωπή. Όπως και σ' άλλες συνθήκες όπου οι αδικίες είναι βαθιές, η καταστολή άγρια και η διαφωνούσα οργάνωση ασθενής, έτσι και οι αντικαθεστωτικοί των πόλεων προέβησαν σε δολοφονίες και μυστικές επιθέσεις κατά της ιδιοκτησίας. Τέτοιες τρομοκρατικές πράξεις υπογράμμιζαν την αδυναμία του καθεστώτος, αλλά απέφευγαν τις κατά μέτωπον αντιπαραθέσεις με τις αρχές.

Οι αγρότες, είναι αλήθεια, επετίθεντο σε γαιοκτήμονες και αξιωματούχους συχνότερα τώρα, ιδιαίτερα μετά τη χειραφέτηση του 1861. Αλλά ακόμη και οι πιο αποφασιστικοί επαναστατημένοι αγρότες δεν συσπειρώνονταν για να προβούν σε σημαντικές τοπικές εξεγέρσεις, ούτε συμμαχούσαν με άλλους υψηλότερης τάξης διαφωνούντες, ενώ στερούνταν οπλισμού. Παρ' όλες τις ελπίδες των συνωμοτών, ακόμη και η δολοφονία του Αλεξάνδρου Β' από μέλη του Κόμματος των Αναρχικών, το Μάρτιο του 1881, δεν προκάλεσε λαϊκή επανάσταση. Αντιθέτως, υποκίνησε ένα

άνευ προηγουμένου κύμα καταστολής, που περιελάμβανε ρυθμιστικούς νόμους και κυβερνητικής έμπνευσης πογκρόμ κατά της ελευθερίας αλλά και της ίδιας της ζωής των Ρωσοεβραίων.

Οι μεταρρυθμίσεις του Αλεξάνδρου Β' δεν πέτυχαν όσα σκόπευαν οι σύμβουλοι του τσάρου, αλλά είχαν βαθιές συνέπειες στη ρωσική πολιτική από τη δεκαετία του 1860 κι εξής. Έφεραν τη Ρωσία προς την άμεση διακυβέρνηση, μειώνοντας τη δύναμη και τις διοικητικές αρμοδιότητες των ευγενών και δημιουργώντας εναλλακτικούς θεσμούς σε άμεση επαφή με ανώτερους αξιωματούχους. Η χειραφέτηση των δουλοπάροικων ελευθέρωσε τους ακτήμονες εργάτες που δούλευαν οικογενειακώς (και που οι ιδιοκτήτες τους τους μίσθωναν σε εργοστάσια και καταστήματα). Οι αγρότες των ιδιοκτησιών είχαν την ευκαιρία να αγοράσουν τη μισή γη που καλλιεργούσαν, όχι για λογαριασμό τους αλλά για λογαριασμό μιας κομμούνας, η οποία υπό την εποπτεία κρατικών παραγόντων ήλεγχε τη χρήση γης και περιοδικώς προέβαινε σε αναδασμό της κατ' αναλογία προς το μέγεθος του νοικοκυριού. Ο σχηματισμός τοπικών συνελεύσεων, των ζέμστβος, δημιούργησε έναν ημιαντιπροσωπευτικό μηχανισμό. Η αναδιοργάνωση των δικαστηρίων, εξάλλου, καθιέρωσε ένα πληρέστερο και δικαιότερο σύστημα, επεκτεινόμενο επίσης από το τοπικό στο εθνικό επίπεδο. Οι κομμούνες, οι τοπικές συνελεύσεις και τα δικαστήρια παρείχαν μιαν άνευ προηγουμένου βάση για άμεση παρέμβαση στις τοπικές υποθέσεις από την κεφαλή προς τη βάση και για πολιτική κινητοποίηση από τη βάση προς την κεφαλή. Τέλος, η συνεχιζόμενη σημασία των γαιοκτημόνων, που πολλοί απ' αυτούς κατείχαν πλέον τη μισή από τη γη μιας κομμούνας με ασήμαντη αντιμισθία και προσε-

λάμβαναν πρώην δουλοπάροικους να εργασθούν με μισθούς πείνας, τροφοδότησε την έκρηξη τοπικών συγκρούσεων.

Στη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του αιώνα, μετά τη δολοφονία του Αλεξάνδρου Β', ο Αλέξανδρος Γ' και ο Νικόλαος Β' βρέθηκαν εν μέσω μεγάλων αντιθέσεων: από τη μια πλευρά, η ραγδαία βιομηχανοποίηση, η ταχεία δημογραφική ανάπτυξη, η μαζική αστυφιλία, η διεύρυνση της προλεταριοποίησης του αγροτικού πληθυσμού, η πολιτική κινητοποίηση μέσω των ζέμστβος και των πανεπιστημίων. Από την άλλη, η επέκταση της καταστολής και της λογοκρισίας, ο περιορισμός της δύναμης των ζέμστβος, ο διά της βίας εκρωσισμός των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων και τα νέα προνόμια για τους ευγενείς. Η συρροή αυτών των δύο ρευμάτων δημιούργησε έναν ορμητικό χείμαρρο.

Με τη λήξη της δεκαετίας του 1890 σημειώθηκε μια σειρά φοιτητικών, αγροτικών και εργατικών εξεγέρσεων κατά του κράτους. Από το 1899 ως το 1901, οι αναμετρήσεις μεταξύ φοιτητών και κρατικών αρχών στα πανεπιστήμια της Αγίας Πετρούπολης και του Κιέβου υποκίνησαν φοιτητικές απεργίες και διαδηλώσεις σε εθνική κλίμακα, με αποκορύφωμα τη δολοφονία του υπουργού Παιδείας. Στα 1902 αγρότες επιτέθηκαν κατά των ιδιοκτησιών των ευγενών σε 175 κομμούνες της Ουκρανίας, στη διάρκεια των οποίων οι τσαρικές αρχές έστειλαν 837 αγρότες στη φυλακή και τιμώρησαν ομαδικά τα εξεγερμένα χωριά με το συνολικό πρόστιμο των 800.000 ρουβλίων (Shanin 1986: II,11). Στα 1903 ένα κύμα απεργιών στο βιομηχανικό τομέα δημιούργησε αξιοσημείωτους αριθμούς εργατών στη Νότια Ρωσία, καταλήγοντας στη στρατιωτική κατάληψη των ελαιώνων.

Αυτές οι απεργίες ήσαν αρκετές για να διογκώσουν τον αριθμό των εργατών που κατηγορούνταν για «εγκλήματα κατά του κράτους», ο οποίος και πενταπλασιάστηκε μεταξύ του 1884-90 και 1901-3, καθώς η αναλογία όσων κατηγορούνταν και ήσαν εργάτες μη αγροτικής απασχόλησης αυξήθηκε από το 17,2% στο 50,3% (Shanin 1986: II, 25-6). Τώρα πλέον, όχι μόνο η ιντελιγκέντσια, αλλά επίσης και οι αγρότες και οι εργάτες ευθυγραμμίζονταν καταφανώς εναντίον του καθεστώτος.

Προοπτικές επανάστασης

Έντεκα χρόνια μετά τη χειραφέτηση των δουλοπαροίκων και οκτώ μετά τη δημιουργία των ζέμστβος και τις δικαιικές μεταρρυθμίσεις, στα 1872, ο Γάλλος φιλελεύθερος διανοούμενος Ανατόλ Λερουά-Μπολιέ έκανε το πρώτο από τα πολλά ταξίδια του στη Ρωσία με σκοπό να δει και να μελετήσει την πολιτική και κοινωνική ζωή και πρώτος να την καταγράψει σε πολλές συνέχειες στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes* και εν συνεχεία στο *L' Empire des tsars et les Russes* (τρεις τόμοι που κυκλοφόρησαν από το 1881 μέχρι το 1889). Στη Ρωσία, ο Γάλλος επισκέπτης έγινε μάρτυρας του άγριου, ζωτικής σημασίας Ρωσο-οθωμανικού πολέμου, της επέκτασης της στρατιωτικής θητείας, της ανόδου των εργατικών σωματείων, πλήθους απεργιών και επαναστατικών εταιρειών, των διαδοχικών επιθέσεων εναντίον αξιωματούχων, με αποκορύφωμα τη δολοφονία του τσάρου Αλεξάνδρου Β' -εν ολίγοις, μιας ευρείας εγχώριας σύγκρουσης που προμηνούσε ακόμη περισσότερες. Καθώς δε προχωρούσε τη συγγραφή του βιβλίου του, ο Γάλλος δια-

νοητής μπορούσε να διακρίνει τη μαζική αντίδραση που θα ενίσχυε τους επαναστάτες και τους μεταρρυθμιστές κατά τις αντικαθεστωτικές εκδηλώσεις τους. Ωστόσο, αν η ανάλυσή του περιείχε μια τελεολογία, αυτή δεν ήταν της επανάστασης, αλλά του φιλελεύθερου ατομικισμού.

Όπως πολλοί παρατηρητές σήμερα, ο Λερουά-Μπολιέ είδε στο παρόν και στο μέλλον της Ρωσίας κυρίως μία σειρά εμποδίων προς τη φιλελευθεροποίηση, κυριότερα των οποίων ήταν η εδραιωμένη γραφειοκρατία, η αγροτική κομμούνα (mir) που εμπόδιζε την ορθολογική χρήση της γης του αγρότη, οι έντονες θρησκευτικές διακρίσεις, η έλλειψη πολιτικών ελευθεριών. Προβλέποντας τους προκατειλημμένους παρατηρητές της δεκαετίας του 1990, οι οποίοι αντελήφθησαν τη διάλυση του Κομμουνιστικού Κόμματος ως την αρχή μιας μακράς, επικίνδυνης διαδικασίας αναπροσαρμογής, αυτός είδε τη χειραφέτηση των δουλοπαροίκων ως ένα απαραίτητο πρώτο βήμα προς μια προοδευτική κοινωνία, αλλά ένα βήμα που έκανε επιτακτικότερη την ανάγκη αναδιοργάνωσης των οικονομικών και πολιτικών θεσμών. Επίσης, απεικόνισε τον ατομικισμό και τη βιομηχανία καθώς απλωνόταν ταχέως στη Ρωσία, φέρνοντας τη χώρα κοντά στο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο. Ο Λερουά-Μπολιέ πέθανε το 1912, έχοντας γνωρίσει την Επανάσταση του 1905 (στην πραγματικότητα έχοντας παρακολουθήσει τη Δούμα του 1906), αλλά δεν έζησε για να δει τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ούτε τις Επαναστάσεις του 1917.

Ωστόσο, ο Λερουά-Μπολιέ πράγματι αναγνώρισε τη δύναμη του ριζοσπαστισμού και τη δυνατότητα της επανάστασης στη Ρωσία: «αυτό που πάνω απ' όλα προώθησε την ανάπτυξη του ριζοσπαστισμού είναι η ηθική καταπίεση, η πνευματική πενία και στέρηση που βρίσκονται σύμ-

φυτα στο πολιτικό καθεστώς» (Leroy-Beaulieu 1990:827). Από τη στιγμή που διαπίστωσε ότι δεν υπήρχε περίπτωση οι ιεραπόστολοι της διανόησης να ενώσουν τις δυνάμεις τους με τους εργάτες και τους αγρότες, όμως, οραματίστηκε μια λαϊκή επανάσταση πολύ διαφορετική. Με δεδομένη δε την επίδραση της μιρ αυτή θα αποτελούσε μιαν άγρια εκδίκηση:

> Στον αγροτικό σοσιαλισμό οι επαρχίες θα ξανάβλεπαν την αιμοσταγή Ζακερί [επανάσταση του 14ου αι. στη Γαλλία εναντίον των φεουδαρχών που πήρε το όνομά της από το όνομα του αρχηγού της Ζακ (Ιακώβου του Αγαθού)] του Πουγκάτσεφ. Μεταξύ των πλέον αδαών και μωρόπιστων λαών της Ευρώπης, η επανάσταση των Ρώσων πιθανόν θα ξεπερνούσε σε βαρβαρότητα όλες τις Τρομοκρατίες και Κομμούνες μας. (Σελ. 841).

Έχοντας ως μέσο σύγκρισης το γαλλικό επαναστατικό μοντέλο, ο Λερουά-Μπολιέ κατέγραψε τους λόγους που καθιστούσε αδύνατη μια λαϊκή επανάσταση: το αχανές και αραιοκατοικημένο της αυτοκρατορίας, η πανίσχυρη γραφειοκρατία, οι ελάχιστες μεγάλες πόλεις, η ανυπαρξία επαναστατικού στοιχείου στην πρωτεύουσα (σελ. 843). Ο Γάλλος διανοητής πρότεινε την εναλλακτική δυνατότητα μιας σειράς εθνικιστικών επαναστάσεων που θα ανέπλαθαν τα ετερόκλητα στοιχεία της Ρωσικής Αυτοκρατορίας σε μια ομοσπονδία, ακόμη ίσως κι ως ενός ομόσπονδου παραρτήματος των Ηνωμένων Πολιτειών (σελ. 865-8). Εντέλει πρότεινε την προοπτική μιας φιλελεύθερης επανάστασης στην κορυφή της πυραμίδας, η οποία θα διεκδικούσε μια πιο επικίνδυνη αντιδραστική επανάσταση της βάσης:

> Η Δύση, με τη Γαλλική Επανάσταση, είχε να επιδείξει τη δική της επανάσταση. Άπαντες οι γερμανικής και λατινικής προελεύσεως λαοί ένιωσαν ως ένα βαθμό την επιρροή της, υιοθέτησαν τα δόγματά της, δοκίμασαν τα καλά και τα κακά της. Η δική μας επανάσταση υπήρξε λιγότερο ή περισσότερο η λύτρωση της παλαιάς φεουδαρχικής Ευρώπης. Ωστόσο, μπορεί κάποιος να πει ότι η πατριαρχική Ανατολική Ευρώπη, ο ορθόδοξος σλαβικός κόσμος, περιμένει ακόμη την επανάστασή του ή αυτό που θα την αντικαταστήσει. Από πού θα προερχόταν η πρωτοβουλία, αν όχι από τη Ρωσία; Από αυτή την οπτική, μια ρωσική επανάσταση θα μπορούσε να αποτελέσει το σημαντικότερο γεγονός μετά από τη Γαλλική και το συμπλήρωμά της στο άλλο άκρο της Ευρώπης. (Σελ. 890),

έγραφε ο Λερουά-Μπολιέ στη δεκαετία του 1880, δύο δεκαετίες νωρίτερα από τη Ρωσική Επανάσταση του 1905.

Ποιες, όμως, ήσαν οι προϋποθέσεις αναμονής μιας επανάστασης ή τι είδους επανάσταση έμελλε να πραγματοποιηθεί στη Ρωσία της δεκαετίας του 1880; Αναφορικά με το ερώτημα αυτό αποκαλυπτικές είναι οι απόψεις του Τοκβίλ περί της Γαλλίας του παλαιού καθεστώτος, που διατύπωναν ουσιαστικά ότι η Αυτοκρατορία είχε αποξενώσει μεγάλο μέρος από το προηγούμενο έρεισμά της, δηλαδή τους ευγενείς, χωρίς να έχει δημιουργήσει μια εναλλακτική βάση πολιτικής υποστήριξης· ότι το τέλος της δουλοπαροικίας είχε προσφέρει κίνητρα στους ευγενείς, για να λύσουν τα οποιαδήποτε δεσμά υποχρέωσης ή ελέγχου, αν όχι και εκμετάλλευσης, με έναν ραγδαίως προλεταριοποιούμενο

αγροτικό κόσμο· ότι οι ίδιοι οι αγρότες, ο μεγάλος δηλ. όγκος του ρωσικού πληθυσμού, συσσώρευαν σωρεία παραπόνων εναντίον των ευγενών και των ηγεμόνων· ότι η Αγία Πετρούπολη και η Μόσχα συνέδεσαν τα βιομηχανικά προλεταριάτα και οι τάξεις των αστών διαμορφώνονταν και αποσυνθέτονταν υπό την απαγόρευση των πολιτικών ελευθεριών εκ μέρους του καθεστώτος· ότι ένα αχανές αν και φτωχό κράτος, με κακό δίκτυο σύνδεσης και χωρίς ουσιαστικές επαναστατικές εταιρείες προσήλκυε πολλά μέλη της ιντελιγκέντσιας και ορισμένα μέλη των πρώην αρχουσών τάξεων· εν ολίγοις ότι οι άμεσες προϋποθέσεις για επαναστατικές καταστάσεις διαμορφώνονταν συγκεκριμένα ως εξής: 1. Με την εμφάνιση των συνασπισμών των διεκδικητών που προωθούσαν αποκλειστικά ανταγωνιστικά αιτήματα, ώστε να ελέγχουν το κράτος. 2. Με τη δέσμευση σ' αυτά τα αιτήματα ενός σημαντικού τμήματος των πολιτών. 3. Με την ανικανότητα ή απροθυμία των ηγετών να καταπιέσουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή με τη δέσμευση σ' αυτά τα αιτήματα. Από αυτές τις προϋποθέσεις αυτό που έλειπε περισσότερο ήταν μια πνοή που θα αδυνάτιζε και θα δυσφημούσε το κράτος, καθιστώντας την επαναστατική εναλλακτική πρόταση να φαίνεται όχι μόνον επιθυμητή, αλλά και πιστευτή.

Γενικώς, τρία επιπλέον στοιχεία προωθούν τις άμεσες προϋποθέσεις για επαναστατικές καταστάσεις: 1. Οι αυξανόμενες διαφορές μεταξύ όσων απαιτούν οι ηγεμόνες από τους καλύτερα οργανωμένους υπηκόους τους και της δικής τους ικανότητας να επιβάλλουν υπακοή. 2. Οι επιθέσεις σε μείζονες ενότητες και στα προνόμιά τους εντός του γηγενούς πληθυσμού. 3. Η μείωση της εξουσίας του ηγεμόνα υπό την παρουσία καλά οργανωμένων διεκδικητών. Στα

τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα στη Ρωσία συνέβαιναν και τα τρία: οι απαιτήσεις του κράτους για φόρους και στρατολογήσεις αυξήθηκαν μαζί με τους Κριμαϊκούς, τους Οθωμανικούς και Ρωσο-ιαπωνικούς πολέμους, καθώς η καταστολή εντάθηκε μετά τη δολοφονία του Αλεξάνδρου Β', ενώ με την αποξένωση της τάξης των ευγενών η ικανότητα του κράτους να επιβάλλει τον έλεγχό του ουσιαστικά μειώθηκε. Στις μη ρωσικές περιοχές πραγματοποιήθηκαν επιθέσεις σε διακεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες όπως οι Ρωσοεβραίοι. Οι πιο δραματικές αλλαγές αφορούσαν στην ικανότητα του κράτους, η οποία και μειώθηκε κατακόρυφα.

Αυτή η εκβαράθρωση υπήρξε αποτέλεσμα της θεαματικής ήττας της Ρωσίας σε δύο πολέμους: με την Ιαπωνία πρώτα και με ένα συνασπισμό που είχε ως έδρα του τη Γερμανική Αυτοκρατορία, στη συνέχεια. Όχι τόσο η έναρξη, όσο η λήξη εκείνων των δύο πολέμων επέφεραν την κατάρρευση του τσαρικού κράτους.

Η *επανάσταση του* 1905

Το να αντιμετωπίσουμε τη Ρωσική Επανάσταση του 1905 ως ένα απλό πρελούδιο για το 1917 είναι πράγματι μεγάλος πειρασμός. Αν η Επανάσταση του 1917 δεν είχε πραγματοποιηθεί, οι σημερινές ιστορίες της Ρωσίας θα μπορούσαν άνετα να έχουν αντιμετωπίσει το 1905 ως μια μεγάλη στιγμή κρίσης. Ο πόλεμος και η επανάσταση του 1904-6 σηματοδότησαν τα όρια της ρωσικής αυτοκρατορικής επέκτασης, αποκάλυψαν την αδυναμία του τσαρικού κράτους, εδραίωσαν τους εργάτες ως σημαντικούς πολιτικούς παρά-

γοντες, εισήγαγαν το σοβιέτ ως μορφή επαναστατικής κυβέρνησης, προπαγάνδισαν τη γενική απεργία ως ένα αποτελεσματικό μέσο λαϊκής αντι-κρατικής δράσης, αναγνώρισαν τους Μπολσεβίκους, Μενσεβίκους και Κοινωνιολόγους ως αξιόπιστους διεκδικητές της υπάρχουσας εξουσίας, δημιούργησαν ένα είδος εθνοσυνέλευσης όπου μόνο μια περιστασιακή *Zemsky Sobor* είχε συνέλθει ποτέ, και στη συνέχεια εγκαινίασαν σημαντικά βήματα προς έναν ευρύ καπιταλισμό.

Το 1905 η Επανάσταση πήρε την άμεση ώθησή της από την αυτοκρατορική επέκταση και έναν αποτυχημένο πόλεμο. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, οι ρωσικές αυτοκρατορικές δυνάμεις προήλαυναν στα βάθη της Ασίας, κατασκευάζοντας έναν υπερσιβηρικό σιδηρόδρομο, περνούσαν σε απόσταση αναπνοής από το Αφγανιστάν, εδραιώνονταν κατά μήκος των βόρειων συνόρων της Κίνας, εισέδυαν στη Μαντζουρία, απειλούσαν την Κορέα και κατά συνέπεια εισχωρούσαν στο χώρο τον οποίο ανταγωνίζονταν να ελέγξουν η επεκτατική Ιαπωνία και η εξασθενημένη Κίνα. Παίζοντας το συνηθισμένο παιχνίδι του «διαίρει και βασίλευε» η Ρωσία ευθυγραμμίστηκε με την Κίνα εναντίον της Ιαπωνίας, ενώ συνεργαζόταν με τη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία, με σκοπό τη διείσδυση στη σινική επικράτεια. Η ορμή της Ρωσίας προς τον Ειρηνικό Ωκεανό συνάντησε την ίδια την προσπάθεια της Ιαπωνίας να δομήσει μιαν ασιατική αυτοκρατορία. Το αποτέλεσμα ήταν πόλεμος. Προς έκπληξη των Ρώσων και άλλων Ευρωπαίων ο ιαπωνικός στόλος συνέτριψε το ρωσικό ναυτικό. Η ρωσική κυβέρνηση έχασε την αξιοπιστία της, οι επαναστάτες δολοφόνησαν τον υπουργό Εσωτερικών Πλέβε, μια εθνική σύνοδος των ζέμστβος συνεκλήθη με σκοπό να απαιτήσει

εθνοσυνέλευση και εκχώρηση πολιτικών ελευθεριών, ενώ ολόκληρη η χώρα ζούσε τον παλμό της μαζικής εξέγερσης του λαού που ζητούσε περισσότερη ελευθερία από την κυβέρνηση.

Στις 22 Ιανουαρίου του 1905 –τη Ματοβαμένη Κυριακή– τσαρική φρουρά άνοιξε πυρ εναντίον άοπλου πλήθους εργατών του οποίου ηγείτο ο ορθόδοξος ιερέας Γκαπόνι. Οι εργάτες πήγαιναν να υποβάλουν τα αιτήματά τους στον τσάρο. Το κίνημα απλώθηκε, διογκώθηκε και πλήθος απεργιών εκδηλώθηκαν η μία μετά την άλλη. Παράλληλα, ξέσπασαν ανταρσίες σε στρατό και ναυτικό, και οι αιτήσεις για αυτονομία σε μη-ρωσικές επαρχίες έγιναν επιτακτικότερες, ενώ οι χωρικοί για άλλη μια φορά επιτέθηκαν εναντίον των γαιοκτημόνων μέχρι που (τον Οκτώβριο του 1905) μια τεράστια γενική απεργία έθεσε εκτός λειτουργίας ένα μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής Ρωσίας. Στην Αγία Πετρούπολη, ένα σοβιέτ εργατών συντόνιζε την απεργία. Η παραχώρηση από τον Νικόλαο πρώτα μιας νομοθετικής συνέλευσης (Δούμας) και εν συνεχεία σειράς περισσότερο εκτεταμένων αντιπροσωπευτικών θεσμών και πολιτικών ελευθεριών έφεραν στην πλευρά του τσάρου ένα μέρος της αντιπολίτευσής του, ενώ καθιστούσε τους Σοσιαλδημοκράτες (και τους Μενσεβίκους και τους Μπολσεβίκους) τους πλέον εμφανείς εχθρούς του κράτους. Με την κατάληψη του σοβιέτ της Αγίας Πετρούπολης από τον πρωθυπουργό Βίττε ξεσηκώθηκαν οι εργάτες στη Μόσχα για να πολεμήσουν τα τσαρικά στρατεύματα στους δρόμους, αλλά γρήγορα κατεπνίγησαν στο αίμα, οπότε κι έχασαν κάθε διεκδίκηση επί της εξουσίας.

Η εύκολη αποκατάσταση της τσαρικής εξουσίας σε βάρος του προλεταριάτου υποβίβασε τα γεγονότα του 1905-6

στην κατηγορία των αποτυχημένων επαναστάσεων. Παρατηρητές όμως της περιόδου θεώρησαν το 1905 ως σημαίνουσα επαναστατική κρίση. Τον Ιανουάριο του 1905 ένας παρατηρητής σαν τον Β.Ι. Λένιν έγραφε από την εξορία του στη Γενεύη:

> Η εργατική τάξη έλαβε ένα βαρύτατο μάθημα στον εμφύλιο πόλεμο. Η επαναστατική εκπαίδευση του προλεταριάτου προόδευσε περισσότερο σε μια μέρα απ' όσο θα μπορούσε μέσα σε μήνες και χρόνια άχαρης, μουντής και άθλιας ύπαρξης. Το σύνθημα του ηρωικού προλεταριάτου της Αγίας Πετρούπολης «Θάνατος ή Λευτεριά!» αντηχεί σ' ολόκληρη τη Ρωσία. Τα γεγονότα εξελίσσονται με εκπληκτική ταχύτητα. Η γενική απεργία στην Αγία Πετρούπολη εξαπλώνεται. Κάθε βιομηχανική, δημόσια και πολιτική δράση έχει παραλύσει. (Λένιν 1967: I, 450).

Ο Λένιν συνέχισε με λεπτομέρειες από την επαναστατική δράση στη Μόσχα, στο Λοτζ, στη Βαρσοβία, στο Ελσίνκι, στο Μπακού, στην Οδησσό, στο Κίεβο, στο Χάρκοβο, στο Κοβνό, στη Βίλνα, στη Σεβαστούπολη, στο Ρεβάλ, στο Σαράτοφ και στο Ραντόμ. Στα «Μαθήματα από την επανάσταση», τον Αύγουστο του 1906, ο Λένιν κατέληγε στο συμπέρασμα:

> η Δεκεμβριανή δράση στη Μόσχα έδειξε ζωηρά ότι η γενική απεργία ως μια ανεξάρτητη και κυρίαρχη μορφή αγώνα είναι ξεπερασμένη, ότι το κίνημα ξεπερνάει αυτά τα στενά όρια με στοιχειώδη και αδιαφιλονίκητη δύναμη και δίνει τη θέση του στην ύψιστη μορφή αγώνα – στην εξέγερση. (I, 577).

Ο Λένιν συμπέρανε ότι το προλεταριάτο έπρεπε να οπλίσει τον εαυτό του για την επόμενη επαναστατική ευκαιρία. Εκείνη τη στιγμή, είπε, οι εργάτες (διάβαζε: οι Μπολσεβίκοι) δεν ήσαν έτοιμοι. Η ευκαιρία είχε χαθεί.

Λίγο πριν τη συνεδρίαση της πρώτης Δούμας (Μάιος 1906), ο τσάρος είχε προσεταιριστεί μερίδα του πολιτικού χώρου, εκδίδοντας Θεμελιώδεις Νόμους που ισοδυναμούσαν με μια περιορισμένης κλίμακας συνταγματική κυβέρνηση. Σχετικώς συντηρητική σε σύνθεση, επειδή τα ριζοσπαστικά κόμματα είχαν μποϊκοτάρει τις εκλογές, η Δούμα άσκησε μολαταύτα δριμεία κριτική και διαλύθηκε χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα. Στο μεταξύ η κυβέρνηση που λειτουργούσε υπό στρατιωτικό νόμο και υποστηριζόταν από τους στρατιωτικούς που είχαν επιστρέψει από την Άπω Ανατολή, άρχισε να δικάζει και να εκτελεί τους επαναστάτες του 1905. Πάνω από χίλιοι έχασαν τότε τη ζωή τους. Το 1907, ο νέος πρωθυπουργός Στολύπιν εξέδωσε έναν αγροτικό νόμο, που κατ' ουσίαν θέσπιζε την ατομική ιδιοκτησία, κι έθεσε εκτός λειτουργίας μια δεύτερη Δούμα που περιελάμβανε πιο ριζοσπάστες αντιπροσώπους. Επίσης, επέβαλε ένα πιο περιορισμένο εκλογικό σώμα για την ανάδειξη της τρίτης Δούμας και ενέτεινε την καταστολή των επαναστατικών ομάδων, ενώ, παράλληλα, προώθησε και μια σειρά φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων, καθώς η οικονομία άρχισε να αναρρώνει ύστερα από μια μακρά περίοδο ύφεσης.

Τόσο η καταστολή όσο και η συνωμοτική βία συνεχίστηκαν. Κατά το σχετικά ήσυχο 1908, πολιτικώς υποκινούμενες επιθέσεις είχαν ως αποτέλεσμα το θάνατο 1.800 αξιωματούχων και τον τραυματισμό 2.083 (Fitzpatrick 1982:29). Ακόμη και η δολοφονία του Στολύπιν το 1911 και η συμμετοχή της Ρωσίας στους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13)

δεν μετέβαλαν θεμελιωδώς την ισορροπία των δυνάμεων. Όμως, η σφαγή των απεργών από στρατιώτες στα ορυχεία χρυσού του Λένα (Απρίλιος 1912), όπου σκοτώθηκαν 170 εργάτες, υπήρξε το έναυσμα ενός νέου απεργιακού κύκλου και η απαρχή ενός κύματος που δεν θα κώπαζε μέχρι την κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους το 1917.

Δύο επιπλέον επαναστάσεις

Άλλη μια δολοφονία έσυρε τη Ρωσία εμμέσως σ' ένα μεγάλο πόλεμο. Καθώς εξασθενούσε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Αυστρο-Ουγγαρία είχε αρχίσει να στρέφει τις βλέψεις της στις βαλκανικές περιοχές της. Η Αυστρία προσάρτησε τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη το 1908, ενδυναμώνοντας έτσι το αντιαυστριακό συναίσθημα στην παρακείμενη Σερβία και στο παρακείμενο Μαυροβούνιο. Η Ρωσία σύντομα ενεπλάκη στη σύναψη συμμαχιών στα Βαλκάνια και αλλού, με σκοπό να αναχαιτίσει περαιτέρω αυστριακή προώθηση. Η Αυστρία εργάστηκε εξίσου πρόθυμα για να αποτρέψει τη Σερβία από το να επεκτείνει τα εδάφη της στην Αδριατική, που ήταν μια από τις αρκετές πιθανές συνέπειες των Βαλκανικών Πολέμων, οι οποίοι ξέσπασαν το 1912 και 1913. Ένα μήνα αφού ο Γαβρίλο Πρίντσιπ, Βόσνιος πράκτορας της εθνικιστικής κίνησης Σερβική Μαύρη Χειρ, δολοφόνησε τον αρχιδούκα Φρειδερίκο Φερδινάνδο (28 Ιουνίου 1914), η Αυστρία κήρυξε τον πόλεμο στη Σερβία. Η Ρωσία κινητοποίησε σχεδόν αμέσως τα στρατεύματά της, γεγονός που με τη σειρά του οδήγησε τη Γερμανία να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον της Ρωσίας. Η κλιμάκωση προς τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε αρχίσει.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος επανέλαβε κάποιες από τις επαναστατικές συνέπειες του Ρωσο-ιαπωνικού Πολέμου στη Ρωσία και σε άλλα μέρη της Ευρώπης. Σάρωσε μεγάλο τμήμα της ευρωπαϊκής ηπείρου: 9 εκατομμύρια νεκροί στα πεδία των μαχών, 20 εκατομμύρια τραυματίες, εκατομμύρια άλλοι νεκροί και τραυματίες μεταξύ των αμάχων, ενώ σε περισσότερα από 300 δις αμερικανικά δολάρια (τιμές του 1918) ανήλθαν οι υλικές απώλειες. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος και οι συνέπειές του δεν έφεραν μόνο τις ρωσικές Επαναστάσεις του 1917, αλλά επίσης την αποσύνθεση της Ρωσικής, Γερμανικής, Αυστρο-Ουγγρικής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την εδραίωση μιας ανεξάρτητης Πολωνίας, Φιλανδίας, Λεττονίας, Εσθονίας και Λιθουανίας, και επιπλέον πολυάριθμες αλλαγές στα σύνορα και τις βασιλικές οικογένειες. Μολονότι η Σκανδιναβία και η Ιβηρική Χερσόνησος απέφυγαν την άμεση στρατιωτική δράση, η πύρινη ανάσα του πολέμου δεν άφησε ανέγγιχτο κανένα κομμάτι της Ευρώπης. Το βάθος και το εύρος της κινητοποίησης κατά την περίοδο του πολέμου δημιούργησε ευρεία επέκταση της κρατικής γραφειοκρατίας και εξουσίας, με επιτάξεις, στρατολογήσεις και υπέρογκες φορολογήσεις. Όλα τα κράτη υποχρεώθηκαν σε τεράστια χρέη, για να μην αναφέρουμε τις μεγάλες δεσμεύσεις τους σε βετεράνους και άλλους διεκδικητές του κράτους. Κι όλα γενικώς απέτυχαν να ικανοποιήσουν κάποιες από τις δεσμεύσεις τους και κατά συνέπεια ένιωσαν την οργή των πολιτών τους.

Ο διαμελισμός της Πολωνίας πριν από 120 χρόνια σήμαινε ότι η Ρωσική Αυτοκρατορία είχε μεγάλο μήκος κοινών συνόρων με τη Γερμανία και την Αυστρο-Ουγγαρία. Αυτές οι τρεις δυνάμεις αγωνίστηκαν κατά μήκος αυτών

των συνόρων για την επόμενη τετραετία. Οι περισσότερες απ' αυτές τις μάχες έλαβαν χώρα σε πρώην πολωνικό έδαφος, ιδιαιτέρως στο μερίδιο που είχε καταλάβει η Ρωσία στη διάρκεια του 18ου αι. Πριν από την εκεχειρία του Δεκεμβρίου 1917, ούτε οι γερμανικές, ούτε και οι αυστριακές δυνάμεις είχαν εισδύσει στην καρδιά της Ρωσίας. Όμως στην Πολωνία και στη Βαλτική κατέβαλαν το ρωσικό στρατό. Οι ρωσικές ήττες του 1915 στη Γαλικία και την Μπουκοβίνα πρωτοσηματοδότησαν τη στρατιωτική αδυναμία της Ρωσίας. Το 1916 οι Γερμανοί κατακτητές ανακοίνωσαν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου πολωνικού κράτους και το Μάρτιο του 1917 η νέα ρωσική προσωρινή κυβέρνηση στην πραγματικότητα αναγνώριζε την ανεξαρτησία της Πολωνίας. Ο στρατός υφίστατο τη μια ήττα μετά την άλλη και η Αυτοκρατορία είχε αρχίσει να αποσυντίθεται.

Η βιομηχανική σύγκρουση, εξάλλου, κατέγραψε τη δυσαρέσκεια των εργατών της Ρωσίας τόσο εξαιτίας του πολέμου, όσο και κατά του καθεστώτος. Το 1914 κατέβηκαν σε απεργία σχεδόν τριακονταπλάσιοι Ρώσοι εργάτες σε σχέση με τους απεργούς του 1910. Το 1915 το επίπεδο έπεσε σε λιγότερο από τους μισούς, για να ανέβει και πάλι κατά πολύ το 1916. Κρίνοντας από τις καταγραφές της Diane Koenker και του William Rosenberg (1989), το 1917 σίγουρα ο αριθμός των απεργών υπερβαίνει εκείνον του 1914. Οι ρωσικές προσαυξήσεις επεσκίασαν εκείνες σε κάθε άλλη σημαντική ευρωπαϊκή χώρα, ακόμη και τη Γερμανία, όπου οι απεργοί του 1919 ήσαν δεκατέσσερις φορές περισσότεροι απ' ό,τι το 1910.

Η δράση των εργατών διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στη σύγκρουση του 1917. Στο Πέτρογκραντ (όπως είχε μετονομαστεί η Αγία Πετρούπολη στις αρχές του πολέμου) οι ερ-

γάτες απήργησαν μαζικά και στη συνέχεια ξεκίνησε μια γενική ανταρσία που αναστάτωσε την πρωτεύουσα. Η Δούμα, ανταποκρινόμενη σε μιαν αυτοκρατορική διαταγή, διαλύθηκε και αντικαταστάθηκε από μια προσωρινή κυβέρνηση. Ο τσάρος Νικόλαος παραιτήθηκε προς όφελος του αδελφού του Μιχαήλ, ο οποίος γρήγορα παραιτήθηκε κι αυτός με τη σειρά του. Η προσωρινή κυβέρνηση, που σχηματίσθηκε από συντηρητικά και φιλελεύθερα στοιχεία, βρέθηκε ξαφνικά επικεφαλής του επαπειλούμενου κράτους. Το σοβιέτ εργατών και στρατιωτών του Πέτρογκραντ σύντομα αμφισβήτησε την εξουσία της κυβέρνησης, κάνοντας χρήση της ευρείας επιρροής του στα εργοστάσια και στο στρατό, ώστε να αντικρούσει τον κεντρικό έλεγχο και να εγκαταστήσει εκλεγμένες επιτροπές ως αντιπολιτευτικές αρχές. Τον Απρίλιο και το Μάιο, οι ριζοσπάστες ηγέτες, περιλαμβανομένων των Λένιν και Τρότσκι, επέστρεψαν από την εξορία.

Μια πρώτη απόπειρα των Μπολσεβίκων να καταλάβουν την εξουσία στο Πέτρογκραντ (Ιούλιος 1917) απέτυχε, στέλνοντας τον Λένιν ξανά στην εξορία, τούτη τη φορά στη γειτονική Φιλανδία κι όχι στη μακρινή Ελβετία. Η προσωρινή κυβέρνηση διχάστηκε ως προς τα μέτρα που έπρεπε να λάβει εναντίον των Μπολσεβίκων, με τον Αλέξανδρο Κερένσκυ (πρωθυπουργό) να απολύει το στρατηγό Λαβρ Κορνίλοφ (αρχηγό στρατού). Ο Κορνίλοφ ανεπιτυχώς διέταξε τις δυνάμεις του να καταλάβουν το Πέτρογκραντ. Από τότε και στο εξής, οι Μπολσεβίκοι κέρδιζαν σταθερά την υποστήριξη της κλονισμένης προσωρινής κυβέρνησης. Στις 6 Νοεμβρίου (24 με το παλιό ρωσικό ημερολόγιο), οι Μπολσεβίκοι χτύπησαν κατά της κυβέρνησης και επεκράτησαν. Την επόμενη ημέρα, το Πανρωσικό Συ-

νέδριο των Σοβιέτ επικύρωσε το πραξικόπημα των Μπολσεβίκων. Σε συμμαχία με τους Επαναστάτες των Σοβιέτ, οι Μπολσεβίκοι κατέλαβαν την εξουσία.

Η κατίσχυση των Μπολσεβίκων τούς έκανε κύριους της κατάστασης. Ο πόλεμος, ωστόσο, συνεχίστηκε, οι αντεπαναστάσεις εξοπλίζονταν και η καινούργια κυβέρνηση προσπαθούσε να επεξεργαστεί ταχεία κολεκτιβοποίηση της γης, του κεφαλαίου και της βιομηχανίας, αρχίζοντας με την άμεση αναδιανομή των μεγάλων περιουσιών. Σε πολλές περιοχές, οι αγρότες προλάβαιναν τις ενέργειες της κυβέρνησης, καταλαμβάνοντας τη γη από μόνοι τους. Οι εκλογές για την ανάδειξη κοινοβουλίου, αργότερα το Νοέμβριο, έφεραν με το μέρος των Μπολσεβίκων την πλειοψηφία των Κοινωνιολόγων, αλλά όταν συνεκλήθη το κοινοβούλιο τον Ιανουάριο του 1918 αυτοί διαλύθηκαν βιαίως από τις δυνάμεις του Κόκκινου Στρατού. Στο βαθμό που ο καθένας κυβερνούσε στη Ρωσία, ήσαν εφεξής οι Μπολσεβίκοι αυτοί που συγκρότησαν το Κομμουνιστικό Κόμμα.

Καθώς οι Μπολσεβίκοι διεξήγαγαν ειρηνευτικές συνομιλίες στο Μπρεστ-Λιτόφσκ, μεγάλα τμήματα της Αυτοκρατορίας ανακήρυξαν την ανεξαρτησία τους: η Ουκρανία, η Εσθονία, η Φιλανδία, η Μολδαβία και η Λεττονία. Με την υπογραφή της συνθήκης, η Ρωσία έχασε τη Λιθουανία καθώς και την Υπερκαυκασία. Με το τέλος του χρόνου οι Κοζάκοι συμμάχησαν με τον αντεπαναστατικό Λευκό Στρατό εναντίον του μπολσεβικικού κράτους. Καθώς οι Σύμμαχοι και η Αντάντ συνέχιζαν τον πόλεμό τους, πολλές δυνάμεις εισέρχονταν σε άλλα μέρη της Αυτοκρατορίας: Αμερικανοί, Γάλλοι και Βρετανοί στο Μουρμάνσκ, στον Αρχάγγελο και στο Βλαδιβοστόκ, Ιάπωνες στην Άπω Ανατολή, Τούρκοι στο Νότο, Γερμανοί σε πολλά σημεία. Ίσως

η πιο παράξενη επιδρομή έφερε στα ρωσικά εδάφη 100.000 Τσέχους στρατιώτες. Αδυνατώντας να διασπάσουν τις αυστριακές γραμμές εξ Ανατολών, οι Τσέχοι κατευθύνθηκαν προς Α, διασχίζοντας τη Σιβηρία σε μια προσπάθεια να επιστρέψουν στην Ευρώπη μέσω Βλαδιβοστόκ. Στην πορεία τους, κατέλαβαν αρχικά μερικές πόλεις κατά μήκος του Υπερσιβηρικού Σιδηροδρόμου και στη συνέχεια κήρυξαν πόλεμο στη Γερμανία από το εσωτερικό της Ρωσίας. (Αυτός ο πόλεμος τους εξασφάλισε την αναγνώρισή τους εκ μέρους των Βρετανών και των Αμερικανών, παγιώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο τα αιτήματά τους για ένα ανεξάρτητο μεταπολεμικό κράτος). Στη διάρκεια του 1918, η Γεωργία, το Αζερμπαϊτζάν και η Αρμενία εισήλθαν στην ομάδα των αυτο-ανακηρυχθέντων ανεξάρτητων κρατών. Τώρα πια, η Αυτοκρατορία είχε συρρικνωθεί ουσιαστικά στην περιοχή της Ρωσίας, τμήματα της οποίας βρίσκονταν κι αυτά σε εξέγερση.

Στα επόμενα τέσσερα χρόνια ο Κόκκινος Στρατός του Τρότσκι προσπάθησε να ανακτήσει τον έλεγχο των εδαφών της Αυτοκρατορίας. Ο στρατός δεν κατάφερε να επανακτήσει τη Φιλανδία, τα κράτη της Βαλτικής ή την Πολωνία, αλλά είχε κάποιες νίκες στις περισσότερες περιοχές που κατείχε η Αυτοκρατορία το 1914. Ένας πόλεμος με την Πολωνία με σημείο διεκδίκησης την Ουκρανία (Απρίλιος–Οκτώβριος 1920) και μια εξέγερση του ναυτικού στην Κροστάνδη (Φεβρουάριος–Μάρτιος 1921) ήσαν οι τελευταίες μεγάλες στρατιωτικές προκλήσεις. Ο πολωνικός πόλεμος στοίχισε στη Ρωσία τη Δ. Λευκορωσία και την Ουκρανία. Οι κομμουνιστές της Ρωσίας στήριξαν την αναδόμηση του κράτους τους στον ένοπλο αγώνα και επιχείρησαν μια θεμελιώδη αναδιοργάνωση της οικονομίας. Πράγματι, διέθε-

ταν ένα πλεονέκτημα που κατέληξε σε πρόβλημα: με την επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο οικοδόμησαν μια κυβέρνηση που ουσιαστικά την αποτελούσε ένας τεράστιος στρατός –πάνω από πέντε εκατομμύρια άνδρες το 1920–, και στην οποία είχε εισδύσει ένα σε μεγάλο βαθμό Κεντρώο Κόμμα. Η αποστράτευση κατά συνέπεια έθεσε μια σοβαρή απειλή σ' ολόκληρο το κομμουνιστικό σύστημα εξουσίας. Οι κομμουνιστές έλυσαν το πρόβλημά τους –στο βαθμό που το είχαν λύσει–, θεσπίζοντας την πολιτική γραφειοκρατία, την οποία και στελέχωσαν με τον τεράστιο αριθμό των πριν από την επανάσταση αξιωματικών του στρατού. Ύστερα επανεισήγαγαν σε τούτη τη γραφειοκρατία ένα καλοπειθαρχημένο, αλλά συχνά εύκαμπτο Κομμουνιστικό Κόμμα.

Ο Εμφύλιος Πόλεμος και ένας συμμαχικός αποκλεισμός συνδυάστηκαν για να καταστρέψουν και την αγροτική, αλλά και τη βιομηχανική παραγωγή. Ο αριθμός των βιομηχανικών εργατών μειώθηκε από τα 3,6 εκατομμύρια το 1917 στο 1,5 εκατομμύριο στα 1920 (Fitzpatrick 1982: 85-6). Το 1921 ο Λένιν και οι συνεργάτες του ανέλαβαν ουσιαστικά να ρυθμίσουν μια νέα συμφωνία με τους αγρότες. Η Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ) επέβαλε ένα δασμό σιτηρών αλλά άφησε ελεύθερους τους καλλιεργητές να πουλήσουν το υπόλοιπο πλεόνασμά τους και να αποκτήσουν δικά τους κτήματα. Συγχρόνως το κράτος προσπαθούσε να σταθεροποιήσει το νόμισμά του. Εκ των υστέρων η ΝΕΠ μοιάζει πολύ με το σοσιαλισμό της αγοράς (market socialism) του οποίου θιασώτες υπήρξαν πολλές ανατολικοευρωπαϊκές χώρες το 1992, εκτός από το ότι οι κομμουνιστές είχαν απόλυτο και στενό έλεγχο στη βιοτεχνία, στη διανομή και ιδίως στα οικονομικά.

Η αντίθεση με την ταυτόχρονη οικονομική κρίση της Γερμανίας καταδεικνύει τι ακριβώς συνέβαινε. Οποιαδήποτε κρίση κι αν αντιμετώπιζε η Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του 1920 ήταν η κρίση μιας σοσιαλίζουσας οικονομίας. «Οι καπιταλιστικές οικονομίες», διατύπωσε ο Έντουαρντ Νελ, «χαρακτηριστικά λειτουργούν με ένα περιθώριο ικανότητας πλεονάσματος, όχι απλώς αποθέματος, ενώ οι σοσιαλιστικές οικονομίες υπομένουν το καθεστώς της πίεσης του ζητούμενου πλεονάσματος» (Nell 1991:1). Η Κατερίνα Βέρντερυ, με την εκτενέστερη εργασία της για την Ανατολική Ευρώπη, συμβάλλει στην ερμηνεία της διάκρισης του Νελ, διατυπώνοντας ότι «το επιτακτικό καθήκον του σοσιαλισμού είναι να αυξήσει την ικανότητα της γραφειοκρατίας να καταμερίζει, και τούτο δεν είναι κατ' ανάγκην το ίδιο με το να αυξάνει τα προς καταμερισμό ποσά». (Verdery 1991:421).

Έτσι λοιπόν, η προσκόλληση στο δικαίωμα της στέγης, της τροφής, των καταναλωτικών αγαθών και των προνομίων του συνεταιρίζεσθαι σε διοικητικούς και παραγωγικούς οργανισμούς απορρέει κατευθείαν από τη βάση του συστήματος. Διαφέρει δε θεμελιωδώς από την καπιταλιστική προϋπόθεση ότι τα άτομα ως ιδιοκτήτες πλούτου έχουν το δικαίωμα να τον διαθέτουν όπως οι ίδιοι κρίνουν. Μολονότι ούτε ο Νελ ούτε κι η Βέρντερυ διατυπώνουν κάτι τέτοιο, η διάκριση αυτή πηγάζει άμεσα από τις ιστορικές συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώθηκαν ο καπιταλισμός και ο σοσιαλισμός: δηλαδή ο πρώτος με την κατάσχεση ή τη δημιουργία παραγωγικών μέσων εκ μέρους εμπόρων που ανταγωνίζονται άλλους εμπόρους, και ο δεύτερος με την κατάληψη των παραγωγικών μέσων εκ μέρους του κράτους από τους κεφαλαιοκράτες. Υπό αυτή την οπτική μπο-

ρούμε να θεωρήσουμε τόσο τη ΝΕΠ όσο και τη σχετική φιλελευθεροποίηση της γερμανικής οικονομίας μετά τη μεγάλη επιστράτευση του Α' Παγκόσμιου Πολέμου ως βήματα της γραφειοκρατικής ικανότητας να κατανέμει ερήμην του κεντρικού ελέγχου.

Για τα έξι έτη που διήρκησε η ΝΕΠ κατάφερε μιαν αξιόλογη οικονομική ανάνηψη, η οποία και έληξε με την ανάληψη της εξουσίας από τον Στάλιν το 1927, την εξορία του Τρότσκι, την προώθηση μιας βίαια σχεδιασμένης εκβιομηχάνισης και την ακόλουθη δημιουργία μιας κατά πολύ ογκωδέστερης πολιτικής διοίκησης. Με εκείνη την ανάληψη εξουσίας ο Στάλιν ξεκίνησε κάτι σαν μια επανάσταση άνωθεν, χωρίς να 'ναι κάτι περισσότερο από μια σπίθα επαναστατικής κατάστασης, δηλαδή ενός δραστικού χάσματος εντός του σοβιετικού πολιτειακού σώματος. Ο Στάλιν και οι συνεργάτες του ασκούσαν έναν τόσο ισχυρό έλεγχο στο μηχανισμό του Κόμματος, που θα μπορούσαν να οργανώσουν αλλεπάλληλες εκκαθαρίσεις μεταξύ του 1929 και 1938 χωρίς να πυροδοτήσουν μιαν ανοικτή επανάσταση. Η ραγδαία ανάπτυξη, εξάλλου, μιας αστυνομικής δύναμης στην οποία περιλαμβανόταν και μια τρομερή κρατική μυστική αστυνομία, επανενίσχυσε τον έλεγχο από το κέντρο.

Στα αποσχισμένα κράτη της Αυτοκρατορίας η περίοδος από το 1918 μέχρι το 1921 κατά παρόμοιο τρόπο επιμήκυνε τις επαναστατικές συγκρούσεις του 1917. Η Γερμανία είχε καταλάβει τη Λεττονία, τη Λιθουανία και την Εσθονία κυρίως στη διάρκεια του πολέμου, η Πολωνία αποτελούσε ένα μεγάλο πεδίο μάχης, ενώ η Φιλανδία παρέμεινε κυρίως *hors de combat*. Σε διαφορετικές χρονικές στιγμές μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους Μπολσεβίκους, και οι πέ-

ντε διακήρυξαν γρήγορα την ανεξαρτησία τους από τη Ρωσία. Από τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ και μέχρι τη γερμανική παράδοση, η Λεττονία, η Λιθουανία και η Εσθονία παρέμειναν επισφαλείς περιοχές υπό τη γερμανική «προστασία». Με την ήττα των Γερμανών οι ρωσικές δυνάμεις προσπάθησαν να τις ανακαταλάβουν και τις τρεις, αλλά τελικώς εγκατέλειψαν την προσπάθεια το 1920. Ωστόσο η ρωσική και η διεθνής αναγνώριση δεν ήσαν αρκετές για τη Λιθουανία, που βρέθηκε γρήγορα σε εμπόλεμη κατάσταση με την Πολωνία ως προς τη διεκδίκηση της Βίλνας. Αυτός ο πόλεμος δεν τελείωσε παρά μόνο το 1927. Έπειτα από τους πρώτους πειραματισμούς, με αναδασμό της γης και εκδημοκρατικοποίηση, τελικώς και οι τρεις χώρες δοκίμασαν πραξικοπήματα της δεξιάς, παρόλο που στην Εσθονία το δικτατορικό καθεστώς ήρθε αργότερα (1934-6) και δεν διήρκησε για πολύ.

Μετά το γερμανικό έλεγχο στη μεγαλύτερη διάρκεια του πολέμου, το πολωνικό κράτος απέκτησε πληρέστερη ανεξαρτησία όταν η Γερμανία συνθηκολόγησε το 1918, και υπό την καθοδήγηση του Πιλσούντσκι προσπάθησε αμέσως να ανακαταλάβει τις παρακείμενες περιοχές που κάποτε βρίσκονταν υπό την πολωνική ηγεμονία: τη Γαλικία, το Πόζεν, τη Λιθουανία, τη Σιλεσία και άλλες. Ο αλυτρωτισμός έφερε σε εμπόλεμη ρήξη τους νέους Πολωνούς ηγέτες με τη Λιθουανία (1919-27) και τη Σοβιετική Ένωση (1920). Το 1926 ο Πιλσούντσκι ηγήθηκε ενός δεξιού πραξικοπήματος που έφερε στην εξουσία μια κυβέρνηση η οποία άντεξε με πολλές παλινδρομήσεις μέχρι τη γερμανική εισβολή του 1939.

Στη Φιλανδία εντέλει ένας μεγάλος εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Λευκών και Ερυθρών δίχασε όλη τη χώρα στα 1918.

Μια γερμανική εισβολή βοήθησε τους Λευκούς να απωθήσουν τους Ερυθρούς. Με την είσοδο του 1919 η Φιλανδία και η Σοβιετική Ένωση βρίσκονταν σε πόλεμο διεκδικώντας την Καρελία. Όπως και οι γείτονές της στη Βαλτική η Φιλανδία ανέλαβε την πραγματοποίηση ενός σχεδίου ανακατανομής της γης με μια παράλληλη εκδημοκρατικοποίηση στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, που είχε ως αποτέλεσμα την έντονη αντίδραση εκ μέρους του κόμματος της δεξιάς. Παρόλο που απέτυχαν οι εκδοχές της Φιλανδίας για ένα στρατιωτικό πραξικόπημα (1930, 1932), η πίεση εκ μέρους αλλεπάλληλων αυταρχικών-εθνικιστικών κινημάτων δίχασαν τη φιλανδική πολιτική για αρκετό διάστημα στη δεκαετία του 1930. Η πολιτική αντίθεση μεταξύ της Σοβιετικής Ένωσης και των νεοανεξαρτητοποιημένων κρατών πέρα από τα βορειοανατολικά σύνορά της οξύνθηκε ακόμη περισσότερο. Ως αποτέλεσμα, η κατάληψη της μισής Πολωνίας από τη Σοβιετική Ένωση (1939), η ήττα της Φιλανδίας κατά το Σοβιετο-φιλανδικό πόλεμο (1939-40) με τον παρεπόμενο φιλανδο-ρωσικό συμβιβασμό και οι στρατιωτικές συμμαχίες που τις ακολούθησε η ολοκληρωτική απορρόφηση της Λεττονίας, της Λιθουανίας και της Εσθονίας στη Σοβιετική Ένωση (1939-40) προκάλεσαν βίαιες αλλαγές στο χαρακτήρα εκείνων των κρατών.

Σταθεροποίηση και κατάρρευση

Υπό τον Στάλιν, η Σοβιετική Ένωση διαμόρφωσε μια γοητευτική σύνθεση. Υπό ορισμένες απόψεις μιμήθηκε τη δομή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας: η στερεή κεντρική άμεση διοίκηση στην ίδια τη Ρωσία πίεζε ακόμη επιθετικότερα

προς το επίπεδο της ατομικής κοινότητας, ενώ η συνεχής έμμεση εξουσία στις περισσότερες από τις μη-ρωσικές δημοκρατίες ασκείτο τώρα με τη διαμεσολάβηση αξιωματούχων του Κομμουνιστικού Κόμματος και σταδιακά ετροποποιείτο από την είσοδο των Ρώσων σε γραφειοκρατικές, επαγγελματικές και βιομηχανικές διοικητικές θέσεις. Εκτός Ρωσίας, η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού μιλούσε τα ρωσικά ως δεύτερη γλώσσα ή και καθόλου (Laitin, Petersen & Slocum 1992: 141).

Η αγροτική κολεκτιβοποίηση, η εγκατάσταση βαριάς βιομηχανίας και η αναδιοργάνωση της κατανομής, όλα δόμησαν τις δικές τους υπερμεγέθεις οργανώσεις, που ελέγχονταν ακόμη και συνδέονταν με το μηχανισμό του Κομμουνιστικού Κόμματος. Στη δεκαετία του 1930 το σύστημα σταθεροποιήθηκε, με τους αξιωματούχους του Κόμματος να αποκτούν προνόμια, εξουσίες και τρόπους που τους διαχώριζαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Οι άγριες εκκαθαρίσεις του 1937 και του 1938, όμως, φανέρωσαν τον εξαναγκασμό που βρισκόταν πίσω από τη σταθεροποίηση. Ο Στάλιν εξακολουθούσε να εξολοθρεύει τους δυνάμει διεκδικητές του προσωπικού ελέγχου του. Με το διαγραφόμενο γερμανικό στρατιωτικό επανεξοπλισμό, εξάλλου, η Σοβιετική Ένωση άρχισε να αφιερώνει μεγαλύτερο κομμάτι από τη βιομηχανική εξάπλωσή της στη στρατιωτική παραγωγή.

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος επέφερε τεράστιες αλλά αλληλοσυγκρουόμενες συνέπειες στο σοβιετικό κράτος. Αφενός, η απώλεια 7 εκατομμυρίων ψυχών, η καταστροφή του 60% της βιομηχανικής παραγωγικής ικανότητας της χώρας και η βαθιά εισβολή των γερμανικών δυνάμεων στο σοβιετικό έδαφος συντέλεσαν σε τρομακτικές αποδιοργα-

νώσεις της πολιτικής μηχανής. Αφετέρου, η φοβερή επιστράτευση για τον πόλεμο, η τελική νίκη επί των Ναζί και η επέκταση της σοβιετικής επιρροής στην Κεντρική Ευρώπη επανενίσχυσε το ήδη μεγάλο κύρος και εύρος του κράτους. Μέσω των αναγκαστικών μεταπολεμικών συμφωνιών με τους πρώην συμμάχους του Άξονα δηλαδή την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, καθώς επίσης και με τα θύματα του Άξονα, την Τσεχοσλοβακία και την Πολωνία, η Σοβιετική Ένωση επεξέτεινε την ισχύ της ακόμη δυτικότερα απ' ό,τι είχαν καταφέρει ποτέ οι τσάροι. Εξάλλου, η δημιουργία του Συμφώνου της Βαρσοβίας ως αντίποδος της Βορειο-ατλαντικής Συμμαχίας το 1955 απλώς σταθεροποίησε τη σοβιετική στρατιωτική επιρροή στην Κεντρική Ευρώπη.

Στα εσωτερικά της σοβιετικής πολιτικής, επίσης, κέρδιζαν οι στρατιωτικοί. Οι εμπειρίες του εμφύλιου πολέμου και του πολεμικού κομμουνισμού (1917-21) είχαν ήδη θέσει ένα προηγούμενο για μια μαζική στρατιωτική παρουσία στην πολιτική ζωή, αλλά οι επόμενες απόπειρες προς μια οικονομική κινητοποίηση είχαν ανατιμήσει την εξουσία και την ιδιαιτερότητα των στελεχών του Κόμματος. Οι εκστρατείες, όμως, του Β' Παγκόσμιου Πολέμου αύξησαν τη συνεργασία μεταξύ των κομματικών κομισάριων και των στρατιωτικών αξιωματούχων, ενώ εξασθένησε η αμοιβαία δυσπιστία Κόμματος και στρατού που είχε χαρακτηρίσει τη δεκαετία του 1930. Οι στρατιωτικοί αναδύθηκαν από τον πόλεμο δυνατότεροι όσο ποτέ, αναδιοργανωμένοι κάτω από ένα Υπουργείο Ενόπλων Δυνάμεων και διεκδικώντας ένα μείζον μερίδιο του εθνικού προϋπολογισμού.

Η στρατιωτική, ωστόσο, αναβίωση συνέβη παράλληλα με τη σημαντική προσπάθεια δημιουργίας μιας σοβιετικής

οικονομικής υποδομής. Η μεταπολεμική ανοικοδόμηση της Σοβιετικής Ένωσης με ουδεμία σχεδόν ξένη βοήθεια αποτελεί μιαν από τις απανταχού καλύτερες εκμεταλλεύσεις της κρατικής εξουσίας όλων των εποχών. Εντός ολίγων ετών, στα ερείπια μιας κονιοποιημένης οικονομίας οι Σοβιετικοί δόμησαν ένα αποτελεσματικό σύστημα στρατιωτικής παραγωγής, ικανό να εκτοξεύει δορυφόρους και να ανταγωνίζεται τον αμερικανικό εξοπλισμό. Το γεγονός ότι η προσπάθεια αυτή εδραίωσε την εξουσία των στρατιωτικών και στραγγάλισε τον πολιτικό τομέα δεν πρέπει να μας κάνει να παραβλέπουμε το μέγεθος της ανοικοδόμησης καθαυτής.

Αντικρίζοντας τη μεταπολεμική Σοβιετική Ένωση, βλέπουμε ότι ο Ψυχρός Πόλεμος με τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους συμμάχους τους διαμόρφωσε τις πιθανότητες για επανάσταση. Για πολλά χρόνια η επαφή τη Σοβιετικής Ένωσης με επαναστατικές καταστάσεις συνίστατο στις εξωτερικές παρεμβάσεις της, είτε στους Ανατολικοευρωπαίους δορυφόρους της είτε σε κράτη εκτός Ευρώπης. Στην πρώτη περίπτωση, από τις πλέον εκτεταμένες παρεμβάσεις υπήρξε η χρήση σοβιετικών στρατευμάτων κατά των διαφωνούντων σε Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία και Πολωνία. Στη δεύτερη περίπτωση, η πλέον εκτενής και ολέθρια υπήρξε η έμμεση αναμέτρηση με τις ΗΠΑ στο Αφγανιστάν, αρχίζοντας με τη σοβιετική υποστήριξη στο αριστερής αποκλίσεως στρατιωτικό πραξικόπημα του 1979 και συνεχίζοντας με την αμερικανική παροχή βοήθειας σε διάφορους Αφγανούς επαναστάτες εναντίον της στρατιωτικής κυβέρνησης. Μολονότι οι επαναστάτες δεν θα μπορούσαν να νικήσουν, δεν μπορούμε να πούμε ότι έχασαν κιόλας. Ο σοβιετικός στρατός υποχρεώθηκε σε ακινητοποίηση, παρό-

μοια μ' εκείνην στην οποία είχαν εμπλακεί οι Αμερικανοί εχθροί τους στο Βιετνάμ. Προτού υπογραφούν οι συμφωνίες ειρήνης του 1988 στη Γενεύη, η Σοβιετική Ένωση διατηρούσε μια δύναμη 100.000 με 120.000 ανδρών στο Αφγανιστάν, χωρίς ωστόσο και να επιβάλλεται στους αντιπάλους του καθεστώτος-μαριονέτα, που είχε εγκαταστήσει.

Μετά το θάνατο του σκληροπυρηνικού Λεονίντ Μπρέζνιεφ το 1982 και τις βραχείες θητείες του Γιούρι Αντρόποφ και του Κονσταντίν Τσερνιένκο κατά τα επόμενα τρία χρόνια, επικεφαλής του Κομμουνιστικού Κόμματος αναδείχθηκε ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, οπότε de facto και αρχηγός κράτους, το 1985. Σύντομα ανακοίνωσε ένα πρόγραμμα γκλασνόστ, εκδημοκρατισμού της δημόσιας ζωής, που έλαβε τέτοιο χαρακτήρα αποφυλακίζοντας διάσημους διαφωνούντες (παραδείγματος χάρη τον Ανατόλι Σκαράνσκι και τον Αντρέι Ζαχάροφ) το 1896 και επιταχύνοντας τις διαδικασίες έκδοσης βίζας εξόδου από τη χώρα για Εβραίους (καμία το 1985, 1.000 το 1986, 20.000 το 1988 και 60.000 το 1989). Το 1987 ο Γκορμπατσόφ προσέθεσε στον πολιτικό εκδημοκρατισμό του ένα πρόγραμμα περεστρόικα, δηλαδή αναδόμησης της οικονομίας, με σκοπό να την επαναπροσανατολίσει από τη στρατιωτική προς την πολιτική παραγωγή και να αυξήσει έτσι σε μεγάλο βαθμό την παραγωγικότητά της.

Πιο διακριτικά ο Γκορμπατσόφ ώθησε το κράτος προς το να συρρικνώσει το στρατιωτικό δυναμικό του, να περιορίσει τη στρατιωτική εμπλοκή του εκτός της ΕΣΣΔ και να σταματήσει τη βίαιη καταστολή των οργανωμένων αιτημάτων για θρησκευτικές, εθνολογικές και πολιτικές αυτονομίες εντός της Σοβιετικής Ένωσης. Ο Γκορμπατσόφ προέβη σε μια σειρά μέτρων για να πετύχει τη λαϊκή υποστήρι-

ξη στο πρόγραμμά του, που κορυφώθηκαν το 1989 με τη δημιουργία ενός τεράστιου Κογκρέσου Αντιπροσώπων του Λαού. Το Κογκρέσο επρόκειτο, εντός των περιορισμών που εγγυώνταν ακόμη την κομμουνιστική προτεραιότητα, να εκλέξει ένα νέο Ανώτατο Σοβιέτ. Ο Γκορμπατσόφ απηύθυνε έκκληση για διεθνή βοήθεια και υποστήριξη, δημοσιοποιώντας τον πολιτικό και οικονομικό εκδημοκρατισμό του, προωθώντας ανοίγματα της χώρας σε ζώνες ελεύθερης αγοράς και (το 1990 και 1991) συνεργαζόμενος με την αμερικανικής ηγεσίας συμμαχία εναντίον του Ιράκ.

Η απόπειρα να απελευθερωθεί το οικονομικό δυναμικό διά του περιορισμού του κεντρικού ελέγχου επί της παραγωγής και διανομής προώθησε τη δημιουργία πολλών μικρών επιχειρήσεων, μια φρενήρη αναζήτηση ξένων κεφαλαιοκρατών ως συνεργατών και την ανάδυση από το χώρο της παρανομίας ανεπίσημων κυκλωμάτων συναλλάγματος –τις μαύρες αγορές, τις γκρίζες αγορές, τα προσωπικά δίκτυα και τις με ανταλλάγματα διευθετήσεις–, που στο παρελθόν ριψοκινδύνευαν να διωχθούν ποινικώς. Επίσης, προκάλεσε τεράστια αντίδραση από τους παραγωγούς ως προς την παράδοση αγαθών για ό,τι απέμενε από το επίσημο σύστημα διανομής, και συνάμα μια μαζική παροχέτευση των κυβερνητικών αποθεμάτων και εξοπλισμών προς την κερδοσκοπία ή τα ιδιωτικά δίκτυα διανομής, που διατηρούσαν ακόμη το μονοπωλιακό χαρακτήρα τους προς όφελος των τότε διαχειριστών, των εύστροφων εργολάβων και μελών οργανώσεων που διέθεταν επιλεκτική πρόσβαση σε επιθυμητά αγαθά, μέσα ή ξένο συνάλλαγμα. Οι δοσοληψίες μεταξύ επιχειρήσεων, τα συστήματα με κουπόνια που εξασφάλιζαν την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες στα μέλη προνομιούχων οργανισμών, η στήριξη σε φίλους,

στην οικογένεια και σε συναδέλφους στη δουλειά για την απόκτηση δυσεύρετων αγαθών, όλα συνέβαλαν σε μια συγκεκριμενοποίηση της διανομής των αγαθών, μόλις η κυβέρνηση ανακοίνωσε τη γενίκευση της διανομής των αγαθών μέσω της δημιουργίας μιας εθνικής αγοράς. Εξαιτίας αυτής της απόφασης η ικανότητα του κεντρικού κράτους να απονέμει ανταμοιβές στους πιστούς οπαδούς του άρχισε να περιορίζεται οφθαλμοφανώς από μήνα σε μήνα.

Στο πολιτικό μέτωπο συνέβη μια παράλληλη και ανεξάρτητη κατάρρευση της κεντρικής εξουσίας. Καθώς τα αποτελέσματα του οικονομικού προγράμματος του Γκορμπατσόφ αποξένωσαν όχι μόνο παραγωγούς που είχαν ευεργετηθεί από την εντατικοποιημένη στρατιωτική βιομηχανία, αλλά επίσης και καταναλωτές, οι οποίοι δεν διέθεταν ήδη κάποια πρόσβαση σε ένα από τα καινούργια δίκτυα διανομής, και αξιωματούχους των οποίων οι προηγούμενες εξουσίες τελούσαν υπό δίωξη, το πολιτικό πρόγραμμά του άνοιξε χώρο για επικριτές και αντιπάλους, όπως ο Μπόρις Γιέλτσιν, που, με έδρα τη Μόσχα, εμφανίστηκε να ελέγχει τη Ρωσική Ομοσπονδία. Η προσωπική προσπάθεια του Γκορμπατσόφ να αναχαιτίσει τις επαπειλούμενες, αλλά ακόμη ανέγγιχτες στρατιωτικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες πληροφοριών μέσω συμφιλίωσης, προσεκτικών κινήσεων και διφορούμενων ανακοινώσεων, ενεθάρρυνε τις αποστασίες μεταρρυθμιστών χωρίς να κερδίσει από αυτούς μια σταθερή συντηρητική υποστήριξη. Συγχρόνως, εξάλλου, απεπειράθη να συσσωρεύσει έκτακτες εξουσίες που θα του επέτρεπαν να πιέσει για τον οικονομικό μετασχηματισμό. Το γεγονός αυτό τον έφερε αντιμέτωπο με αντίπαλους μεταρρυθμιστές, με οπαδούς της πολιτικής ελευθερίας και με υποστηρικτές του παλαιού καθε-

στώτος. Μολονότι οι απαιτήσεις για εγγυήσεις σχετικά με τις θρησκευτικές και πολιτικές ελευθερίες εμφανίστηκαν σχεδόν αμέσως στα 1986 και 1987, ωστόσο αυτό που κατέστρεψε το παλαιό καθεστώς υπήρξε η βιασύνη των εθνικιστών να διασφαλίσουν τις θέσεις τους απέναντι στο αναδυόμενο νέο πολίτευμα.

Πρέπει να θυμηθούμε την εθνική πολυμορφία της ΕΣΣΔ. Όπως οι τσάροι προκάτοχοι, το κομμουνιστικό κράτος είχε ακολουθήσει μιαν αλληλοσυγκρουόμενη πολιτική απέναντι στις κινητοποιημένες εθνικές μειονότητες: αναζητούσε προτεραιότητα για τη ρωσική γλώσσα, για τους εθνικά αμιγείς Ρώσους και τους ρωσίζοντες ανάμεσα στις μειονότητες, αλλά επίσης παρείχε επίσημη αναγνώριση στις γλωσσικές και πολιτιστικές μειονότητες, καθορίζοντας σε πολλές από αυτές διακριτές πολιτικές υποδιαιρέσεις και ακόμη καθοδηγώντας τες μέσω επικεφαλής των μειονοτήτων που χάραζαν κοινή την τύχη τους με τους κομμουνιστές. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η επίσημη σοβιετική λίστα εθνοτήτων περιελάμβανε 102 διαφορετικές κατηγορίες. Αυτό επ' ουδενί εξαντλούσε τις γλώσσες ή τις ιδιαίτερες πολιτιστικές παραδόσεις που υπήρχαν κάπου εντός του σοβιετικού εδάφους. Κατά την απογραφή του 1989 σχεδόν πάνω από το μισό πληθυσμό της ΕΣΣΔ κατεγράφη ως ρωσικός, περίπου η ίδια αναλογία που ζούσε στη Ρωσική Δημοκρατία.

Η περιπλοκή ξεκίνησε με τα 5 εκατομμύρια Ρώσους που ζούσαν εκτός της «ιδιαίτερης» δημοκρατίας τους, καταλαμβάνοντας, σε γενικές γραμμές, θέσεις διευθυντικές και προνομιακές, και με τα άλλα 5 εκατομμύρια μη-Ρώσων που διέμεναν στη Ρωσική Δημοκρατία. Σχεδόν κάθε προσχηματική εθνική υποδιαίρεση χαρακτηριζόταν από αυτή την

ετερογένεια, με ακραία περίπτωση κάποιες Δημοκρατίες, όπως η Λεττονία, όπου μόνο το 52% του πληθυσμού μετρούσε ως εθνικά αμιγές λεττονικό και η απογραφή είχε καταγράψει 34% ως Ρώσους. Στο άλλο άκρο η εβραϊκή αυτόνομη περιοχή του Μπιρομπιτζάν, στα κινεζικά σύνορα, κάπου 800 χλμ. στα ενδότερα από τη Σαχαλίνη, στέγαζε μόνο 20.000 από τις κατά πρόχειρες εκτιμήσεις 1.800.000 Εβραίους της ΕΣΣΔ.

Οι επίσημες στατιστικές για να ακριβολογούμε απλοποιούσαν μια περίπλοκη ρευστή κατάσταση. Παρ' όλο το γεγονός ότι στα διαβατήρια αναγραφόταν ένας από τους 102 εθνικούς χαρακτηρισμούς, μέσω του παιχνιδιού του γάμου και της μετανάστευσης εκατομμύρια Σοβιετικοί πολίτες χαρακτηρίζονταν οι ίδιοι από περισσότερες της μίας εθνικές ταυτότητες ή από καμία, και εκτός Ρωσίας οι περισσότεροι λαοί, που μόνο σε κάποιους από αυτούς επικράτησε μια εμφανής εθνική ταυτότητα (Comaroff 1991), ζούσαν πολλαπλές ζωές. Ωστόσο, το σύστημα αντάμειψε γενναία τους κατά τόπους αρχηγούς που θα μπορούσαν αξιόπιστα να εδραιώσουν τους εαυτούς τους ως αυθεντικούς εκπροσώπους των Κιρκασίων, των Ουζμπέκων, των Εσθονών ή κάποιας άλλης αναγνωρισμένης εθνικότητας. Η φυλετικότητα απέκτησε μεγαλύτερη σαφήνεια ως πολιτικό γεγονός παρά ως μια καθημερινή εμπειρία.

Οι κομμουνιστές της Ρωσίας είχαν ασχοληθεί με τις μηρωσικές περιοχές με τον κλασικό τρόπο της έμμεσης εξουσίας, δηλαδή επιβάλλοντας περιφερειακούς ηγέτες που ήσαν πιστοί στον αγώνα τους, ενσωματώνοντάς τους στο Κομμουνιστικό Κόμμα, στρατολογώντας τους διαδόχους τους μεταξύ των πλέον ευέλπιδων μελών αυτών των εθνοτήτων, αλλά εκπαιδεύοντάς τους στη Ρωσία, αποστέλλο-

ντας πολλούς Ρώσους να στελεχώσουν νέες βιομηχανίες, επαγγέλματα και διοικητικούς οργανισμούς, προωθώντας τη ρωσική γλώσσα και κουλτούρα ως τα μέσα διοίκησης και διαπεριφερειακής επικοινωνίας, παρέχοντας στους περιφερειακούς ιθύνοντες της εξουσίας ουσιαστική αυτονομία και στρατιωτική υποστήριξη εντός των εδαφών τους, τόση όσο για να εξασφαλίσουν την είσπραξη των κρατικών εσόδων και τη στρατολόγηση κληρωτών, αλλά και πλήττοντας άμεσα κάθε άτομο ή ομάδα που θα διεκδικούσε ελευθερίες πέραν αυτού του συστήματος. Το σύστημα θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά όσο οι τοπικοί άρχοντες είχαν ενισχυμένη υποστήριξη από το κέντρο και οι ντόπιοι αντίπαλοί τους δεν είχαν μέσα ή κάποια ελπίδα να εκκαλέσουν λαϊκή υποστήριξη.

Αυτή η ισχύς του συστήματος αποδείχθηκε και η καταστροφή του. Ο Γκορμπατσόφ και οι συνάδελφοί του της γκλασνόστ προωθούσαν τη διεύρυνση του πολιτικού διαλόγου και συγχρόνως περιόριζαν την εμπλοκή του στρατού στον έλεγχο της πολιτικής, ανέχονταν εναλλακτικές επιλογές ως προς την κομμουνιστική συνδετική δομή, προέβαιναν σε χειρισμούς προς την κατεύθυνση πραγματικών εκλογών και παραδέχονταν την περιορισμένη ικανότητά τους να ανταμείβουν τους πιστούς συνεργάτες τους. Καθώς διαδραματίζονταν όλα αυτά, τόσο οι τοπικοί άρχοντες όσο και οι αντίπαλοί τους απέκτησαν ξαφνικά ισχυρά κίνητρα για να αποστασιοποιηθούν από το κέντρο, να στρατολογήσουν μερίδα της λαϊκής υποστήριξης, να εδραιώσουν τα διαπιστευτήριά τους ως αυθεντικοί εκπρόσωποι του ντόπιου λαού, να προτάξουν την προτεραιότητα των δικών τους εθνοτήτων εντός των εδαφικών υποδιαιρέσεων της ΕΣΣΔ, που συνέβαινε να καταλαμβάνουν, και να εντεί-

νουν την πίεσή τους για καινούργιες μορφές αυτονομίας. Για τις Δημοκρατίες της Βαλτικής κι εκείνες που βρίσκονταν κατά μήκος των δυτικών ή νότιων συνόρων της ΕΣΣΔ, εξάλλου, η πιθανότητα για ειδικές σχέσεις με συγγενικά κράτη εκτός της Σοβιετικής Ένωσης, δηλαδή τη Σουηδία, τη Φιλανδία, την Τουρκία, την Περσία και ακόμη και με την Ευρωπαϊκή Ένωση, προσέφερε ευκαιρίες για επωφελείς πολιτικούς χειρισμούς, ενώ από οικονομικής απόψεως η ΕΣΣΔ φαινόταν ολοένα και λιγότερο ικανή για παροχές.

Στις πολιτικές υποδιαιρέσεις που περιείχαν περισσότερο από έναν καλώς οργανωμένο εθνικό πληθυσμό, εκείνοι που έχασαν στον ανταγωνισμό για την πιστοποίηση της αυθεντικότητάς τους ως εντόπιοι πολίτες άρχισαν να απειλούνται. Αυτοί που κινήθηκαν πρώτοι μπόρεσαν να κερδίσουν περισσότερα. Άρχισε τότε η κλιμάκωση, καθώς κάθε εκχώρηση εκ μέρους της κεντρικής κυβέρνησης έδινε καινούργια ερεθίσματα και δημιουργούσε προηγούμενα για νέες απαιτήσεις από άλλες εθνότητες, απειλώντας όλο και περισσότερο οποιαδήποτε συνοχή πληθυσμού, ο οποίος χαρακτηριζόταν από στοιχεία ξεχωριστής ταυτότητας, αλλά αποτύγχανε να κινητοποιηθεί αποτελεσματικά. Με αφετηρία το 1986 οι απαιτήσεις για αυτονομία και προστασία προήλθαν όχι μόνο από τους Εσθονούς, τους Λεττονούς, τους Λιθουανούς και τους Ουκρανούς, αλλά επίσης και από κατοίκους του Καζακστάν, τους Τατάρους της Κριμαίας, τους Αρμένιους, τους Μολδαβούς, τους Ουζμπέκους και τους ίδιους τους Ρώσους. Μέσα σε τόσο ετερογενείς περιοχές, όπως το Ναγκόρνο Καραμπάχ (ένας πρωταρχικώς αρμενικός θύλακας μέσα στο Αζερμπαϊτζάν), αγωνιστές γειτονικών εθνοτήτων μάχονταν για προτεραιότητα, και

δεν δίσταζαν να σκοτώνουν. Επιπροσθέτως, στο Αζερμπαϊτζάν, στη Μολδαβία, στη Γεωργία και στο Τατζικιστάν αναπτύχθηκε ένας αγώνας με σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των ομάδων. Ανάμεσα στον Ιανουάριο του 1988 και τον Αύγουστο του 1989, ο τραγικός απολογισμός των εθνικών συγκρούσεων ήταν 292 νεκροί, 5.520 τραυματίες και 360.000 άστεγοι (Nahaylo & Swoboda 1990: 336). Η κατάσταση θύμιζε τη διάλυση της Αυτοκρατορίας στα 1918.

Η πρόταση του Γκορμπατσόφ στα 1990 για μια καινούργια συνθήκη ένωσης με μεγαλύτερη εμβέλεια για τις δεκαπέντε Δημοκρατίες, αλλά με τη διατήρηση της στρατιωτικής, διπλωματικής και οικονομικής προτεραιότητας μιας ομοσπονδιακής κυβέρνησης, απλώς επιτάχυνε τις προσπάθειες για κάθε δυνάμει εθνικό παράγοντα να διασφαλίσει τη δική του θέση μέσα στο (ή για τον ίδιο λόγο λίγο έξω από το) νέο σύστημα. Όταν ο Γκορμπατσόφ προσπάθησε να ισχυροποιήσει τα σχέδιά του με ένα ανακοινωθέν το Μάρτιο του 1991, οι ηγέτες έξι Δημοκρατιών (της Λεττονίας, της Λιθουανίας, της Εσθονίας, της Μολδαβίας, της Αρμενίας και της Γεωργίας, που όλες είχαν αρχίσει τη διαδικασία της ανακήρυξης της αυτονομίας τους) μποϊκοτάρισαν τις διαδικασίες, καθώς τα αποτελέσματα για τις υπόλοιπες επιβεβαίωσαν το διχασμό ανάμεσα στις ρωσικές και μη-ρωσικές περιοχές της ετοιμόρροπης ομοσπονδίας.

Ενόψει εθνικής αποσυγκρότησης, οικονομικής κατάρρευσης και ναρκοθέτησης των δυνάμεων του παλαιού καθεστώτος, πολλοί παρατηρητές και συμμετέχοντες στη σοβιετική σκηνή φοβήθηκαν μιαν απόπειρα ανατροπής της ροής των γεγονότων εκ μέρους των υπηρεσιών του στρατού, των πληροφοριών και του Κόμματος, η οποία και συνέβη. Η κρίσιμη στιγμή έφθασε τον Αύγουστο του 1991,

όταν μια χούντα με την υποστήριξη κάποιων από τα παραπάνω στοιχεία απομόνωσαν τον Γκορμπατσόφ στο εξοχικό θέρετρό του στην Κριμαία την παραμονή της υπογραφής άλλης μιας συνθήκης ένωσης για τις εννέα Δημοκρατίες, που ακόμη συνεργάζονταν με το κεντρικό κράτος. Προερχόμενοι κυρίως από τις διοικήσεις του στρατού, των πληροφοριών και της αστυνομίας, οι συνωμότες ανακοίνωσαν την κατάληψη της εξουσίας από μια σκιώδη Επιτροπή Εκτάκτου Ανάγκης. Ο έλεγχος του κράτους από αυτήν, έτσι όπως ήταν, διήρκησε μόνο τρεις μέρες.

Στη διάρκεια του άκαρπου πραξικοπήματος, ο πρόεδρος Μπόρις Γιέλτσιν της Ρωσικής Ομοσπονδίας αψήφισε τα τεθωρακισμένα του στρατού και μίλησε στα πλήθη στη Μόσχα, καλώντας τα σε γενική απεργία εναντίον της Επιτροπής Εκτάκτου Ανάγκης. Αρκετές στρατιωτικές μονάδες αποστάτησαν και τάχθηκαν στο πλευρό του Γιέλτσιν, δημιουργώντας μιαν αμυντική γραμμή γύρω από το μοσχοβίτικο επιτελείο της Ρωσικής Δημοκρατίας. Η αποστασία και η άμυνα κλόνισαν την αποφασιστικότητα της χούντας. Η απόπειρα πραξικοπήματος έληξε χωρίς ένοπλη σύγκρουση. Ο Γκορμπατσόφ αφέθηκε ελεύθερος από τους δεσμώτες του.

Με την επιστροφή του, ο Γκορμπατσόφ αντιμετώπισε ένα κύμα απαιτήσεων για επιτάχυνση της μεταρρύθμισης, επανάληψη των προσπαθειών εκ μέρους των οργανωμένων εθνοτήτων να αποσχισθούν από την Ένωση, ενισχυμένες αντιπαλότητες από τον Γιέλτσιν και τους ομολόγους του σε άλλες δημοκρατίες και γενική κατάρρευση της εξουσίας του Κρεμλίνου. Παραιτηθείς από επικεφαλής του Κόμματος, ο Γκορμπατσόφ ανέστειλε τις δραστηριότητες του Κόμματος σ' όλη την επικράτεια της ΕΣΣΔ. Στη διάρ-

κεια των επόμενων τεσσάρων μηνών ο Γιέλτσιν προσπάθησε να διαδεχθεί τον Γκορμπατσόφ, όχι ως γραμματέας του Κόμματος, αλλά ως αρχηγός της Συνομοσπονδίας που διατηρούσε ένα μέτρο οικονομικής, στρατιωτικής και διπλωματικής εξουσίας. Ακόμη και τούτη η προσπάθεια έληξε με τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και τη μετατροπή της σε μιαν ασαφώς ορισμένη και αμφιλεγόμενη Κοινοπολιτεία από την οποία τα Βαλτικά Κράτη απουσίαζαν εντελώς, ενώ άλλα άρχισαν να στρέφονται σε μιαν εσπευσμένη αναζήτηση διεξόδων.

Ανάμεσα στα 1986 και 1992, η Ρωσία και οι γείτονές της πέρασαν μιαν από τις πλέον παράξενες επαναστάσεις της Ευρώπης: η αυτοκρατορία κλονίστηκε, ενώ διαλύθηκε η κεντρική δομή της χωρίς άμεση πολεμική σύγκρουση. Οι αυτοκρατορίες της Βουργουνδίας, της Ισπανίας, της Αυστρο-Ουγγαρίας, ακόμη και οι ρωσικές αυτοκρατορίες είχαν διαρραγεί στο παρελθόν, αλλά πάντοτε υπό την άμεση πίεση της ένοπλης σύγκρουσης έξωθεν και εντός τους. Η δαπανηρή στασιμότητα στο Αφγανιστάν, που καθαυτή υπήρξε προϊόν ενός πελώρια δαπανηρού Ψυχρού Πολέμου με τις ΗΠΑ, αποτέλεσε το πιο κοντινό αντίστοιχο προς εκείνους τους πολέμους που κατά το παρελθόν είχαν οδηγήσει σε κατάλυση κάποιας αυτοκρατορίας. Το θέαμα των ΗΠΑ που απολάμβαναν τόσο τα όπλα, το βούτυρο όσο και την ανοικτή πολιτική συζήτηση, καθώς βομβάρδιζαν το Ιράκ στα 1991, υπογράμμισε την εκτεταμένη ανεπάρκεια του σοβιετικού κράτους. Παράλληλα, η επαπειλούμενη επέκταση της ευημερούσας Ευρωπαϊκής Κοινότητας την έκανε πιο ελκυστική και αύξανε τις πιθανότητες αποχώρησης από τη Σοβιετική Ένωση εκείνων των τμημάτων που θα μπορούσαν να έχουν εμπορικές συναλλαγές ακόμη δυ-

τικότερα. Η ιδιάζουσα μορφή των ρωσικών επαναστάσεων του 1986-92, όπως κι όλες οι άλλες επαναστάσεις τις οποίες εξετάσαμε στην Ευρώπη από το 1492 κι έπειτα, εξαρτάτο στενά από την ξεχωριστή οργάνωση του σοβιετικού κράτους.

Σε αντίθεση με τις επαναστατικές καταστάσεις δυναστικού, πελατειακού και κοινοτικού τύπου που εμφανίζονταν περιοδικώς στη Ρωσία και στα γειτονικά της κράτη κάθε δεκαετία περίπου ανάμεσα στα 1550 και τους Ναπολεόντειους Πολέμους, σε αντίθεση, επίσης, και με τις επαναστάσεις ταξικού συνασπισμού που δίχασαν τη Ρωσική Αυτοκρατορία στα 1905 και στα 1917-21, οι επαναστατικές καταστάσεις στην εποχή του Γκορμπατσόφ έφθασαν εγγύτατα να μοιάζουν με εθνικές επαναστάσεις. Οι εθνικές επαναστάσεις –τόσο οι επαναστατικές καταστάσεις όσο και οι επαναστατικές συνέπειες– υπήρξαν οι κυρίαρχες μορφές στην Ευρώπη μετά τα 1815 και ακόμη και σήμερα δεν έχουν ολοκληρώσει τον κύκλο τους. Το να υποστηρίξει κάποιος ή κάποια πολιτικός ότι εκπροσωπεί ένα λαό συμπαγή, διακριτό ιστορικά, ο οποίος είχε άδικη μεταχείριση από ένα υπαρκτό κράτος και κατά συνέπεια δικαιούται ένα δικό του κράτος, συνιστά τη μόνη πλέον πετυχημένη βάση για την αναγνώριση και υποστήριξή του από εξωγενείς παράγοντες. Όχι μόνο αρχηγοί μη-ρωσικών κρατών, αλλά επίσης και ο ίδιος ο Μπόρις Γιέλτσιν της Ρωσίας προέβη σε μια τέτοια αξίωση εναντίον του Κομμουνιστικού Κόμματος και του καταναγκαστικού μηχανισμού που αυτό είχε εγκαθιδρύσει επιτόπου.

Η διαφορά μεταξύ της εμπειρίας της Ρωσίας και των επώδυνων εθνικών επαναστάσεων έγκειται σε δύο στοιχεία: πρώτον, η επαναστατική κατάσταση στη Σοβιετική

Ένωση αναπτύχθηκε κατευθείαν από τις προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να αυτομεταρρυθμιστεί και να μεταβάλει τη θέση της στη διεθνή σκηνή. Δεύτερον, η αντιπολίτευση των απλών πολιτών απέναντι στη νομεγκλατούρα έλαβε κάποιες πτυχές ταξικού πολέμου. Στην έκταση που οι ρωσικές επαναστάσεις υπήρξαν ταξική σύγκρουση των εργατών απέναντι στους προνομιούχους αξιωματούχους, όμως, πρέπει να συμπεράνουμε ότι αρχής γενομένης το 1992 η αντεπανάσταση είχε ξανακερδίσει το προβάδισμα. Παντού στα συντρίμμια της Σοβιετικής Ένωσης οι αξιωματούχοι, οι οποίοι υπό το παλαιό καθεστώς είχαν κρατηθεί στην εξουσία χάριν του Κομμουνιστικού Κόμματος, ασκούσαν τώρα την εξουσία τους εν ονόματι της εθνικής κυριαρχίας ή χρησιμοποιούσαν τις ικανότητές τους, τις διασυνδέσεις τους και τις προσβάσεις τους στα αγαθά με στόχο να προωθήσουν καινούργιες σταδιοδρομίες ως εργολάβοι. Οι επαναστάσεις της Ρωσίας δεν είχαν τελειώσει ακόμη.

7.
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΧΘΕΣ, ΣΗΜΕΡΑ ΚΑΙ ΑΥΡΙΟ

Πίσω στην Ανατολική Ευρώπη

Το κατά πόσο οι συγκρούσεις και μεταμορφώσεις της Ανατολικής Ευρώπης από το 1989 μέχρι το 1992 αποτελούν γνήσιες επαναστάσεις έχει προκαλέσει έναν εντυπωσιακό αριθμό παρεμβάσεων και διαλόγου. «Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη», τονίζει ο S.N. Eisenstadt,

> υπήρξε ένα από τα δραματικότερα γεγονότα στην ιστορία της ανθρωπότητας, οπωσδήποτε ένα από τα πλέον δραματικά, από τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Ποια είναι η σημασία του; Μοιάζουν αυτές οι επαναστάσεις με τις «μεγάλες επαναστάσεις» –δηλαδή ο αγγλικός εμφύλιος πόλεμος, η αμερικανική, η γαλλική, η ρωσική και η κινεζική επανάσταση–, οι οποίες κατά πολλούς τρόπους προανήγγειλαν τον εκσυγχρονισμό δημιουργώντας την πολιτική τάξη της εποχής μας; Φαίνονται πιθανό να οδηγούν –μετά από μια ενδεχομένως ταραχώδη μεταβατική περίοδο– σε ένα σχετικώς σταθερό κόσμο εκσυγχρονισμού, με το φιλελεύθερο συνταγματικό πο-

λίτευμα να κηρύττει κάποιο είδος «τέλους της ιστορίας»; Ή μήπως μάς λένε κάτι σχετικά με τις μεταστροφές και τις αδυναμίες του εκσυγχρονισμού ακόμη και στα δημοκρατικά-συνταγματικά πολιτεύματα; (Eisenstadt 1992:21).

Ο Άιζενσταντ αποκρίνεται στις ερεθιστικές ερωτήσεις του με ένα θορυβώδες ίσως: η πτώση των ανατολικοευρωπαϊκών καθεστώτων σίγουρα έμοιαζε με κλασικές επαναστάσεις ως προς το ότι επέφερε ραγδαία, εκτεταμένη κοινωνική μεταβολή, συνδυάζοντας λαϊκές εξεγέρσεις με ατελέσφορες συγκεντρωτικές απόπειρες για μεταρρύθμιση, προβάλλοντας διανοούμενους και λαμβάνοντας χώρα σε εποχές γενικής διάρρηξης της κοινωνικής τάξης. Ωστόσο, της έλειπαν βασικά χαρακτηριστικά των μεγάλων επαναστάσεων του παρελθόντος, δηλαδή η μνησίκακη βία, η ταξική βάση, η χαρισματική όραση, η πίστη στην πολιτική ως ένα εργαλείο δομικής μεταβολής και η αντίσταση των παλαιών κατόχων της εξουσίας στο να απομακρυνθούν από αυτήν.

Εντέλει, λέει ο Άιζενσταντ, οι νέες επαναστάσεις ενσωμάτωσαν «επαναστάσεις εναντίον ορισμένων τύπων εκσυγχρονισμού οι οποίες αρνήθηκαν στην πράξη άλλα πιο πλουραλιστικά στοιχεία εκσυγχρονισμού, ενώ επισήμως θέσπιζαν κάποια κεντρικά συστατικά των προταγμάτων τους» (σελ. 33). Μετάφραση: οι πολίτες της Ανατολικής Ευρώπης είδαν θετικά την ιδέα της εκβιομηχάνισης, αλλά δυσανασχέτησαν με τον κομμουνιστικό τρόπο επιδίωξής της, ιδιαιτέρως με τους πολιτικούς περιορισμούς του. Όμως ο Άιζενσταντ δεν εξηγεί γιατί χρειάστηκαν οι Σοβιετικοί πολίτες εβδομήντα χρόνια μέχρι να αντιδράσουν σ' αυτή τη δυσαρέσκειά τους.

Στην προοπτική των 500 επαναστατικών χρόνων, η κατάρρευση των ανατολικοευρωπαϊκών πολιτευμάτων χάνει κάπως σε σχέση με το μεγαλείο της ειδικής μελέτης τους. Η μισή χιλιετία επέφερε στην Ευρώπη πληθώρα καταρρεύσεων και αναταραχών. Μόνο η Ανατολική Ευρώπη είδε τη συντριβή των μεγάλων Αυτοκρατοριών, δηλαδή της Πολωνίας-Λιθουανίας, της Μογγολίας και των Οθωμανών, για να μην αναφέρουμε τις εκτεταμένες επανασυμπαρατάξεις της πάλαι ποτέ αυτοκρατορικής Σουηδίας, Ουγγαρίας και Ρωσίας. Παρ' όλα αυτά ο Άιζενσταντ οπωσδήποτε έχει δίκιο που απορρίπτει απλές αναλογίες ανάμεσα στα γεγονότα του 1989 και των μειζόνων επαναστάσεων της Αγγλίας, της Γαλλίας ή ακόμη και εκείνης της πρώιμης Ρωσίας. Οι κοινωνικές συνθήκες, τα κράτη και το διεθνές σύστημα έχουν μεταβληθεί πάρα πολύ ώστε να επαναληφθούν τα παλαιά σενάρια.

Με δεδομένες τις αντιλήψεις αυτού του βιβλίου, τα γεγονότα της Ανατολικής Ευρώπης του 1989 διαθέτουν τις προδιαγραφές των επαναστάσεων; Τέσσερις απαντήσεις πρέπει τώρα πλέον να καταστούν σαφείς. Πρώτον, το ερώτημα δεν είναι τόσο πιεστικό όσο αρχικώς φαινόταν, από τη στιγμή που σε κάθε χώρα τα γεγονότα της περιόδου 1989-1992 διατηρούσαν κάποια επαναστατικότητα. Αυτή η επαναστατικότητα είναι μάλλον ζήτημα βαθμού παρά είδους. Δεύτερον, μας είναι πάρα πολύ απαραίτητο να ξεχωρίσουμε τις επαναστατικές καταστάσεις από τα επαναστατικά αποτελέσματα, διότι χωρίς μια κάποια τέτοια διάκριση οι πρόσφατες μεταβάσεις στην Ανατολική Ευρώπη μονάχα... πονοκέφαλο θα μας δημιουργούν. Τρίτον, στο μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Ευυρώπης οι συνέπειες του 1989 υπήρξαν οπωσδήποτε επαναστατικές, εφόσον οι μετα-

βάσεις της κρατικής εξουσίας σε ουσιαστικά νέους ισχυρούς συνασπισμούς συνέβησαν σχεδόν παντού. Τα αληθινά ζητήματα αφορούν στο βάθος των επαναστατικών καταστάσεων. Τέταρτον, κάποιες τηρούν τις προδιαγραφές και κάποιες άλλες όχι. Αν πάλι μας ενδιαφέρει να θέσουμε το ερώτημα ξεχωριστά για κάθε κράτος της Ανατολικής Ευρώπης, ως προς το κατά πόσο συνέβη μια διά της βίας μεταβίβαση εξουσίας επί ενός κράτους στη διάρκεια της οποίας τουλάχιστο δύο διακριτοί συνασπισμοί αγωνιστών διεκδίκησαν τον έλεγχο του κράτους από αντίθετη σκοπιά και συγχρόνως κάποια σημαντική μερίδα πληθυσμού που υπόκειτο στη δικαιοδοσία αυτού του κράτους συναίνεσε με τις διεκδικήσεις εκάστου συνασπισμού, τότε ο πίνακας με τις επιτυχίες μοιάζει κάπως έτσι:

Χώρα	*Επαναστατική κατάσταση:*	*Επαναστατικό αποτέλεσμα:*	*Επανάσταση:*
Αλβανία	περιθωριακή	ναι	περιθωριακή
Βουλγαρία	περιθωριακή	περιθωριακή	περιθωριακή
Τσεχοσλοβακία	ναι	ναι	ναι
Ανατ. Γερμανία	ναι	ναι	ναι
Ουγγαρία	ναι	αβέβαιο	αβέβαιο
Πολωνία	περιθωριακή	ναι	περιθωριακή
Ρουμανία	ναι	αμφίβολο	αμφίβολο
Σοβιετ. Ένωση	ναι	ναι	ναι
Γιουγκοσλαβία	ναι	ναι	ναι

Οι κρίσεις θέτουν μεγαλύτερα προβλήματα από όσα θα μπορούσε κάποιος να σκεφθεί. Η Βουλγαρία, παραδείγματος χάρη, εμφανίζεται ως «περιθωριακή» κατά πλάτος του πίνακα επειδή η χώρα έφθασε στα πρόθυρα μιας επαναστατικής κατάστασης με τις απεργίες πείνας το Μάιο του 1989 και τη μαζική έξοδο των μουσουλμάνων από το Μάιο

μέχρι τον Αύγουστο του ιδίου έτους. Η χώρα άγγιξε κάποια επαναστατική συνέπεια με την ίδρυση αναγνωρισμένων ομάδων αντιπολίτευσης και φλερτάρησε με τον ένοπλο αγώνα στις αναμετρήσεις μεταξύ οργανωμένου στρατού και διαδηλωτών, που στο σύνολό τους συνέβησαν στο όριο της επανάστασης. Εξάλλου, η Γιουγκοσλαβία, η Ουγγαρία και η Ανατολική Γερμανία δοκίμασαν πολύ διαφορετικές συνέπειες, εκ των οποίων η πρώτη θρυμματίστηκε (παρ' όλη τη σερβική αντίσταση) σε συνιστώσες δημοκρατίες, η δεύτερη συνδύασε την αποσύνθεση της παλαιάς ηγεσίας με μιαν αμφίβολη εγκαθίδρυση της καινούργιας, και η τρίτη συγχωνεύθηκε ελλιπώς με την πλούσια, ισχυρή γείτονα χώρα της Ομοσπονδιακής Γερμανίας. Όλες αυτές οι μεταβάσεις συνέβησαν κάπου σε επαναστατικό πεδίο, αλλά κατ' ουδένα τρόπο στα ίδια ακριβώς σημεία αυτού του πεδίου. Ούτε όλες φάνηκαν εξίσου επαναστατικές σε παρατηρητές και συμμετέχοντες.

Η Σοβιετική Ένωση δεν υπήρξε το μοναδικό ευρωπαϊκό κράτος που κατακερματίστηκε στη δεκαετία του 1990. Η Γιουγκοσλαβία, το κράτος που συγκολλήθηκε από απομεινάρια της Οθωμανικής και της Αυστρο-Ουγγρικής Αυτοκρατορίας μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε μια σκόπιμη προσπάθεια να αναχαιτισθεί ο σερβικός επεκτατισμός, έβλεπε τα επικρατέστερα μη-σερβικά τμήματά της να αποσπώνται το ένα μετά το άλλο. Η διαδικασία είχε τις ειρωνικές πτυχές της, καθώς κάθε αποχώρηση μιας μη-σερβικής Δημοκρατίας απειλούσε τις εναπομένουσες με μεγαλύτερη κυριαρχία εκ μέρους της Σερβίας. Έτσι, αφού η Σλοβενία και η Κροατία διάνοιξαν τους δρόμους τους μαχόμενες τόσο απέναντι στις (επικρατέστερες σερβικές) γιουγκοσλαβικές δυνάμεις όσο και στους σερβικής εθνότητας ατάκτους

άρχισαν στη συνέχεια, αποσπώντας την παρέμβαση δυτικοευρωπαϊκών κρατών, του ΟΗΕ, της Βοσνίας και Ερζεγοβίνης, να ζητούν δραστικά την έξωθεν αναγνώριση, ενώ οι Σέρβοι και Κροάτες αγωνιστές άρχισαν να προσπαθούν να περιχαρακώσουν τη δική τους αυτόνομη περιοχή στο πλαίσιο αυτής της μικρής εν τω γίγνεσθαι επίσης χώρας. Η γιουγκοσλαβική εμπειρία και η διάσπαση στην Τσεχοσλοβακία απέδειξαν ότι οι εθνικές επαναστάσεις ήσαν ακόμη αρκετά πιθανό να συμβούν στην Ευρώπη.

Η πάλαι ποτέ ισχυρή Σοβιετική Ένωση διασπάστηκε σε μια καταβεβλημένη, αλλά ιάσιμη Ρωσία και άλλες δεκατέσσερις δημοκρατίες. Τρεις από αυτές τις δημοκρατίες (Λεττονία, Λιθουανία και Εσθονία) κατέφυγαν σχεδόν αμέσως στις αγκάλες των Βορειοευρωπαίων γειτόνων τους, ενώ οι υπόλοιπες διέφεραν σε τεράστιο βαθμό τόσον ως προς την πιθανή βιωσιμότητά τους ως ανεξάρτητα κράτη όσο και ως προς την προθυμία τους να αποσχισθούν από την Κοινοπολιτεία. Το 1992 τα πρώην μέρη της Σοβιετικής Ένωσης ήρθαν αντιμέτωπα με βαρυσήμαντα και διαπλεκόμενα ερωτήματα: Τι θα έκαναν με τις επίμονες απαιτήσεις για προστασία ή για δική τους αυτονομία που προέρχονταν από τις εθνικές μειονότητές τους– οι οποίες συχνά περιελάμβαναν προηγουμένως πανίσχυρες ρωσικές μειονότητες; Πώς θα ανασχημάτιζαν τις διαλυμένες κομμουνιστικές οικονομίες τους, που οι περισσότερες από αυτές ήσαν τόσο ισχυρά συνδεδεμένες με τις ρωσικές αγορές; Πώς θα μπορούσαν τέτοιες ενότητες όπως η Γεωργία, το Ταντζικιστάν, το Ουζμπεκιστάν και το Αζερμπαϊτζάν να επιβιώσουν σ' έναν κόσμο καλά εξοπλισμένων και αρπακτικών κρατών;

Η συγκριτική μελέτη των ευρωπαϊκών επαναστατικών

καταστάσεων δεν παρέχει σαφείς απαντήσεις σε τούτα τα ερωτήματα ως προς το μέλλον. Όμως όντως τα τοποθετεί σε κάποια λογική σειρά: δίνοντας δηλαδή έμφαση στο πόσο συχνές είναι τέτοιες εθνικές επαναστάσεις κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, συσχετίζοντας την επικράτησή τους με την ενοποίηση των κρατών που πραγματοποιήθηκε τόσο ευρέως στην Ευρώπη μετά το 1750, προτείνοντας ότι ο καινούργιος τρόπος των κρατών για να αποκτήσουν (ή όχι) στρατιωτική ικανότητα θα τα καταστήσει τόσο ισχυρά όσο και οι προσπάθειες επίλυσης των οικονομικών προβλημάτων τους και σημειώνοντας ότι ο πολλαπλασιασμός των κυρίαρχων κρατών στην Ανατολική Ευρώπη συγκρούεται με τις πιο πρόσφατες γενικές τάσεις προς τη διαμόρφωση ευρύτερων διεθνών συμφωνιών, την αποσύνδεση του κεφαλαίου από την κρατική κυριαρχία και τη διεθνοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας στη Δυτική Ευρώπη και αλλού.

Κανόνες επανάστασης;

Αυτά τα 500 χρόνια επαναστατικής εμπειρίας τα οποία έχουμε εξετάσει μάς παρέχουν κάποια γενικά μαθήματα σχετικά με τις προϋποθέσεις της επανάστασης; Όχι πολλά: σε μια κλίμακα μισής χιλιετίας η ιστορία των επαναστατικών διαδικασιών μάς λέει πολλά σχετικά με τους μηχανισμούς της πολιτικής μεταβολής, αλλά αποκρούει όλες τις καθαρές διατυπώσεις των καθορισμένων, περιοδικώς επαναλαμβανόμενων προϋποθέσεων για βίαιες μεταβιβάσεις της κρατικής εξουσίας. Αντ' αυτού μάθαμε κυρίως σχετικά με τον τρόπο που διακυμάνθηκαν και μεταβλήθηκαν οι

προϋποθέσεις για επανάσταση μεταξύ του 1492 και 1992. Σε κάποιο άκρως αφηρημένο επίπεδο, θα μπορούσαμε ωστόσο να διακινδυνεύσουμε ορισμένες ξεχωριστές γενικεύσεις σχετικά με τις επαναστατικές καταστάσεις και τις επαναστατικές συνέπειες. Σύμφωνα με τους χρονολογικούς πίνακες που συνέταξα, επαναστατικές καταστάσεις εμφανίζονται πιο συχνά σε μια ή περισσότερες από τρεις περιπτώσεις: 1. Όταν οι αντιφάσεις αυξάνονταν έντονα και ολοφάνερα ανάμεσα σ' αυτό που απαιτούν τα κράτη από τους καλύτερα οργανωμένους πολίτες τους και σ' αυτό που θα έπειθαν εκείνους τους πολίτες να καταφέρουν. 2. Όταν τα κράτη προέβαλλαν επί των πολιτών τους απαιτήσεις που απειλούσαν ισχυρά συλλογικά χαρακτηριστικά ή παραβίαζαν δικαιώματα που συνδέονταν μ' αυτά τα χαρακτηριστικά. 3. Όταν η εξουσία των ηγετών μειωνόταν φανερά ενώπιον ισχυρών διεκδικητών.

Μια επαναστατική κατάσταση που συνδυάζει τις πρώτες δύο περιπτώσεις δημιουργήθηκε, παραδείγματος χάρη, το 1536 στην Αγγλία, όταν η καταστολή των μοναστηριών από τον Ερρίκο Η', η κατάσχεση των περιουσιών τους και η ενσωμάτωση των τοπικών ενοριών στη νέου καθεστώτος Εκκλησία υποκίνησε μια μεγάλη καθολική εξέγερση που ονομάστηκε Προσκύνημα της Θείας Χάριτος. Η Ανατολική Ευρώπη του 1989 απεικονίζει την τρίτη περίπτωση, δηλαδή τη φοβερή μείωση της εξουσίας των ηγετών. Το ίδιο όμως ισχύει και για τις περιοδικώς επαναλαμβανόμενες κι αμφιλεγόμενες διαδοχές στη διάρκεια του 16ου και 17ου αι., όταν η εμφάνιση ενός νεαρού ή έκδηλα ανίκανου διαδόχου ενός θρόνου προκαλούσε αντίπαλες φατρίες να διεκδικήσουν τη βασιλική εξουσία.

Πότε οι επαναστατικές καταστάσεις οδηγούν σε επανα-

στατικές συνέπειες; Ειδικά στην τρίτη περίπτωση, όταν η δυνατότητα ενός κράτους να επιβάλλεται περιορίζεται σημαντικά και φανερά. Περίπτωση τέτοια αποτελεί η επιτυχής εξέγερση της Πορτογαλίας στα 1640, η οποία έλαβε χώρα όταν οι Καστιλλιάνοι φεουδάρχες εξασθένησαν εξαιτίας μιας εξέγερσης στην Καταλανία και του πολέμου με τη Γαλλία. Ενώ δε η Καστίλλη τελικά κατάφερνε να επανακτήσει τον έλεγχο στην Καταλανία, η Πορτογαλία (ενισχυμένη από τα έσοδα των αποικιών και την αγγλική υποστήριξη) παρέμεινε ανεξάρτητη από τότε κι έπειτα. Η δυνατότητα ενός κράτους να ασκεί επιβολή μπορεί επίσης να ελαττωθεί δραστικά μετά από μια πολεμική ήττα, μιαν αποστασία των ενόπλων δυνάμεών της ή εξαιτίας της χρεοκοπίας των οικονομικών της.

Μέσα από ποιες διαδικασίες συνέβησαν οι επαναστάσεις; Υπό μια γενική άποψη συνέβησαν μέσα από την έναρξη και λήξη μιας σαφούς ρήξης στο πολιτειακό καθεστώς, τέτοιας που σημαντικοί αριθμοί πολιτών είχαν να επιλέξουν ανάμεσα σε αντικρουόμενα αιτήματα για νομιμότητα και υπακοή, ή που πολλά εδραιωμένα συμφέροντα βρίσκονταν και πάλι σε κίνδυνο. Ο τρόπος με τον οποίο εκτυλίσσονταν αυτές οι επαναστατικές διαδικασίες, όμως, εξαρτιόταν από τον τρέχοντα χαρακτήρα του κράτους, της οργανωμένης επιβολής, των κυρίαρχων πεποιθήσεων, της πολιτικής οργάνωσης εκτός του κράτους και του διεθνούς συστήματος. Στα 1514, όπως εξετάσαμε, ο Ούγγρος καρδινάλος Τάμας Μπάκοτς (Tamas Bakocz) έλαβε την παπική εξουσιοδότηση να οργανώσει μια σταυροφορία εναντίον των προελαυνόντων Τούρκων. Όταν οι μεγάλοι άρχοντες δεν προσφέρθηκαν εθελοντικά, και καθώς την απαραίτητη προθυμία έδειξαν μόνο οι αγρότες, τότε ο καρδινάλιος έθε-

σε τη δύναμή τους υπό τις διαταγές ενός επαγγελματία στρατιώτη, του Γκιόργκι Ντόσα. Ο Ντόσα έστρεψε τους αγρότες εναντίον των γαιοκτημόνων όταν οι σταυροφόροι δεν ελάμβαναν εφόδια ή οικονομική υποστήριξη για το έργο τους. Προέκυψε τότε μια Ζακερί*, κατά την οποία ολόκληρες περιοχές κατ' ουσίαν ετέθησαν αυτοβούλως εκτός της κυριαρχίας των ευγενών. Το ότι οι σε μεγάλο βαθμό άοπλοι αγρότες έχασαν μπροστά στην πολεμική μηχανή των ευγενών και κατά συνέπεια υποτάχθηκαν σε χειρότερο ζυγό απ' ό,τι στο παρελθόν, αμφισβητεί την επαναστατική διάσταση της ενέργειάς τους.

Αυτό το είδος γενικευμένης και στασιαστικής εξέγερσης του λαού σήμαινε έναν εντελώς διαφορετικό δρόμο ρήξης στο πολιτειακό καθεστώς και στο διά της βίας τερματισμό του σε σχέση με την οργάνωση μιας άκαρπης αλλά αιματοκυλισμένης εξέγερσης εκ μέρους των δολοπλόκων Ηνωμένων Ιρλανδών στα 1798, η οποία διέφερε με τη σειρά της από τις μαζικές, επαναστατικές καταλήψεις εξουσίας των ρωσικών μεταλλουργείων από εργάτες την άνοιξη του 1917. Ωστόσο, και οι τρεις μορφές είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό τους την κινητοποίηση μιας συγκροτημένης αντιπολίτευσης απέναντι σε μια κυβερνητική ενέργεια, τη διά της βίας κατάληψη περιοχής και εγκαταστάσεων εντός της δικαιοδοσίας του κράτους, κι ένα αίτημα (παρότι προσωρινό, ισχνό ή τοπικής εμβελείας) για εναλλακτική κυβερ-

ΣτΜ: Ζακ(ε)ρί (Jacquerie): Η ονομασία που δόθηκε στην αγροτική εξέγερση του 1358, στη Γαλλία, από το όνομα του αρχηγού της Ζακ, του επιλεγόμενου Αγαθού, ή κατ' άλλη εκδοχή από το όνομα Jacques Bonhomme που υποτιμητικά απέδιδαν στους αγρότες οι ευγενείς. Έτσι λοιπόν Ζακερί κατέληξε να σημαίνει κάθε αγροτική εξέγερση.

νητική εξουσία και μια διαμάχη με πρώην εδραιωμένες εξουσίες, με σκοπό να διατηρήσουν αυτή την εναλλακτική βάση εξουσίας.

Τελικώς αυτό που καθόρισε το χαρακτήρα και το εύρος της αλλαγής στις ζωές των πολιτών ως μια συνέπεια επανάστασης εξαρτιόταν από τρεις παράγοντες: Πρώτον, από τις κοινωνικές διαφορές μεταξύ εκείνων που κυβερνούσαν προτού αρχίσει η επανάσταση και εκείνων που κυβερνούσαν μετά τη λήξη της. Όσο μεγαλύτερες ήσαν οι διαφορές τόσο μεγαλύτερες μεταβολές σημειώνονταν στην καθημερινή ζωή. Η εκτόπιση των ευγενών και του κλήρου κατά τη Γαλλική Επανάσταση του 1789-99 επεξεργάστηκε ακόμη πιο ευρείες συνέπειες απ' ό,τι οι σχετικώς ήσσονες μετατοπίσεις κυβερνητικού προσωπικού στη διάρκεια της Επανάστασης του Ιούλη, κατά τη δεκαετία του 1830. Δεύτερον, το εύρος του μετασχηματισμού εξαρτάτο από το βάθος της ρωγμής που εμφανιζόταν στη διάρκεια της επανάστασης. Ένα εντελώς διχασμένο πολιτειακό καθεστώς, κατά μέσο όρο, προκαλούσε μεγαλύτερες μεταβολές στη μετέπειτα ζωή. Παρόλο που η υπάρχουσα μοναρχία ανέκτησε εξουσία, παραδείγματος χάρη, το βάθος του διχασμού κατά τον πόλεμο της «Σφενδόνης» στη Γαλλία (1648-53) επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη μετά-«Σφενδόνη» ζωή, καθώς τα ηττώμενα μέλη παραιτούνταν ενός μεγάλου μέρους της αυτόνομης εξουσίας τους. Τρίτον, ο βαθμός στον οποίο οι ίδιοι οι αγώνες στη διάρκεια της επαναστατικής κατάστασης αναδιοργάνωναν την κοινωνική ζωή, κατ' ουσίαν επηρέαζε αυτήν που επρόκειτο να ακολουθήσει. Ειδικότερα, οι πολιτικοί θεσμοί που σχηματίστηκαν στην πορεία των επαναστάσεων είχαν μια επενέργεια διαρκείας επί του αποτελέσματος. Κατά την Αγγλική Επανάσταση του 1640, παρ'

όλη τη δικτατορία του Κρόμγουελ και την παλινόρθωση της μοναρχίας του 1660, η θέση του κοινοβουλίου στους αγώνες ήταν καθοριστικότερη και ισχυρότερη έναντι της κυρίαρχης εξουσίας σε σχέση με αυτήν που αυτό κατείχε όταν κυβερνούσαν οι Τυδώρ ή οι Στιούαρτ.

Πρέπει πάντα να θυμόμαστε πόσο άλλαξαν με τον καιρό οι κανόνες της επανάστασης. Οι ιστορίες που έχουμε αναλύσει δείχνουν ότι οι συνθήκες και οι συνέπειες των επαναστατικών καταστάσεων (βαθιές ρήξεις για τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας) και των επαναστατικών συνεπειών (αποτελεσματικές μεταβάσεις της κρατικής εξουσίας) άλλαξαν μεταξύ τους. Επαναστατικές καταστάσεις ενίοτε συνέβαιναν ευρέως σε εποχές και περιοχές όπου οι επαναστατικές συνέπειες παρέμεναν σπάνιες, και οι ευρείες μεταβάσεις της κρατικής εξουσίας (κατά κανέναν τρόπο οπωσδήποτε επαναστατικές) ενίοτε γίνονταν σχετικά συχνές όπου και όταν οι επαναστατικές καταστάσεις δεν συνέβαιναν συχνά. Ο 17ος αιώνας στην Ευρώπη, παραδείγματος χάρη, έχει να επιδείξει κατ' επανάληψη σειρά επαναστατικών καταστάσεων, αλλά σχεδόν σ' όλες τους οι προηγουμένως εγκατεστημένοι ηγεμόνες κατάφεραν να ανακτήσουν την εξουσία τους μετά από μια αιμοσταγή περίοδο πολλαπλής εξουσιαστικής κυριαρχίας. Οι επιτυχίες των Ολλανδών και Πορτογάλων επαναστατών του 17ου αιώνα υπήρξαν αξιοσημείωτες εξαιρέσεις σε μια εποχή αποτυχημένων επαναστάσεων.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1640 η εξέγερση της «Σφενδόνης» στη Γαλλία και της Καταλανίας είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στη διάρκεια της «Σφενδόνης», λαϊκοί συνασπισμοί κατέλαβαν την εξουσία και προχώρησαν σε ευρείες αλλαγές στο Μπορντό και σε άλλες πόλεις,

αλλά εντέλει η μητέρα του Λουδοβίκου ΙΔ' η Άννα της Αυστρίας, ο υπουργός της Μαζαρίνος και οι υψηλόβαθμοι ευγενείς που είχαν αποστατήσει από το θρόνο επανασυμφιλιώθηκαν και κατέπνιξαν κάθε λαϊκή αντίσταση. Στην Καταλανία, με γαλλική βοήθεια, οι περιφερειακοί άρχοντες εδραίωσαν την εξουσία τους για 12 χρόνια, αλλά τελικώς επέστρεψαν στην ηγεμονία της Καστίλλης με αντιστάθμισμα την παραχώρηση της Ρουσσιγιόν και της Σαρδηνίας στη Γαλλία, καθώς επίσης και τον περιορισμό των επαρχιακών προνομίων. Ακόμη και στην Πορτογαλία, η οποία είχε επιτύχει μιαν ανεξαρτησία διαρκείας, η επανάσταση του 1640 σε μεγάλο βαθμό θύμιζε έναν κανονικό αγώνα διαδοχής μεταξύ αντίπαλων ευγενών που διεκδικούσαν ένα θρόνο.

Σε λιγότερες περιστάσεις συνέβησαν επαναστατικές συνέπειες ερήμην των επαναστατικών καταστάσεων. Μεγάλες μετατοπίσεις εξουσίας συνέβησαν οπωσδήποτε χωρίς επαναστατικές καταστάσεις, αλλά είτε αυτές διήλθαν μέσω δεκαετιών κοινωνικής αλλαγής και διαμάχης (όπως κατά την άνοδο των Βρετανών καπιταλιστών στην εξουσία) είτε έλαβαν χώρα σε τοπικό μάλλον παρά σε εθνικό επίπεδο, ενώ οι εθνικές αρχές ενεπλάκησαν σε εξουθενωτικούς αγώνες (όπως όταν οι Πορτογάλοι αγρότες και τεχνίτες κατέλαβαν εδάφη και σχημάτισαν αυτόνομες κοπερατίβες, ενώ οι στρατιωτικο-πολιτικές φατρίες ανταγωνίζονταν για τον έλεγχο του κράτους στη διάρκεια της δεκαετίας του 1970). Τέτοιου είδους μεταβάσεις, όμως, απέτυχαν να χαρακτηρισθούν ως επαναστατικές λόγω της περιορισμένης έκτασής τους.

Παρ' όλα αυτά, πέντε μη-επαναστατικές καταστάσεις παρήγαγαν πράγματι επαναστατικά αποτελέσματα: 1. Η

κατάκτηση ενός κράτους από κάποιο άλλο πολύ διαφορετικό, όπως όταν οι Μογγόλοι επέδραμαν στη Μοσχοβία. 2. Ένας διακανονισμός γενικού πολέμου, όπως όταν το Κογκρέσο της Βιέννης στα 1815 παλινόρθωσε τη μοναρχία των Βουρβόνων και την αριστοκρατία της στη Γαλλία. 3. Διάφορες εξωγενείς ισχυρές παρεμβάσεις στην εθνική πολιτική, όπως στη Βουλγαρία του 1919, όταν ο Αλέξανδρος Σταμπολίσκι και η Εθνική Αγροτική Ένωσή του ανήλθαν στην εξουσία μέσω εκλογών που διεξήχθησαν υπό την προστασία των νικηφόρων Συμμάχων του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, και στη συνέχεια προχώρησαν στο να πλήξουν την εξουσία των γαιοκτημόνων. 4. Η ξαφνική, σκόπιμη και προσεκτική αναδιοργάνωση της εξουσίας, όπως όταν ο Μουσταφά Κεμάλ ανέλαβε να εκκοσμικεύσει και να εκδυτικίσει την Τουρκία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920. 5. Η απόσυρση της υποστήριξης ενός κράτους από τον κυρίαρχο ταξικό συνασπισμό, όπως όταν η ιταλική και γερμανική αστική τάξη υπέμειναν τις φασιστικές καταλήψεις εξουσίας με λιγότερο ή περισσότερο νόμιμα μέσα. Σ' όλες τις παραπάνω πέντε περιπτώσεις μια κάθετη επιβολή βίας γρήγορα εκτόπισε την εξουσία την οποία και ανέλαβε ένας ισχυρός συνασπισμός. Η περίπτωση της Τουρκίας απεικονίζει πρακτικά έναν συνδυασμό και των πέντε, αν συμπεριλάβουμε το διαμελισμό της Τουρκίας στη διάρκεια και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς επίσης και τη ζωτικής σημασίας προστασία της Σοβιετικής Ένωσης για τις τουρκικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1920. Παρομοίως, η ειρηνική επανάσταση στη Βουλγαρία του 1919 προήλθε απευθείας από συγκρούσεις που προκλήθηκαν από τη λήξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου στην πλευρά των ηττημένων. Η Ρουμανία, έχοντας αλλάξει ευκαιριακά στρατόπεδο

με το πλευρό των νικητών, τα κατάφερε πολύ καλύτερα. Σ' όλες αυτές τις περιστάσεις ο πόλεμος και η στρατιωτική εξουσία προσέλαβαν γιγαντιαίες διαστάσεις.

Οι ιστορίες δηλώνουν, όντως, ότι η οργάνωση στρατιωτικής δύναμης μεσολαβούσε ανάμεσα στις επαναστατικές καταστάσεις και στις επαναστατικές συνέπειες: οι διεκδικητές απέναντι στους υπάρχοντες ηγεμόνες που στην πράξη δεν είχαν την ικανότητα να καταλάβουν την εξουσία συχνά προκαλούσαν επαναστατικές καταστάσεις, όταν οι ηγεμόνες αποτύγχαναν από υπερβολικό ζήλο, αλλά ουδείς κατέλαβε την εξουσία σ' ένα κράτος χωρίς να εξασφαλίσει τον αποτελεσματικό έλεγχο επί της στρατιωτικής δύναμης. Οι αγροτικές εξεγέρσεις συνέβαιναν περιοδικά στην Ευρώπη, αλλά οι περισσότερες σχεδόν ποτέ δεν επικρατούσαν, αν δεν συμμαχούσαν με κάποιους μεγιστάνες ή με δημοτικές αρχές που είχαν δικές τους στρατιωτικές δυνάμεις. Από τη στιγμή που η οργάνωση στρατιωτικής δύναμης έχει τη δική της ιστορία –η οποία και συνδέεται στενά με τη μεταβαλλόμενη οργάνωση των κρατών εν γένει–, τότε η πιθανότητα και ο χαρακτήρας της επανάστασης αλλάζει συντονισμένα με τη μεταμόρφωση των ευρωπαϊκών κρατών.

Ακόμη κι αυτές οι γενικεύσεις είναι αδύναμες, ευπαθείς, εφήμερες: πάσχουν εξαιρέσεων, παραμένουν απόμακρες από τις αλήθειες που ισχυρίζονται ότι αντιπροσωπεύουν, άχρονες και αδιέξοδες, τη στιγμή που οι επαναστατικές διαδικασίες ακολουθούν τη ροή του χρόνου και εξαρτώνται από μηχανισμούς οι οποίοι σε κράτη ευπαθή ή σε διχασμένα πολιτειακά καθεστώτα καθορίζουν την εθνική πολιτική. Οι περισσότεροι από τους σχετικούς μηχανισμούς σχηματίζουν μέρος της διαδικασίας μέσω της οποί-

ας αλλάζουν τα κράτη, είτε προσεγγίζουν την επανάσταση είτε όχι: μηχανισμοί διαδοχής, μηχανισμοί εξαγωγής, μηχανισμοί εισδοχής, μηχανισμοί διεξαγωγής πολέμου, μηχανισμοί λύσης της σύγκρουσης. Ας θυμηθούμε τις άμεσες προϋποθέσεις, που ισχύουν ακόμη εξ ορισμού, των επαναστατικών καταστάσεων και συνεπειών:

Επαναστατική κατάσταση

1. Η εμφάνιση αγωνιστών ή συνασπισμών αγωνιστών, που προωθούν αποκλειστικά αγωνιστικά αιτήματα με σκοπό να ελέγξουν το κράτος ή κάποιο τμήμα του.
2. Συστράτευση σ' αυτά τα αιτήματα ενός μεγάλου τμήματος των πολιτών.
3. Ανικανότητα ή απροθυμία των ηγετών να καταστείλουν τον εναλλακτικό συνασπισμό και/ή τη συστράτευση στα αιτήματά του.

Επαναστατική συνέπεια

1. Αποστασία μελών του καθεστώτος.
2. Προσοικείωση ενόπλων δυνάμεων από αυτούς τους επαναστατικούς συνασπισμούς.
3. Εξουδετέρωση ή αποστασία των ενόπλων δυνάμεων του καθεστώτος.
4. Έλεγχος του κρατικού μηχανισμού από τα μέλη ενός επαναστατικού συνασπισμού.

Έχουμε επανειλημμένως δει τους μηχανισμούς μεταβολής στα κράτη να επηρεάζουν τόσο την πιθανότητα όσο και τη δίοδο προς όλες αυτές τις άμεσες προϋποθέσεις, ακριβώς όπως επηρεάζουν το χαρακτήρα της τρέχουσας πολιτικής και τη μακροπρόθεσμη μετατόπιση από τις κοινοτικού, πελατειακού και δυναστικού χαρακτήρα επαναστατικές καταστάσεις σε επαναστατικές καταστάσεις που θεμελιώθηκαν στον εθνικισμό και στους ταξικούς συνασπισμούς.

Πίνακας 7.1. Έτη σε αριθμό επαναστατικών καταστάσεων κατά περιοχή και περίοδο, 1492-1991

Περίοδος	*Κάτω Χώρες*	*Ιβηρία*	*Βαλκάνια & Ουγγαρία*	*Βρετανικά νησιά*	*Γαλλία*	*Ρωσία*	*Σύνολο*
1492-1541	23	9	9	19	0	1	61
1542-1591	26	6	6	28	22	2	90
1592-1641	19	3	11	13	26	22	94
1642-1691	2	27	23	20	25	24	121
1692-1741	1	14	19	3	5	10	52
1742-1791	9	2	3	2	5	12	33
1792- 1841	8	36	34	6	10	4	98
1842-1891	0	22	21	0	4	2	49
1892-1941	0	36	16	6	0	7	65
1942-1991	0	2	15	23	2	2	44
Σύνολο	88	157	157	120	99	86	707

Πέντε αιώνες επανάστασης

Κοιτάξτε για μια τελευταία φορά. Σε μια πρόχειρη κατάταξη των επαναστατικών διακυμάνσεων στη διάρκεια της μισής χιλιετίας την οποία εξετάζουμε, ο πίνακας 7.1 παρουσιάζει για κάθε μείζονα περιοχή τον αριθμό των ετών, ανά πεντηκονταετία, κατά τον οποίο έκανε την εμφάνισή της τουλάχιστον μια επαναστατική κατάσταση. Οι αριθμοί απλώς αναπαριστούν τις επιπτώσεις των χρονολογιών που παρουσιάσθηκαν προηγουμένως. Κατά κανόνα μια επαναστατική κατάσταση ήταν μια ευκαιρία στην οποία κάποιος/ι ντόπιος/ι αντίπαλος/ι της προϋπάρχουσας εξουσίας έλεγξε/αν τουλάχιστον μια μείζονα περιοχή ή κάποιο διαμέρισμα του κράτους για ένα μήνα ή περισσότερο. Πέραν αυτού του ελάχιστου ορίου οι αριθμοί δεν λαμβάνουν υπόψη τους την κλίμακα της σύγκρουσης, τις απώλειες ή τις συνέπειες μεγάλης εμβέλειας. Η ιρλανδέζικη εξέγερση του σερ Κάχιρ Ο' Ντόερτυ (1608) έχει την ίδια βαρύτητα με ένα γεμάτο χρόνο της Γαλλικής Επανάστασης.

Επιτρέψτε μας να μην αποδώσουμε σ' αυτούς τους πρόχειρους αριθμούς περισσότερα χαρακτηριστικά από τα δέοντα. Θα μπορούσαμε να διογκώσουμε αυτά τα σύνολα, ειδικά για τους παρελθόντες αιώνες, περιλαμβάνοντας κάθε διακρατικό πόλεμο στον οποίο κάθε εμπόλεμο μέρος ισχυριζόταν ότι το άλλο ήταν ήδη υποκείμενο της δικής του δικαιοδοσίας, οπότε ο πόλεμος στην πράξη περιείχε το στοιχείο της καταστολής μιας εξέγερσης. Πριν από το 1700 ή κάπου εκεί, όπως έχουμε δει, οι γραμμές μεταξύ των διακρατικών πολέμων, των εμφυλίων και των επαναστατικών καταστάσεων καθίστανται ασαφείς, για δυο αλληλοσυσχετιζόμενους λόγους: πολλές δικαιοδοσίες αλληλοκαλύ-

πτονταν εδαφικώς, και τον περισσότερο χρόνο κάποιος αμφισβητούσε κατά κάποιο τρόπο τις πιο διεκδικούμενες δικαιοδοσίες.

Το να συμπεριλάβουμε μεταξύ των επαναστατικών καταστάσεων και κατακτητικούς πολέμους με αμφισβητούμενα εδάφη οπωσδήποτε θα βοηθούσε στο να αυξήσουμε τα σύνολα στην Ιβηρική Χερσόνησο περισσότερο απ' ό,τι στις Κάτω Χώρες, τη Γαλλία ή τη Βρετανία, στη Βαλκανική περισσότερο απ' ό,τι στην Ιβηρική, στη Ρωσία ακόμη περισσότερο απ' ό,τι στη Βαλκανική. Με αυτούς τους σοβαρούς προσδιορισμούς, οι αριθμοί φανερώνουν ένα σημαντικό τμήμα αυτού που θέλουμε να εξηγήσουμε, δηλαδή τις ουσιώδεις ανισότητες στις επαναστατικές καταστάσεις μεταξύ περιοχών και τη μεγάλη συγκέντρωση επαναστατικών καταστάσεων σε κάποιες περιόδους συχνής αμφισβήτησης της κρατικής εξουσίας.

Δεν πρόκειται να αναγνώσουμε τον πίνακα ως κάποια μέτρηση της πολιτικής σύγκρουσης εν γένει. Η Γαλλία, επί παραδείγματι, δεν δοκίμασε κάποια επαναστατική κατάσταση μεταξύ του 1492 και 1541. Αλλά στη δεκαετία του 1490 ο Γάλλος βασιλιάς υπέταξε διά της βίας τη Βρετάνη με τον ισχυρισμό ότι ο δούκας ήταν ένας εξεγερμένος υποτελής του. Στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, τα γαλλικά στρατεύματα ήσαν απασχολημένα με το να προσπαθούν να κατακτήσουν ιταλικό έδαφος για το βασιλιά τους. Εξεγέρσεις στις πόλεις συνέβησαν επίσης στη διάρκεια των αρχών του 16ου αιώνα, όπως ο ξεσηκωμός της Αζάν στα 1514 κατά των δημοτικών φόρων, πράγμα που οδήγησε στη λαϊκή εξαγγελία μιας Κομμούνας, ή η μεγάλη εξέγερση που τάραξε τη Λυόν στα 1529, όταν «περίπου δυο χιλιάδες κάτοικοι, οι περισσότεροι από αυτούς ανειδίκευτοι εργά-

τες, γυναίκες και παιδιά στην εφηβεία τους, λεηλάτησαν τη δημοτική σιταποθήκη, το κοντινό Φραγκισκανικό μοναστήρι και τις κατοικίες πολλών ευπόρων, περιλαμβανομένου και εκείνου του πρωιμότατου ουμανιστή της Λυόν, του γιατρού και τέως προξένου Συμφοριέν Σαμπιέρ» (Ντέιβις 1975: 27-8). Η συχνότητα των επαναστατικών καταστάσεων σε κάποια από τις περιοχές μας δεν αντιπροσωπεύει το σύνολο της σύγκρουσης, ένοπλης ή άλλης, αλλά την έκταση στην οποία συντονισμένες αμφισβητήσεις της κρατικής εξουσίας έγιναν αληθοφανείς και ελκυστικές εναλλακτικές προτάσεις απέναντι στην απρόθυμη συμμόρφωση ή στην παθητική αντίσταση.

Η Βαλκανική και η Ιβηρική Χερσόνησος είναι ισόπαλες για τα περισσότερα επαναστατικά χρόνια στον πίνακα μας: 157 η καθεμιά. Σ' αυτές τις δύο περιοχές, σχεδόν το ένα τρίτο από το σύνολο των ετών ανάμεσα στο 1492 και στο 1991 έχει να επιδείξει επαναστατικές καταστάσεις. Ακόμη και οι Κάτω Χώρες είχαν την εμπειρία της επανάστασης σχεδόν κάθε ένα χρόνο στα έξι. Αλλά στη Βαλκανική και στην Ιβηρική Χερσόνησο, οι επαναστατικές καταστάσεις εξακολούθησαν να είναι συχνές και στη δεκαετία του 1930. Στις Κάτω Χώρες είχαν σχεδόν εξαφανισθεί από τότε που άλλες χώρες επισήμως αναγνώρισαν την ανεξάρτητη Ολλανδική Δημοκρατία με τη Συνθήκη της Βεστφαλίας (1648).

Στις Κάτω Χώρες η τεράστια πλειοψηφία των επαναστατικών καταστάσεων ολόκληρη αυτή την περίοδο προήλθε από αναμετρήσεις μεταξύ κατοίκων πόλεων που διεκδικούσαν τις ελευθερίες τους και βασιλικών ή αριστοκρατικών δυνάμεων που προσπάθησαν να επιβάλουν κάτι περισσότερο ως μοναρχικό έλεγχο. Ουδεμία σχεδόν ταιριά-

ζει με την κλασική εικόνα της επανάστασης τόσο, όσο η απόπειρα των υποταγμένων τάξεων να αποσπάσουν τον έλεγχο του κράτους από τους καταπιεστές τους. Με εξαίρεση την υπηρεσία στις δυναστείες του 16ου και 17ου αιώνα, κατά τ' άλλα οι στρατιωτικές καταλήψεις εξουσίας δεν διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στην επαναστατική ιστορία των Κάτω Χωρών. Οι Κάτω Χώρες μετακινήθηκαν αποφασιστικά από τις πολλαπλές κοινοτικές, πελατειακές και δυναστικές επαναστατικές καταστάσεις πριν από το 1648 σε μια εφεξής ολιγάριθμη ομάδα επαναστάσεων ταξικού συνασπισμού και εθνικών.

Στην Ιβηρική Χερσόνησο, από την άλλη, σπανίως εμφανίστηκαν επαναστατικές καταστάσεις μεταξύ του 1492 και της δεκαετίας του 1640, αλλά κατόπιν πολλαπλασιάστηκαν προς το τέλος του Τριακονταετή Πολέμου. Παρ' όλες τις διακυμάνσεις παρέμειναν συχνές κατά τον 20ό αιώνα. Από αυτή την άποψη η Ιβηρική Χερσόνησος και τα Βαλκάνια μοιάζουν μεταξύ τους. Ακολούθησαν ένα εντελώς διαφορετικό πρότυπο από τις Κάτω Χώρες, τη Γαλλία και τα Βρετανικά νησιά (με επιφύλαξη ίσως για τους ιρλανδικούς αγώνες). Σ' αυτές τις τρεις περιοχές, ο σχηματισμός του πρώιμου σύγχρονου κράτους προκάλεσε επαναστατικές καταστάσεις, περίπου μία κάθε τέσσερα χρόνια –στη συνέχεια τέτοιου είδους καταστάσεις έγιναν πολύ πιο σπάνιες, αν και ενίοτε πιο οξείες. Η ακραία περίπτωση υπήρξαν οι Κάτω Χώρες, όπου μετά το 1640 διαμορφώθηκαν πολύ λίγες ανοιχτές ρήξεις στο ένα ή στο άλλο βασικό πολιτειακό καθεστώς. Η Γαλλία έλαβε μια ενδιάμεση θέση, με μια μεγάλη συγκέντρωση επαναστατικών ετών στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα, αλλά με μείζονες επαναστάσεις στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα. Το χρονικό

διάγραμμα της Βρετανίας θα μπορούσε να μοιάζει σε μεγάλο βαθμό μ' εκείνο των Κάτω Χωρών, αν δεν υπήρχε η προαιώνια διαμάχη της Αγγλίας με την Ιρλανδία – ένας αγώνας που επιμένει μέχρι σήμερα.

Στη Ρωσία οι επαναστατικές καταστάσεις παρουσιάζουν μία σχετική ένταση κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, επιμένουν κατά το 18ο, ενώ γίνονται σπανιότερες αλλά οξύτερες έκτοτε. Ο εμφανής φιλειρηνισμός της Ρωσίας στη διάρκεια του 16ου αι., είναι, για να είμαστε ειλικρινείς, εν μέρει παραπλανητικός, από τη στιγμή που η Μοσχοβία και οι γείτονές της πέρασαν το συγκεκριμένο αιώνα με αδιάκοπους σχεδόν κατακτητικούς και αμυντικούς πολέμους. Καθώς ο Ιβάν ο Μέγας και οι διάδοχοί του δημιούργησαν μια Ρωσική Αυτοκρατορία, αυξήθηκε σημαντικά η αναλογία του ένοπλου αγώνα τους κατά των πρώην συνεργάσιμων υπηκόων τους παρά κατά των ευάλωτων γειτόνων τους. Όπως πάντα, όμως, ο χαρακτηρισμός μάς οδηγεί ακριβώς εκεί όπου θέλουμε να πάμε: στην αναγνώριση ότι οι μεταβολές στα ευρωπαϊκά κράτη και στα συστήματα κρατών επηρέασαν βαθιά τη μορφή και τη συχνότητα εμφάνισης της επανάστασης.

Μια πτυχή αυτών των ιστοριών μάς βάζει σε σκέψεις. Θυμηθείτε ότι η κατάταξη των επαναστατικών καταστάσεων ως κοινοτικών, πελατειακών, δυναστικών και ούτω καθεξής συγκροτεί σχέσεις εντός των κοινωνικών βάσεών τους κατά μήκος δύο διαστάσεων: άμεσες εναντίον έμμεσων κοινωνικών σχέσεων, κοινά εδάφη εναντίον κοινών συμφερόντων. Με δεδομένες τις αυξήσεις στην κλίμακα των κρατών, δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι βρίσκουμε έμμεσες σχέσεις μεταξύ επαναστατικών παραγόντων που γίνονται επικρατέστεροι. Αλλά μπορεί επίσης και να ανα-

μέναμε την εξειδίκευση της κρατικής δομής και της ανάπτυξης της πολιτικής των ομάδων πίεσης σε εθνικό επίπεδο, με σκοπό να μειώσουν τη σημασία της κοινής εδαφικής περιοχής ως βάσης για επαναστατική αλληλεγγύη.

Συνέβη το αντίθετο. Μολονότι κοινοτικές ομάδες, όπως οι τοπικές κοινότητες των θρησκευτικών αποστατών που καταδιώχθηκαν από τόσα πολλά κράτη κατά το 16ο και 17ο αι., εξαφανίσθηκαν τελικώς από την επαναστατική σκηνή, άλλες πήραν με το παραπάνω τη θέση τους, διεκδικώντας δικαιώματα επί της εθνικής εξουσίας, επί τη βάσει κοινής κληρονομίας και γεωγραφικής συγκέντρωσης. Κατευθείαν μέχρι το 1992 υποτιθέμενες εθνικές ομάδες παρά ταξικοί συνασπισμοί ή άλλες αλληλουχίες συμφερόντων παραμένουν οι πλέον συνηθισμένοι σοβαροί αμφισβητίες των υπαρχόντων Ευρωπαίων ηγεμόνων.

Γιατί; Η βασική διαδικασία μέσω της οποίας άλλαξαν τα ευρωπαϊκά κράτη στη διάρκεια του 18ου και 19ου αιώνα ερμηνεύει την έμφαση που δίνεται σήμερα επί εδαφικών περιοχών σε εθνική κλίμακα. Αρχίζοντας με τη συγκρότηση μόνιμων εθνικών στρατών που προέρχονταν εν γένει από τον αρσενικό πληθυσμό, οι Ευρωπαίοι ηγεμόνες κατέγραψαν τα εδάφη τους και τους εντός αυτών πόρους, και στη συνέχεια ανέλαβαν να καταστήσουν ομογενείς, να πειθαρχήσουν και να κυβερνήσουν άμεσα τους υπηκόους τους. Οι διαπραγματεύσεις τους σχετικά με την προμήθεια στρατιωτικών πόρων καθιέρωσαν την ιδιότητα του πολίτη και τις αξιώσεις των πολιτών στο κράτος, προώθησαν τη δημιουργία ομάδων πίεσης, αφιερώθηκαν στην άσκηση εξουσίας επί του κράτους, κι έτσι απέσπασαν αυτές τις ομάδες πίεσης θέλοντας και μη από τα συνηθισμένα παιχνίδια της εθνικής πολιτικής. Οι αρχές της τοπικής συγκε-

ντρωτικής διοίκησης, της άμεσης εξουσίας και της πολιτιστικής εθνικοποίησης, από την άλλη, γενικώς απέκλεισαν από την εθνική πολιτική πληθυσμούς που διεκδικούσαν κοινές καταγωγές, διαφορετικές από εκείνες που ενέκριναν οι πολιτισμικές πολιτικές του κράτους.

Σ' αυτό το έδαφος ρίζωσε το παράδοξο: οι ίδιες διαδικασίες έκαναν πολυτιμότερη την κρατική ιδιότητα, την περιέστρεψαν σε διεκδικήσεις που αφορούσαν κοινή καταγωγή και την αρνήθηκαν στη μεγάλη πλειοψηφία των δυνάμει κατόχων της. Παρόλο που οι οπαδοί στις περισσότερες τέτοιου είδους περιθωριοποιημένες τοπικιστικές ενότητες δεν θα αποπειρώντο να διεκδικήσουν κρατική ιδιότητα, ορισμένοι θα τα κατάφερναν. Η αποδόμηση αυτοκρατοριών και η επαναχάραξη των συνόρων σε μια σκόπιμη εστίαση στην εθνικότητα με τη λήξη των πολέμων κατέστησε αυτούς τους ορισμένους όλο και πιο φαεινά πρότυπα για τους υπόλοιπους, ιδιαιτέρως για τους διανοούμενους και άλλους μεσάζοντες που είχαν επενδύσει πολλά στον αμφιπολιτισμό τους. Αυτές οι τοπικές ελίτ που θα μπορούσαν να εισέλθουν στην εθνική ελίτ το έκαναν, εγκαταλείποντας τους τοπικιστικούς εταίρους τους στην πορεία, αλλά όσες βρέθηκαν εξοστρακισμένες σε κατώτερες θέσεις στην εθνική σκηνή έγιναν ένθερμοι εθνικιστές.

Παρόλο το πρόσφατο ξέσπασμα του σε αναζήτηση κράτους εθνικισμού, όμως, κάποιες αλλαγές δείχνουν προς μια πιο μακροπρόθεσμη παρακμή του εθνικισμού. Η σημαντικότερη είναι η συρρικνωνόμενη ικανότητα των ευρωπαϊκών κρατών να στηρίξουν το δραματικό καθορισμό του κεφαλαίου, της εργασίας, των αγαθών, των υπηρεσιών, του χρήματος και της κουλτούρας που άρχισε να συμβαίνει τόσο ευρέως πριν από 200 χρόνια. Μετά από δύο αιώνες,

κατά τους οποίους θαυμάσια πέτυχαν να εντοπίσουν, να συλλέξουν και να συσσωρεύσουν πόρους μέσα σε ευκρινώς καθορισμένα σύνορα, τα δυτικά κράτη εν γένει βρίσκουν ολοένα και δυσκολότερο το να διατηρήσουν τον έλεγχο των μεταναστών εργατών, του κεφαλαίου, των ναρκωτικών, των τεχνολογιών και του χρήματος. Όλα τα παραπάνω διεθνοποιούνται και καθίστανται ασυνήθιστα ευμετάβλητα.

Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα διευθετεί για τα μέλη της αυτή τη δυσκολία, προωθώντας στην πράξη την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου, αγαθών και εργασίας, καθιερώνοντας ένα κοινό νόμισμα και πιέζοντάς τα προς την άσκηση ομοιόμορφων πολιτικών προνοίας. Μακροπρόθεσμα αυτές οι πιέσεις θα ναρκοθετήσουν την αυτονομία και τον καθορισμό του κάθε κράτους, θα καταστήσουν εξαιρετικά δύσκολο για οποιοδήποτε κράτος να ασκήσει μια ξεχωριστή δημοσιονομική πολιτική, μια πολιτική προνοίας ή μια στρατιωτική πολιτική, και κατ' αυτό τον τρόπο θα περιορίσουν το σχετικό πλεονέκτημα του ελέγχου του μηχανισμού ενός εθνικού κράτους. Είναι πολύ πιθανό ότι οι πολλές κοινές δραστηριότητες στις οποίες τα κράτη επιδόθηκαν κατά την εποχή και στη συνέχεια της Γαλλικής Επανάστασης θα διαφοροποιηθούν, με το κεφάλαιο, παραδείγματος χάρη, να λειτουργεί μάλλον ανεξάρτητα από τα συμφέροντα οποιουδήποτε ιδιαίτερου κράτους. Αν συμβεί τούτο, τότε θα παρακμάσει ραγδαίως τόσο ο υπό του κράτους καθοδηγούμενος εθνικισμός όσο και ο εις αναζήτηση κράτους εθνικισμός.

Ένα πιθανό αποτέλεσμα, ειρωνικώς, αποτελεί ο πολλαπλασιασμός των πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων, που τώρα τροφοδοτούνται από το βάρος της εξουσίας του αμφισβη-

τούμενου κράτους, το οποίο αναζητεί την πολιτική αυτονομία του. Στο μέλλον ο πολιτιστικός πλουραλισμός μπορεί άνετα να είναι συμβατός με τη μεταβίβαση οικονομικής και πολιτικής εξουσίας σε πολύ μεγάλες μονάδες, που δεν θα έχουν πια ενοποιημένα και με κοινά χαρακτηριστικά κράτη, όπως τα ξέρουμε εδώ και 200 χρόνια. Αυτό που ορισμένοι άνθρωποι βλέπουν ως μια εποχή ανανεωμένου επαναστατικού εθνικισμού μπορεί άνετα να προλογίζει μια εποχή της απόλυτης παρακμής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αυτός ο κατάλογος περιλαμβάνει μόνο θέματα που αναφέρονται στο κείμενο. Για μια πιο γενική βιβλιογραφία βλέπε Charles Tilly, «A Bibliography of European Revolutions, 1492-1992», Working Paper 149, Center for Studies of Social Change, New School for Social Research, September 1992.

Alefirenko, P.K. (1958): *Krest'ianskoie dvizhenie i krest'ianskii vopros v Rossi v 30-50-x godax XVIII veka.* Moscow: Nauk.

Amann, Peter (1962): «Revolution: A Redefinition», *Political Science Quarterly* 77: 36-53.

Arendt, Hannah (1963): *On Revolution.* New York: Viking.

Aya, Rod (1990): *Rethinking Revolutions and Collective Violence. Studies on Concept, Theory, and Method.* Amsterdam: Het Spinhuis.

Aylmer, G.E. (1986): *Rebellion or Revolution? England 1640-1660.* Oxford: Oxford University Press.

Baechler, Jean (1970): *Les phénomènes révolutionnaires.* Paris: Presses Universitaires de France.

Bairoch, Paul (1976): «Europe's Gross National Product: 1800-1975», *Journal of European Economic History* 5: 273-340.

Bercé, Yves-Marie (1974): *Histoire des Croquants. Etude des*

soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le sud-ouest de la France, 2 vols. Paris: Droz.

— (1980): *Révoltes et Révolutions dans l'Europe moderne*. Paris: Presses Universitaires de France.

Berend, Iván & György Ránki (1977): *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Budapest: Akademiai Kiado.

Blickle, Peter (1981): *The Revolution of 1525. The German Peasants' War from a New Perspective*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. German edition first published in 1977.

— (1987): «Communal Reformation and Peasant Piety: The Peasant Reformation and its Late Medieval Origins», *Central European History* 20: 216-28.

Blickle, Peter (1988): *Unruhen in der ständischen Gesellschaft, 1300-1800*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte, vol. I. Munich: Oldenbourg.

Bois, Paul (1981): «Aperçu sur les causes des insurrections de l'Ouest à l'époque révolutionnaire», in J.-C. Martin (ed.), *Vendée-Chouannerie*, σσ. 121-6. Nantes: Reflets du Passé.

Braddick, Michael (1991): «State Formation and Social Change in Early Modern England: A Problem Stated and Approaches Suggested», *Social History* 16: 1-18.

Brady, Thomas A. Jr. (1985): *Turning Swiss. Cities and Empire, 1450-1550*. Cambridge: Cambridge University Press.

Brinton, Crane (1938): *The Anatomy of Revolution*. New York: Norton.

Broeker, Galen (1970): *Rural Disorder and Police Reform in Ireland, 1812-36*. London: Routledge & Kegan Paul.

Chandler, Tertius & Gerald Fox (1974): *300 Years of Urban Growth*. New York: Academic Press.

Charlesworth, Andrew (1983): ed., *An Atlas of Rural Protest in Britain, 1548-1900*. London: Croom Helm.

Chassin, Charles-Louis (1892): *La préparation de la guerre de Vendée*, 3 τόμοι, Paris: Dupont.

Clark, J.C.D. (1986): *Revolution and Rebellion. State and Society in England in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, Samuel D. & J.S. Donnelly (1983): eds, *Irish Peasants: Violence and Political Unrest, 1780-1914.* Madison: University of Wisconsin Press.

Clay, C.G.A. (1984): *Economic Expansion and Social Change: England 1500-1700,* 2 τόμοι. Cambridge: Cambridge University Press.

Comaroff, John (1991): «Humanity, Ethnicity, Nationality: Conceptual and Comparative Perspectives on the U.S.S.R.», *Theory and Society* 20: 661-88.

Cornwall, Julian (1977): *Revolt of the Peasantry 1549.* London: Routledge & Kegan Paul.

Cronin, James E. (1991): *The Politics of State Expansion. War, state and society in twentieth-century Britain.* London: Routledge.

Davis, Natalie Zemon (1975): *Society and Culture in Early Modern France.* Berkeley: University of California Press.

Dawson, Philip (1972): *Provincial Magistrates and Revolutionary Politics in France, 1789-1795.* Cambridge: Harvard University Press.

Dekker, Rudolf (1982): *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw.* Baarn: Amboeken.

Dietz, Frederick C. (1932): *English Public Finance 1558-1641.* New York: Century.

Dunn, John (1989): *Modern Revolutions, An Introduction to the Analysis of a Political Phenomenon,* 2nd edn. Cambridge: Cambridge University Press.

Eisenstadt, S.N. (1992): «The Breakdown of Communist Regimes», *Daedalus* 121(2): 21-42.

Fitzpatrick, David (1985): «Review Essay: Unrest in Rural Ireland», *Irish Economic and Social History* 12: 98-105.

Fitzpatrick, Sheila (1982): *The Russian Revolution 1917-1932.* Oxford: Oxford University Press.

Fletcher, Anthony (1968): *Tudor Rebellions*. London: Longman.

Forrest, Alan (1975): *Society and Politics in Revolutionary Bordeaux*. Oxford: Oxford University Press.

Friedrich, Carl J. (1966): ed., *Revolution*. New York: Atherton.

Furet, François (1989): «L'idée démocratique est l'avenir de l'idée socialist», (interview) *Le Monde de la Révolution Française*, no. 1, σ. 28.

— & Mona Ozouf (1989): eds, *A Critical Dictionary of the French Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.

Gambrelle, Fabienne & Michel Trebitsch (1989): eds, *Révolte et société. Actes du Colloque d'Histoire au Présent, Paris mai 1988*, 2 τόμοι, Paris: Histoire au Présent.

Goldstone, Jack A. (1986): «Introduction: The Comparative and Historical Study of Revolutions», in Jack A. Goldstone (ed.), *Revolutions. Theoretical, Comparative, and Historical Studies*, σσ. 1-17. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.

— (1991): *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press.

Greenfeld, Liah (1990): «The Formation of the Russian National Identity: The Role of Status Insecurity and Ressentiment», *Comparative Studies in Society and History* 32: 549-91.

Greer, Donald (1935): *The Incidence of the Terror during the French Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.

Griffiths, Gordon (1960): «The Revolutionary Character of the Revolt of the Netherlands», *Comparative Studies in Society and History* 2: 452-72.

Hanson, Paul R. (1989): *Provincial Politics in the French Revolution. Caen and Limoges, 1789-1794*. Baton Rouge: Louisiana State University Press.

't Hart, Marjolein (1989): «Cities and Statemaking in the Dutch Republic, 1580-1680», *Theory and Society* 18: 663-88.

— (1990): «Public Loans and Lenders in the Seventeenth Century Netherlands» in *Economic and Social History in the Netherlands*.

τ. 1, σσ. 119-40. Amsterdam: Nederlandsch Economisch-Historisch Archief.

— (1991): «"The Devil or the Dutch": Holland's Impact on the Financial Revolution in England, 1643-1694», *Parliaments, Estates and Rerpesentation* 11: 39-52.

Heller, Henry (1991): *Iron and Blood. Civil Wars in Sixteenth-Century France.* Montreal: McGill-Queen's University Press.

Hirst, Derek (1986): *Authority and Conflict. England, 1603-1658.* Cambridge: Harvard University Press.

Hobbes, Thomas (1990): *Behemoth or the Long Parliament.* Chicago: University of Chicago Press. Completed about 1668; first published officially in 1682.

Hobsbawm, E.J. (1986): «Revolution», in Roy Porter & Mikulas Teich (eds), *Revolution in History,* σσ. 5-46. Cambridge: Cambridge University Press.

Hood, James N. (1971): «Protestant-Catholic Relations and the Roots of the First Popular Counterrevolutionary Movement in France», *Journal of Modern History* 43: 245-75.

— (1979): «Revival and Mutation of Old Rivalries in Revolutionary France», *Past and Present* 82: 82-115.

Jessenne, Jean-Pierre (1987): *Pouvoir au village et Révolution. Artois 1760-1848.* Lille: Presses Universitaires de Lille.

van Kalken, Frans (1946): *Histoire de Belgique des origines à nos jours.* Brussels: Office de Publicité.

Kennedy, William (1964): *English Taxation 1640-1799. An Essay on Policy and Opinion.* New York: Augustus Kelley. First published in 1913.

Kimmel, Michael S. (1990): *Revolution. A Sociological Interpretation.* Philadelphia: Temple University Press.

Knecht, R.J. (1989): *The French Wars of Religion 1559-1598.* London: Longman.

Koenker, Diane P. & William G. Rosenberg (1989): *Strikes and Revolution in Russia, 1917.* Princeton: Princeton University Press.

Kossmann, E.H. (1978): *The Low Countries 1780-1940.* Oxford: Clarendon Press.

Laitin, David D., Roger Petersen & John W. Slocum (1992): «Language and the State: Russia and the Soviet Union in Comparative Perspective», in Alexander J. Motyl (ed.), *Thinking Theoretically About Soviet Nationalities. History and Comparison in the Study of the USSR*, σσ. 129-68. New York: Columbia University Press.

Laqueur, Walter (1968): «Revolution», *International Encyclopedia of the Social Sciences* 13: 501-7. New York: Macmillan.

Lebrun, François & Roger Dupuy (1985): eds, *Les résistances à la Révolution.* Paris: Imago.

LeDonne, John P. (1991): *Absolutism and Ruling Class. The Formation of the Russian Political Order 1700-1825.* New York: Oxford University Press.

Le Goff, Jacques & Jean-Claude Schmitt (1981): eds, *Le Charivari.* Paris: Mouton.

Le Goff, T.J.A. & D.M.G. Sutherland (1984): «Religion and Rural Revolt in the French Revolution: An Overview», in János M. Bak & Gerhard Benecke (eds), *Religion and Rural Revolt*, σσ. 123-46. Manchester: Manchester University Press.

Lenin, V.I. (1967): *Selected Works*, 3 τόμοι, New York: International Publishers.

Lepetit, Bernard (1988): *Les villes dans la France moderne (1740-1840).* Paris: Albin Michel.

Leroy-Beaulieu, Anatole (1990): *L'Empire des tsars et les Russes*, 3 τόμοι, Paris: Robert Laffont. First published in 1881-9.

Le Roy Ladurie, Emmanuel & Michel Morineau (1977): *Histoire économique et sociale de la France. Tome I: de 1450 à 1660. Second Volume: Paysannerie et croissance.* Paris: Presses Universitaires de France.

Lesthaeghe, Ron J. (1977): *The Decline of Belgian Fertility, 1800-1970.* Princeton: Princeton University Press.

Levy, Jack S. (1983): *War in the Modern Great Power System, 1495-1975.* Lexington: University Press of Kentucky.

Lewis, Gwynne (1978): *The Second Vendée: The Continuity of Counter-Revolution in the Department of the Gard, 1789-1815.* Oxford: Clarendon Press.

Lewis, Gwynne & Colin Lucas (1983): eds, *Beyond the Terror. Essays in French Regional and Social History, 1794-1815.* Cambridge: Cambridge University Press.

Luard, Evan (1987): *War in International Society.* New Haven: Yale University Press.

Lucas, Colin (1973): *The Structure of the Terror: The Example of Javogues and the Loire.* London: Oxford University Press.

Lyons, Martyn (1980): *Révolution et Terreur à Toulouse.* Toulouse: Privat.

MacCulloch, Diarmaid (1979): «Kett's Rebellion in Context», *Past and Present* 84: 36-59.

McPhail, Clark (1991): *The Myth of the Madding Crowd.* New York: Aldine De Gruyter.

McPhee, Peter (1988): «Les formes d'intervention populaire en Roussillon: L'exemple de Collioure, 1789-1815», in Centre d'Histoire Contemporaine du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon, *Les pratiques politiques en province à l'époque de la Révolution française*, σσ. 235-52. Montpellier: Publications de la Recherche, Université de Montpellier.

Manning, Roger B. (1988): *Village Revolts. Social Protest and Popular Disturbances in England, 1509-1640.* Oxford: Clarendon Press.

Markoff, John (1985): «The Social Geography of Rural Revolt at the Beginning of the French Revolution», *American Sociological Review* 50: 761-781.

Martin, Jean-Claude (1987): *La Vendée et la France.* Paris: Le Seuil.

Mironov, B.N. (1985): *Khlebn'ie tsen'i v Rossii za dva stoletiia (XVIII-XIX vv.).* Leningrad: Nauka.

Moody, T.W. & F.X. Martin (1987): eds, *The Course of Irish History*, revised edn. Cork: Mercier Press.

Mousnier, Roland (1967): *Fureurs paysannes: les paysannes dans les révoltes du XVIIe siècle (France, Russie, Chine)*. Paris: Calmann-Lévy.

Nahaylo, Bohdan & Victor Swoboda (1990): *Soviet Disunion. A History of the Nationalities Problem in the USSR*. New York: Free Press.

Nell, Edward (1991): «Demand and Capacity in Capitalism and Socialism», Working Paper 22, Political Economy Program, New School for Social Research.

O'Brien, Conor Cruise (1989): «Nationalism and the French Revolution», in Geoffrey Best (ed.), *The Permanent Revolution. The French Revolution and its Legacy, 1789-1989*, σσ. 17-48. Chicago: University of Chicago Press. First published in 1988.

O'Brien, Patrick K. (1988): «The Political Economy of British Taxation, 1660-1815», *Review* 41: 1-32.

— (1989): «The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815, on the Long-run Growth of the British Economy», *Economic History Review* 12: 335-95.

Østergard, Uffe (1992): «Peasants and Danes: The Danish National Identity and Political Culture», *Comparative Studies in Society and History* 34: 3-27.

Palmer, R.R. (1959, 1964): *The Age of the Democratic Revolution*, 2 τόμοι, Princeton: Princeton University Press.

Palmer, Stanley H. (1988): *Police and Protest in England and Ireland 1780-1850*. Cambridge: Cambridge University Press.

Popovsky, Linda S. (1990): «The Crisis over Tonnage and Poundage in Parliament in 1629», *Past and Present* 126: 44-75.

Prevenier, Walter & Wim Blockmans (1985): *The Burgundian Netherlands*. Antwerp: Fonds Mercator.

Richardson, R.C. (1977): *The Debate on the English Revolution*. New York: St. Martin's.

Rosenberg, Harriet G. (1988): *A Negotiated World: Three Centuries of Change in a French Alpine Community*. Toronto: University of Toronto Press.

Rowen, Herbert H. (1972): ed., *The Low Countries in Early Modern Times*. New York: Harper & Row.

Rozman, Gilbert (1976): *Urban Networks in Russia 1750-1800 and Premodern Periodization*. Princeton: Princeton University Press.

Rule, James B. (1988): *Theories of Civil Violence*. Berkeley: University of California Press.

— & Charles Tilly (1972): «1830 and the Unnatural History of Revolution», *Journal of Social Issues* 28: 49-76.

Russell, Conrad S.R. (1982): «Monarchies, Wars, and Estates in England, France, and Spain, c. 1580-c. 1640», *Legislative Studies Quarterly* 7: 205-20.

— (1990): *The Causes of the English Civil War*. Oxford: Clarendon Press.

— (1991): *The Fall of the British Monarchies 1637-1642*. Oxford: Clarendon Press.

Scott, William (1973): *Terror and Rerpession in Revolutionary Marseilles*. New York: Barnes & Noble.

Shanin, Teodor (1986): *The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century*, 2 τόμοι, New Haven: Yale University Press.

Stone, Lawrence (1972): *The Causes of the English Revolution, 1529-1642*. London: Routledge & Kegan Paul.

Sugar, Peter F. (1990): ed., *A History of Hungary*. Bloomington: Indiana University Press.

Swanson, Guy E. (1967): *Religion and Regime. A Sociological Account of the Reformation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Tarrow, Sidney (1989): *Struggle, Politics, and Reform: Collective Action, Social Movements, and Cycles of Protest*. Occasional Paper No. 21, Western Societies Programme. Ithaca: Center for International Studies, Cornell University.

— & Sarah Soule (1991): «Acting Collectively, 1847-49: How the Repertoire of Collective Action Changed and Where it Happened», unpublished paper presented to the Social Science History Association, New Orleans.

Thompson, E.P. (1972): «Rough Music: Le Charivari anglais». *Annales· Economies, Sociétés, Civilisations* 27: 285-312.

Tilly, Charles (1982): «Britain Creates the Social Movement», in James Cronin & Jonathan Schneer (eds), *Social Conflict and the Political Order in Modern Britain*, σσ. 21-51. London: Croom Helm.

— (1984): «Demographic Origins of the European Proletariat», in David Levine (ed.), *Proletarianization and Family History*, σσ. 1-85. Orlando: Academic Press.

— (1986): *The Contentious French*. Cambridge: Harvard University Press.

— (1991a): «From Mutiny to Mass Mobilization in Great Britain, 1758-1834», Working Paper 109. Center for Studies of Social Change, New School for Social Research, March.

Tilly, Charles (1991b): «Revolution, War, and Other Struggles in Great Britain, 1789-1815», Working Paper 127. Center for Studies of Social Change, New School for Social Research, September.

Tracy, James D. (1985): *A Financial Revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and Renteniers in the County of Holland, 1515-1565*. Berkeley: University of California Press.

Trotsky, Leon (1932): *The Russian Revolution*. New York: Simon & Schuster.

Underdown, David (1985): *Revel, Riot, and Rebellion. Popular Politics and Culture in England 1603-1660*. Oxford: Clarendon Press.

Verdery, Katherine (1991): «Theorizing Socialism: A Prologue to the "Transition"», *American Ethnologist* 18: 419-39.

de Vries, Jan (1984): *European Urbanization 1500-1800*. Cambridge: Harvard University Press.

Wallerstein, Immanuel (1974-89): *The Modern World System*, 3 τόμοι, New York: Academic Press.

Watkins, Susan Cotts (1990): *From Provinces into Nations*. Princeton: Princeton University Press.

Winter, J.M. (1986): *The Great War and the British People*. Cambridge: Harvard University Press.

Wuthnow, Robert (1989): *Communities of Discourse. Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism*. Cambridge: Harvard University Press.

Zagorin, Perez (1982): *Rebels and Rulers, 1500-1660*, 2 τόμοι, Cambridge: Cambridge University Press.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Η Διαμόρφωση της Ευρώπης

(Διεύθυνση Σειράς: J. Le Goff)

M. Agulhon	**Η Δημοκρατία στην Ευρώπη**
K. J. Bade	**Η Μετανάστευση στην Ευρώπη**
L. Benevolo	**Η Πόλη στην Ευρώπη** *(κυκλοφορεί)*
G. Bock	**Οι Γυναίκες στην Ευρωπαϊκή Ιστορία**
P. Brown	**Το Σχίσμα του Χριστιανισμού**
F. Cardini	**Ευρώπη και Ισλάμ**
R. Chartier	**Η Ανάγνωση και η Γραφή στην Ευρώπη**
R. Delort	**Η Ευρώπη και το Περιβάλλον**
U. Eco	**Η Αναζήτηση της Τέλειας Γλώσσας** *(κυκλοφορεί)*
J. Fontana	**Οι Αντανακλάσεις της Ευρώπης**
A. Gurevitch	**Το Άτομο στην Ευρώπη**
U. Im Hof	**Η Ευρώπη και ο Διαφωτισμός**
L. Kochan	**Οι Εβραίοι στην Ευρώπη**
P. Landau	**Η Ιστορία του Ευρωπαϊκού Δικαίου**
J. Le Goff	**Το Πανεπιστήμιο στην Ευρωπαϊκή Ιστορία**
M. Molat	**Η Ευρώπη και η Θάλασσα** *(υπό έκδοση)*
M. Montanari	**Πείνα και Αφθονία στην Ευρώπη** *(κυκλοφορεί)*
R. I. Moore	**Οι Πρώτες Ευρωπαϊκές Επαναστάσεις**
K. Pomian	**Η Ευρώπη και τα Σύνορά της**
R. Remond	**Θρησκεία και Κοινωνία στην Ευρώπη**
W. Rosener	**Οι Αγρότες της Ευρώπης** *(υπό έκδοση)*

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ, 1492-1992» ΤΟΥ CHARLES TILLY ΔΗΜΙΟΥΡΓΗ ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΠΙΤΡΑΠΕΖΙΟ ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ». ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΕΚΑΝΕ Ο ΚΩΣΤΑΣ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΗ Η ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟ ΛΟΠΟΥΛΟΥ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΒΑΚΑΣ. ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ ΕΚΑΝΕ Ο Π. ΚΟΝΤΟ ΜΗΝΑΣ. ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ Χ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟ, Δ. ΣΙΤΑΡΑ, Γ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟ ΟΕ ΤΟ ΜΑΡΤΙΟ ΤΟΥ 1998 ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ **«ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ»**

Η σειρά "Η Διαμόρφωση της Ευρώπης" γεννήθηκε με την πρωτοβουλία πέντε εκδοτών διαφορετικής εθνικότητας και γλώσσας (των: Beck στη Γερμανία, Basil Blackwell στην Αγγλία, Crítica στην Ισπανία, Laterza στην Ιταλία και Seuil στη Γαλλία). Τα βιβλία που προτείνουμε είναι δημιουργήματα των σημαντικότερων σύγχρονων ιστορικών. Αντιμετωπίζουν τα πιο ουσιώδη θέματα της ευρωπαϊκής ιστορίας σε διάφορους τομείς: οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, θρησκευτικό, πολιτιστικό. Ο ορίζοντάς τους εκτείνεται στην αναζήτηση της συλλογικής ταυτότητας της Ευρώπης μέσα από τις περιπέτειες της ιστορίας της και την πολύπλοκη σύνθεσή της. Δεν αποτελούν μια "ακαδημαϊκή" σειρά, αλλά στοχεύουν σ' ένα ευρύ κοινό, νοήμον και καλλιεργημένο, που, αν και δεν έχει εξειδίκευση σε τέτοια θέματα, απαιτεί ακρίβεια και αυθεντικότητα.

Jacques Le Goff

Αυτό το βιβλίο αποτελεί μια μελέτη των τελευταίων πέντε αιώνων της ευρωπαϊκής ιστορίας –περίοδος που χαρακτηρίζεται από πολέμους, επαναστάσεις και διαμάχες, από την άνοδο και την πάλη κρατών και αυτοκρατοριών, από αστικοποίηση, ανάπτυξη και βιομηχανοποίηση. Η προσοχή του Charles Tilly εστιάζεται στις επαναστάσεις, τα αίτιά τους, τα διάφορα αποτελέσματά τους, τα οποία και μελετά αναφορικά με το χρόνο, τον τόπο, την πολιτική κατάσταση και το μορφωτικό επίπεδο των λαών. Προσπαθεί να κατανοήσει τις επαναστατικές διαδικασίες, που διαφοροποιούνται κατά περίσταση, και να υποδείξει τη θέση που κατέχουν οι μεγαλύτερες επαναστάσεις στη μακρόχρονη ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου γενικότερα.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ο συγγραφέας υπογραμμίζει την αντίθεση μεταξύ των πρόσφατων εθνικών επαναστάσεων στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και των υπερεθνικιστικών κινημάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Tilly, μια στροφή προς την ατομική καλλιέργεια των λαών ενδέχεται να συνοδευτεί από την παρακμή του επαναστατικού εθνικισμού –ο οποίος, σημειωτέον, ενέχει επαναστατικές διαδικασίες και αναμφίβολα θα επηρεάσει βαθιά το μέλλον της Ευρώπης.